

omnique macula careat, misericordiam Dei semper imploret, nihilque aliud precetur, nisi peccatis suis veniam, licet nulla sint. Si quid aliud desideraverit, non est opus dicto scienti quid velimus. Si quid ei boni evenierit, gratias agat; si quid mali, satisfaciatur, et id sibi ob peccata sua evenisse fateatur; et nihilominus etiam in malis gratias agat, et in bonis satisfaciatur: ut idem sit semper, et stabilis, et immutabilis et inconvulsus. Nec tantum hoc in templo putet sibi

A esse faciendum, sed et domi, et in ipso etiam cubili suo. Secum denique habeat Deum semper in corde suo consecratum; quoniam ipse est Dei templum. Quod si Deo, patri ac domino, hac assiduitate, hoc obsequio, hac devotione servierit, consummata et perfecta iustitia est; quam qui tenuerit, hic (ut ante testati sumus) Deo paruit, hic religioni atque suo officio satisfecit.

VARIORUM NOTÆ.

Licet nulla sint. Nempe sibi cognita. Et quot nobis sunt occulta! Unde Psalmista ait: *Ab occultis meis munda me, Domine.* Psalm. XVIII, 13. Quis enim potest mundus esse ob omni peccato? Vide supra Lactantium; c. 13. Et *Si dixerimus quoniam peccatum non habemus, ipsi nos seducimus; et veritas in nobis non est.* I Joan. Ep., 1, 8.

Satisfaciatur. Faciendo dignos pœnitentiæ fructus, Luc. III. *Ad agendum enim pœnitentiæ; juxta Augustinum, l. de Pœnitentiâ, non sufficit moras in melius commutare, et a malefactis recedere; nisi et de his quæ facta sunt, satisfaciatur Deo per pœnitentiæ dolorem,*

per humilitatis gemitum, per contriti cordis sacrificium, cooperantibus elemosynis.

Id sibi ob peccata sua evenisse fateatur. Mss. 2 rec. et edd. habent *illud*; 1 Bon. et 1 Reg. rec. *venisse.* Cæteri ut in textu.

Etiam in malis gratias agat. Ms. 1 Bon. antiq. addit *suis.* Deest etiam in 2 Reg. rec. et 5 editiis, cujus vice est et in Brun. — *Etiam in malis gratias agat.* Id est, in adversis, in calamitatibus, l. II, c. 11: *Nunquam Dei meminerunt, nisi dum in malis sunt.* BEN.

Quod si Deo, patri ac domino. Qui est pater ac dominus omnium. FRANCIVS.

ANALYSIS LIBRI SEPTIMI,

DE VITA BEATA.

Partes libri septimi novem sunt:

Prima indagat summum bonum, sive præmium virtutis, a cap. 1 usque ad 7, idque immortalitatem esse statuit.

Secunda de immortalitate animæ disserit, a c. 7 usque ad 14.

Tertia docet, quatenus hominî tribuatur beatitas, cap. 14.

Quarta docet de tempore, quando ei tribuatur: ubi disserit de fine mundi, et signis antecedentibus, tum remotioribus, tum propioribus (Cap. 15, 16, 17, 18, 19).

Quinta agit de judicio novissimo (Cap. 20, 21, 22, 23).

Sexta agit de imperio christianorum in terra per mille annos (Cap. 24).

Septima rursus de tempore finis mundi, et quidem specialius disserit (Cap. 25).

Octava docet quid, exactis mille annis, futurum sit (Cap. 26).

Quibus omnibus subjicitur generalis totius operis conclusio, quæ nona hujus libri pars est.

Summam PRIMÆ PARTIS Lactantius ipse colligit sub initium capituli sexti. Idcirco, inquit, mundus factus est, ut nascamur: ideo nascimur, ut agnoscamus factorem mundi ac nostri Deum: ideo agnoscimus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro laborum mercede capiamus: ideo præmio immortalitatis afficimur, ut similes angelis effecti, summo Patri in perpetuum serviamus. Hanc summam esse dicit theologiæ, quam philosophi non comprehenderunt, licet quælibet secta aliquid viderit. Summum igitur bonum immortalitas statuatur.

ALTERA parte immortalitas animæ defenditur negarunt, quam philosophorum alii asseruerunt, alii (cap. 8). Argumentis utitur subsequentibus.

I. Si dii sunt expertes corporum, necesse est humanas animas eadem ratione subsistere.

II. Æternitas animæ ex eo dignoscitur, quia nullum

C est aliud animal, quod habeat notitiam Dei.

III. Homo solus cœlesti elemento utitur, igni scilicet, elemento lucis et vitæ. Igitur immortalem sortitus est conditionem.

IV. Virtus soli hominî data nocet præsentî vitæ; proderit igitur vitæ futuræ (Cap. 9).

V. Ipsa virtutis perpetuitas indicat humanum animam, si virtutem ceperit, permanere.

VI. Cicero ipse in Tusculanis sensit summum hominî bonum non nisi post mortem contingere (Cap. 10).

VII. Sicut Deus sempiternus est: sic et bona, quæ piis tribuit.

VIII. Ut corporis opera ideo mortalia sunt, quia ipsum mortale est: ita anima ex eo immortalis apparet, quia videmus opera ejus non esse mortalia.

IX. Animus desiderat non fragilia, sed æterna; credibile est igitur, ipsum quoque esse æternum.

X. Si ideo mortale est corpus, quia visui pariter et tactui subjacet; ergo et anima idcirco immortalis est, quia nec tangi potest, nec videri (Cap. 11).

Objicit Lucretius lib. III, *animam cum corpore nasci: ergo et interire.*

Respon.—Non est par utriusque ratio, quia corpus ex terra, anima ex cœlesti spiritu constat. Immo nec corpus post secessum animæ statim diffuit; manet igitur multo magis anima.

Objicit idem: *Sensus in pueris et in juvenibus viget; et in senibus diminuitur: ergo anima est mortalis.*

Respon.—Differunt mens et anima. Illa augetur, vel minuitur pro ætate; hæc in statu suo semper est.

Objicit: *Animam dolori et luctui esse obnoxiam; igitur et mortalitati.*

Respon.—Idcirco virtus necessaria est, ut mœror repellatur, et voluptas abstinentia superetur.

Objicit: *Oculum evulsam a corpore nihil videre; igitur et animam separatam nihil sentire.*

Respon.—Dissimilitudo est. Anima enim non pars

corporis est, sed in corpore (Cap. 12).

Reliquæ objectiones non sunt magni momenti, ideoque hic omisssæ.

XI. Hermes quoque et Sibyllina carmina immortalitatem animæ docuerunt (Cap. 13).

TERTIA parte libri docet, quatenus homini immortalitas tribuatur; atque solam justitiam esse, quæ vitam homini pariat æternam, et solum Deum, qui æternæ vitæ præmium largiatur. Qui autem suis meritis immortales facti esse dicuntur, quia vera justitia caruerint, non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis quæsisisse.

QUARTA parte disserit de fine mundi, et finis illius signis.

De fine audacter pronuntiat, expletis sex mille annis consummationem futuram; quia sex dierum spatio omnia Deus condiderit et perfecit (Cap. 14).

Signa antecedentia, tum remotiora, tum proximiora enumerat.

Remotiora: summam hominum impietatem, et romani imperii destructionem (Cap. 15). Atque hic miras conjecturas Lactantii legere est, de tempore et modo destructionis imperii romani, per totum cap. 16, 17 et 18.

Proximiora signa hæc recenset: casurum dicit gladium e cælo, et Christum descensurum comitantibus angelis in medium terræ, et virtutem Angelorum in manus justorum tradituram reprobos (Cap. 19).

QUINTA parte agit de judicio novissimo, cujus formam breviter describens, judicabuntur, inquit, qui Deum scierunt, et facinora eorum, id est, mala opera cum bonis collata ponderabuntur: ut si plura et graviora fuerint bona, justificentur ad vitam beatam; si autem mala superaverint, condemnentur ad penam. Hoc loco quæstionem illam discutit: Quomodo anima affligatur, quæ est immortalis. Ac

A Stoicos quidem impiorum animas mediam quamdam inter immortalem mortalemque naturam gerere, scribit asseverare (Cap. 20). Ipse autem potestatem Dei advocat, quæ incorporalia etiam comprehendat, et quemadmodum velit, afficiat. Deinde modum afflictionis exponens, ignis divinus, inquit, una eademque vi cremabit impios et recreabit; et quantum a corporibus absumet, tantum reponet, ac sibi ipse æternum pabulum subministrabit. Sed et justos cum judicaverit, etiam igni eos examinabit. Tum quorum peccata, vel pondere, vel numero prævaluerint, perstringentur igni, atque amburentur. Quos autem plena justitia incoxerit, ignem illum non sentient (Cap. 21). Addit his Lactantius, quæ poetæ de novissimo judicio, quæque philosophi de resurrectione scripserunt (Cap. 22, 23).

SEXTA parte, Chiliastarum somnium secutus, docet Christum mille annis inter homines versaturum, eosque justissimo imperio gubernaturum (Cap. 24).

SEPTIMA parte specialius definit tempus finis mundi. Omnis expectatio, inquit, non amplius quam ducentorum videtur annorum (Cap. 25).

OCTAVA, quid, exactis mille annis, futurum sit, enarrat. Renovabitur mundus, inquit, a Deo, et cælum complicabitur, et terra mutabitur, et transformabit Deus homines in similitudinem angelorum, et erunt candidi, sicut nix, et versabuntur semper in conspectu Omnipotentis, et Domino suo sacrificabunt, et servient in æternum. Eodem tempore fiet secunda illa et publica omnium resurrectio, in qua excitabuntur injusti ad cruciatus sempiternos (Cap. 26).

CONCLUSIO totius operis sequitur, qua gratulatur Ecclesiæ de pace per Constantinum facta; et universos ac singulos hortatur, ut abjectis deorum cultibus, Deo vero se dedant, atque ita penas venturas effugiant. SCULTETUS.

LIBER SEPTIMUS.

DE VITA BEATA.

CAPUT PRIMUM.

De mundo; et qui sint credituri, qui vero non, atque ibi reprehensio perfidorum.

Bene habet: jacta sunt fundamenta, ut ait eximius Orator. Verum nos non fundamenta solum jecimus, quæ firma et idonea essent operi perforando; sed magnis robustisque molibus ædificium totum pene usque ad summa perduximus. Restat, id quod est

C multo facilius, vel tegere, vel ornare; sine quo tamen priora opera et inutilia sunt, et ingrata. Nam quid prodest, aut falsis religionibus liberari, aut intelligere veram? quid aut vanitatem falsæ sapientiæ pervidere, aut quæ sit vera cogoscere? Quid, inquam, prodest cælestem illam justitiam defendere? quid cum magnis difficultatibus cultum Dei tenere, quæ est summa virtus? nisi eam divinum

VARIORUM NOTÆ.

De Vita beata. In cap. 5, et in vet. edit. Rom. et in manuscriptis, titulus hujus septimi libri est *de Vita beata*, præter 1 Colbert., 2 Reg. in quibus est *de præmio virtutis*: in plerisque editis est *de divino præmio et ultimo futuro judicio*. Priorem lectionem tuetur cap. 1, in quo legitur, *divinum præmium beatitudinis perpetuæ*; posteriorem, caput 2 *superest ut de judicio Dei disseramus*, etc., cap. 15. Prudenter monet Thomasius, in hoc septimo libro Lactantii multos esse errores, partim a philosophis, iisque Platonicis, partim ab Origene desumptos; nam et iidem in antiquis libris reperiantur. Hoc igitur monere sufficiat initio libri.

Bene habet: jacta sunt fundamenta. Lips. 2, 3 Reim.: *Bene hactenus*. Ven. 1493, 77: *Bene habeat*. Cameraarius ad Ciceronem h. l. subaudit, *bene habet se res.*

At Cicero et alii veteres voces *se res* non addunt. Seneca Herc. Fur. iv, 10, 35: *Bene habet: pudendi regis excisa est domus*. OEdip. v, 998: *Bene habet: peractum est*. BUNEMAN.

Operi perferendo. Optime; fundamenta enim perferunt opus seu ædificium, non perficiunt. Itaque male immutarunt in *perficiendo* librarii, 5 mss. rec. et edit. Rom. 1468, 1470.

Falsis religionibus. De falsis religionibus dictum est libro I et II.

Veram. De qua Lactantius agit libro VI.

Falsæ sapientiæ. De hac agitur libro III.

Quæ sit vera. Hanc docet auctor libro IV.

Cælestem justitiam. De qua vide libro V.

Nisi eam. Sic restitui ex antiquioribus et posterioribus mss., 2 Bonon., Regio-Put., Tax., 2 Clarou

præmium beatitudinis perpetue subsequatur. De qua nobis est in hoc libro disserendum; ne priora omnia irrita et infructuosa videantur, si hoc, cujus causa illa suscepta sunt, in incertum relinquamus; ne quis forte arbitretur, tantos labores incassum suscipi, dum eorum cœlesti mercedi diffidit, quam Deus statuit ei, qui hæc suavia terræ bona præ sola nudaque virtute contempserit. Satis et huic parti faciamus, cum testimoniis divinarum Litterarum, tum etiam probabilibus argumentis, ut æque clarum sit, et futura præsentibus, et divina terrenis, et perpetua brevibus esse anteponenda, quoniam temporalia sunt præmia vitiorum, sempiterna virtutum.

Exponam igitur rationem mundi, ut facile possit intelligi, et quando, et quare sit effectus a Deo: quod Plato, qui de mundi fabricatione disseruit, nec scire poterat, nec explicare; quippe qui cœleste mysterium, quod non nisi prophetis ac Deo docente discitur, ignorabat; ideoque in perpetuum dixit esse fabricatum. Quod longe secus est: quoniam quidquid est solido ac gravi corpore, ut initium cepit aliquando, ita finem capiat necesse est. Nam Aristoteles cum non videret quemadmodum posset tanta rerum magnitudo interire, et hanc præscriptionem vellet

effugere, semper ait fuisse mundum, ac semper futurum. Prorsus nihil vidit; quia quidquid est, necesse est aliquando habuerit principium, nec omnino quidquam potest esse, nisi cœperit. Nam cum terram, et aquam, et ignem disperire, consumi, extinguique videamus, quæ sunt utique mundi partes, intelligitur id totum esse mortale, cujus membra sunt mortalia. Ita fit, ut natum sit quidquid potest interire. Sed et omne quod sub visum oculorum venit, et corporale, ut ait Plato, et solubile sit necesse est. Unus igitur Epicurus, auctore Democrito, veridicus in hac re fuit; qui ait, et ortum aliquando, et aliquando esse periturum. Nec tamen rationem ullam reddere potuit, aut quibus de causis tantum hoc opus, aut quo tempore solvatur. Quod quoniam nobis Deus revelavit, nec conjecturis id assequimur, sed traditione cœlesti, docebimus sedulo; ut tandem studiosis veritatis appareat, non vidisse neque comprehendisse philosophos veritatem, sed ita leviter odoratos, ut tamen unde eos odor ille sapientiæ tam suavis, tam jucundus afflaverit, nullo modo senserint.

Interim necessarium puto admonere lecturos, quod hæc nostra quæ tradimus; pravæ vitiosæque mentes aut omnino non intelligent (hebetatur enim

VARIORUM NOTÆ.

allisque. In 3 Reg. est *eandem*; in 2 Reg. rec. et editis *nisi eum*. In 3 Colb., Brun. et ed. Crat. *nisi cum, nisi eam*, intellige justitiam. Si legas *nisi eum*, subaudi *cultum*. — *Nisi eam*. Ita edo ex Bon., Tax., Lips. 2, 3 Reimm., *eam*, scilicet virtutem. Observes Lactantium miro artificio sectione hac tertia inscriptione septem librorum Divin. Instit. complecti. C

BUNEMAN. *Divinum præmium*. De quo hoc septimo libro. Paucis istis verbis dedit auctor Anacephaleosim totius operis.

In incertum relinquamus. Præpositio *in* abest a mss. 2 Bonon. et 11 aliis.

Mercedi. Sic scribo. Suadente: Tullio, qui diffidit perpetuitati bonorum.

Præ sola. Ita mss. antiquissimi 2 Bon., Regio-Put., 3 al. Reg. et 4 alii cum sex editis. Scripti 14 rec. et 17 typis excusi *pro. Præ sola*, etc. Eodem loquendi modo utitur Cicero lib. III Officior., n. 11.

Probabilibus argumentis, ut æque clarum sit. Hæc lectio est 27 mss. ac 3 vet. edit. Rom. et al. 42. Deest ut in 3 impressis. *Pro ut*, est et in mss. Lips. *Pro clarum sit*, Jun. legit *clare patebit*. 1 Bonon. antiq. *probabimus argumentis vatum, cum clarum sit*. Sed sat nobis non est codicis Bononiensis auctoritas, ut cum Thomasio ejus lectionem aliorum fere omnium auctoritati anteponamus. D

Et quando. Reposui et ex omnibus mss. præter 3 Reg., quibus deest, sicut editis. Abest tamen et a veteribus editionibus.

Plato. Ille in Timæo existimat mundum esse genitum; sed qua ratione id factum fuerit non explicat: sed opinantur illius interpretes hujus mundi parentem, fabrum, opificem, Deum ipsum fuisse ad exemplar primigenium, quod in suprema erat intelligentia.

Nec scire poterat. Sic restitui ex mss. vetustissimis 4 Bonon., 1 Regio-Put., 5 al. Reg., 6 Colb., Pen., 1 Clarom. In editis et 5 scriptis rec. *potuit*; in 1 Reg. rec. *potuerit*.

Nam Aristoteles cum non videret. Nefariæ (inquit) impietatis insimulandi sunt, qui tantum opus Dei nibilo præstare censuerunt operibus manufactis.

Apud Arist. hæc disputatio est lib. I de Cœlo, cap. 10, cum sequentibus. **BETUL.**

Ait. Heumannus legit *ratus*.

Unus igitur Epicurus. Philo: *Et Democritus quidem, Epicurusque, ac pleraque Stoicorum multitudo, genturam mundi, interitumque prodiderunt, tametsi non similiter. Eorum enim partim complures mundos declinantes, ipsorum ortum attribuunt corpusculis individuis invicem offensantibus, in occursumque implicitis: interitum autem tum statuunt, cum mundi concreti, et sic enati, collisi inter se fuerint occursum et conflictati. At Stoici mundum unum ponentes, ortus ejus auctorem faciunt Deum atque causam, non item interitus. Cæterum de philosophorum circa hanc questionem sententia, vide ex catholicis Euseb. lib. 1, cap. 4, Præparat. Evangel., ex gentilibus Plutarchum lib. II, de Placitis. **BETUL.***

Auctore Democrito. Id est, Democriti sequens auctoritatem et sententiam.

Et ortum aliquando, et aliquando esse periturum. Primum *aliquando* deest in Regio-Put., Bonon. antiq. et 1 Colbert. Priori subjungunt *fuisse* 1 ms. Lips. et ed. Cellar. In 1 Clarom. et 4 editis est, *et ortum, et aliquando esse periturum*.

Aut quo tempore solvatur. Sic lego cum mss. antiquissimis 4 Bon., Regio-Put., a prima manu. 2 al. Reg. rec. sed bonæ note, Pal., 1 Lips. edit. Cellar. At scripti 1 Regio-Put. a secunda manu, 6 al. Reg. rec. et 12 alii rec. cum excusis habent *resolvatur*: sed *re* ex tempore videtur repetitum. Pen., *tempore resolvatur*.

Non vidisse neque comprehendisse. Ita mss. 2 vetterimi aliique quamplurimi. In 2 Reg. rec. et omnibus fere editis est *nec bis*.

Afflaverit. Mss. 7 et edit. Rom. 1470, *afflaret*.

Nullo modo senserint. 1 Bonon. antiq. *nullus senserit*.

Admonere lecturos. Sic restitui ex quamplurimis mss. et 9 editis. In mss. 2 Bon., Tax., Pen., 1 Lips., Pal. et edit. Florent. est *admoneri lecturos*. In 8 scriptis rec. et 9 vulgatis *admonere lectores*.

Hebetatur enim. In 1 Bon. antiq. præcedunt hæc verba, *aut non probabunt*.

acies eorum terrenis cupiditatibus, quæ sensus A omnes gravant, imbecillesque reddunt); aut etiam si intelligent, dissimulabunt tamen, et hæc vera esse nolent, quia trahuntur a vitiis, et scientes malis suis favent, quorum suavitate capiuntur, et virtutis viam deserunt, cujus acerbitate offenduntur. Nam qui avaritia, et opum inexplebili quadam siti flagrant, quia non possunt, venditis aut dilargitis quæ amant, tenui cultu vitam degere, sine dubio malunt id esse fictum, quo desideriis suis renuntiare coguntur. Item, qui libidinum stimulis incitati, ut ait poeta,

In furias ignemque ruunt,

utique incredibilia nos offerre dicunt; quia vulnerant aures eorum præcepta continentia, quæ illos a voluptatibus suis prohibent, quibus animam suam cum corpore adjudicaverunt. Qui vero ambitione inflati, aut amore potentia inflammati, omne studium suum ad honores acquirendos contulerunt, ne si solem quidem ipsum gestemus in manibus, fidem commo- dabunt ei doctrina, illos jubet omni potentia et honore contempto humiles vivere, atque ita humiles, ut et accipere injuriam possint, et referre nolint, si acceperint. Ii sunt homines, qui contra veritatem clausis oculis quoquo modo latrant. Qui autem sani sunt, vel erunt, id est, non ita vitiis immersi, ut insanabiles sint, et credent his, et libenter accedent; et quæcumque dicimus, aperta, et plana, et simplicia, et quod maximo opus est, vera et inexpugnabilia illis videbuntur.

Nemo virtuti favet, nisi qui sequi potest; sequi autem non facile est omnibus: ii possunt, quos paupertas et rerum indigentia exercuit, et capaces virtutis

effecit. Nam si virtus est tolerantia malorum, non capiunt ergo virtutem, qui semper in bonis fuerunt, quia mala neque experti sunt, neque ferre possunt assuetudine ac desiderio bonorum, quæ sola noverrunt. Eo fit, ut pauperes et humiles Deo credant facilius, qui sunt expediti, quam divites, qui sunt impeditis pluribus implicati: immo vero catenati et compediti serviunt ad nutum dominæ cupiditatis, quæ illos inextricabilibus vinculis irretivit; nec possunt in cælum aspicere, quoniam mens eorum in terram prona humique defixa est. Virtutis autem via non capit magna onera gestantes. Augustus admodum trames est, per quem justitia hominem deducit in cælum. Hunc tenere non potest, nisi qui fuerit expeditus et nudus. Nam isti locupletes multis et ingentibus sarcinis onerati per viam mortis incedunt, quæ latissima est; quoniam late perditio dominatur. His acerba sunt, his venena, quæ Deus ad justitiam præcipit, quæque nos Dei magisterio de virtute ac veritate disserimus. Quibus si repugnare audebunt, necesse est hostes se esse virtutis justitiæque fateantur. Aggrediar nunc quod superest, ut finis operi possit imponi. Id autem superest, ut de iudicio Dei disseramus: quod tum constituetur, cum Dominus noster redierit in terram; ut unicuique pro merito aut præmium persolvat, aut pœnam. Itaque ut in quarto libro de primo adventu ejus diximus, sic in hoc secundum referamus adventum, quem Judæi quoque et constantur, et sperant, sed frustra, quoniam necesse est ad eos confundendos revertatur, ad quos convocandos prius venerat. Nam qui violaverunt impie humilem, sentient in potestate victorem; eaque omnia quæ legunt, et non intelli-

VARIORUM NOTÆ.

Optim inexplebili quadam siti flagrant. Mss. Jun. et 1 Colb. *quadam cupiditate flagrant*; 1 Bonon. antiq. *inexplicabili quadam cupiditate flagrant.*

Aut dilargitis 1 Colb. *delargitis*; 2 Reg. rec., Jun., 1 Colb. et 5 edit. *elargitis*. Mss. 1 Lips., Pal., *largitis*.

Vulnerant aures eorum. Quæcumque ingrata et injucunda auribus accidunt, eas dicuntur offendere, et proprio verbo *vulnerare*. Virg. viii Æneid.:

..... Gravior ne nuntius aures
Vulneret.

Hinc scribebat Artemidorus, nuntium significari injucundum, quando quis aures sibi verberari somniet. **HERALD.**

Ne si solem quidem ipsum gestemus, etc. Sic restitimus ex 4 antiq. ac potioribus mss. Reg. et editis Ald. 1515, Crat. et Graph. 1552. Et sic quoque scribendum lib. de Mortibus persecutorum, capp. 4 et 7 ubi *nec*; quod annotavi.

Quoquo modo latrant. Ms. Jun. *quoquo modo delatrant*; Regio-Put. *quodammodo latrant*; 1 Bonon. antiq. *canino modo latrant*; quæ etiam satis commoda lectio. Sed nihil immutandum censeo.

Qui autem sani sunt, vel erunt. Edit. Crat. *sani sunt*. Mss. 2 Reg. rec., Jun., Pal., Lips., Cant. et 2 vet. edit. *sani sunt vel erunt*; ac præcipue subl. Cauc. et 4 edd. *sanati erunt*.

Ut insanabiles sint. Mss. 1 Reg. rec., 1 Colbert. et edit. Ald., Fasit., Betul., *non sint*; Cauc., Jun., 2

Reg. rec., 4 Colbert. et 10 edit. vet., *ut sanabiles sint*. Ultr., 1 Colb., Brun., *ut sanabiles sint*.

Ii possunt. 1 Bonon. antiq. *Ii sequi possunt*; 1 Colbert. *Ii sunt*.

Pluribus. Ita reposui ex 4 vet. impressis cunctisque mss. præter 5 rec., quibus est *suis*; in cæteris editis legitur *plurimis*.

Immo vero. Deest vero in mss. 1 Reg. rec., Cauc., Jun. et 14 editis; in Gothano est *imo vere*; in 1 Colb. *ideo vero*; in ms. Tornes. *uno voto concatenati*.

Ad nutum dominæ cupiditatis. 3 Reg. rec., 1 Colbert. a secunda manu, et 5 vet. edit., *cupiditati*. *Dominam cupiditatem* dicit imitatus Horatum, qui dicit *regina pecunia*, quia utraque tum cupiditas, tum pecunia, mundum hunc universum regunt, ac ei dominantur.

Onera gestantes. Sic restitui ex cunctis mss. præter 2 Colb., qui habent, *opera gestantes*, et 2 Reg. rec. *onera portantes*.

His venena. 1 Bonon. antiq. *his venenata*.

Præcipit. Ita lego cum veterioribus et melioribus mss., Bonon., Regio-Put. aliisque multis. In aliis 11 rec. et vulgatis est, *præcepit*.

Dei magisterio. Id est, Christi doctrina, et Epitom., cap. 44.

Aggrediar. 1 Colb., *Aggredior*. Brun., *Aggrediamur*, non male. Vide supra *disserimus*, et infra *disseramus*.

Ad eos confundendos. Sic restitui ex uno codice Bruniano; et ita sensus postulat. Vide præcedentia

gunt, Deo repensante patientur; quippe qui peccatis omnibus inquinati, et iussu sancto cruore perfusi, ab illo ipso, qui nefandas manus intulerunt, sint ad aeterna supplicia destinati. Sed erit nobis contra Judæos separata materia, in qua illos erroris et sceleris revincemus.

CAPUT II.

De errore philosophorum, ac de divina sapientia; atque de aureo sæculo.

Nunc ignaros veritatis instruamus. Dispositione summi Dei sic ordinatum, ut injustum hoc sæculum decurso temporum spatio terminum sumat, extinctaque protinus omni malitia, et piorum animis ad beatam vitam revocatis, quietum, tranquillum, pacificum, aureum denique, ut poetæ vocant, sæculum, Deo ipso regnante, florescat. In primis causa eorum omnium philosophis hæc fuit, quod rationem mundi, quæ totam sapientiam continet, non comprehenderunt. Ea vero sensu proprio, et interna intelligentia non potest comprehendi, quod illi sine doctore per se ipsos facere voluerunt. Itaque in variis sibi quæ contrarias sententias iuciderunt, ex quibus exitum non haberent; et in eodem luto (sicut Comicus ait) hæsitaverunt; scilicet assumptionibus eorum non respondente ratione, cum assumpsissent quidem vera, sed quæ affirmari probarique non possent sine scientia veritatis rerumque cælestium: quæ (ut sæpe jam dixi) non potest esse in homine, nisi Deo docente percepta. Nam si potest homo intelligere divina, poterit et facere; nam intelligere, est quasi e vestigio subsequi. Non potest autem facere quæ Deus, quia mortali corpore indutus est; ergo nec intelligere quidem potest, quæ facit Deus. Quod an fieri possit, ex immensitate rerum atque operum divinarum facile est unicuique metiri. Nam si mundum cum omnibus quæ sunt in eo contemplari velis,

intelliges profecto, quantum Dei opus humanis operibus antestet. Ita quantum inter opera divina et humana interest, tantum distare inter Dei hominique sapientiam necesse est. Nam quia Deus incorruptus, atque immortalis est, et ideo perfectus, quia sempiternus est, sapientia quoque ejus, perinde ut ipse, perfecta est; nec obstare illi quidquam potest, quia nulli rei Deus ipse subjectus est.

Homo autem quoniam subjectus est passioni, subjecta est et sapientia ejus errori; et sicut hominis vitam multæ res impediunt, quominus possit esse perpetua: ita sapientiam quoque ejus multis rebus impediti necesse est, quominus in perspicienda penitus veritate perfecta sit. Ergo nulla est humana sapientia, si per se ad notionem veri scientiamque nitatur; quoniam mens hominis cum fragili corpore illigata, et in tenebroso domicilio inclusa, neque liberius evagari, neque clarius perspicere veritatem potest; cujus notitia divinæ conditionis est. Deo enim soli opera sua nota sunt. Homo autem non cogitando, aut disputando assequi eam potest, sed discendo, et audiendo ab eo, qui scire solus potest, et docere. Ideo Marcus Tullius sententiam Socratis de Platone transferens dicentis, venisse tempus, ut ipse migraret e vita, illos autem, apud quos causam suam perorabat, agere vitam: Utrum melius sit, inquit, dii immortales sciunt; hominem arbitror scire neminem. Quare necesse est omnes philosophiæ sectas alienas esse a veritate; quia homines erant, qui eas constituerunt, nec ullum fundamentum aut firmitatem possunt habere, quæ nullis divinarum vocum fulciuntur oraculis.

CAPUT III.

De natura et de mundo; atque reprehensio Stoicorum et Epicureorum.

Et quoniam de philosophorum erroribus loquimur,

VARIORUM NOTÆ.

et sequentia. In altero Brun. cæterisque mss. et editis est *consolandos*, præter 1 Colb. a prima manu, in quo est *tollendos*. Vide seqq.

Deo repensante. 1 Bonon. antiq. *repensante*; Cauc. et 5 rec. totidemque editi, *compensante*.

Revincemus. Ita restitui ex omnibus mss. præter 5 rec., in quibus est *convincemus*, ut in vulgatis.

Sic ordinatum. Mss. 4 Reg. rec., 1 Colb. et Brun. addunt, *est*.

Decurso temporum spatio, etc. Supra lib. iv, cap. 16, decursam vitam dixit. Cic. in Catone: *Nec vero velim, quas decurso spatio ad carceres a calce revocari.*

BETUL.

Interna intelligentia. Interna dicitur, quam homo in se et a se habet, sine doctore. Lib. iii, cap. 3: *In se ipso habere propriam scientiam non hominis, sed Dei est. Mortalis natura non capit scientiam, nisi quæ veniat extrinsecus.* BUNEMAN.

Comicus. Terent. Phormion., act. v, scen. 2, ut sup. lib. ii, cap. 9.

Poterit. Sic reposui ex mss. quamplurimis et edit. Tornes. Soubron. In 5 rec. et editis legitur, *potest*.

Nam intelligere, est quasi e vestigio subsequi. « Puto, inquit Heuman., hoc esse glossema. Habent hæc libri

omnes; et videntur glossatoris captum excedere. Ita Noster lib. vi, cap. 5: *Nihil prodest cognitio nisi et actio subsequatur*; et lib. ii, cap. 8, *intelligentia subsequi.* » BUN.

Quæ facit Deus. Hæc lectio est omnium fere mss. codicum et vet. edit. Rom. In editis, ut in 2 Reg. rec., 1 Colb., 1 Clarom. est, *fecit*.

Quod an fieri possit. Ita emendavi ex mss. 2 Bonon. Regio-Put. et 10 aliis. At Cauc. et 5 alii non inteterunt ante *possit*. Mss. 4 rec. et edit. 14, *Quod autem fieri non possit*; item edit. 4 expuncta negatione: quod male cum sequentibus cohæret.

Cujus notitia. Sic restitui ex mss. quamplurimis, inter quos sunt antiq. 2 Bon., Regio-Put., Jun. In 8 rec. et 18 editis est *notio*. Infra, cap. 9, post med. legitur *notitia Dei*.

Ideo Marcus Tullius. In 1 Tuscul. Quæst. ex Apologia Socratis, sub finem apud Platonem.

Causam suam perorabat. Addidi *suam* ex omnibus mss. et 15 editis: deest in pluribus excusis.

Hominem arbitror. 1 Reg., rec. Cant. et 15 edit. interponunt autem. Cicero *quidem*.

Homines erant, qui. Ita emendavi ex maximo manuscriptorum numero, inter quos est Regio-Put. In 10 rec. et 5 edd. legitur *errant*.

Stoici naturam in duas partes dividunt: unam, quæ efficiat; alteram, quæ se ad faciendum tractabilem præbeat. In illa prima esse vim sentiendi; in hac, materiam; nec alterum sine altero posse. Quomodo potest idem esse quod tractat, et quod tractatur? Si quis dicat idem esse figulum quod lutum, aut lutum idem esse quod figulum, nonne aperte insanire videatur? At isti uno naturæ nomine duas res diversissimas comprehendunt, Deum et mundum, artificem et opus; dicuntque alterum sine altero nihil posse, tanquam natura sit Deus mundo permixtus. Nam interdum sic confundunt, ut sit Deus ipse mens mundi et mundus sit corpus Dei. Quasi vero simul esse cœperint mundus, et Deus; ac non ipse mundum fecerit: quod et ipsi fatentur alias, cum hominum causa prædicant esse fabricatum, et sine mundo esse, si

A eum mundo, id est, operi suo. Unde est illud Virgilianum:

Totamque infusa per artus
Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.

Ubi est ergo illud, quod iidem ipsi aiunt, et factum esse divina providentia, et regi? Si enim fecit mundum, fuit ergo sine mundo. Si regit, non utique sicut mens corpus regit, sed tanquam dominus domum, navim gubernator, auriga currum. Nec tamen mixti sunt iis rebus, quas regunt. Nam si hæc omnia, quæ videntur, Dei membra sunt, jam insensibilis ab his constituitur Deus, quoniam membra sensu carent, et mortalis, quoniam videmus membra esse mortalia.

B Possum enumerare, quoties repentinis quassatæ motibus vel hiaverint terræ, vel desederint in abruptum; quoties demersæ fluctibus, et urbes, et insulæ abierint in profundum; frugiferos campos paludes inundaverint; flumina et stagna siccaverint; montes

VARIORUM NOTÆ.

Stoici naturam. Apud Ciceronem in primo Academ. quæst. hanc Naturæ divisionem non Stoicis, sed veteri Academia assignat, etc. Adde his, quod Arist. lib. II Phys. naturam duplicem facit, materiam scilicet et formam, formam autem esse causam finalem. Macrobius in Somnium Scip. I. 1, c. 2: *Alii, inquit, mundum in duo diviserunt: quorum alterum facit, alterum patitur, etc.* Quid quod Augustinus quoque lib. de Anima et ejus orig. ad Petrum presbyterum, II, cap. 3, duas etiam naturas agnoscit: creatorem unam, Deum scilicet; alteram, creaturam ex Deo. BETUL.

Unam, quæ efficiat, etc. Seneca epist. 61: *Dicunt Stoici nostri duo esse in rerum natura, ex quibus omnia fiunt, causam et materiam. Materia jacet iners, res ad omnia parata, cessatura si nemo moveat. Causa autem, id est, ratio, materiam format, et quocumque vult, versat: ex illa varia opera producit.* Et paulo post aliis verbis: *Nempe universa ex materia et ex Deo constant. Deus ista temperat, quæ circumfusa rectorem sequuntur et ducem. Potentius autem est quid facit, quod est Deus, quam materia patiens Dei.*

GATAKERUS.

Nec alterum sine altero posse. Ita cum vet. edit. Rom. omnes mss. præter 2 Reg. rec. In 2 al. Reg. rec. nec alteram sine altera esse posse. Et Lactantius paulo inferius, dicuntque alterum sine altero nihil posse.

Mundo permixtus. Mss. 12, inter quos sunt antiq. 1 Bonon. et Cauc. ferunt, mundo terminatus, sed citra censum, inquit Betuleius. *Permixtus*, vera lectio. Vide infra, *miscuerunt eam mundo.*

Ut sit Deus ipse mens mundi. De hoc dictum est lib. I, cap. 5. Epiphanius hoc dogma inter Zenonis errores recenset libro III, tomio II. Memini me alibi ex Hermete retulisse Deum nec mentem, nec spiritum, nec lumen esse, sed causam ut illa sint. BETUL.

Et mundus sit corpus Dei. Plato in Timæo, τὸν κόσμον αἰὲν ζῶντα ἐκψύχον καὶ ἔννοον. Mundum autem Plato corpus Dei facit, non primi illius creatoris, sed futuri ejusdem. Hinc fortassis Plinius quoque mundum numen credi par esse censuit. BETUL.

Ac non ipse mundum fecerit. Ipse, quod addidi ex omnibus mss. et quamplurimis editis, deest in nonnullis rec.

Hominum causa. Id verum est etiam apud Gentiles. Plinius in præmio libri xxxvi, ait, omnia hominis causa esse creata.

Siquidem Deus est divina et æterna mens a corpore soluta. Desideratur est in ms. 1 Bonon. antiq. et 4

edd. rec., sed legunt, *mens dicatur corpore soluta.* Similis Dei definitio ex Socratis atque Platonis doctrina est apud Plut. in Placitis lib. I, cap. 1. Cæterum Stoicorum hoc dogma Laert. ad Chrysippum et Posidonium auctores refert. BETUL. — Vide etiam Ciceronem in fragmentis Consolationis, et libro I Tusculanar. quæst., cap. 5, idque ex Platone.

Virgilianum. Ex Virg. VI Æneid., vs. 726, sup. cap. 5, et de Ira Dei, cap. 11.

Sicut mens corpus regit. Macrobius lib. II, cap. 12, de Somnio Scipionis: *Anima, inquit, qui verus homo est, ab omni conditione mortalitatis aliena est: adeo ut ad imitationem Dei mundum regens, regat et ipsa corpus, dum a se animatur. Ideo physici mundum magnum hominem, et hominem brevem mundum esse dixerunt, etc.* BETUL.

Et mortalis. Recte. Vide supra mss. 11 et edd. 9 addunt est.

Membra esse mortalia. Macrobius eodem loco, tam ex antiquorum philosophorum, quam ex Ciceronis doctrina monet, mundum quadam parte mortalem videri, ut animal exanimatum, vel ignis extinctus, vel siccatus humor. BETUL.

Hiaverint terræ. Vide Plinium lib. II, cap. 80, 92, 106.

Desederint. Mss. 3 rec. et 15 excusi *descenderint*; 7 Reg., Jun., 2 Colb. habent *deciderint*; 1 Reg. *cecididerint*. At *desederint* est quamplurimorum mss. inter quos sunt antiquissimi 2 Bonon. Cauc. et edit. 2 vet. Rom. Eaque lectio est genuina, et Ciceroniana: *desidere* enim est *descendere*. Cicero I de Div. 97: *Labes agri Privernatis, cum ad infinitam altitudinem terra desedisset.* Ibid. 78: *Multa oppida corruerint, multis locis labes facta sit, terræque desederint.* Vide Plinium, lib. II, cap. 91.

Frugiferos campos. Exemplum est mare Mortuum. Ovid. lib. XV:

Vidi ego quod fuerat quondam solidissima terra,
Esse fretum: vidi factas ex æquore terras
Et procul a pelago conchæ jacere marinæ,
Et vetus inventa est in montibus anchora summis, etc.

Vide plura apud Philonem de Mundo, et apud Vadianum in Melam lib. I, in cap. de Numidia. BETUL.

Stagna siccaverint. Ita mss. et editi. *Siccare* neutra significatione accipi, *inauditum*. — *Siccaverint.* Sparcius: *Tacentibus mss.*, inquit, *mea utar conjectura, donec melior se obtulerit, et rescribo: Sicca aruerint.* Neutra enim significatione accipi, id est *inauditum*. Sed

etiam vel deciderint abrupti, vel planis fuerint adæ-
quati. Plurimas regiones, et multorum fundamenta
montium latens et internus ignis absumit. Et hoc pa-
rum est, si membris suis non parcit Deus, nisi etiam
homini liceat aliquid in Dei corpus: maria extruuntur;
montes exciduntur, et ad eruendas opes interiora ter-
ræ viscera effodiuntur. Quid quod ne arari quidem
sine laceratione divini corporis potest? ut jam scele-
rati et impii simus, qui Dei membra violemus. Pati-
turne ergo vexari corpus suum Deus, et debilem se
vel ipse facere, vel ab homine fieri sinit? nisi forte di-
vinus ille sensus, qui mundo et omnibus mundi par-
tibus permixtus est, primam terræ faciem reliquit,
ac se in ima demersit, ne quid doloris de assidua la-
ceratione sentiret. Quod si hoc vanum et absurdum
est, tam igitur ipsi egerunt, quam hæc indigent
sensu, qui non perspexerunt divinum quidem spiri-
tum esse ubique diffusum, eoque omnia contineri,
non tamen ita, ut Deus ipse, qui est incorruptus,
gravibus et corruptibilibus elementis misceatur. Illud
ergo rectius, quod a Platone (*in Timæo*) sumpserunt,
a Deo factum esse mundum, et ejusdem providentia
gubernari. Oportebat igitur et Platonem, et eos qui
idem senserunt, docere atque explicare, quæ causa,
quæ ratio fuerit tanti operis fabricandi; quare hoc,
aut cujus gratia fecerit.

At iidem Stoici, hominum, inquirunt, causa mun-
dus effectus est. Audio. Sed Epicurus ignorat, ipsos
homines quare, aut quis effecerit. Nam Lucretius,
cum diceret mundum non esse a diis constitutum, sic
ait (*lib. v de Natura rerum*):

Dicere porro hominum causa voluisse parere;
Præclaram mundi naturam

VARIORUM NOTÆ.

cui ignotum est, activa verba passive sæpe usurpari?
Hoc ipso verbo Apicius de Arte culinaria, lib. iv, c.
2: *Cum siccaverint superadsperges piper tritum*. Lib.
ix, cap. 1: *In craticula assantur locustæ: cum sicca-
verint, adjicies eis in craticula quoties siccaverint*. BUN.

Montes etiam. Plinius inter miracula refert, montes
etiam concucurrisse; quem vide, lib. ii, cap. 83.

Absumit. Ita fere omnes mss. in præsentit. Et recte.
Plures enim ignes interni etiamnum supersunt in Ita-
liæ montibus, Ætna et Vesuvio, in insula Lipara, etc.
Mss. 4 Bonon. antiq., Tax., 4 Colb. *absumpsit*; quod
tamen Heumanno probatur.

Maria extruuntur. Exemplum est Tyrus. Plin. lib.
v, cap. 19: *Tyrus, inquit, quondam insula præalto mari
septingentis passibus divisa, nunc vero, Alexandri op-
pugnantis operibus, continens*. De quo Curtius lib. iv
copiose. BETUL.

Montes exciduntur. Videtur alludere ad Isthmum,
quem quidam irrito labore (ut Proverb. habet) perfo-
dere sunt conati: vel ad Athon montem, de cujus la-
titudine MD passuum Xerxes abscidisse legitur apud
Plinium cap. 10 lib. iv; Historia apud Herod. lib. vii.
BETUL.

Eruendas opes. Sic Ovidius de ferreo sæculo:

Effodiuntur opes, irritamenta malorum.

Sic Plinius in præmio libri xxxiii: *Imus in viscera
ejus, et in sede Manium opes quarimus, tanquam parum
benigna fertilitate quaqua calcatur*.

Non tamen, ita ut Deus ipse. Mss. Jun. legunt *nec*,
pro *non*. Abest ita ab uno Bononiensi antiq., a 4 Colb.
et 1 Clarom.; ita ut a Pen.

A Deinde intulit:

Desipere est. Quid enim immortalibus atque beatis
Gratia nostra queat largiri emolumentum,
Ut nostra quidquam causa gerere aggrediantur?

Et merito. Illi enim nullam rationem afferebant,
cur humanum genus vel creatum, vel constitutum es-
set a Deo. Nostrum hoc officium est, sacramentum
mundi et hominis exponere, cujus illi expertes, sa-
crarium veritatis nec attingere, nec videre potuerunt.
ergo (ut paulo ante dicebam) cum assumpsissent id
quod erat verum, id est, mundum a Deo factum, et
hominum causa esse factum; tamen, quoniam eos in
consequentibus ratio defecit, non potuerunt defen-
dere id quod assumpserant. Denique Plato, ne Dei
opus imbecillum et ruinose faceret, in æternum
dixit esse mansurum. Si hominum causa factus est,
et ita factus est ut esset æternus, cur ergo ipsi quo-
rum causa factus est, non sunt sempiterni? Si morta-
les, propter quos factus est, ergo et ipse mortalis at-
que solubilis. Neque enim pluris est ipse, quam ii,
quorum gratia factus est. Quod si ei ratio quadraret,
intelligeret perituum esse, quia factus est; nec posse
in æternum manere, nisi quod tangi non potest.

Qui autem negat hominum causa factum, hic nul-
lam rationem tenet. Si enim dicit, ipsum fabricato-
rem sua causa tanta hæc opera esse molitum, cur
ergo nos nati sumus? cur mundo ipso fruimur? Quid
sibi vult humani generis cæterorumque animantium
fictio? Cur aliena commoda intercipimus? Cur deni-
que angemur, minuimur, interimus? Quid habet ra-
tionis ipsa generatio? quid perpetua successio? Nimi-
rum videri nos Deus voluit, et suis variis imaginibus
tanquam sigilla confingere, quibus se oblectaret; et

Constitutum. In antiquis editionibus, *institutum*,
quod Heumanno probatur.

Sacramentum mundi et hominis. Sic infra cap. 5, ad
initium, *si sacramentum hominis omne cognovissent*.

*Mundum a Deo factum, et hominum causa esse fac-
tum*. Deest et in 4 Bon. antiq., scripti 9 rec. et 9 edit.
habent, *mundum a Deo factum, et hominum causa
esse factum*.

Si mortales. Pro si ii sunt mortales. Ita Heumann.
Ipsæ mortales. Minuc. Fel. cap. 34: (*Plato*) *cum ip-
sum mundum perpetuum et insolubilem diceret esse fa-
bricatum, addit tamen, ipsi artificii, Deo soli et solubi-
lem et esse mortalem*. BUN.

Ratio quadraret. Sic cap. 5, initio, *non quadrare
rationem*; et in fine capituli 7, *ratio non quadraret*.

Sua causa. Lib. iii, cap. 17: *Omnia sua causa fa-
cere sapientem*. Lib. v, cap. 17: *Virtutem... expeten-
dam esse aiunt sua causa*. BUN.

Tanta hæc opera. Elegantem hanc lectionem con-
firmant Bonon., Isæus et ipse Lactantius lib. ii, cap.
8: *Qua molitione hoc tantum opus fecerit*. BUN.—*Tanta
hæc opera esse molitum*. Mss. 24 et 5 edit. in quibus-
dam tantum: sed male.

Cæterorumque animantium. Ita Cicero lib. ii de Nat.
Deor., cap. 55: *Quorum igitur causa quis dixerit ef-
fectum esse mundum? Eorum scilicet animantium que
ratione utuntur. Hi sunt dii et homines*. BUN.

Videri nos Deus voluit. Sic veteres editiones. In
ms. 4 Bonon. antiq. et 5 edit. est *videre*. In cæteris
deest *nos*.

Sigilla. Id est, parva simulacra. Est enim homo,
servata proportione, ad imaginem Dei creatus.

nihilominus tamen, si ita esset, curæ haberet animantes, præcipueque hominem, ejus imperio cuncta subjecit. Qui autem dicunt semper fuisse mundum, omitto illud, quod esse ipse sine aliquo principio non potest, unde extricare se nequeunt; sed hoc dico: si mundus semper fuit, nullam potest habere rationem. Quid enim potuit in eo ratio moliri, quod nunquam sumpsit exordium? Nam prius quam fiat aliquid, aut struatur, opus est consilio, ut disponi possit quemadmodum fiat, nec incipi quidquam potest sine provisione rationis. Itaque omne opus ratio præcedit. Non habet ergo rationem, quod factum non est. Atqui mundus rationem habet, qua et constat, et regitur; ergo et factus est: si factus est, et resolvetur. Reddant ergo isti rationem, si possunt, cur aut factus in principio sit, aut postea resolvatur.

Quod quia docere non poterat Epicurus, sive Democritus, sua sponte natum esse dixit, seminibus inter se passim cœuntibus, quibus iterum resolutis, dissidium atque interitum secuturum. Corruptis ergo quod recte viderat, et totam rationem penitus ignorantia rationis evertit; redegitque mundum, et omnia quæ in eo geruntur, ad similitudinem cujusdam vanissimi somni, siquidem rebus humanis ratio nulla subsistat. Cum vero mundum, omnesque partes ejus, ut videmus, mirabilis ratio gubernet; cum cœli temperatio, et æqualis in ipsa varietate cursus astrorum luminumque cœlestium, temporum constans ac mira descriptio, terrarum varia læcunditas, plana camporum munimenta, et aggeres montium, viriditas ubertasque silvarum, fontium saluberrima eruptio, fluminum opportuna inundatio, maris opulenta et copiosa interfusio, ventorum diversa et utilis aspiratio, cæteraque omnia ratione summa consent: quis tam cæcus est, ut existimet sine causa esse facta, in quibus mira dispositio providentissimæ rationis elucet?

VARIORUM NOTÆ.

Ipsæ. Sic Aldina editio; aliæ multæ *ipsum*.

Quod esse ipsum sine aliquo principio non potest. Subest his antiqua elegantia quam editores quoque corruerunt in Epitome cap. 67, ubi recte Pflavius ex ms. Taurin.: *Semper fuisse non potest quod et est et visui subjacet; ipsum enim esse sine aliquo initio non potest.* BUN.

Nullam potest habere rationem. Id est, ut recto Sparkius ex sequent., nulla in eo dispositio providentissime rationis eluceret. BUN.

Quid enim. Sic lego cum 2 vet. edit. Rom. et 2 rec. cunctisque mss. præter Cavc. in quo, ut in 9 editis, est *Qui enim*; 2 Colbert. *Quomodo.*

Seminibus. Id est, Atomis.

Dissidium. Ejeci *dissidium*, quod plurimos libros adhuc occupaverat, et restitui ex Lips. tert., Reimm., Ven. 1471, utraque 78, *dissidium*. Reddi quoque lib. iv, cap. 30, ubi plura; et ad lib. viii, cap. 6, in nota, corporis animæque *dissidium*. BUN.

Subsistat. Mss. 2 Clarom. *subsistit*; Cant. *substat*. *Omnesque partes ejus, ut videmus, mirabilis ratio gubernet.* Ita restitui ex 13 editis cunctisque mss. In Bonon. antiq. in quo ut deletur, legitur *videamus quemadmodum*; in ed. Thys. et Gall. *videmus quemadmodum*.

Æqualis in ipsa varietate. Harmonia est æqualis varietas, quæ in siderum cursu maxime animadvertitur; et hæc est Sylva signorum cœlestium, quibus

A Si ergo sine causa nec est, nec fit omnino quidquam: si et providentia summi Dei ex dispositione rerum, et virtus ex magnitudine, et potestas ex gubernatione manifesta est: hebetes ergo et insani, qui providentiam non esse dixerunt. Non improbarem; si deos idcirco non esse dicerent, ut unum dicerent: cum autem ideo ut nullum, qui eos delirasse non putat, ipse delirat.

CAPUT IV.

Quod omnia in aliquem usum creata sunt, etiam quæ mala videntur: quare homo in tam fragili corpore ratione fruatur.

Sed de providentia satis in primo libro diximus. Quia et si est, ut apparet ex mirabilitate operum suorum, necesse est etiam hominem, cæterasque animantes, eadem providentia creaverit. Videamus ergo, quæ ratio fuerit fingendi generis humani; quoniam constat, id quod Stoici dicunt, hominum causam mundum esse fabricatum: quanquam in hoc ipso non mediocriter peccent, quod non hominis causa dicunt, sed hominum. Unius enim singularis appellatio totum comprehendit humanum genus. Sed hoc ideo, quia ignorant unum hominem a Deo esse formatum, putantque homines in omnibus terris et agris tanquam fungos esse generatos. At Hermes non ignoravit hominem, et a Deo, et ad Dei similitudinem fictum. Sed redeo ad propositum. Nihil est (ut opinor) quod sit propter seipsum factum: sed quidquid omnino fit, ad usum aliquem fieri necesse est.

C Quis est enim vel tam ineptus, vel tam otiosus, ut aggrediatur aliquid facere frustra, ex quo nullam utilitatem, nullum commodum speret? Qui domum ædificat, non idcirco ædificat, ut tantummodo domus sit: sed ut in ea possit habitari. Qui navem fabricat, non ideo insumit operam, ut tantum navis appareat:

Gentiles cognitionem veri Dei habere potuerunt, ut habet Apostolus ad Roman. cap. i, v. 20, et Plutarchus ipse libro i de Placitis Philosophorum, cap. 6.

Si et providentia. Sic lego cum omnibus prope mss. et excusis. Si repetitum facit illustriorem sensum. Deest et in 1 Bonon. In 4 Colb., 1 Clarom. et Brun est *si et prudentia*; male. Vide præced. et seqq. *Sed de providentia satis in primo libro diximus.*

Quia et si est. In 1 Bon. antiq. et 3 edd. legitur *quia si est*; in multis impressis, *quæ*.

Stoici. Apud Cicer. Lucull. Vide inf. cap. 7 et lib. de Ira Dei cap. 13.

Homines. Vide supra lib. ii, c. 21.

Tanquam fungos. Jam supra lib. vi, cap. 10, negavit homines sparsim natos esse, tanquam ex draconis Cadmæi dentibus.

At Hermes. In Pœnandro, non longe a principio. Adscribam Marsilii translationem: *At pater omnium intellectus, vita et fulgor existens, hominem sibi similem creavit, atque ei tanquam filio suo congratulatus est. Pulcher enim erat, patrisque sui ferebat imaginem. Deus enim revera propria forma nimirum delectatus, opera ejus omnia usui concessit humano.* IDEM.

Fictum. Sed redeo, etc. Mss. 8 rec. et 6 editi, *factum*. Idcirco. Sic reposui ex 5 vet. editis et mss. præter 6 rec., quibus est *et ideo*, ut in 10 vulgatis.

Insumit operam. Mss. Jan., Colb., edd. Ald. 1515, Paris. 1525, Gymnic. 1539, *Assumit*.

sed ut in ea navigetur. Item qui vas aliquod instituit ac format, non propterea id facit, ut tantum fecisse videatur: sed ut vas illud effectum capiat aliquid necessarium. Similiter cætera, quæcumque fiunt, non utique in supervacuum, sed ad usus aliquos utiles laborantur.

Mundus igitur a Deo factus est, non utique propter ipsum mundum; neque enim aut calore solis, aut lumine, aut aspiratione ventorum, aut humore imbrum, aut alimonia frugum, cum sensu careat, indiget. Sed ne illud quidem dici potest, quod Deus propter seipsum fecerit mundum; quoniam potest esse sine mundo, sicut fuit antea; et iis omnibus quæ in eo sunt, quæque generantur, Deus ipse non utitur. Apparet ergo animantium causa mundum esse constructum; quoniam rebus iis, quibus constat, animantes fruuntur: quæ ut vivere, ut constare possint, omnia his necessaria temporibus certis subministrantur. Rursum cæteras animantes hominis causa esse fictas, ex eo clarum est, quod homini serviunt, et tutelæ ejus atque usus datæ sunt; quoniam sive terrenæ sunt, sive aquatiles, non sentiunt mundi rationem, sicut homo. Respondendum est hoc loco philosophis, maximeque Ciceroni, qui ait: « Cur Deus omnia nostri causa cum faceret, tantam vim natricum viperarumque fecerit? cur tam multa pestifera terra marique disperserit? » Ingens ad disputandum locus: sed ut in transcurso breviter stringendus est. Quoniam homo ex rebus diversis ac repugnantibus configuratus est, anima et corpore, id est, cælo at-

que terra, tenui et comprehensibili, æterno ac temporali, sensibili atque bruto, luce prædito atque tenebroso: ipsa ratio ac necessitas exigebat, et bona homini proponi et mala; bona, quibus utatur, mala, quæ vitet et caveat.

Idcirco enim data est illi sapientia, ut cognita bonorum malorumque natura, et in appetendis bonis, et malis declinandis, vim suæ rationis exerceat. Nam cæteris animalibus quia sapientia non data est, et munita indumentis naturalibus, et armata sunt: homini autem pro his omnibus, quod erat præcipuum, rationem solam dedit. Itaque nudum formavit et inermem, ut eum sapientia et muniret, et tegetet. Munimenta et ornatum ejus non foris, sed intus, non in corpore, sed in corde constituit. Nisi ergo essent mala quæ caveret, quæ a bonis utilibusque distingueret, non esset ei sapientia necessaria. Sciat ergo Marcus Tullius, aut ideo homini datam esse rationem, ut et pisces caperet usus sui gratia, et natrices vyperasque vitaret salutis suæ causa: aut idcirco ei bona malaque proposita, quia sapientiam acceperat, cujus vis omnis in discernendis bonis malisque versatur. Magna igitur, et recta, et admirabilis est vis, et ratio, et potestas hominis, propter quem mundum ipsum, et universa quæcumque sunt, Deus fecit; tantumque honoris illi habuit, ut eum præficeret universis, quoniam solus poterat Dei opera mirari. Optime igitur Asclepiades noster de providentia summi Dei disserens, in eo libro quem scripsit ad me: « Atque ideo, inquit, merito quis arbitretur,

VARIORUM NOTÆ.

Vas aliquod instituit. Ex Horatio, *Amphora cæpit institui.* FRANCIS.

Calore solis aut lumine. Recte. At 7 vet. edit. aut *lunæ lumine.* In 4 Bonon., 2 Reg., Ultr., Lips., 1 Colbert., ed. Florantina Juntarum legitur, *calore solis aut lunæ.* Posterior lectio non inepta videtur iis, qui lunam æque ac solem calefacere corpora cœnent. Suidas in *αελύνα*; et psalm. cxx: *Per diem sol non uret te, neque luna per noctem.* At Heumannus putat legendum esse, *aut calore solis, aut lumine lunæ.*

Aut alimonia frugum. Sic infra, c. 5: *Cuique generi alimoniam administraret.* Varro apud Nonium: *Habens antepositam alimoniam sedens alius alieno stratu.* Arnob., lib. iv: *Et ex alieni uberis alimonia mox traditam retinuisse vitam.* HERALD.

Sed ne illud quidem dici potest, quod Deus, etc. Immo hoc dici debere patet ex Proverb., c. xvi.

Possint. Mss. 8 totidemque vulgati, *possent.* Melius *possint,* ex cæteris mss. et editis. Vide seq. *subministrantur.*

Data sunt. Procul dubio legendum est *datæ sunt.*

Maximeque Ciceroni, etc. Lib. Acad. quæst. 4. Augustinus respondet Manichæi: ad eandem objectionem, l. de Genesi, i, c. 16. Lege præterea Basil., homil. 8 in Hexameron. Lactantius in Epitome hanc objectionem Theodoro Atheo tribuit. Quo consilio Deus dracones, pulices, etc. creaverit, docet Augustinus in cap. 1 Evangel. Joannis et in Psal. CXLVIII. BETUL.

Tantum vim natricum viperarumque fecerit. Ciceroni in Lucull. et Lucretio, l. v, respondet Basilius, homil. 6, in Hexamer.: *Nec vero est quod quisquam accusare parentem rerum debeat ob eam causam, quod animalia quæ virus mittunt, pernicioso et inimica, vitæ*

nostræ procreaverit; isto enim pacto pædagogum etiam accusare licebit, quod adolescentiæ facultatem et proclivitatem in officio contineat, plagisque ac verberibus intemperantiam castiget, etc. Idem, homil. 5, non longe a principio. Augustinus, lib. de Hæres. contra Manich. i, c. 15.

Viperarumque. Nemo ignorat vyperas dictas esse, quod vi pariant. Epiphanius Gnosticos hujus animalis confert. Præter Nicandrum, Plinius etiam de Viper., l. x, c. 62. BETUL.

Anima et corpore. Ita cum edit. Rom. 1470. Mss. omnes, præter 1 Reg., 1 Colb. qui cum editis habent *animo.*

Et munita. Heumann. delet et.

Rationem solam dedit. Itaque nudum. Ita cum editis omnes prope mss. 1 Reg. rec. et Goth. *rationem dedit.* Solum itaque nudum. Vide Anacreont., ode II.

Tantumque honoris illi habuit. Sic et infra, c. 5, post initium, *si tantum honoris homini habuit;* 1 Bonon. antiq. tribuit.

Præficeret universis. Juxta illud Psalm. *Gloria et honore coronasti eum, et constituisti eum super opera manuum tuarum.*

Asclepiades noster. Lactantii tempore Asclepiades quidam christianus floruit, qui ad Lactantium scripsit librum de Providentia Dei; Lactantius vicissim ad illum libros duos, ut referunt Hieronymus, Honorius Augustodunensis, et alii. Hic autem Asclepiades est profecto alius ab Asclepiade Antiocheno episcopo et martyre, qui toto sæculo anterior est Lactantio; quique annum 222 non excessit. Vide Tillemontium Eccles. Hist., t. III, p. 648 et 649, et t. VI, p. 750, col. 2. not. 5. De hoc Asclepiade vide S. Hieronym. de Scriptor. eccles., c. 38.

proximum sibi locum divinam providentiam dedisse ei, qui poterat intelligere ordinationem suam. Nam sol iste est; quis eum videt ita, ut intelligat quia sol est, et quantum gratiæ afferat cæteris institutis? hoc cælum est; quis id suspicit? terra hæc; quis eam colit? hoc pelagus; quis in eo navigat? hic ignis est; quis eo utitur? Instituit ergo summus Deus non propter se, quia nihilo indiget, sed propter hominem, qui his congruenter uteretur.

CAPUT V.

De hominis creatione, atque de dispositione mundi, et de summo bono.

Reddamus nunc rationem, quare hominem ipsum fecerit Deus: Quod si philosophi scissent, aut defendissent illa, quæ vera invenerant, aut in maximos errores non incidissent. Hæc enim summa, hic cardo rerum est. Quem qui non tenuerit, veritas illi omnis elabitur. Hoc est denique, quod efficiat illis non quadrare rationem: quæ illis si affulsisset, si sacramentum hominis omne cognovissent, numquam disputationes eorum, et omnem philosophiam de transverso academia jugulasset. Sicut ergo mundum non propter se Deus fecit, quia commodis ejus non indiget, sed propter hominem, qui eo utitur; ita ipsum hominem propter se. Quæ utilitas Deo in homine, inquit Epicurus, ut eum propter se faceret? Scilicet, ut esset, qui opera ejus intelligeret, qui providentiam disponendi, rationem faciendi, virtutem consummandi et sensu admirari, et voce proloqui posset. Quorum omnium summa hæc est, ut Deum colat. Is enim colit, qui hæc intelligit: is artificem rerum omnium, is verum patrem suum debita vene-

ratione prosequitur, qui virtutem majestatis ejus de suorum operum inventione, inceptione, perfectione meretur. Quod planius argumentum proferri potest, et mundum hominis, et hominem sui causa Deum fecisse, quam quod ex omnibus animantibus solus ita formatus est, ut oculi ejus ad cælum directi, facies ad Deum spectans, vultus cum suo parente communis sit, ut videatur hominem Deus, quasi porrecta manu allevatum ex humo, ad contemplationem sui excitasse? « Quid ergo, inquit, Deo cultus hominis confert, beato, et nulla re indigenti? vel si tantum honoris homini habuit, ut ipsius causa mundum fabricaret, ut instrueret eum sapientia, ut dominum viventium faceret, eumque diligeret tamquam filium, cur mortalemque fragilemque constituit? cur omnibus malis, quem diligebat, objecit? cum oporteret et beatum esse hominem, tamquam conjunctum et proximum Deo, et perpetuum, sicut est ipse, ad quem colendum et contemplandum figuratus est. »

Quamquam hæc fere in prioribus libris sparsim docuimus: tamen quoniam proprie id materia nunc exigit, quia de vita beata disserere propositum est, explicanda sunt ista diligentius et plenius, ut dispositio Dei, et opus voluntasque noscatur. Cum posset semper spiritibus suis immortalibus innumerabiles animas procreare, sicut angelos genuit, quibus immortalitas sine ullo malorum periculo ac metu constat; excitavit tamen inenarrabile opus, quemadmodum infinitam multitudinem crearet animarum, quas primo fragilibus et imbecillis corporibus illigatas constitueret inter bonum malumque medias, ut constantibus ex utrisque naturis virtutem proponeret; ne immortalitatem delicate assequerentur ac molliter: sed ad illud æternæ vitæ ineloquibile præmium

VARIORUM NOTÆ.

Poterat intelligere. Ita lego cum optimo et antiquissimo ms. Regio-put. Sic et supra Lactant. *solus poterat Dei opera mirari.* In 4 Reg. rec. est, *poterit*; in 5 rec. et 11 editis *poterit*; in cæteris *potuit*.

Quis in eo navigat? Ex quamplurimis mss. et editis restitui in eo, quod præcedentia et sequentia membra postulant. Deest in 3 Reg. rec., 1 Colb., 1 Clarom. et 6 impressis.

Scissent. 5 Reg., Jun., 3 Colb., 2 Clarom., Em., Cant., et edit. 7 *fecissent*; male.

Cardo rerum. Proverbium est, quo jam usus est Lactantius, lib. II, c. 9.

Hoc est denique, quod efficiat, illis non quadrare rationem. Vni phrasæ cognoscas ex lib. III, c. 28: *Quoniam ratio illis non quadrabat, per ignorantiam rerum tam varii, tam incerti fuerunt, sibi que sæpe contraria disserentes, ut quid sentirent, quid vellent satis statimere ac judicare non possis.* BON.

Omnem philosophiam. Omnes philosophorum hæreses sua dogmata, quantumvis falsa, defendere vulerunt. Academici nihil certi affirmantes, reliquis omnibus repugnarunt: id quod in hoc saltem negotio, fit in 4 Academ. quest. apud Ciceronem eo loco, quem ipse Lactantius paulo superius citavit. BETUL.

Sui causa. Ita quamplurimi impressi cum mss. quibusdam: alii *sua causa*; et sic sæpe loquitur Cicerone, *sua causa, nostra causa, vestra causa*.

Ad cælum directi. Mss. 6 rec. et quidam edd. *erecti.* *Ut videatur hominem.* Mss. 4 et 3 edit. *videaturque;*

Latinius atque Heuman. censent delendum *que*.

Si tantum honoris homini habuit. Recte: supra c. 4 hujusce libri circa finem, *tantum honoris illi habuit*; et lib. III, c. 1, in fine. Mss. Em. *si tanti honoris hominem habuit*.

Spiritibus suis. Id est spirationibus. Vid. lib. IV, c. 8: *Spiritus suos in angelos figuravit.* etc. Epitom., c. 42: *Angelos... de suis spiritibus figuravit.* Cont., I, VIII, c. 6, *ventorum spiritus.* BON.

Cum posset semper spiritibus suis immortalibus. Videatur Lactantius in ea fuisse sententia, quæ animas habet quasi tot particulas *de Deo* decerptas, quod infra non obscure innuit, cum dicat, Deum *Spiritum suum terreno corpore induisse.* Porro *infinitam animarum multitudinem*, quam hic a Deo *creari* assertit, illic *gigni* ait; quæ duo secum non coherent. In qua opinione quamquam Betuleius nihil videat, quod a fide catholica sit alienum; notius tamen est, quam ut referri debeat, nonnullos e philosophis christianos factos platoniorum dogmata, non sine Ecclesiæ malo, fidei christianæ admiscuisse: qualia erant animarum præexistentia, et a divina essentia delibatio quædam, quas tamen non *de Deo.* sed *a Deo* esse saniores omnes consentiant. SPARK. — Heuman. legit *simul pro semper.*

Infinitam multitudinem crearet animarum. Vide supra not. ad l. II Institut., c. 41.

Constantibus. Subaudi *hominibus.*

Ineloquibile. Ita omnes scripti et editi, et iterum

summa cum difficultate ac magnis laboribus pervenirent. Ergo ut eas gravibus et vexabilibus membris indueret, quoniam consistere in medio inani non poterant, ponderibus et gravitate corporis deorsum premente, sedem illis ac domicilium primo condendum esse decrevit. Itaque ineffabili virtute ac potentia præclara mundi opera molitus est, suspensus in altitudinem levibus elementis, et gravibus in ima depressis; et cælestia firmavit, et terrena constituit. Non est necesse nunc exequi singula, quoniam in secundo libro universa executi sumus.

Lumina igitur posuit in cælo, quorum moderatio, et claritas, et motus aptissime ad utilitates viventium temperatus est. Terræ autem, quam sedem voluit esse, fecunditatem varia gignendi ac proferendi dedit, ut ubertate frugum et herbarum virentium, pro natura et usu cujusque generis, alimoniam administraret. Tum perfectis omnibus, quæ ad conditionem mundi pertinebant, hominem finxit ex ipsa terra, quam illi a principio in habitaculum præparavit; id est spiritum suum terreno corpore induit et involvit, ut et compactus ex rebus diversis ac repugnantibus,

bonum ac malum caperet; et sicut terra ipsa secunda est ad fruges pariendas: ita corpus hominis, quod assumptum est e terra, generandi copiam, facultatemque procreandæ sobolis accepit, ut quoniam fragili materia formatus in æternum manere non poterat, peracto temporali vitæ spatio cederet, et illud, quod fragile atque imbecillum gerebat, perpetua successione renovaret. Cur igitur eum mortalem finxit et fragilem, cum illius causa mundum ædificasset? Primum, ut infinita vis animarum gigneretur, omnemque terram multitudine oppleret: deinde, ut proponeret homini virtutem, id est, tolerantiam malorum ac laborum, per quam posset præmium immortalitatis adipisci. Nam quia homo ex duabus rebus constat, corpore atque anima, quorum alterum terrenum est, alterum cæleste, duæ vitæ homine attributæ sunt: una temporalis, quæ corpori assignatur; altera sempiterna, quæ animæ subjacet. Illam nascendo accipimus, hanc assequimur laborando ne immortalitas homini (ut ante diximus) sine ulla difficultate constaret. Illa terrena est, sicut corpus, et ideo finitur; hæc vero cælestis; sicut anima, et ideo terminum non

VARIORUM NOTÆ.

cap. 11, Irenæi versio antiquiss., l. 1, c. 10, *inenarrabiles et ineloquibiles*. BUN.—*Æternæ vitæ ineloquibile præmium*. Sic auctor noster infra c. 11, initio, *ineloquibiles immortalitatis suæ fructus capit. Ineloquibiles, pro ineffabilis*.

Et vexabilibus membris. Ita reposui ex omnibus mss. edit. 2 vet. Rom., Florent., Crat., Is., Cellar. In 12 excusis legitur *noxibilibus*, quam vocem non esse latinam autumo: in ed. Gymnic. *noxibilibus*; in ed. Paris. 1525, et Graph. *exibilibus*, male. *Vexabilia membra*, sunt membra laboriosa, ut aiunt medici; vel apta ad vexandum, ut sunt crura, brachia, pedes et manus.

Consistere in medio inani non poterant. Leucippus et Democritus prima corpora in vacuo agitari crediderunt, ut Aristoteles refert, l. II, de Cælo; cum tamen nihil inane sive vacuum sit infra æthera. Vacui quæstio est apud Aristotelem in IV Physic., cap. 6 et sequentibus. Lege Philosophorum placita apud Plut., l. 1, c. 18. BETUL.—Vide etiam Cartesianum.

Præclara mundi opera molitus est. Sic cum omnibus editis cuncti fere mss. Ita et Lactantius supra, c. 3, *hæc opera esse molitum*; et infra c. 9, *cum opera ejus præclara et miranda videamus*. Mss. tamen 2 Reg. rec. sed bonæ notæ, 1 Colb. et Brun. habent, *præclaram mundi operam*; idemque alicubi (ni fallor) me legisse memini apud Ciceronem.

Suspensus in altitudinem. Siquidem juxta naturæ leges omne leve sursum et omne grave deorsum. Hanc dispositionem eleganter descripsit Ovidius his verbis:

Dissociata locis concordia pace ligavit;
Ignea connexi vis et sine pondere cœli
Emicuit, summaque locum sibi legit in arce;
Proximus est aer illi levitate, locoque:
Densior his tellus, elementaque grandia traxit,
Et pressa est gravitate sui. Circumfluit humor
Ultima possedit, solidumque coercoit orbem.

Quorum moderatio, et claritas, et motus... temperatus est. Mss. 5 et 8 edd. rec., *quorum moderatiorum, et claritas es, et motus... temperavit*: sed in 3 legitur, *temperatus est*.

Fœcunditatem varia gignendi. Mss. 14 rec. et 5 edd. *variam*; 1 Colb. *fœcundam ubertatem varia gignendi*.

Ut ubertate frugum. Jun. et 5 edd. *ut ubertas*.

Et herbarum virentium. Ita 5 editi, omnesque mss.

præter 5 et edit. 4 quibus est, *viventium*.

Cujusque generis. Ita reposui ex 10 editis et cunctis mss. præter Cauc. in quo est *cuique generi*, ut in 9 impressis.

Alimoniam ministraret. Fasit., Gryph., Betul., Tom., Thys., Gall., Spark., Cell., *administraret*. De Opif. cap. 6: *Ut... alimentum lactis fœtibus ministraretur*. Epitom. cap. 72: *Deus... victum ministrabit*. Administrare noster hoc sensu non posuit. Alibi Lucret. II, 1149:

Quod satis est.... natura ministrat. BUN.

Et compactus. Humannus delendum putat et.

In æternum manere non poterat, etc. Neque hoc verum est. Si enim innocens perstitisset, immortalis utique esset futurus: *stipendia enim peccati, mors est*. Quare concilium Carthaginense anno Domini 418 celebratum, can. 1, eos anathemate ferit, quicumque affirmaverint Adamum, utcumque non peccasset, mortuorum tamen *μη τῇ ἀξίᾳ τῆς ἀμαρτίας, ἀλλὰ τῇ φύσει ὀνάρχη*.

Cur... mortalem finxit. Gall. et Spark. adtingunt Lactantio gravissimum errorem, quia dixerat non in æternum manere, et mortalem factum (Vid. sup. et de Ira, cap. 15): sed explicari debet ex lib. II, cap. 12, *immortalis maneret*; et de Opif. cap. 4, ubi fatetur, *animal quod Deus fecerat sua sponte ad mortem transisse*, et Epit. cap. 27. BUN.

Tolerantiam malorum ac laborum. Quæ hoc capite de ferendis ærumnis atque laboribus, et lib. VI, cap. 11, de misericordiæ operibus exercendis disserit, observanda sunt adversus Lutherum et sectatores, qui bona opera ad salutem necessaria negant. ISÆUS.—Mss. 1 Reg. et 1 Brun. habent *ac dolorum*; 4 scripti rec. et 6 edit. *ac bonorum*.

Duæ vitæ. In Ald., Crat., Gymn., *Duæ vitæ*, vitiose. Lib. VII, c. 10: *Duæ vitæ propositæ sunt homini, quarum altera est animæ, altera corporis*. BUN.

Illam nascendo accipimus. Sic Tertullianus adversus Marcionem ait: *Vivere homini Deus præstiterat, factio in animam vivam; recte vero vivere demandarat, admonito in legis obsequium*. Mss. 6 rec. et 12 edd. *habent accepimus*.

Ne immortalitas homini. Ex omnibus mss. et multis editis addidi *homini*.

habet. Illam primam nescientes accipimus; hanc secundam scientes; virtuti enim, non naturæ datur, quia voluit nos Deus vitam nobis in vita comparare.

Idcirco hanc nobis præsentem dedit, ut illam veram et perpetuam aut vitis amittamus, aut virtute mereamur. In hac corporali non est summum bonum; quoniam sicut necessitate diuina nobis data est, ita rursum diuina necessitate soluetur. Ita quod finem habet, summum bonum non habet. In illa vero spiritali, quam per nos ipsi acquirimus, summum bonum continetur; quia nec malum potest habere, nec finem. Cui rei argumentum natura et ratio corporis præbet. Cætera namque animalia in humum vergunt, quia terrena sunt; nec capiunt immortalitatem, quæ de cælo est. Homo autem rectus in cælum spectat, quia proposita est illi immortalitas; nec tamen venit, nisi tribuatur homini a Deo. Nam nihil interesset inter justum et injustum, siquidem omnis homo natus immortalis fieret; ergo immortalitas non sequela naturæ, sed merces præmiumque virtutis est. Denique homo non statim quam natus est, rectus ingreditur: sed quadrupes primo, quia ratio corporis et hujus præsentis vitæ communis est nobis cum mutis animalibus; post deinde confirmatis viribus erigitur, et lingua ejus in eloquium solvitur, et mutum animal esse desinit. Quæ ratio docet, mortalem nasci hominem; postea vero immortalem fieri, cum cœperit ex Deo vivere, id est, justitiam sequi, quæ continetur in Dei cultu, cum excitaverit hominem Deus ad aspectum cæli ac sui. Quod tum fit, cum homo cælesti lavacro purificatus, exponit infantiam cum omni labe vitæ prioris, et incremento divini vigoris accepto, fit homo perfectus ac plenus.

A Ergo quia virtutem proposuit homini Deus, licet anima et corpus consociata sint; tamen contraria sunt, et impugnant invicem. Animi bona, mala sunt corporis; id est, opum fuga, voluptatum interdictio, doloris mortisque contemptus. Item corporis bona, mala sunt animi; hoc est, cupiditas, et libido, quibus et opes appetuntur et suavitates variarum voluptatum, quibus enervatus animus extinguitur. Ideo necesse est, justum et sapientem in omnibus malis esse, quoniam malorum victrix est fortitudo; injustos autem in divitiis, in honore, in potestate. Hæc enim bona corporalia et terrena sunt. Illi autem terrenam vitam agunt, nec assequi immortalitatem queunt, quia se voluptatibus dederunt, quæ sunt virtutis inimicæ. Itaque vita hæc temporalis illi æternæ debet esse **B** subjecta, sicut corpus animæ. Quisquis ergo animæ vitam maluerit, vitam corporis contemnat necesse est; nec aliter enim ad summum poterit, nisi quæ sunt ima despexerit. Qui autem corporis vitam fuerit amplexus, et cupiditates suas in terram dejecerit, illam superiorem vitam consequi non potest. Sed qui mavult bene vivere in æternum, male vivet ad tempus, et afficietur omnibus molestiis et laboribus, quandiu fuerit in terra, ut habeat divinum et cælestis solatium. Et qui maluerit bene vivere ad tempus, male vivet in æternum; damnabitur enim sententia Dei ad æternam pœnam, quia cælestibus bonis terrena præposuit. Propterea igitur colit se Deus expetit, et honorari ab homine tanquam pater, ut virtutem ac sapientiam teneat, quæ sola immortalitatem parit. **C** Nam quia nullus alius præter ipsum donare eam potest, quia solus possidet, pietatem hominis, qua Deum

VARIORUM NOTÆ.

Nescientes accipimus. Mss. 4 rec. et 14 edd. *accepimus.*

In vita comparare. 1 Colbert. *in vitam*; 1 Lips. et Brun. *in hac vita.*

Aut virtute mereamur. Quamvis Deus ante nos posuerit ignem et aquam, et in nobis sit ad utrumque manum porrigere; tamen non est proposita mors secunda, nisi ut eam vitemus; at auxilium dat Deus ut vitam secundam mereamur.

Divina necessitate. Ego interpretor, divina necessitate, id est, divina lege. Pari modo lib. II, c. 2: *quod functi... divinæ necessitati morte concesserint.* De Ira c. 15: *Consideremus divinam necessitatem; nolo enim naturam dicere.* Chryssippus Deum, nuncupavit *divinam necessitatem.* BUN.

Solvetur. Sic reposui ex 7 vet. editis cunctisque mss. præter 1 Reg. rec. cui est *solvitur*, ut cæteris impressis.

Cui rei. Ita omnes prope mss. In Cauc. et 8 aliis rec. est *cujus rei*, ut in cunctis fere editis.

Natura et ratio corporis præbet. Mss. 1 Bonon. antiq. et 4 edit. rec. *naturæ ratio et natura corporis præbet.* Lectionem porro textus sic interpretandam puto: *Cui rei*, nempe quod in vita spiritali sit summum bonum, *argumentum natura et ratio corporis præbet*, quia nimis fluxum est corpus, ut in eo possit summum bonum collocari.

Immortalitas non sequela naturæ. Intellige: *immortalitas beata non sequela naturæ.* BUN.

Quam. Vel potius *quum*, vel *cum*.

Non statim quam natus est. Mss. 8 rec. et totidem

editi, *non statim quando.* Alii 3 scripti rec. *quo.*

Communia est nobis cum mutis animalibus. Quasi vero infantes statim a natiuitate non essent baptismi capaces, cum primitiva Ecclesia ante Lactantii tempora longe aliter senserit. Cyprianus enim in epistola ad Fidum, pag. 159. edit. Oxon., cum Fidus ei questionem moveret de infantibus intra triduum ad lavacrum admittendis, sic epistolam claudit: *et idcirco, frater charissime, hæc fuit in concilio nostra sententia, a baptismo atque a gratia Dei, qui omnibus misericors et benignus, et pius est, neminem per nos debere prohiberi.* **D** Quod cum circa universos observandum sit atque retinendum, magis circa infantes ipsos et recessu natos observandum putamus, etc. Lege ad hæc Irenæum lib. II, cap. 10.

Id est. Additum ex omnibus mss. præter 1 Reg. in quo desideratur, sicut et in nonnullis editis.

Suavitates. Sic et infra plurali numero cap. sequenti. In 2 mss. rec. et 4 edit. *suavitas.*

Quia. Mss. 2 Reg. rec. *qui se.*

Eniti ad summum. Sic mss. fere omnes, editiones xv sæculi, 1 Colbert., 2 Clarom. *niti*; 1 Brun. *elevari*; alter ut in textu. Expunxi *bonum*, quod sequebatur in 3 mss. rec. ac 7 editis, et abest a cæteris.

Male vivet ad tempus. Id est, incommode, malis obnoxius; et infra, *bene vivere*, hoc est commode, luxuriose.

Qua Deum honoraverit, hoc afficiet præmio. Sic 1 Bonon., Regio-Put., 2 alii Regii et editio Isæi. In 12 mss. recent. est, *Qui Deum honoraverit, hoc afficit*

honoraverit, hoc afficiet præmio, ut sit in æternum A beatus, sitque apud Deum, et cum Deo semper.

Quæ sequuntur in quibusdam manuscriptis ac in anti- quis editionibus reperi. Ea tamen Lactantio abjudicant recentiores interpretes : sed ne aliquid desit, hic appo- nere visum est; de monemus ea non esse apprime catho- lica : sic autem habent.

« Neque nunc aliquis eo confugiat, ut dicat ad ip- sius culpam pertinere, qui et bonum instituit, et ma- lum. Cur enim malum voluit esse, si id odio habet? Cur non bonum tantum fecit, ut nemo peccaret, nemo faceret malum? Quanquam hoc in omnibus fere prio- ribus libris docuerim, et id jam superius, quamvis leviter, attigerim; tamen subinde admonendum est, quia omnis ratio in eo posita est. Nulla enim virtus esse poterat, nisi diversa fecisset; nec omnino appa- rere vis boni potest, nisi ex mali comparatione. Adeo malum nihil aliud est, quam boni interpretatio. Sub- lato igitur malo, etiam bonum tolli necesse est. Si lævam manum, aut pedem amputaveris, nec corpus erit integrum, nec vita ipsa constabit. Adeo ad com- pagem corporis temperandam, aptissime cum dextris sinistra junguntur. Item si pares calculos feceris, nemo ludet. Si unum colorem Circo dederis, nemo spectandum putabit, sublata omni Circensium volup- tate. Quis profecto qui prius instituit, amator unius coloris fuit : sed alterum ei, quasi æmulum posuit, ut posset esse certamen, et aliqua in spectaculo gra- tia. Sic Deus, quum bonum constitueret, quum virtute- m daret, statuit etiam diversa, cum quibus illa con- fligerent. Si desit hostis, et pugna, nulla victoria est. Tolle certamen, ne virtus quidem quidquam est. Quam multa sunt hominum inter se, et quam variis artibus constituta certamina? Nemo tamen fortior, velocior, præstantior haberetur, si adversarium, cum quo contenderet, non haberet. Unde autem abest victoria, abesse hinc et gloriam simul, et præmium necesse est. Ut igitur virtutem ipsam exercitatione assidua roboraret, eamque faceret de malorum con- flictatione perfectam, utrumque simul dedit, quia utrumque sine altero retinere vim suam non potest. Ergo diversitas est, cui omnis ratio veritatis innititur.

« Non me præterit, quid hoc loco a peritioribus possit opponi. Si bonum sine malo esse non potest, quomodo primum hominem dicis ante offensum Deum in solo bono fuisse, aut postea in solo bono futurum? D Discutienda nobis hæc quæstio est : quod in prioribus

libris prætermisi, ut hic implem. Diximus superius, ex elementis repugnantibus hominis constare natu- ram. Corpus enim, quia terra est, comprehensibile est, temporale, brutum, atque tenebrosus est. Anima vero, quia de cælo est, tenuis, æterna, sensibilis, illustris est. Quæ quia inter se contraria sunt, necesse est, hominem hono et malo esse subje- ctum. Animæ adscribitur bonum, quia indisso- lubilis est : corpori malum; quia fragile est. Quo- niam igitur sociata et conjuncta sunt corpus et anima, æque bonum et malum cohæreat necesse est; nec separari alterutro possunt, nisi quum illa separata sunt. Denique boni malique notitia simul homini primo data est. Quæ percepta, statim de loco sancto pulsus est, in quo malum non est. Ubi cum esset in bono tantum, id ipsum bonum esse, ignorabat. Postquam vero accepit boni malique intelligentiam, jam nefas erat, cum in beatitudinis loco morari, relegatusque est in hunc communem orbem, ut ea utraque simul experiretur, quorum naturam pariter agnoverat. Apparet ergo idcirco datam esse homini sapientiam, ut bonum discernat a malo; ut ab incommodis commoda, ab inutilibus utilia distinguat; ut habeat iudicium, et considerantiam, quid cavere, quid appetere, quid fu- gere, quid sequi debeat. Sapientia igitur constare sine malo non potest; vixitque ille princeps generis hu- mani, quamdiu in solo bono fuit, velut infaus, boniæ mali nescius. At enim postea hominem necesse est et sa- pientem esse, et sine ullo malo beatum. Sed id fieri non potest, quamdiu anima domicilio corporis induta est.

« Quum vero factum fuerit corporis animæque dis- sidium, tunc malum a bono separabitur. Et sicut corpus interit, anima manet : ita malum interibit, et bonum permanebit. Tunc homo accepto immorta- litatis indumento, erit sapiens, expers mali, sicut Deus. Qui ergo vult nos in bono esse tantum, id po- tissimum desiderat, ut sine corpore vivamus, in quo est malum. Quod si tollatur, aut sapientia homini, ut dixi, aut corpus adimetur : sapientia, ut ignoret malum; corpus, ut non sentiat. Nunc autem cum homo et sapientia sit instructus, ut sciat, et corpore, ut sentiat, utrumque pariter in hac vita Deus esse voluit, ut ratio virtutis sapientiæque constaret. Po- suit itaque hominem inter utrumque medium, ut haberet licentiam vel mali, vel boni sequendi. Sed malo admiscuit apparentia quædam bona, id est va- rias et delectabiles suavitates, ut earum illiccebris in-

VARIORUM NOTÆ.

præmio. Cellarius vero et Walchius cum nostra edi- tione concordant.

Et cum Deo semper. Mss. Marm. 500 annor. et 1 Reg. 400, n. 3976, Gryphius, Tornes., Betul., Au- tuerp. 1570, Soubron. 1594, longam post hæc verba attexunt orationem, quam nec in melioribus mss. nec in reliquis editis reperio; ideoque illam admittere nōli ut veram. Multa etiam continet hæc oratio pa- rum apposite, immo falsa enuntiata. Quæ Manetis hæresim redolent, cujus tamen nec Hieronymus, nec S. Augustinus Lactantium insimulant.

Neque, etc. Monet Thomasius, hanc longam oratio-

nem usque ad finem hujus quinti capituli deesse in duobus Bononiensibus mss. ac post Thomasium Isæus docet, eam quoque desse in duodecim Vaticanis codi- cibus. Ea vero non legitur in omnibus fere Gallicanis mss., duobus tantum exceptis. Fatendum igitur est, hanc totam periodum ab aliquo, eoque subtilissimo et perito Manichæo, fuisse suppositam, ut errorem suum Lactantii auctoritate fulciret. In hoc igitur consentiunt editores omnes, hanc eradendam esse. At ne desit aliquid in hac nostra editione, eam hic adjungimus, sed ad marginem virgatam, ut a textu Lactantiano distinguatur.

duceret hominem ad latens malum. Bono autem admiscuit apparentia quædam mala, id est, ærumnas, et miserias, et labores, quorum asperitate ac molestia offensus animus refugeret a bono latenti. Hic ergo sapientiæ officium desideratur, ut plus mente videamus, quam corpore: quod pauci admodum facere possunt; quia et virtus difficilis ac rara est, et voluptas communis ac publica. Ita necesse est, sapientem pro stulto haberi, qui dum appetit bona, quæ non cernuntur, dimittit e manibus, quæ videntur; et dum vitat mala, quæ non aspiciuntur, incurrit in mala, quæ ante oculos sunt. Quod accidit nobis, cum neque cruciatum, neque mortem pro fide recusamus: quando ad summum nefas compellimur, ut prodita fide atque abnegato Deo vero, diis mortuis mortiferisque libemus. Hæc ratio est, cur hominem Deus et mortalem fecerit, et malis subjecerit; licet ipsius causa mundum ædificasset, scilicet ut virtutem caperet, et ei virtus sua immortalitatem daret. Virtus autem, sicut ostendimus, veri Dei cultus est.

CAPUT VI.

Quare mundus et homo creati sunt; quam sit inanis cultus deorum.

Nunc totam rationem brevi circumscriptione signemus. Idcirco mundus factus est, ut nascamur: ideo nascimur, ut agnoscamus factorem mundi ac nostri Deum: ideo agnoscimus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro mercede laborum capiamus, quoniam maximis laboribus cultus Dei constat: ideo præmio immortalitatis afficimur, ut similes angelis effecti, summo patri ac Domino in perpetuum serviamus, et simus æternum Deo regnum. Hæc summa rerum est, hoc arcanum Dei, hoc mysterium mundi: a quo sunt alieni, qui sequentes præsentem voluptatem, terrestribus et fragilibus se bonis addixerunt, et animas ad cœlestia suavitatibus mortiferis tanquam luto cœnoeve demerserunt.

Quæramus nunc vicissim, an in eultu deorum ratio ulla subsistat: qui si multi sunt, si ideo tantum ab hominibus coluntur, ut præsentent illis opes, victorias, honores, et quæque alia quæ non nisi ad præsens valent; si sine causa gignimur; si in hominibus procreandis providentia nulla versatur; si casu nobis-

VARIORUM NOTÆ.

Deo regnum. Apocal., 1 et v.

Qui si multi sunt, si ideo tantum... et quæque alia quæ, etc. Ita mss. 7 Reg. antiquiores, alique nec non editi sex. In 9 scriptis rec. est *qui simulati sunt... quæque alia, etc.*; in 6 mss. rec. et ed. Rom. 1468, *qui si multi nati sunt... fingimur*; in 2 mss. rec. et 5 impressis, *qui si multi sunt, etc.* ut in textu.

Tam vanum. Nam juxta mentem apostoli, si nulla sit resurrectio, supervacua atque inanis est tota religio christiana.

Quam humana res, et quam mundus ipse. Sic lego cum 2 editis et quam plurimis mss. inter quos sunt veterissimi Bonon. et 6 Reg. Editi octo et 1 ms. Colbert. habent *quam*. Scripti 8 rec. ac 5 vulgati, et *quam mundus iste*.

Tam mirabili. 1 Bonon. antiq., 1 Lips. *tum mirabili*; 1 Reg. rec. et *mirabili*; 1 Reg. et Goth. et *admirabili*. *Constructus.* 1 Colbert. et 5 edd. *constitutus*.

A metipsis, ac voluptatis nostræ gratia nascimur; si nihil post mortem sumus: quid potest esse tam supervacaneum, tam inane, tam vanum, quam humana res, et quam mundus ipse? qui cum sit incredibili magnitudine, tam mirabili ratione constructus, tamen rebus ineptis vacet. Cur enim ventorum spiritus citent nubes? Cur emicent fulgura? tonitrua mugiant? imbres cadant, ut fruges terra producat, ut varios fœtus alat? Cur denique omnis natura rerum laboret, ne quid desit earum rerum, quibus vita hominis sustinetur, si est inanis, si ad nihilum interimus, si nihil est in nobis majoris amolumenti Deo? Quod si est dictu nefas, nec putandum est fieri posse, ut non ob aliquam maximam rationem fuerit constitutum, quod videas maxima ratione constare; quæ potest esse ratio in his erroribus pravæ religionum, et in hac persuasione philosophorum, qui putant animas interire? Profecto nulla. Quid enim habent dicere, cur dii hominibus tam diligenter suis quæque temporibus exhibeant? An ut illis far et merum demus, et odorem thuris, et sanguinem pecudum? quæ neque immortalibus grata esse possunt, quia sunt fragilia; neque usui esse expertibus corporum, quia hæc ad usum corporalium data sunt. Et tamen si ea desiderarent, sibi ipsi possent exhibere cum vellent. Sive igitur intereunt animæ, sive in æternum manent, quam rationem continet cultus deorum, aut a quo mundus constitutus est? cur, aut quando, aut quousque, quatenus homines, aut quamobrem procreati? cur nascuntur, intereunt, succedunt, renovantur? Quid dii ex cultibus eorum assequuntur, qui post mortem nihil futuri sunt? quid præstant? quid pollicentur? quid minantur aut hominibus, aut diis dignum? Vel si manent animæ post obitum, quid de his faciunt, facturive sunt? quid illis opus est thesauro animarum? ipsi illi ex quo fonte oriuntur? quomodo, aut quare, aut unde multi sunt? Ita fit, ut si ab illa rerum summa, quam superius comprehendimus, aberraveris, omnis ratio intereat, et ad nihilum omnia revolvantur.

CAPUT VII.

De philosophorum varietate, eorumque veritate.

Quam summam quia philosophi non comprehen-

D *Videas.* Mss. 14 rec. et 5 edit. *videamus*; 1 Reg. *videmus*.

Habent dicere. Habeo dicere, pro *possum*, et pro *debeo dicere*. Est phrasîs Græca, qua et alibi utitur Lactantius, scilicet lib. iv, cap. 12, circa med. et cap. ultimo ubi vide Not.

Ut illis far. Far est vocabulum generale quo omnia frumenti genera designantur: ut far triticeum, far hordeaceum, etc. GALLÆUS.

Constitutus est. Mss. 11 rec. et 7 edd. *factus est*.

Procreati? cur nascuntur. Ex mss. et editis additi cur, quod deest in 1 Colh. et nonnullis editis.

Qui post mortem. 1 Lips. et ed. Rom. 1474. *Qui post obitum*.

Animæ post obitum. Hæc lectio est 5 vet. impressorum cunctorumque mss. præter 2 Reg. et 9 edit. in quibus est *post mortem*: sed mox præcessit illa vox.

Revolvantur. Mss. 4 rec. *resolvantur*.

derunt, nec veritatem comprehendere potuerunt, quamvis ea fere, quibus summa ipsa constat, et viderint, et explicaverint. Sed diversi, ac diverse illa omnia protulerunt, non annectentes nec causas rerum, nec consequentias, nec rationes; ut summam illam, quæ continet universa, et compingerent, et implerent. Facile est autem docere, pene universam veritatem per philosophos sectas esse divisam. Non enim sic philosophiam nos evertimus, ut Academici solent, quibus ad omnia respondere propositum est, quod est potius calumniari et illudere: sed docemus, nullam sectam fuisse tam deviam, nec philosophorum quemquam tam inanem, qui non viderit aliquid ex vero. Sed dum contradicendi studio insaniant, dum sua etiam falsa defendunt, aliorum etiam vera subvertunt, non tantum elapsa illis veritas est, quam se querere simulabant: sed ipsi eam potissimum suo vitio perdidit. Quod si extitisset aliquis, qui veritatem sparsam per singulos, per sectasque diffusam colligeret in unum, ac redigeret in corpus, is profecto non dissentiret a nobis. Sed hoc nemo facere, nisi veri peritus ac sciens potest. Verum autem scire, non nisi ejus est, qui sit doctus a Deo. Neque enim potest aliter repudiare quæ falsa sunt, eligere ac probare quæ vera: sed si vel casu id efficeret, certissime philosopharetur; et quamvis non posset divinis testimoniis illa defendere, tamen se ipsa veritas illustraret suo lumine. Quare incredibilis est error illorum, qui cum aliquam sectam probaverint, eique se addixerint, cæ-

A teras damnant tanquam falsas et inanes, armantque se ad præliandum, nec quid defendere debeant scientes, nec quid refutare; incursantque passim sine delectu omnia, quæ afferunt quicumque dissentiant.

Ob has eorum pertinacissimas contentiones nulla extitit philosophia, quæ ad verum propius accederet; nam particulatim veritas ab his tota comprehensa est. Factum esse mundum a Deo, dixit Plato (in *Timæo*). Idem prophete loquuntur; idemque ex Sibyllæ carminibus apparet (*sermone* 1). Errant igitur qui vel omnia sua sponte nata esse dixerunt, vel minutis seminibus conglobatis; quoniam tanta res, tam ornata, tam magna, neque fieri, neque disponi et ordinari sine aliquo prudentissimo auctore potuit; et ea ipsa ratio, qua constare ac regi omnia sentiuntur, solertissimæ mentis artificem confitetur. Hominum causa mundum, et omnia quæ in eo sunt esse facta, Stoici loquuntur: idem nos divinæ Litteræ docent. Erravit ergo Democritus, qui vermiculorum modo putavit effusos esse de terra nullo auctore, nullaque ratione. Cur enim formatus sit homo, divini sacramenti est: quod quia ille scire non poterat, humanam vitam deduxit ad nihilum. Ad virtutem capessendam nasci homines Ariston disseruit: idem nos monemur ac discimus a prophetis. Falsus igitur Aristippus, qui hominem voluptati, hoc est malo tanquam pecudem subjugavit. Immortales esse animas Pherecydes et Plato disputaverunt: hæc vero propria est in nostra religione doctrina. Ergo Dicæar-

VARIORUM NOTÆ.

Consequentias. Hanc vocem etiam Cicero habet 1 de *Divin.* 128, et iv, ad *Her.* Mss. 1 Reg. et Bonon. *consequentia*.

Et implerent. Mss. 8 rec. *complerent*.

Per philosophos et sectas. Ita sex editi et mss. omnes, præter rec. 1 Reg. et Goth. et 10 edit. quibus est *philosophorum sectas*. Rectius, *per philosophos et sectas*; sic enim ait infra: *Quod si extitisset aliquis, qui veritatem sparsam per singulos (philosophos) per sectasque diffusam colligeret in unum.*

Ut Academici solent. Qui ad quamlibet questionem, Socratico more in utramque partem disputare soliti erant.

Calumniari et illudere. Mss. 4 Reg. rec., 3 Colb., Torn., Em., Cant., Brun., *calumniari et invidere*; Pal., Lips. et *invideri*.

Verum autem scire, non nisi ejus est. Hæc lectio est omnium prope mss. et 7 vet. editorum. In *Regio-Put.* deest *scire*; in 1 Reg. rec. et 6 excusis legitur *ejus scire est*.

Neque enim potest. Mss. 3 rec. et 7 edit. *Nemo enim potest*.

Se ipsa veritas illustraret. Mss. 12 et 8 codd. *se ipsam*.

Prophete loquuntur. Genes. i, Ps. xxxii, Eccl. xviii.

Res, tam ornata. Addidi tam ex mss. et pluribus editis.

Ea ipsa ratio. Mss. 2 rec. et ed. Rom. 1470, *ratione*. Hanc rationem Paulus ad Romanos i, legem natura appellat.

Confictur. Mss. 3 rec. et ed. Rom. 1470, *confitentur*.

Hominum causa. Vide Ciceronem in Lucullo, et librum de Ira Dei, cap. 13.

Stoici. De quibus vide supra cap. 4.

Divinæ litteræ. Genes. i, Psalm. viii, 1 ad Corinth. xv, ad Hebr. ii.

Democritus. Sicut supra, fungos, atque ex draconis dentibus natos passim homines quidam prodiderunt. Democriti hoc dogma apud nullum legi auctorem: sed non dissimilia sunt, quæ ex Diodoro, atque adeo ex Euripide recitat Euseb. lib. i, de *Præparat. Evang.* cap. 4. BETULEIUS.

Putavit. Ms. Em. addit *homines*. Atque Heumannus putat hanc vocem excidisse, quatinus non legatur in editis xv sæculi.

Ad virtutem capessendam nasci homines Ariston disseruit. Sic emendavi ex mss. veteribus Bonon., Regio-Put., Cant., Jun., 6 Colbert., 3 Lips., Goth., Ultr., Em., Cant., 2 Clarom., Brun. et cunctis editis, præter quatuor in quibus, sicut et in 1 Reg. rec. et 2 Colbert. a secunda manu, legitur *Aristoteles*, et in 1 Reg. antiq. *Aristoteleo*; corrupte. Non enim id extat apud Aristotelen, sed apud Ciceronem de Finibus lib. ii et iii, ubi citatur hæc de re *Ariston*, non *Aristoteles*. *Ariston* fuit Chius, philosophus Stoicus, de quo alibi Lactant. libro de Ira Dei cap. 22.

Aristippus, qui hominem voluptati... subjugavit. Apud Ciceronem lib. ii de Finibus, et iii de Officiis, et apud Laertium in Aristippo. Vide supra lib. iii, cap. 7.

Immortales animas Pherecydes. Vide Ciceronem lib. i Tusculanar. quæst. De *Pherecyde* capitæ sequenti.

Plato. Scilicet in Phædro, in Phædone, et lib. x de Repob. apud Ciceronem lib. i, Tusculanar.

Doctrina. Vide Sapient. iii et ii; Matth. xxv; Apocalyps. vi.

Dicæarchus. Dicæarchus, inquit Suidas, Phidias filius, Siculus, ex urbe Messene (Mamertinum alii fuisse dicunt) Aristotelis auditor, philosophus, rhetor et geometra, etc. Hic (ut Cicer. in 1 Tuscul.

chus cum Democrito erravit, qui perire cum corpore A ad dissolvi argumentatus est. Esse inferos Zenon Stoicus docuit, et sedes piorum ab impiis esse discretas; et illos quidem quietas ac delectabiles incolere regiones, hos vero luere pœnas in tenebrosis locis, atque in cœni voraginibus horrendis: idem nobis prophætæ palam faciunt. Ergo Epicurus erravit, qui poetarum id esse sumentum putavit, et illas inferorum pœnas, quæ ferantur, in hac esse vita interpretatus est. Totam igitur veritatem, et omne divinæ Religionis arcanum philosophi attingerunt. Sed aliis refellentibus, defendere id quod invenerant, nequiverunt; quia singulis ratio non quadravit, nec ea, quæ vera senserant in summam redigere potuerunt, sicut nos superius fecimus.

CAPUT VIII.

De immortalitate animæ.

Unum est igitur summum bonum immortalitas, ad quam capiendam, et formati a principio, et nati sumus. Ad hanc tendimus; hanc spectat humana natura;

VARIORUM NOTÆ.

quæst. et in Academ. quæst. meminit) contra immortalitatem animi disseruit. Is, inquit, tres libros scripsit, qui Lesbiaci vocantur, quod Mitylenis sermo habetur, in quibus vult efficere animos esse mortales. Sed scripsit idem Dicaearchus (ut in eodem Ciceronis libro legimus) sermonem, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, in quibus disserit nihil esse omnino animum, et hoc esse nomine totum inane, frustra que et animalia et animantes appellari; neque in homine inesse animum vel animam, nec in bestia. Meminit hujus idem Cic. etiam in Acad. quæst. Sed ut Plut. in Placitis refert, censuit Dicaearchus animam esse quatuor elementorum. BETUL.

Cum Democrito. Democritus et Epicurus animam una cum corpore mori aiunt. Plut., Cicero. 1, Tuscul.

Esse inferos Zenon docuit. De Zenone nihil tale comperio apud Scriptores, sed de Socrate apud Cicero. 1 Tusc., circa medium. ISÆUS. — Constat hoc quidem de Epicureis: imo non de Stoicis modo, sed de ipso quoque Cicerone, qui in 1 Tusc. quæst. poetarum de inferis fabulas explodit. Quin imo hoc idem facit Seneca Stoicus ad Marciam de Consolatione. Excutitur hæc quæstio a Lucretio lib. III, a Macrobio de Somno Scip. lib. 1, cap. 11. Sed lege tu ex Ecclesiasticis Augustinum lib. XII, cap. 33, de Genesi ad litteram. BETULIUS.

Prophætæ. Psalm. XXX, Lucæ XIII, 5; II ad Corinth. v.

Poetarum. Vide Lucret. lib. III, circa finem. Poetarum, etiam tragicorum maxime. Homerus inferos describit Odyss. λ. quem secutus est Virg. in VI, Ovid. in IV Met., Silius in Lucian. in Charonte. BETUL.

Argumenta. Mss. 2 rec. et 10 excusi, documenta; cæteri ut in textu. Vide seqq. et initio cap. 9.

Tamen parum habent firmitatis. Ut philosophica omnia sunt δοκούντα dumtaxat, nec certo ipsis auctoribus constant: ita in disputationibus theologicis pronuntiati auctoritatem non habent ullam, et ob id nec Platoni, nec Pythagoræ, licet ipse dixerit, et veritatem adeo dixerit, credendum propterea est, quia dixit, sed quia verum est, et convenit cum auctoritate ecclésiæ. Oraculorum enim divinatorum tanta virtus est, ut ipsa etiam oratio rei τὸ εἶναι afferat; et ob id ipsum verum sit, vitæ esse sempiternam, quia hoc sacræ prodiderunt Scripturæ, nec id minus vere,

ad hanc nos provehit virtus: quod bonum quia deprehendimus, superest etiam ut de ipsa immortalitate dicamus. Platonis argumenta, quamvis ad rem multum conferant, tamen parum habent firmitatis ad probandam et implendam veritatem; quoniam nec rationem totius mysterii magni consummaverat, in unumque collegerat, nec summum bonum comprehenderat. Nam licet verum de animæ immortalitate sentiret, tamen non ita de illa tanquam de summo bono disserebat. Nos igitur certioribus signis elicere possumus veritatem, qui eam non ancipiti suspicione collegimus, sed divina traditione cognovimus. Plato autem sic argumentatus est, immortale esse quidquid per se ipsum et sentit, et semper movetur; quod enim principium motus non habet, nec finem habiturum,

B quia deserere a semetipso non potest. Quod argumentum etiam multis animalibus æternitatem daret, nisi adjectione sapientiæ discrevisset. Addidit igitur, ut effugeret hanc communitatem, fieri non posse, quin sit immortalis animus humanus, cujus miranda solertia inventiendi, et celeritas cogitandi, et facilitas percipiendi atque discendi, et memoria præteritorum,

quam si dicas: Caro resurget; ergo sacra doctrina vera est. Quia vox cœlestis rei causam præbet, ut sit. BETUL.

Elicere possumus veritatem. Sic lego cum mss. Bonon., II Reg. bonæ notæ, Brun. ac edit. Betul. Et recte. Sic verum elicere apud Plautum, et apud Ciceronem IV Academic.; 7 aliis est, eligere.

C Plato autem sic argumentatus est. In Phædone, in Menone, de Republica I, de Legibus XII. Apud Lactantium Sentiendi verbum irrepit, nescio unde, quod ne apud Ciceronem quidem est, qui hæc eadem verba in primo Tusc. quæst. transtulit hoc modo: Quod semper movetur, id æternum est: quod autem motum adfert alicui, quodque ipsum agitur aliunde, quando finem habet motus, vivendi quoque finem habeat necesse est. Solum igitur quod seipsum movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit. BETUL. — De hoc Platonis argumento videndi Macrobi. lib. II in Somno Scipion. cap. 15 et seqq.; S. Athanas. in Orat. contra Idol.; S. Thomas II contra Gent., cap. 82.

Et sentit. Deest in Phædone et apud Ciceronem in Tusculan. Quæst.

Deseri a semetipso. Ms. I Bonon. antiq. desiderari a seipso non potest; sed, ut recte monet Thomasius, utriusque lectionis optima est sententia. — Deseri a semetipso non potest. Expressit Ciceronem I. I Tusc., c. 23: Quod se ipsum movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit.... sentit animus se moveri.... Se vi sua non aliena moveri, nec accidere... posse, ut ipse unquam a se deseratur. Bux.

Quod argumentum, etc. Quia universalis propositio est, πᾶσα ψυχὴ ἀθάνατος. Sed Platonem forte a Lactantii reprehensione defendet τὸ καλὸν (sic enim oratio inscribitur) quod non in bestiis, sed in hominibus, adeoque in anima rationali locum habet.

Addidit. Vide Plat. apud Cic. I Tuscul. et ad finem Caton. major. sive de Senect. et I Consol. ut inf. lib. de Ira Dei cap. 10 ad fin.

Cujus miranda solertia. Hæc verba non a Platone, sed ab ipso Cicerone addita sunt.

Discendi. In 6 mss. et edd. 4 est discernendi. Vide infra cap. 22. in fine: In pueris sunt ingenia ad percipiendum suavia; quod ea quæ discant, ita celeriter rapiant, ut non tunc primum discere illa videantur, sed recognoscere atque reminisci.

et providentia futurorum, et artium plerumque innumerabilium scientia, qua cæteræ careant animantes, divina et cælestis appareat: quia et origo animi, qui tanta capiat, tanta contineat, nulla reperiatur in terra; siquidem ex concretionem terrena nihil habeat admistum: sed necesse esse in terram resolvi, quod est in homine ponderosum et dissolubile; quod autem tenue atque subtile, id vero esse individuum, ac domicilio corporis velut carcere liberatum, ad cælum et ad naturam suam pervolare. Hæc fere Platonis collecta breviter, quæ apud ipsum late copioseque explicantur.

In eadem sententia fuit etiam Pythagoras antea, ejusque præceptor Pherecydes, quem Cicero tradit primum de æternitate animarum disputavisse. Qui omnes licet eloquentia excelleret; tamen in hac duntaxat contentione non minus auctoritatis habuerunt, qui contra hanc sententiam disserebant, Diæarchus primo, deinde Democritus, postremo Epicurus: adeo ut res ipsa, de qua inter se pugnabant, in dubium vocaretur. Denique et Tullius, expositis horum omnium de immortalitate ac morte sententiis, nescire se quid sit verum, pronuntiavit. « Harum, inquit, sententiarum quæ vera sit, Deus aliquis viderit. » Et rursus alibi: « Quoniam utraque, inquit, earum sententiarum doctissimos habuit auctores; nec quid certi sit divinari potest. » Verum nobis divinatione opus non est, quibus veritatem divinitas ipsa patefecit.

CAPUT IX.

De æternitate animæ, atque de virtute.

His itaque argumentis, quæ nec Plato, nec ullus alius invenit, animarum æternitas probari ac perspicui potest: quæ nos breviter collegimus; quoniam properat oratio ad enarrandum iudicium Dei maximum, quod in terra propinquate sæculorum sine celebrabitur. Ante omnia, quoniam Deus ab homine videri non potest, ne quis tamen ex eo ipso putaret Deum non esse, quia mortalibus oculis non videretur, inter cætera institutorum miracula, fecit etiam multa, quorum vis quidem apparet, substantia tamen non videretur, sicut est vox, odor, ventus; ut harum rerum argumento et exemplo, etiam Deum, licet sub oculos non veniret, de sua tamen vi; et effectu, et operibus cerneremus. Quid voce clarius? aut vento fortius? aut odore violentius? Hæc tamen, cum per aerem feruntur, ad sensusque nostros veniunt, et eos potentia sua impellunt, non cernuntur acie luminum: sed aliis corporis partibus sentiuntur. Similiter Deus non aspectu nobis aliore fragili sensu comprehendendus est: sed mentis oculis intuendus, cum opera ejus præclara et miranda videamus. Nam illos, qui nullum omnino Deum esse dixerunt, non modo philosophos, sed ne homines quidem fuisse dixerim, qui mutis simillimi ex solo corpore constiterunt, nihil omnino cernentes animo,

VARIORUM NOTÆ.

Plerumque. Heumannus legit *rerumque*, nec male. Boneman. admittit quoque hanc ultimam lectionem. *Nulla reperiatur in terra.* Abest in terra, ab uno Bonon. antiquiore et Tax,

Ex concretionem. Ven. 1493, 97, Pier. Paris. ex concretionem, vitiose. Epitom. cap. 70: *Si quidem (animus) nihil habeat in se terreni ponderis labe concretum.* L. viii, c. 42: *Anima in se nihil concretum, nihil terreni ponderis habet.* Infra: *De terrena concretionem.* BUNEMAN.

Sed necesse esse. Ita legendum esse probant præced. et seqq. In 11 mss. et 6 edd. *necesse est.*

Velut carcere liberatum. Ex Platone Cicero corpus vocat vas, receptaculum, domicilium, custodiam: Seneca insuper ergastulum, atque vincula. Methodius apud Epiphanium contra Origenistas docet, corpus animæ nec vinculum, nec carcerem esse. Petrus interim *σχινομα* appellat; et in Job domus lutea nominatur humanum corpus. Verba, quibus hoc loco Lactantius Platonica extulit, Ciceronis sunt ex Lælio, de Scipionis morte, sub Lælii persona verba facientis; *Id, inquit, si ita est, ut optimi ejusque animus in morte facillime evolet, tanquam e custodia vinculisque corporis, cui censemur cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni?* BETULEIUS.

Pherecydes, etc. Hæc tota Platonis, Pythagoræ, Pherecydis de immortalitate animæ doctrina, non sincera fuit, sed metempsychosi quasi hæreditario quodam morbo infecta. De hoc Cic. in primo Tusc. quest. *Pherecydes Syrius in primum dixit, animos hominum esse sempiternos, antiquus sane. Fuit enim meo regnante Gentili (Servium Tullium intelligit). Hanc opinionem discipulus ejus Pythagoras maxime confirmavit, qui cum regnante Tarquinio Superbo in Italiam venisset, tenuit magnam illum Græciam cum honore et disciplina, tum etiam auctoritate; multaque*

sæcula postea sic viguit Pythagoreorum nomen, ut nulli alii docti viderentur. Hactenus Cicero. Vitæ ipsorum extant apud Laert. De Pherecyde Augustinus contra Acad. libro tertio cap. 17 et ad Volusianum epist. 3. BETUL.

Diæarchus. De hoc capite superiori dictum est. Vide supra lib. iii, cap. 17.

Inquit. Cicero lib. i Tusculanar. question. *Deus aliquis viderit.* Goth. *Aliquid*: sed merito alius superscripsit *aliquis*, ut est in Cicerone lib. i. Tusc. c. 41, in quo vox *aliquis* sapit dubitationem academicam. Lact. de Opif. c. 15: *quod quidem an verum sit, Deus Artifex viderit.* BUNEMAN.

Quoniam utraque, etc. Non extat, et ex quo Ciceronis libro ceciderit, incertum est. Ideoque hæc verba leguntur in fragmentis. ISÆUS.

Breviter collegimus. Hæc lectio est quam plurimum mss. et 6 vet. edit. in 2 Reg., 4 Colbert. et 12 edit. est *colligimus*; in 4 aliis scriptis *colligimus*.

Ad enarrandum. Ita cum edit. Tornes. et Soubron. omnes mss. In 2 Reg. rec. et vulgatis *ad narrandum.*

Institutorum. Mss. 13. rec. et 14 edit. addunt *suorum*, quod abiecerimus, quia ab antiquioribus et melioribus scriptis abest.

Quorum vis quidem apparet. In 10 mss. r. *appareret*; in 1 Bonon. antiq. *quorum multa vis quidem apparet.*

Non videretur. Ita omnes fere mss. inter quos sunt antiquissimi, et 5 vet. edd. In 8 rec. scriptis totidemque editis est, *non videtur.* Vide seqq. *veniret... cerneremus.*

Non modo philosophos. Sic ferunt omnes mss. et editi codices. Francius legebat, *non modo non Philosophos*; et sic cum eo legere malle.

Ex solo corpore constiterunt. Præpositio abest a ms. Cauc. et 5 editis.

Nihil omnino cernentes animo. Sic. mss. Cauc., 4 alii

sed ad sensum corporis cuncta referentes, qui nihil A putabant esse, nisi quod oculis contuebantur. Et quia videbant aut bonis accidere adversa, aut malis prospera, fortuito geri omnia crediderunt, et natura mundum, non providentia constitutum.

Hinc jam prolapsi sunt ad deliramenta, quæ talem sententiam necessario sequebantur. Quod si est Deus et incorporalis, et invisibilis, et æternus; ergo non idcirco interire animam credibile est, quia non videtur, postquam recessit a corpore, quoniam constat esse aliquid sentiens ac vicens, quod non veniat sub aspectum. At enim difficile est animo comprehendere, quemadmodum possit anima retinere sensum sine iis partibus corporis, in quibus inest officium sentiendi. Quid de Deo? num facile est comprehendere, quemadmodum vigeat sine corpore? Quod si deos esse B credunt, qui si sunt, utique sunt expertes corporum, necesse est, humanas animas eadem ratione subsistere; quoniam ex ipsa ratione ac prudentia intelligitur esse quædam in homine ac Deo similitudo. Denique illud argumentum, quod etiam Marcus Tullius vidit, satis firmum est: ex eo æternitatem animæ posse dignosci, quia nullum sit aliud animal, quod habeat notitiam aliquam Dei; Religioque sit pene sola, quæ hominem discernat à mutis: quæ cum in hominem solum cadat, profecto testatur, id affectare nos, id desiderare, id colere, quod nobis familiare, quod proximum sit futurum.

An aliquis, cum cæterarum animantium naturam consideraverit, quas pronis corporibus abjectas in C terramque prostratas summi Dei providentia effecit; ut ex hoc intelligi possit, nihil eas rationis habere cum cælo, potest non intelligere, solum ex omnibus

cæleste ac divinum animal esse hominem, cuius corpus ab humo excitatum, vultus sublimis, status recutus originem suam quærit, et quasi contempta humilitate terræ, ad altum nititur, quia sentit summum bonum in summo sibi esse quærendum, memorque conditionis suæ, qua Deus illum fecit eximium, ad artificem suum spectat? Quam spectationem Trismegistus *θεωπίδα* rectissime nominavit: quæ in mutis animalibus nulla est. Cum autem sapientia, quæ soli homini data est, nihil aliud sit quam Dei notitia, apparet animam non interire, neque dissolvi, sed manere in sempiternum, quia Deum, qui sempiternus est, et quærit, et diligit, ipsa cogente natura, sentiens vel unde orta sit, vel quo reversura. Præterea non exiguum immortalitatis argumentum est, quod homo solus cælesti elemento utitur. Nam cum rerum natura his duobus elementis, quæ repugnantia sibi atque inimica sunt, constet igne, et aqua, quorum alterum cælo, alterum terræ adscribitur: cæteræ animantes, quia terrenæ mortalesque sunt, terreno et gravi utuntur elemento; homo solus ignem in usu habet, quod est elementum leve, sublime, cæleste. Ea vero quæ ponderosa sunt, ad mortem deprimunt, et quæ levia sunt, ad vitam sublevant, quia vita in summo est, mors in imo. Et ut lux esse sine igne non potest, sic vita sine luce. Ignis igitur elementum est lucis ac vitæ: unde apparet hominem, qui eo utitur, immortalem sortitum esse conditionem, quia id illi familiare est, quod facit vitam.

Virtus quoque soli homini data magno argumento, est immortales esse animas. Quæ non erit secundum naturam, si anima extinguatur; huic enim præsentis vitæ nocet. Nam vita ista terrena, quam communem

VARIORUM NOTÆ.

rec. et 6 typis excusi: alii quidam nihil; editi 5, nihil omnino eruentes animo; Jun. nihil cernentes.

Sed ad sensum. In 16 mss. et 6 editis, pro sed, legitur et.

Videbant. Hic Epicureos notat.

Fortuito. 1 Reg. antiq. et 6 rec. Habent fortuito; 1 Lips. fortuite. Quamplurimi mss. et omnes editi ut in textu.

Constat esse aliquid sentiens ac vicens. Mss. Cauc.; 1 Reg. rec. et 4 edit. constat esse aliquid constans; in 5 excusis est vivens; male. Vide infra cap. 12, constat ac vigeat semper. At lectio nostra, quæ etiam reperitur in duobus mss. Bononiensibus, monente Thomasio, multo elegantior est ea, quæ est quarundam editionum, ubi legitur, constat esse aliquid constans et sentiens ac vicens. — Constat aliquid esse sentiens ac vicens. Cicero, pro Milone, cap. 51: In hac imbecillitate nostrâ inest quiddam quod vigeat et sentiat. BUN.

Utique sunt expertes corporum. Mss. 24 cum edit. Rom. 1470, post utique addunt animæ.

Ratione ac prudentia. Ita lego cum omnibus fere mss. et edit. vet. Rom. 1474. In sex scriptis rec. et excusis est, providentia.

Ac Deo. Heum. legit cum Deo.

Marcus Tullius. Cic. 1 de Legibus, cap. 8. Vide supra lib. III, cap. 10.

Status rectus. Recte cum edit. vet. Rom., Jun., Is., legunt omnes mss. præter 1 Reg. rec. et 1 Colbert. quibus est erectus, ut 12 impressis.

θεωπίδα. Sic restitui ex mss. 5 Reg. inter quos sunt duo antiquissimi, 1 Lips., 1 Clarom. quod sonat *Dei contemplationem*; 1 Bonon. antiq. *θεπίδα*. Hæc vox à plerisque mss. abest. Scripti rec. 2 Reg., 2 Colbert., 1 Clarom. et 16 editi habent *θεωπίαν*. Vide Trismegist. in Pimandro, cap. 12, 13, 14.

Homo solus cælesti alimento utitur. Ita omnes fere mss. et editi. In tribus Colb. et edit. Rom. 1470 legitur solum, quod deest in nonnullis editis. In 4 scriptis rec. et 5 excusis utatur.

Quorum alterum cælo. Cælestis ignis non hominem modo, sed et rerum universitatem fovet et servat.

Et ut lux esse sine igne non potest. Licet varîæ Philosophorum de solis substantia sint sententiæ, in hoc tamen consentiunt, ut dicant ignitam esse: de quo vide Plutarch. Placita. Sol autem fons omnium est luminum. Cæterum nostra famida et vaporantia lumina igne constare quis nescit? BERTL.

Quod facit vitam. Mss., 2 Lips. faciat; 1 alter Lips. cum 1 Reg. rec. quod facit ad vitam.

Virtus soli homini. Virtutem Deo et homini communem facit Cicero, lib. 1 de Legibus.

Quæ non erit. Intellige, virtus. Editi nonnulli, quæ nec erit. Mss. 7 rec. et ed. Crat. quod non erit; excusi 7 quod non erit.

Quæ non erit secundum naturam. Hæc lectio multo aptior est, quam ea quæ habet, quod nec erit secundum naturam. Nostra igitur lectio verisimilior est; nam loquens de virtute, sit, illam, si ratio tantum corporis habenda esset, non esse dicendam secundum natu-

cum mutis animalibus ducimus, et voluptatem expetit, cujus fructibus variis ac suavis delectatur, et dolorem fugit, cujus asperitas naturam viventium acerbis sensibus lædit, et ad mortem perducere nititur, quæ dissolvit animantem. Si ergo virtus et prohibet iis bonis hominem, quæ naturaliter appetuntur, et ad sustinenda mala impellit, quæ naturaliter fugiuntur; ergo mala est virtus, et inimica naturæ, stultumque judicari necesse est qui eam sequitur, quoniam se ipse lædit, et fugiendo bona præsentia, et appetendo æque mala sine spe fructus amplioris. Nam cum liceat nobis jucundissimis frui voluptatibus, nonne sensu carere videamur, si malimus in humilitate, in egestate, in contemptu, in ignominia vivere, aut ne vivere quidem, sed dolore cruciari, et mori, ex quibus malis nihil amplius assequamur, quo possit voluptas omissa pensari? Si autem virtus malum non est, facitque honeste, quod voluptates vitiosas turpesque contemnit et foriter, quod nec dolorem, nec mortem timet, ut officium servet; ergo majus aliquod bonum assequatur necesse est, quam sunt illa quæ spernit. At vero morte suscepta, quod ulterius bonum sperari potest, nisi æternitas?

CAPUT X.

De vitiis et virtutibus, atque de vita et morte.

Transeamus nunc vicissim ad ea quæ virtuti repugnant, ut etiam ex his immortalitas animæ colligatur. Vitia omnia temporalia sunt; ad præsens enim commoventur. Iræ impetus recepta ultione sedatur. Libidinis voluptas corporis finis est. Cupiditatem aut satietas earum rerum, quas expetit, aut aliorum affectuum commotiones interimunt. Ambitio, postquam honores quos voluit adeptæ est, consenescit. Item cætera vitia consistere ac permanere non possunt: sed ipso fructu quem expetunt finiuntur. Recedunt ergo, et redeunt. Virtus autem sine ulla intermissione

A perpetua est, nec discedere ab ea potest, qui eam semel cepit. Nam si habeat intervallum, si aliquando ea carere possumus, redibunt protinus vitia, quæ virtutem semper impugnant. Non est igitur comprehensa, si deserit, si aliquando secedit. Cum vero sibi domicilium stabile collocavit, in omni actu versari eam necesse est; nec potest fideliter depellere vitia, et fugare, nisi pectus, quod insedit, perpetua statione munierit. Ipsa ergo virtutis perpetuitas indicat, humanum animum, si virtutem ceperit, permanere; quia et virtus perpetua est, et solus animus humanus virtutem capit. Quoniam igitur contraria sunt vitia virtuti, omnis ratio diversa et contraria sit necesse est. Quia vitia commotiones et perturbationes animi sunt, virtus e contrario lenitudo et tranquillitas animi est. Quia vitia temporalia et brevia sunt; virtus perpetua et constans, et par sibi semper. Quia vitiorum fructus, id est, voluptates, æque ut ipsa, breves temporalesque sunt; virtutis ergo fructus ac præmium sempiternum est, quia vitiorum commodum in præsentia est, virtutis igitur in futuro.

Ita fit, ut in hac vita virtutis præmium nullum sit, quia virtus adhuc ipsa est. Nam sicut vitia, cum in actu suo finiuntur, voluptas et præmia eorum sequuntur: ita virtus, cum finita est, merces ejus insequitur. Virtus autem nunquam nisi morte finitur, quoniam et in morte suscipienda summum ejus officium est. Ergo præmium virtutis post mortem est. Denique Cicero in Tusculanis, quamvis dubitanter, tamen sensit, summum homini bonum non nisi post mortem contingere. « Fidenti animo, inquit, si ita res feret, gradietur ad mortem; in qua aut summum bonum, aut nullum malum esse cognovimus. » Mors igitur non extinguit hominem, sed ad præmium virtutis admittit. Qui autem se (ut ait idem) vitiis ac sceleribus contaminaverit, voluptatique servierit, is vero damnatus æternam luet pœnam; quam divinæ

VARIORUM NOTÆ.

ram; nam si anima interiret, magis dicenda esset contra, quam secundum naturam, cum virtus corpus debilitet, atque variis afficiat molestiis.

Vita quam ducimus. Lactantius aliquoties ea phrasi est usus, lib. vii, cap. 3: *Vitam quam in terra ducimus*. Et libri aliquot lib. viii, cap. 22: *Ut beatam possint ducere* (al. agere) *vitam*. Lucretius lib. ii, vers. 996:

Et dulcem ducunt vitam, prolemque propagant.

BUN.

Dissolvit animantem. Mss. 4 rec. et 5 edit. *animantes*. *Stultumque judicari*. Sic reposui ex quamplurimis mss. et editis. In 8 scriptis rec. et 9 impressis est *judicare*.

Et fugiendo. Mss. 9 rec. et 10 editi *effugiendo*; 3 Reg. rec. et *effugiendo*.

Et appetendo æque mala. Mss. 1 Reg. rec. et Goth. *ea quæ mala*. Cæteri ut in textu. *Æque*, recte, pro *etiam*, vel *pariter*, ut apud Ciceronem.

Dolore cruciari. Ita meliores mss. Vid. seqq. Scripti octo totidemque editi, *dolere*, *cruciari*.

Et mori. Mss. Cauc. et edit. Betul. *cruciari*, *emori*, sine copula; 6 vulgati et *emori*; 1 Clarom. ac *mori*.

Nisi æternitas. 1 Reg. rec. et 6 edit. *nisi æternita-*

tis; Goth. *nisi vita æternitatis*; 1 Reg. *nisi æternum*.

Sedatur. Sic correxi ex omnibus mss. et vulgatis; sic etiam veteres sæculi decimi quinti editiones, præter ms. 1 Reg. et 4 edit. rec. quibus est *sedantur*. At *sedatur* sequentia requirunt.

Cupiditatem aut satietas. Ita omnes mss., quod est elegantius, quam *autem* 7 scriptorum rec. et editorum.

Redibunt protinus. Hæc lectio est vet. edit. Rom. Paris., Fasit., Is. omniumque mss. In Cauc., aliis 4 rec. et 12 edit. est *redeunt*.

Si deserit. Mss. 3 rec. *si deserit*.

Constans, et. Henman. vero legit *constans est, et*.

Par sibi semper. Ita Plato lib. iv de Republica.

Virtutis fructus. Quod diserte pronuntiat Virgilius:

Vivit apud superos, et habet sua munera virtus.

Ut in hac vita virtutis præmium nullum sit. Hoc non absolute verum est, immo Deus remunerat nonnunquam bona opera etiam in hac vita: exemplum habemus in Jobo, aliisque. GALLEUS.

Ita virtus. Henm. legit *virtutem*.

Cicero. In epilogo libri i Tusculanar. cap. 46.

Contaminaverit. *Contaminare se scelere* in iii de Officiis. *Contaminare se vitiis*, in iii Tusculan. quæsti.

litteræ secundam mortem nominant, quæ est et perpetua, et gravissimis cruciatibus plena. Nam sicuti dux vitæ propositæ sunt homini, quarum altera est animæ, altera corporis: ita et mortes dux propositæ sunt, una pertinens ad corpus, qua cunctos secundum naturam fungi necesse est; altera pertinens ad animam, quæ scelere acquiritur, virtute vitatur; et ut vita hæc temporalis est, certosque terminos habet, quia corporis est: sic et mors æque temporalis est, certumque habet finem, quia corpus attingit.

CAPUT XI.

De temporibus postremis, atque de anima et corpore.

Impletis igitur temporibus, quæ Deus morti statuit, terminabitur ipsa mors. Et quia temporalem vitam temporalis mors sequitur; consequens est, ut resurgant animæ ad vitam perennem, quia finem mors temporalis accepit. Rursus, sicut vita animi sempiterna est, in qua divinos et ineloquibiles immortalitatis suæ fructus capit: ita et mors ejus perpetua sit necesse est, in qua perennes pœnas et infinita tormenta pro peccatis suis pendet. Ergo in ea conditione res posita est, ut qui beati sunt in hac vita corporali atque terrena, semper miseri sint futuri; quia jam bonis, quæ maluerunt, potiti sunt: quod iis evenit, qui deos adorant, ac Deum negligunt. Deinde qui justitiam sequentes, in hac vita miseri fuerunt et contempti, et inopes, et ob ipsam justitiam contumeliis et injuriis sæpe vexati, quia nec aliter virtus teneri potest, semper beati sunt futuri; ut, quia mala jam pertulerunt, etiam bonis fruantur. Quod his vitæ contingit, qui contemptis terrestribus diis et fragilibus bonis, cœ-

lestem religionem Dei sequuntur; cujus bona, sicut ipse qui tribuit, sempiterna sunt. Quid opera corporis atque animi? nonne indicant esse animam mortis expertem? Nam corpus, quia ipsum fragile est atque mortale, quæcumque opera molitur, æque caduca sunt. Nihil enim Tullius ait esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur, vel injuria hominum, vel ipsa confectrice rerum omnium vetustate.

At vero animi opera videmus æterna. Nam quicumque contemptui præsentium studentes, in memoriam monumenta ingeniorum factorumque magnorum reliquerunt, ii plane mentis ac virtutis suæ nomen indelebile quæsierunt. Ergo si opera corporis ideo mortalia sunt, quia ipsum mortale est, sequitur ut anima ex eo immortalis appareat, quia videmus opera ejus non esse mortalia. Eodem modo desideria quoque corporis animique declarant, alterum esse mortale, alterum sempiternum. Corpus enim nihil nisi temporale desiderat, id est, cibum, potum, indumentum, quietem, voluptatem; et tamen hæc ipsa sine nutu et adminiculo animi nec cupere, nec assequi potest. Animus autem per se multa desiderat, quæ ad officium fructumve corporis non redundant; eaque non fragilia, sed æterna sunt, ut fama virtutis, ut memoria nominis. Nam cultum Dei, qui constat abstinentia cupiditatum ac libidinum, patientia doloris, contemptu mortis, etiam contra corpus anima concupiscit. Unde credibile est, non interire animam, sed dissociari a corpore; quia corpus sine anima nihil potest, animus vero potest multa et magna sine corpore. Quid, quod ea, quæ visibilia sunt oculis, et tan-

VARIORUM NOTÆ.

Secundam mortem. De hac nonnihil est lib. II, c. 15. Hæc secunda mors non nisi post hanc vitam erit: hæc mors declaratur Apocalyps. cap. XX, v. 14: *Infernus autem ac mors conjuncti sunt in stagnum ignis, quæ est mors secunda.* De qua etiam loquitur Christus Dominus, Matth. X, v. 28.

Et ut vita hæc. Omnes fere mss. respuunt copulam, quæ in vulgatis est, et videtur necessaria.

Ut resurgant animæ ad vitam perennem. *Ἀποκατάστασις* loquitur auctor; carnis enim, non animæ, resurrectionem credimus Christiani: animæ ut non intereant, ita nec resurgant. GALL.

Accipit. Mss. 4 et 7 impressi ferunt *accipit*. De fine mortis temporalis vide I ad Corinth. XV, 26 et 54.

Ineloquibiles. Id est, *ineffabiles*. Eadem vox est supra hujus libri cap. 5.

In hac vita corporali. Mss 6 rec. et edit. 1470, *temporali*.

Quia jam bonis. Betuleius opinatur legendum esse, *qui jam bonis*; nec quidem male, quia alludere videtur ad historiam Lazari et divitis apud Lucam cap. XVI.

Semper beati sint futuri. Omnes editi perperam, *semper beati sunt* (indic. modo) Goth. et Reimm. *sint*; recte. Pendet in hoc altero membro periodi ex sectione tertia ab ut æque, ac illa, *semper miseri sint futuri*: Unde interpunctione alia sensum adjuvimus. BUN.

Religionem. Betuleius legit *regionem*, quod non improbo.

Tullius. Cicer. pro M. Marcel. ut sup. lib. VI, cap. 4, in fin.

Ipsa confectrice rerum omnium vetustate. 1 Colbert.

Confectrice. Abest rerum a mss. 2 Reg. rec., 2 Coll., Em., Cant. et ab ipso Cicerone. — *Confectrice.* Vox aliunde mihi non est nota. Suppositam enim Ciceroni consolationem, quæ habet eam c. 24, nihil moror. Conf. Davis. ad Cic. lib. 1 Tuscul. c. 23. Lactantius hic non verba, sed mentem Ciceronis retulit. Verba Lact. I. VII, c. 11, legas. BUN.

Nomen indelebile. Ex Ovidio *Metamorph.* ult. sub fin.

Nomenque erit indelebile nostrum.

FRANC.

— *Gloriæ cupiditas*, ut ait Scipio apud Livium, *longius quam quantum vitæ humanæ spatium est, extenditur*, *maximæque pars ejus in memoriam ac posteritatem prominet.*

Sequitur ut anima ex eo, etc. 2 Reg. rec. et 5 vet. edit. *sequitur ex eo ut anima*; Brun. *sequitur ex eo anima*; in Jun. deest *ex eo*.

Nihil nisi temporale. Ita omnes pene mss. et multi editi, præcipue sæculi decimi quinti. Verum unus Reg. rec. ac tres excusi *nihil nisi temporalia*; Cauc. et 6 impressi, *non nisi temporalia*.

Animus autem per se multa. Mens defæcata, sive (ut Chrysostomus nominat) *ἔθεος*, divinis acta impulsibus, cœlestia desiderat: ut Psalm. XL: *Sicut desiderat cervus ad fontes aquarum*, etc., ubi apud LXX, verbum est *ἐπιποθεῖν*. De utroque mentis desiderio lego 1 Basilii epist. BETUL.

Sine anima. Mss. 14 rec. *sine animo*.

Animus vero potest. Cauc. et 7 rec. mss. cum 5 edd. *animus autem*.

gibilia manu, quia externam vim pati possunt, æterna esse non possunt. Ea vero quæ neque sub tactum, neque sub visum veniunt, sed tantummodo vis eorum et ratio, et effectus apparet, æterna sunt, quia nullam vim patiuntur extrinsecus. Corpus autem si ideo mortale est, quia visui pariter et tactui subjacet; ergo et anima idcirco immortalis est, quia nec tangi potest, nec videri.

CAPUT XII.

De anima et corpore; atque de conjunctione eorum, et discessu ac reditu.

Nunc argumenta eorum, qui contra disserunt, refellamus; quæ Lucretius tertio libro executus est. Quoniam cum corpore, inquit, anima nascitur, cum corpore intereat necesse est. At non est par utriusque ratio. Solidum enim et comprehensibile corpus est, et oculis, et manu: anima vero tenuis, et tactum visumque fugiens. Corpus e terra factum atque solidatum est: anima in se nihil concreti, nihil terreni ponderis habet, ut Plato disserebat. Nec enim tantam posset habere solertiam, tantam vim, tantam celeritatem, nisi originem traheret e cælo. Corpus igitur quoniam fictum ex ponderoso et corruptibili elemento, et tangibile est, et visibile, corrumpitur atque oc-

cidit; nec vim repellere potest, quia sub aspectum et sub tactum venit. Anima autem, quia tenuitate suam omnem tactum fugit, nullo ictu dissolvi potest. Ergo quamvis inter se conjuncta et sociata nascantur, et alterum, quod est de terrena concretionem formatum, quasi vasculum sit alterius, quod est a cælesti subtilitate deductum: cum vis aliqua utrumque discretur, quæ discretio mors vocatur; tum utrumque in naturam suam recedit: quod ex terra fuit, id in terram resolvitur; quod ex cælesti spiritu, id constanter viget semper, quoniam divinus spiritus sempiternus est. Denique idem Lucretius oblitus quid assereret, et quod dogma defenderet, hos versus posuit:

Cedit item retro de terra quod fuit ante
In terram, sed quod missum est ex ætheris oris,
Id rursus cæli fulgentia templa receptant.

Quod ejus non erat dicere, qui perire animas cum corporibus disserebat: sed victus est veritate, et imprudenti ratio vera surrepsit.

Præterea id ipsum, quod colligit, dissolvi animam, hoc est, simul cum corpore interire, quoniam simul nascantur, et falsum est, et in contrarium converti potest. Non enim simul interit: sed anima discedente, integrum per dies multos manet, et plerumque medica-

VARIORUM NOTÆ.

Ea vero quæ. Francius, enimvero ea quæ.

Quia nullam. Quidam editi, qui nullam.

Corpus. Lactantius lib. vii, cap. 21, de impiis: Rursus carne induentur, ut in corporibus piaculum solvant. BON.

Corpus autem si ideo mortale, etc. Hoc argumentum si staret, sequeretur post resurrectionem corpus nec visibile, nec tangibile futurum. RIVETUS.

Contra disserunt. Ita quamplurimi mss. ex quibus sunt antiquissimi et opt. Bon. et Regio-Put. In 7 rec. et 12 excusis est contra dixerunt; in 3 al. mss. et 5 edit. contradixerunt, unico vocabulo.

Lucretius. Lib. iii de Natura rerum, inter cætera sic scribit:

Nonne fatendum est,

Corporea natura animum constare, animamque?

Præterea pariter fungi cum corpore, et una

Consentire animum nobis in corpore ceruis.

Atque eodem libro ait:

Præterea gigni pariter cum corpore, et una

Crescere sentimus, pariterque senescere mentem.

Et oculis, et manu. Editi octo rec. addunt, videtur et tangitur. Absunt a cæteris impressis et ab omnibus mss. et inutilia omnino sunt. Vide not. ad lib. de Opif. Dei c. 1.

Tenuis, et tactum visumque fugiens. Atqui Lucretius ait, animam etiam tactui subjectam esse. Claud. Mamert. Viennensis episcopus, qui medio quarto sæculo floruit, contra quemdam, qui animum (quia et quantitate determinari, et loco concludi posset) corporeum esse asseruerat, tres desertos de Statu animæ libros posteritati reliquit, ad Solium Sidonium patrum scriptos. BETUL.

Solidatum. Mss. 4 rec. totidemque editi, consolidatum.

Plato. Apud Cic. 1 Tuscul. et in fin. Caton, ut sup. cap. 8.

Nisi originem traheret e cælo. Sic fere Lact. solet loqui: quod eorum redolet errorem, qui animam ex tertio cælo (ibi enim paradysum statuunt) in corpora detrudi crediderunt. Sed ne temere nostrum auctorem

erroris insimulemur, non ipsum ignorasse arbitramur; et paulo inferius confitebitur ipse, ex ore, hoc est ex virtute conditoris, animam homini inspiratam fuisse. Insufflavit enim illi (ut Scriptura inquit) spiraculum vitæ: quod tamen quosdam de anima demtaxat vitali intelligere, non ignoro. IDEM.

Quia sub aspectum et sub tactum venit. Sic lego cum mss. 24 posterioribus. In 6 scriptis et 4 editis est, sub aspectum et sub ictum venit; in tribus rec. manu exaratis, sub aspectu, et sub tactu.

Quasi vasculum. Mss. 7 rec. vehiculum.—Vasculum. Lib. ii, cap. 12: est (corpus) quasi vasculum. De Opif. c. 4: Corpus vas est quodammodo fictile. BUS.

Vocatur. Nonnulli editi, vocetur.

Recedit. Ita vulgati 9 et omnes mss. præter 2 rec. et 7 edit. quibus est redit.

Quod ex terra fuit, id in terram resolvitur. Sic 10 impressi cum omnibus mss. præter 2 rec. quibus deest id, et 2 Bonon. Tax. et 3 edit. in quibus est solentur; in 1 Colb. revolvitur.

Idem Lucretius. Locus est lib. ii v. 998, paulo alter hodie scriptus in editis libris, et in Lactantii edib. Ald., Crat., Graph., in quibus est:

Cedit item retro de terra quod fuit ante
In terras, et quod missum est ex ætheris oris,
Id rursus cæli fulgentia templa receptant.

Quod colligit. 2 Reg. rec., 1 Colb. Brun. et 6 edd. quo.

Et plerumque medicatum diutissime durat. Existimavit Tacitus, Judæos ab Ægyptiis didicisse, condere cadavera potius, quam cremare Romanorum more. In quo errasse illum sciunt, qui legerunt in scripturis Sara, Abrahami et aliorum sepulturas. Quod si Tacitus illa scribens utrumque intellexit, condere et condire, ex parte et non in totum vera ejus fuerit sententia. Nam videntur quidem Hebræi accepisse ab Ægyptiis morem admovendi aromata cadaveribus, ut satis indicatur Genesi cap. l., v. 2. At modum ipsam condiendi cadavera Ægyptiis usurpatum, neque didicerunt Hebræi, neque unquam, ut puto, usurparunt:

tum durissime durat. Nam si ut simul nascuntur, simul A interirent, non discederet repente anima, corpusque desereret: sed uno temporis puncto utrumque pariter dissiparetur, et tam celeriter etiam corpus, adhuc spiritu in eo manente, deliquesceret ac periret, quam celeriter anima secedit; immo vero dissoluto corpore anima vanesceret, velut humor fracto vase diffusus. Nam si terrenum et fragile corpus post secessum animæ non statim diffluit, in terramque tabescit, ex qua illi origo est; ergo anima, quæ fragilis non est, in æternum manet, quoniam origo ejus æterna est. Quoniam crescit, inquit, sensus in pueris, et in juvenibus viget, et in senibus diminuitur, apparet esse mortalem. Primum non est idem mens et anima; aliud est enim quo vivimus, aliud quo cogitamus. Nam dormientium mens, non anima sopitur; et in B furiosis mens extinguitur, anima manet; et ideo non exanimis, sed dementes vocantur. Mens ergo, id est intelligentia, vel augetur, vel minuitur pro ætate. Anima in statu suo semper est, et ex quo tempore spirandi accipit facultatem, eadem usque ad ultimum durat, donec emissæ corporis claustrum, ad sedem suam revolet. Deinde quod anima, quamvis a Deo sit inspirata, tamen quia tenebroso domicilio terrenæ carnis inclusa est, scientiam non habet, quæ est di-

vinitatis. Audit igitur ac discit omnia, et sapientiam discendo et audiendo capit; et senectus non minuit sapientiam, sed auget, si tamen juvenilis ætas virtute decursa est. Sed si nimia senectus fregerit membra, non est animæ vitium, si visus evanuit, si lingua torpuit, si auditus obsurdit, sed corporis. At enim memoria deficit. Quid mirum, si labentis domicilii ruina premitur mens, et præterita obliviscitur, non aliter futura divina, quam si carcerem, quo cohibetur, effugerit?

Verum eadem, inquit, dolori et luctui obnoxia est, et ebrietate dementit, unde fragilis et mortalis apparet. Idcirco igitur virtus et sapientia necessaria est, ut et mæror, qui contrahitur indigna patiendo ac videndo, fortitudine repellatur, et voluptas non modo potandi, sed etiam rerum cæterarum abstinencia superetur. Nam si careat virtute, si voluptatibus dedita molliatur, morti fiet obnoxia, quoniam et virtus, ut docuimus, immortalitatis est fabricatrix, et voluptas mortis. Mors autem, sicut ostendi, non funditus perimit ac delet, sed æternis afficit cruciatibus. Nam interire prorsus anima non potest; quoniam ex Dei spiritu, qui æternus est, originem cepit. Anima, inquit, etiam morbum corporis sentit, et oblivionem sui patitur, et sicut ægrescit, ita etiam sæpe sanatur. Hoc est ergo, cur maxime virtus adhibenda sit, ne

VARIORUM NOTÆ.

illorum conditura fiebat intrinsecus, corpore exenterato, et cerebro per nares extracto: atque hoc τὰρ ἴσθησι Græci dixerunt: hi unguenta et corpori aromata extrinsecus applicando, deinde fasciis involvendo (quod et Ægyptiis tribuit Herodotus), mortuos suos curabant, ut docent exempla Domini et Lazari. Is. CASABONUS.

Velut humor fracto vase. Quod etiam Lucret. dixit, his versibus:

Nunc igitur quoniam quassatis undique vasis,
Dilluere humorem, et laticem discedere cernis,
Et nebula ac fumus quoniam discedit in auras;
Crede animam quoque diffundi, multoque perire
Ocuis, et citius dissolvi corpora prima,
Cum semel omnibus ex membris ablata recessit.
Quippe etenim corpus, quod vas quasi constitit ejus,
Quam cohibere nequit, conquassatum ex aliqua re,
Ac rarefactum detracto sanguine venis:
Aere qui credas posse hanc cohiberier illo,
Corpore qui nostro rarus magis incolibescit?

BETULEIUS.

Quoniam crescit, etc. Sequitur apud Lucret. lib. III, de Natura rerum:

Præterea gigni pariter cum corpore, et una
Crescere sentimus, pariterque senescere mentem.
Nam velut infirmo pueri teneroque vagantur
Corpore, sic animi sequitur sententia tenuis.
Ipse ubi robustis adolevit viribus ætas,
Consilium quoque majus et auctior est animi vis.
Post ubi jam validis quassatum est viribus ævi
Corpus, et obtusis ceciderunt viribus artus,
Claudicat ingenium, delirata, linguaque, mensque:
Omnia deficiunt, atque uno tempore desunt.
Ergo dissolvi quoque convenit omnem animam
Naturam, ceu fumus in altis aeris auras.

BETULEIUS.

Non est idem mens. Ἀνάλοσις, qua separat partem a toto. Est enim mens pars animæ, sive δὴναμις, quæ Græcis νοῦς appellatur ἀπὸ τοῦ νοεῖν, quem alii intellectum transferunt. Hac eadem solutione utitur infra de Opificio hominis, cap. 18. Cæterum ipsum non de anima dumtaxat vitali loqui, sequentia docent. BETUL.

Quo vivimus, aliud quo cogitamus. Mss. 14 rec. et 1 vet. edit. Rom. quod vivimus, aliud quod cogitamus.

Dormientium mens, etc. Id est, quiescit rationis usus.

Et in furiosis mens extinguitur. Mentem extinguere falsum, etsi usus rationis amittatur propter organorum defectum. RIVETUS.

Vel augetur, etc. Unde, opinor, Augustino in mentem venit, quod ἀπὸ τῆς μῆνης, hoc est a luna, mentis nomen deduxit lib. de Spiritu et anima cap. 11, quod lunæ instar augetur atque minuitur: non ignorans interim, quod alii a μέμνημαι, sive μνήμη, alii ab emineo deduxerunt. De Trinitate lib. XIV dicit infantis mentem se ipsam ignorare non posse, sed cogitare non posse. BETULEIUS.

Accipit facultatem. Sic reposui ex omnibus mss. præter 4 rec. quibus, ut et impressis, est, accepit.

Et senectus. De quo vide in Catone Ciceronis.

Memoria deficit. Mss. 2 Reg. et 15 edit. defecit; 1 Colb. defuit.

Inquit. Ita Lucretius libro III:

D Huc accedit uti videamus, corpus ut ipsum
Suscipere immanes morbos durumque laborem:
Sic animum curas acres, etc.

Fabricatrix. Suggillat hic Lactantius hunc Lucretii versum;

Nam dolor ac morbus lethi fabricator uterque est.

Et oblivionem, etc. Expouit lethargum. Sic enim est apud Lucretium:

Interdumque gravi lethargo fertur in altum,
Æternamque soporem oculis, nutuque cadenti.

Λήθαργος autem, ut Celsus docet lib. III, cap. 20, malum est phrenitidi contrarium: nempe mæror, et inexpugnabilis pene dormiendi necessitas. Nam ἀπὸ τῆς λητῆς, id est, ab oblivione nomen habet; et ut ego arbitror, ἀπὸ τοῦ ἀργεῖν, id est, inerte. Latinorum quidam Veterum nominant, de quo Cælius Rhodiginus in antiquis lectionibus.

ullo corporis dolore frangatur, et oblivionem sui non anima, sed mens patiat. Quæ quoniam certa corporis regione consistit, cum eam partem vis aliqua morbi vitaverit, movetur loco, et quasi conquassata, de sede sua emigrat, reditura scilicet, cum medela et sanitas domicilium suum reformaverit. Nam quia juncta est anima cum corpore, si virtute careat, contagio ejus ægrescit, et imbecillitas de societate fragilitatis redundat ad mentem. Cum autem dissociata fuerit a corpore, vigeat ipsa per se, nec ulla jam fragilitatis conditione tentabitur, quia indumentum fragile projecit. Sicut oculus, inquit, evulsus ac separatus a corpore nihil potest videre: ita et anima separata nihil sentire, quia et ipsa pars est corporis. Falsum hoc, et dissimile est; anima enim non pars corporis, sed in corpore est. Sicut id, quod vase continetur, vasis pars non est, nec ea quæ in domo sunt, partes domus esse dicuntur: ita nec anima pars est corporis, quia corpus vel vas animæ est, vel receptaculum.

Jam illud argumentum multo magis inane est, quo ait animam, quia non citius emittatur ex corpore, mortalem videri, sed paulatim se ex omnibus membris explicet, a summis pedibus incipiens: tanquam si esset æterna, uno temporis momento erumperet; quod fit in iis, qui ferro intereunt. Quos autem morbus interimit, spiritum diutius exhalant, ut paulatim frigescentibus membris anima effletur. Quæ cum materia sanguinis contineatur, sicut lumen oleo, ea materia febrium calore consumpta, necesse est membrorum summa quæque frigescere; quoniam

De sede sua emigrat. Deest præpositio in mss. 10 et editis sex. In Bonon., Jun. et 5 vulgatis legitur, *de sede sua migrat.*

Evulsus ac separatus a corpore. Ita omnes fere scripti. At editi cum mss. 6 rec. habeant, *evulsus a corpore ac separatus.* Lucret. *avulsus.* — *Sicut oculus inquit, evulsus... a corpore.* Est hic sententia poetæ, non verba sunt expressa. Scripserat lib. III, v. 562:

Scilicet avulsus radicibus ut nequit ullam
Discipere ipse oculus rem seorsum corpore toto.

BUNEMAN.

Vasis pars non est. Minus recte hæc insinuitur comparatio; quamvis congruat cum Platonicorum Placitis, qui duo imaginati sunt corpora, alterum subtilius, quod animæ sit vehiculum, alterum vero, quod fert sensus, quodque tangi potest et videri.

Tanquam si esset æterna. Ms. 1 Clarom. a secunda manu, et 4 edit. *quæ si,* approbante. BETULEIO.

Ut paulatim frigescentibus membris anima effletur. Ita omnes mss. præter 1 Clarom. cui est *refrigescentibus membris;* 1 Reg. rec. et 5 edit. *et paulatim frigescentibus.* Ut, hic est ita ut. Vetus versio Gallica, *tellement que.*

Sicut lumen oleo. Nihil hac similitudine efficiet, qua tamen etiam hodie vulgo utimur. Nam deficiente pingui liquore, vel materia flamma, luminis evanescit in auras. Si itaque mens sive anima eodem modo extinguatur, sequetur eandem dum exhalatur evanescere. Solutio ergo, quæ ex causis atque ef-

extremi ac tenuiores rivi deficiente vena fontis ardescunt. Nec tamen, quia sensus corporis deficit, animæ sensum extinguere et occidere putandum est. Non enim animæ corpore deficiente, sed corpus anima decedente brutescit, quia sensum omnem trahit secum. Cum autem præsens anima sensum suum tribuat corpori, et vivere id efficiat; fieri non potest, ut non ipsa per se et vivat, et sentiat, quoniam ipsa est et sensus et vita. Nam quod ait:

Quod si immortalis nostra foret mens,
Non tam se moriens dissolvi conquereretur:
Sed magis ire foras, vestemque relinquere, ut anguis,
Gauderet.

Equidem nunquam vidi, qui se quereretur in morte dissolvi. Sed ille fortasse Epicureum aliquem viderat etiam dum moritur philosophantem, ac de sua dissolutione in extremo spiritu disserentem.

Quomodo sciri potest, utrum dissolvi se sentiat, an corpore liberari, cum in exitu lingua mutescat? Nam dum sentit, et loqui potest, nondum dissolutus est: ubi dissolutus est, jam nec sentire, nec loqui potest; ita queri de dissolutione aut nondum potest, aut jam non potest. At enim priusquam dissolvatur, intelligit se dissolutum iri. Quid, quod videmus plerosque morientium non dissolvi conquerentes, ut ait, sed exire se, et proficisci, et ambulare testantes; idque aut gestu significant, aut si adhuc possunt, et voce pronuntiant? Unde apparet non dissolutionem fieri, sed separationem, quæ declarat animam permanere. Cætera Epicurei dogmatis argumenta Pythagoræ repugnant disserenti, migrare animas de corporibus vetustate ac morte confectis, et insinuare se novis ac

VARIORUM NOTÆ.

fectibus contrariis ducitur, firmior est. BETULEIUS.

Febrium calore consumpta. Est enim febris (deficiente Galeno) nativi caloris in vehementiorem conversio.

Brutescit. Mss. 3. Reg. rec., 3 Colbert., 2 Clarom. et cuncti fere editi *putrescit,* male. Cæteri ut in textu. Supra eodem sensu corpus brutum appellavit, hoc est non sentiens: sic hoc loco *brutescit;* id est, sit sensus expers. Et ita lib. II, cap. 6.

Sensum suum. Deest *suum* in 13 mss. rec. et 16 edd.

Ut anguis. Quomodo serpentes senectam exuant, lege Plin. lib. VIII, cap. 17, Arist. lib. VIII, de hist. Animalium, cap. 17, et lib. V, cap. 17. Hi versus ex Lucretii libro III, v. 611.

Gauderet. Est et gaudium istius vernationis apud Nicandrum expressum.

Equidem. Mss. Cauc. et 7 edd. *Sed equidem;* Regio-Put. *Et quidem.*

De sua dissolutione. 1 Reg. rec. et 12 rec. edd. *de sui dissolutione.*

Quomodo sciri potest, etc. Jugulat autem eos suo ipsorum gladio. Inquit enim Epicurus apud Laert. Mors nihil ad nos. Quod enim dissolvitur, sensu privatur: quod autem sensu caret, nihil ad nos. Capiantur igitur suo ipsorum dilemmate. BETUL.

Ubi dissolutus est. Desunt hæc in mss. 7.

At enim priusquam. Ita 7 vet. edd. et omnes mss. præter 1 rec. qui cum 12 excusis rec. addit *non,* post enim.

recens natis, et easdem semper renasci modo in homine, modo in pecude, modo in bestia, modo in volucre, et hac ratione immortales esse, quod sæpe variorum ac dissimilium corporum domicilia commutent. Quæ sententia deliri hominis, quoniam ridicula est, et mimo dignior quam schola fuit, ne refelli quidem serio debuit: quod qui facit, videtur vereri ne quis id credat. Prætereunda sunt igitur nobis ea, quæ pro falso contra falsum disserebantur: satis est ea refutasse quæ contra verum disputata sunt.

CAPUT XIII.

De Anima, ac testimonia de ejus æternitate.

Declaravi, ut opinor, animam non esse solubilem. Superest citare testes, quorum auctoritate argumenta firmentur. Neque nunc Prophetas in testimonium vocabo, quorum ratio et divinitas in hoc solo posita est, ut ad cultum Dei, et ad immortalitatem ab eo accipiendam creati hominem doceant: sed eos potius, quibus istos, qui respuunt veritatem, credere sit necesse. Hermes naturam hominis describens, ut doceret quemadmodum esset a Deo factus, hæc intulit: *καὶ τὸ αὐτὸ εἶ ἀμφοτέρων φύσεων τῆς τε ἀθανάτου καὶ τῆς θνητῆς μίαν ἐποίησε φύσιν ἀνθρώπου, τὸν αὐτὸν τῇ μὲν*

Ac recens natis. Mss. 4 rec. recenter.

Quam schola fuit. Mss. 10 rec. scholastico. Scriptus Cant. quam scholastico fuerit. Sed male etiam, teste Heumanno.

Hæc intulit. Ita legendum est; atque idem est ac si diceretur, hæc ait: locutio Africana; sic Tertullianus Apologetici c. 47, ut quis sensit, ita et intulit. Sic infra cap. 25, circa medium.

καὶ τὸ αὐτὸ. Latine: Et idem ex utraque natura immortalis atque mortali unam faciebat naturam hominis, eundem partim immortalem, partim mortalem faciens, et hunc ferens in medio divinæ et immortalis naturæ, et mortalis mutabilisque collocavit, ut omnia videns, omnia etiam miraretur. Pro miraretur, in 1 Bon. antiq. est, mirificet. Trismeg. in Asclepio cap. 4.

Plus ei auctoritatis tribuat, etc. Hujusmodi leguntur in Asclepio, Apuleio interprete: Animal ergo homo non quidem est minor, quod ex parte mortalis sit: sed eo forte aptius efficaciusque compositus, ut ad certam rationem mortalitate auctus esse videatur: scilicet qui utrumque ubi ex utraque materia sustinere non potuisset, ex utraque formatus est, ut et terrenorum cultum, et divinitatis posset habere delectum; et mirari atque orare cælestia, et æterna incolere, atque gubernare terrena.

Polites. Polites, per i legendum: a proprio civitatis nomine, ut Stephanus format, vel πολιτῆς, vel πολιτείας. Est autem πόλις Stephano Ægypti civitas. BETUL. Sed potius Polites nomen est appellativum hominis forte obscuri, quale gessit unus e filiis Priami, teste Virgilio Æneid. lib. II, v. 526; et I, v. 564.

Milesius. Milesius Apollo idem est qui Didymæus; de quo lege Plinium lib. v, cap. 29. Strabonem initio libri XIV. Miletus vero est Ionis civitas Apollini sacra, juxta Homerum.

An dissolvatur. Ita restitui ex omnibus mss. præter 2 Reg. rec. in quibus legitur an resolvatur, ut in editis. Vide infra de animæ dissolutione.

His versibus. Mss. 9 rec. his verbis.

Ψυχῆ, etc. Interpret. Lat.

Anima quidem quamdiu vinculis ad corpus tenetur, Corruptibiles passiones sentiens, mortalibus cedit doloribus.

ἀθάνατον πῆ δὲ θνητὸν ποιήσας, καὶ τοῦτον φέρων ἐν μέσῳ θείας καὶ ἀθανάτου φύσεως, καὶ τῆς θνητῆς, καὶ μεταβλητοῦ κατεστήσατο, ἵνα ὁρῶν ἅπαντα, ἅπαντα καὶ θαυμάσῃ. Sed hunc fortasse aliquis in numero philosophorum computet, quanvis in deos relatus Mercurii nomine ab Ægyptiis honoretur, nec plus ei auctoritatis tribuat, quam Platoni, aut Pythagoræ. Majus igitur testimonium requiramus. Polites quidam consuluit Appollinem Milesium, utrumne maneat anima post mortem, an dissolvatur; et respondit his verbis:

Ψυχὴ μὲν μέχρι οὗ δεσμῶς πρὸς σῶμα κρατεῖται, φθαρτὰ νοοῦσα πάθη, θνηταῖς ἀληθείαις εἰσαί. Ἦνικα δ' ἀνάλυσιν βροτῆν μετὰ σῶμα μαρνανθὲν ὁλισθην εὐρηται, ἐς αἰθέρα πάσα φορεῖται. Ἄλλο ἀγέρας οὐσα, μένει δ' ἐς πάντα ἀταρής. Πρωτόγονος γὰρ τοῦτο θεοῦ δίδαξε πρόνοια.

Quid carmina Sibyllina? Nonne hoc ita esse declarant, cum fore aliquando denuntiant, ut a Deo de vivis ac mortuis judicetur? quorum exempla paulo post inferemus. Falsa est ergo Democriti, et Epicuri, et Dicæarchi de animæ dissolutione sententia: qui profecto non auderent de interitu animarum mago aliquo præsentem disserere, qui sciret certis carminibus ciere ab inferis animas, et adesse, et præbere se humanis

VARIORUM NOTÆ.

Cum vero solutionem humanam post corpus tabefactum Velocissimum invenerit, omnis in æthera fertur Numquam senescens, et manet in æternum sine pœna. Prinogenita enim hoc divina disposuit providentia.

Democriti, et Epicuri, et Dicæarchi. Vide supra, cap. 7 et 8.

Carnibus ciere ab inferis animas. Defunctorum animas, ut quidem vulgo putabant, magno sacrificiorum apparatu, ac certis quibusdam ceremoniis solebant ab inferis ciere, et futura ab iis exquirere: cujus rei insigne exemplum habemus apud Lucanum, lib. VI de Erichibone Thessala, insigni venefica, quæ rogatu Cn. Pompeii militem recens occisum in vitam revocavit, ut eventum belli Pharsalici ex eo cognosceret. De hujusmodi evocatione videndi lib. I Reg., cap. XXI; Prudentius lib. I, contra Symmachum, de Mercurio:

*Murmure nam magico tennes excire figuras,
Atque sepulcrales scite incantare favillas,
Vita itidem spoliare alios, ars noxia novit.*

Tibullus, lib. I, Eleg. 11:

*Hæc cantu funditque solum, manesque sepulcris
Elicit, et tepido devocat ossa rogo.*

Propertius, lib. IV, eleg. 1:

Umbra neque hæc magicis mortua prodit aquis.

Sed omnium clarissime dissertissimeque Tertullianus, lib. de Anima. Publica, inquit, jam literatura est, quæ animas etiam justa ætate sopitas, etiam proba morte disjunctas et prompta humatione dispunctas, evocaturam se ab inferorum incolatu pollicetur. Videtur autem celeberrimus Afer necromantiam voluisse intelligere, vel Goetiam, quæ sic dicta ab ejulatis, sive τῶν γόων, quos ad sepulcra exercent. Ad sepulcra igitur (in quibus animas plerumque oberrare vulgo credebatur, teste Lactantio, lib. II, cap. 2, ut sexcentos alios præteream) magica hæc sacrificia fiebant. Quæ etiam causa est cur hoc hominum genus busta solitum sit frequentare: quod de Nasamonibus et Celtis memoriæ prodidit Tertullianus de Anima, cap. 57: Nasamones, ait, propria oracula apud parentum sepulcra mansitando captare, Heraclides scribit. Celtas apud virorum sortium busta eadem de

oculis videndas, et loqui, et futura prædicere; et si auderent, re ipsa et documentis præsentibus vincerentur. Sed quia non pervidebant animæ rationem, quæ tam subtilis est, ut oculos humanæ mentis effugiat, interire dixerunt. Quid Aristoxenus, qui negavit omnino ullam esse animam, etiam cum vivit in corpore? sed sicut in fidibus ex intentione nervorum effici concordem sonum, atque cantum, quem musici harmoniam vocant: ita in corporibus ex compage viscerum ac vigore membrorum vim sentiendi existere; quo nihil dici delirius potest. Verum ille oculos quidem habuit incolumes, cor tamen cæcum, quo vivere se, et habere mentem qua id ipsum cogitaverat, non videbat. Sed plerisque hoc philosophis accidit, ut putarent omnino non esse, quidquid oculis non apparet, cum mentis acies multo clarior debeat esse quam corporis, ad ea perspicienda, quorum vis ac ratio sentitur potius quam videtur.

CAPUT XIV.

De Mundi temporibus primis ac postremis.

Quoniam de immortalitate diximus animæ, sequitur ut doceamus quatenus homini et quando tribua-

VARIORUM NOTÆ.

causa abnoctare, Nicander affirmat. Et Erichthonis veneficæ domicilium in sepulcralibus fuisse monumentis, auctor est Lucanus, lib. vi:

Illi namque nefas urbis submittere tecto,
Aut laribus ferale caput, desertaque busta
Incolit et tumulos expulsus occupat umbris.

Cæterum quam gravis in hujusmodi magos sepulcrorum violatorum pœna fuerit statuta, videre est ex titulo Cod. de Maleficis et Mathematicis. Quemadmodum etiam sub Constantio et Juliano Impp. si qui per monumentum transisse vespere malevolorum argueretur indicium, ut veneficus, sepulcrorumque horrores et errantium ibidem animarum ludibria colligens vana, pronuntiat reus capitis interibat, teste Am. Marcellino, lib. xix.

Aristoxenus. Quem quia musicæ peritus erat, in hac de anima opinione dicit Cicero a suo artifice non recessisse. Vide i Tuscul. quæst. Ille porro Aristoxenus Tarentinus erat, verum Mantinæ commorans. Philosophus et musicus fuit eximius: audivit Lamprium philosophum Erythreum, deinde Zenophilum Pythagoreum, postremo Aristotelem; cui morienti convivium dixit, quod ille Peripateticorum princeps Theophrastum ei in scholæ successione præponeret. Scripsit in omni genere doctrinæ, sed in musica præsertim, atque opinatus est animam nihil aliud esse quam harmoniam. Fuit vero Aristoxenus Dicaearchi, de quo supra, et æqualis et condiscipulus. Cicero loco citato.

In fidibus ex intentione nervorum. Mss. 1 Reg., 1 Colb., Brun. *extensione.*

Quo vivere se. Sic emendavi ex omnibus mss. codicibus, præter 2 Reg. rec. quibus est, ut in 12 impressis, qui; Jun. et editis 4, quia.

Debeat. Ex cunctis mss. præter 5 rec. et 3 edit. in quibus est *debet.*

Decretis. Nam in XII Tabulis lex erat, ubi statuebatur quinam apud Romanos dii essent colendi: at ne peregrinos ullos præter Faunum colerent a Romulo interdictum erat.

Deos esse factos... vel quod artes invenerant, vel, etc. Apollinem, Pall., Cer., Bacch., Minervam, Vulcanum, Hercule. FRANCUS. De Apotheosi dictum est su-

per, ut in hoc quoque pravitate ac stultitiæ suæ perspiciant errores, qui mortales quosdam decretis placitisque mortalium deos esse factos opinantur, vel quod artes invenerant, vel quod usum quarundam frugum docuerant, vel quod utilia vitæ hominum prodiderant, vel quod immanes bestias interemerant. Quæ merita quam longe ab immortalitate semota sint, et docuimus in prioribus libris, et nunc docebitur; ut appareat solam esse justitiam, quæ vitam homini pariat æternam, et solum Deum, qui æternæ vitæ præmium largiatur. Nam illi, qui suis meritis immortales facti esse dicuntur, quia nec justitiam, nec ulla in his vera virtus fuit, non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis ac libidinibus quaesierunt; nec cœleste præmium, sed inferna supplicia meruerunt, quæ pendent simul cum iis omnibus, qui eos coluerunt. Cujus judicii propinquare tempus ostendam, ut et justis merces digna solvatur, et pœna merita impiis irrogetur.

Plato et multi alii philosophorum, cum ignorarent originem rerum, supremumque illud tempus quo mundus esset effectus, multa millia sæculorum fluxisse dixerunt ex quo hic pulcherrimus mundi extiterit ornatus: secuti fortasse Chaldaeos, qui (ut Cicero

pra, libro 1.

Prodiderant. Mss. Cant. et 4 vet. edit. *providerant, male;* nam Cicero, de Senect., cap. 7, ait, *ea quæ a majoribus accepimus, posteris prodere debemus.*

Meruerunt. Sæpe nostro idem *merere* quod *accipere*, consequi, ut lib. v, cap. 25, et alibi observatum: hic consueta significatio meritoria locum habere potest.

Bux.

Quæ pendent. Pœnas pendere, inquit, Heumannus, Latini dicunt: *noster etiam dicere ausus est pendere supplicia*, ducem nactus poetam. Æn. vi, vers. 740. Addo hunc ipsam Virgilii locum fuisse excitatum a Lactantio, lib. vii, cap. 20, eundemque iterum dixisse, l. ii, c. 17: *Supplicia pensuros.* Eo facilius quoque Lactantius audere potuit, quam idem fecerint plures alii, e. g. Plinius, cujus verba utrumque *merere* et *supplicia pendere*, illustrant. Lib. xxix, c. 4, sect. 14: *De anserum honore, quem meruerunt... diximus. Eadem de causa supplicia annua canes pendunt.... vivi.... fixi.* Bux.

Plato. Hic in Timæo sub initium inducit Sacerdotem Ægyptium cum Solone colloquentem, qui inter cætera ait, Athenas Græcorum et Sain Ægyptiorum ab eadem Pallade esse conditas, illam novem, hanc octo annorum millibus ante sua tempora. Sed adeo sunt incertæ annorum Ægyptiacorum formæ, ut aliquid certi non possit deliniri de hac supputatione. De his annorum apud antiquos myriadibus vide S. Augustinum, de Civit. Dei, lib. xii, cap. 10.

Multa millia sæculorum... ex quo. Antiqua elegantia: *ex quo*, elliptice, pro *ex quo tempore.* In Epit., cap. 24: non amplius, quam 1800 esse annos, ex quo... *humanum genus incidit in errorem.* Ita l. iii, c. 16, citatus Seneca: *Nondum sunt mille anni ex quo initia Sapientiæ mota sunt.* Cyprian. Exhort. martyr. præm. : *Sex millia annorum plene complentur, ex quo hominem diabolus impugnat.* Bux.

Ex quo hic pulcherrimus mundi extiterit ornatus. Ille addidi ex omnibus mss. et quamplurimis editis: a nonnullis excusis abest. Scripti 3 Reg. rec., 3 Colb., Tornes., 1 Clarom. habent, *ex quo hic pulcherrimus mundus extiterit ordinatus.*

Secuti fortasse Chaldaeos. Ita omnes fere mss. At-

tradidit in libro de Divinatione primo) quadringenta A septuaginta millia annorum monumentis comprehensa se habere delirant. in quo quia se posse argui non putabant, liberum sibi crediderunt esse mentiri. Nos autem, quos divinæ litteræ ad scientiam veritatis erudiunt, principium mundi finemque cognovimus, de quo nunc in fine operis disseremus; quoniam de principio in secundo libro explicavimus. Sciant igitur philosophi, qui ab exordio mundi sæculorum millia enumerant, nondum sextum millesimum annum esse conclusum: quo numero expleto, consummationem fieri necesse est, et humanarum rerum statum in melius reformari; cujus rei argumentum prius enarrandum est, quo ratio eluceat. Mundum Deus, et hoc rerum naturæ admirabile opus (sicut arcanis sacræ Scripturæ continetur) sex dierum spatio consummavit; diemque septimum, quo ab operibus suis requieverat, sanxit. Hic est autem dies Sabbati,

qui lingua Hebræorum a numero nomen accepit, unde septenarius numerus legitimus ac plenus est. Nam et dies septem sunt, quibus per vicem revolutis orbis conficiuntur annorum; et septem stellæ, quæ non occidunt; et septem sidera quæ vocantur errantia, quorum dispare cursus, et inæquabiles motus, rerum ac temporum varietates efficere creduntur.

Ergo quoniam sex diebus cuncta Dei opera perfecta sunt, per sæcula sex, id est annorum sex millia, manere hoc statu mundum necesse est. Dies enim magnus Dei mille annorum circulo terminatur, sicut indicat propheta qui dicit: *Autem oculos tuos, Domine, mille anni tanquam dies unus.* Et sicut Deus sex illos dies in tantis rebus fabricandis laboravit: ita et religio, et veritas in his sex millibus annorum laboret necesse est, malitia prævalente ac dominante. Et rursus, quoniam perfectis

VARIORUM NOTÆ.

que hanc genuinam esse lectionem recte censent Thomasius, Jo. Cauci et Isæus. In 1 Clar. et 5 vet. edit. legitur, *sicuti fortasse Chaldæos*; in 2 mss. rec. et 15 vulgatis, *sicuti fortasse Chaldæi*. Quæ lectio vitiosa est, si quidem in affirmatione propositionis non attulisset tales, de quorum assertionem dubitaret; non dubitabat enim Chaldæos ejusdem sententiæ cum Platone esse: verum hos tantum, an illos, secuti essent philosophi illi. GALL.

Ut Cicero tradidit. Sub initium primi libri scribit, Ægyptios innumerabilibus pene sæculis post Chaldæos artem divinandi fuisse consecutos. Locus Ciceronis hic est: *Contemnunt etiam Babylonios, et eos qui e Caucasio cæli signa servantes, numeris et motibus stellarum cursu persequuntur. Condemnunt, inquam, hos aut stultitiæ, aut vanitatis, aut impudentiæ, qui CCCCLXX millia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa continent; et mentiri judicemus, nec sæculorum reliquorum judicium, quod de ipsis futurum sit pertimescere.* Quæ illa monumenta sint, docet in secundo his verbis: *Nam quod aiunt, quadringenta septuaginta millia annorum in periclitandis experiundisque pueris quicumque essent nati, Babylonios ponuisse, fallunt.* Platonis et Ciceronis vestigia inventes, c. 10, lib. II, apud Mærob. de Somnio Scip. BERUL.

Delirant. Ideo Cicero arguit eos stultitiæ et vanitatis.

In secundo libro. Scilicet cap. 9 et sequentibus.

Sextum millesimum. Hic sequitur Lactantius septuaginta sacrorum Bibliorum interpretes, sicut fecerunt alii auctores ecclesiastici, ac etiamnum faciunt Græci et quidam Latini.

Quo numero expleto, etc. Orphei hæc propheta de sex mundi ætatibus citatur a Platone:

Ætate in sexta cessabit machina mundi.

Hanc opinionem de mundi duratione sex millibus annorum ex veteri quadam Hebræorum traditione ortam, de qua in Thalmod. volumine tit. Sanedrin, præter Lactantium, amplexi sunt Justinus martyr, quest. 72; Irenæus advers. hæres., cap. ult.; Hilari. in Matth., cap. XVII; Hieron. in expositione Psalm. LXXXIX, et super Michæ, cap. IV; Augustinus, lib. XX Civit. Dei, cap. 7; German. Constantinop. Cyrill. in lib. de Antichrist. Porro S. Augustini hæc verba sunt: *Primam resurrectionem futuram suspicari sunt corporalem, inter cætera maxime numero annorum mille permoti sunt, tanquam oporteret in sanctis eo modo velut tanti temporis fieri sabbatismum, vacatione scilicet sancta post labores annorum sex millium, ex*

quo creatus est homo, et magni illius peccati merito in hujus mortalitatis ærumnas de paradisi felicitate dimissus est; ut quoniam scriptum est: *Unus dies apud Dominum sunt mille anni, et mille anni sicut unus dies, sex annorum millibus tanquam sex diebus impletis, sequatur velut sabbati septimus in annis mille postremis, ad hoc scilicet sabbatum celebrandum resurgentibus sanctis.* Contra hunc errorem extat aliorum Patrum auctoritas Ambrosii, lib. VII in Lucam de Transfiguratione; Augustini in Psalm. LXXXIX; Bedæ in lib. de Ratione temp. et ipsiusmet Salvatoris Matth. XIII et Act. I.

Quo ratio eluceat. Ita mss. Reg.-Put., Canc., 2 Colbert. pluresque alii, cum 5 edit. bonæ notæ. In 2 Bonon., 7 Reg. aliisque 12 et ed. Rom. 1470 est ut ratio eluceat; in 2 scriptis rec. et 5 vulgatis, ut... elucescat; in 8 impressis quo... elucescat.

Sanxit. Gen. II, Exod. XX, Deut. V, Hebr. IV.

Hic est autem dies Sabbati, qui lingua Hebræorum, etc. Hallucinatur Auctor noster, non enim Sabbatum a numero septem, sed a quiete nomen accepit.

Septem stellæ. Ursæ videlicet majoris. De his vide Avlum Gell., lib. II, cap. 21.

Errantia. Πλανήται. Sed Macrobius de Somnio Scipionis, lib. I, cap. 6, Septenarii numeri perfectionem et mysterium plenissime prosequitur, et Gellius ex Varronis sententia, lib. Noct. Attic. III, cap. 10. BETULEIUS.

Inæquabiles motus. Sic restitui ex maxima manuscriptorum parte, inter quos sunt antiquissimi et optimi, necnon edit. Cellar., Walch. In cæteris impressis et 9 rec. scriptis legitur *inæquales*.

Sex diebus. Quæ hic asserit Lactantius, uti et pleraque alia ad finem usque libri, incerta sunt, nulloque nituntur sacrarum Scriptorum fundamento.

Ante oculos, etc. Psalm. LXXXIX. Petrus epistola altera, cap. 5, v. 8, adversus impios et pseudoprophetas hæc dixit, et haud dubie adversus Gerinthum, qui fortassis hoc Davidicum in diversis sententiam torserat. Unde Chilastæ hoc dictum (ut ex Lactantio, atque item Augustino patet) postea semper in ore habuere. Est autem locus Psalm. LXXX. Porro Lactantius hic sensum Scriptorum non attingit; David enim et Apostolus Petrus nihil aliud significari volunt, quam Deum non respicere ad tempus, atque diem unum et mille annos idem esse apud ipsum.

Et sicut Deus. Sicut 8 vet. editorum est, et omnium mss. præter 1 Reg. rec. in quo, ut in 7 impressis, *Et ut Deus*.

Laboret necesse est. Modus loquendi Lactantio per familiaris, quem hic restitui ex omnibus mss. et vet.

operibus requievit die septimo, eumque benedixit, A necesse est, ut in fine sexti millesimi anni malitia omnis aboleatur e terra, et regnet per annos mille justitia; sitque tranquillitas, et requies a laboribus, quos mundus jamdiu perfert. Verum quatenus id eveniat, ordine suo explicabo. Sæpe diximus, minora et exigua magnorum figuras et præmonstrationes esse; ut hunc diem nostrum, qui ortu solis occasuque finitur, diei magni speciem gerere, quem circuitus annorum mille determinat.

Eodem modo etiam figuratio terreni hominis cœlestis populi præferebat in posterum fictionem. Nam sicut perfectis omnibus, quæ in usum hominis molitus est Deus, ipsum hominem sexto die ultimum fecit, eumque induxit in hunc mundum, tanquam in domum jam diligenter instructam: ita nunc sexto die magno verus homo verbo Dei fingitur; id est, sanctus populus doctrina et præceptis Dei ad justitiam figuratur. Et sicut tunc mortalis, atque imperfectus e terra fictus est, ut mille annis in hoc mundo viveret: ita nunc ex hoc terrestri sæculo perfectus

homo fingitur; ut vivificatus a Deo, in hoc eodem mundo per annos mille dominetur. Quomodo autem consummatio futura sit, et qualis exitus humanis rebus impendeat, si quis divinas litteras fuerit scrutatus, inveniet. Sed et sæcularium prophetarum congruentes cum cœlestibus voces, finem rerum et occasum post breve tempus annuntiant, describentes quasi fatigati et delabentis mundi ultimam senectutem. Quæ vero a prophetis et vatibus futura esse dicantur, priusquam superveniat extrema illa conclusio, collecta ex omnibus et coacervata subnectam.

CAPUT XV.

De Mundi vastatione et mutatione imperiorum.

B Est in arcanis sanctarum litterarum, transcendens in Ægyptum cogente inopia rei frumentariæ principem Hebræorum cum omni domo et cognatione. Cujus posteri cum diutius in Ægypto commorantes in magnam gentem crevissent, et gravi atque intolerando servitutis jugo premerentur, percussit Æ-

VARIORUM NOTÆ.

edit. Rom. 1470, cum antea in editis manifesto mendo legeretur: *Veritas laborare necesse est.*

Eumque benedixit. Ex Latinitatis indole dativum postulat verba *benedicere* et *maledicere*: junguntur tamen cum quarto casu apud nonnullos auctores, apud Apuleium ad Aselepium, apud Petronium in Satyrice, et passim in Vulgata nostra versione.

Jamdiu perfert. Sic lego cum 8 vet. impressis et omnibus mss. præter. Cauc. et 4 Reg. qui, ut 11 editi, habent *perpressus est*; Pen. *pertulit*; Gothanus, *perfectus tulit*. Francius, forte *tam diu*.

Ut hunc diem nostrum. Ita cum omnibus fere mss. editi vetustiores. *Ut, pro sicut.* Scripti 3 et 12 excusi rec. et.

Per annos mille, etc. Futuram autem vitam esse aliam, et eam æternam, hactenus contra eos docuit, qui inter Gentiles animæ immortalitatem negaverunt. Docet deinceps, ubi premium illud sit expectandum; in qua tamen re Chiliastarum erroribus (quod jam sæpe monuimus) se parum cautus involvit, non pertinaci et factioso spiritu: sed quia temporum occasione morbum hunc quasi hæreditario cum hausisset, solido cœlestis sapientiæ judicio carens, a vero aliquantulum aberravit, Sibyllinis et aliorum oraculis, ut quidam volunt, deceptus. Ipse facilius erroris veniam merebitur, quam nostri Chiliastæ, qui dominandi libidine Chiliadis tempus conjecturis quibusdam accelerasse rati, Chiliarum imperium invadere sunt ausi satis tyrannicum. Tales fuere apud Batavos Augustin. Weber. an 1550 et Thomas Munzerus an. 1525 in Westphalia, atque Joannes a Leyden anno 1534. Hanc doctrinam ex loco Apocalypsis cap. 20, male intellecto hauscrunt; de quo Justinus Martyr adversus Tryphonem Judæum, ita scribit: Ἔστι καὶ παρ' ἡμῶν ἄνθρωποι, ἃ ὄνομα Ἰωάννης, εἰς τῶν Ἀποστόλων τοῦ Χριστοῦ, ὃς ἐν ἀποκάλυψει γενόμενῃ αὐτῷ χροῖα ἐστὶ ποιήσειν ἐν Ἱερουσαλὴμ τοὺς τῶ ἡμετέρῳ Χριστῷ πιστεύσαντας προσφύτευσαι· καὶ μετὰ ταῦτα τὴν καθολικὴν, καὶ συνελόντι φρόνα, αἰώνιον ὁμοθυμαδὸν ἅμα πάντων ἀνάστασιν γενήσεσθαι, καὶ κρίσιν. Hic Papiæ Hieropolitani episcopi præceptor fuit, de quo Hieronymus in Catalogo scriptorum Ecclesiasticorum sic scribit: «Hic dicitur mille annorum Judæam edidisse δυνάτωσιν; quem secuti sunt Irenæus et Apollinarius, S. Martinus episc. Turon. teste Sulp. Sev. et ceteri qui post resurrectionem aiunt, in carne cum sanctis Dominum regnatum. Sunt

qui Cerinthum hujus auctorem faciunt, hominem qui ventris causa nihil non faciebat, libidinibus et voluptati prorsus deditum. Tertullianus quoque in libro de Spe fidelium, et Victorinus Pietavienensis, et Lactantius hac opinione docentur. Nec desunt, qui ipsum etiam Hieronymum hujus erroris insimulant. Memoratur etiam ab Eusebio Nepos quidam Chiliasta, lib. vii, cap. 25; Theodoretus, lib. iii Fabularum hæreticarum, in aliis quidem omnibus convenisse cum dogmatibus Ecclesiæ scribit, in divinis autem promissionibus errasse, ut qui eas in terra futuras crederet, et cibum, et potum, et festa Judaica, et mille annorum ambitus qui in his innumerentur: adversus eum scripsisse Dionysium Alexandrinum episcopum. Contra Chiliastas illos antiquos scripsit etiam Augustinus, lib. de Civitate Dei xx, cap. 7, 8 et 9, qui tamen et ipse se aliquando fuisse fatetur in hoc errore. Quin Justinus martyr adversus Tryphonem, de hoc Esaie locum intelligit, qui est cap. lvi et lxxvi. Epiphanius, lib. iii, tomo ii, contra Chiliastas scribit, minime quidem illos acerbis insectatus, ne forte in Apostolos stylum stringere videatur, qui et ipsi vanam spem de restitutione regni Israelitici concepisce videntur: ut filii Zebedæi, ut Cleophas Luca xxiv, qui dicit, se sperasse Dominum eum esse, qui redempturus esset Israel; et in Act. ex Domino quarunt: Num in tempore hoc restitutus esset regnum Israel? ubi Dominus non quidem id negat, sed dicit, non ipsorum esse nosse tempora. Non quidem delinere de mille annis sciunt: sed indefinite regnum Israel restitutum iri non impie sperant. BERTHEUS. Hieronymus qui hanc opinionem inanem esse ostendit, atque ridet sæpe, non audet tamen lib. iv in Jerem. damnare, quod multi virorum Ecclesiastico et Martyrum dixerunt.

Dilabentis mundi. Confirmo ex Lact. l. iii, c. 20: Domus ab habitatore deserta dilabitur. Lucret. v, v. 312:

Monumenta virum dilapsa videmus
Cedere senescere casu. BURN.

Cocunte in statum... pelago. Lib. iv, c. 10: tyrannus... mare adhuc patens temere ingressus, coeuntibus aquis cum omni exercitu deletus est. BURN.

Principem Hebræorum. Jacob Patriarcham intellege, de quo Genes. cap. xlii.

Intolerando. Mss. 2 Reg. rec., Jun., Em., Cant. et

gyptum Deus insanabili plaga, et populum suum liberavit, traductum medio mari cum discissis fluctibus, et in utramque partem dimotis, ut per siccum populus graderetur. Conatusque rex Ægyptiorum profugos insequi, coeunte in statum suum pelago, cum omnibus copiis interceptus est. Quod facinus tam clarum tamque mirabile, quamvis ad præsens virtutem Dei hominibus ostenderet, tamen præsignificatio et figura majoris rei fuit, quam Deus idem in extrema temporum consummatione facturum est; liberavit enim plebem suam de gravi servitute mundi. Sed quoniam tunc una plebs Dei, et apud unam gentem fuit, Ægyptus sola percussa est. Nunc autem, quia Dei populus ex omnibus linguis congregatus apud omnes gentes commoratur, et ab his dominantibus premitur; necesse est universas nationes, id est orbem totum, cœlestibus plagis verberari, ut justus et cultor Dei populus liberetur. Et sicut tunc signa facta sunt, quibus futura clades Ægyptiis ostenderetur, ita in ultimo fient prodigia miranda per omnia elementa mundi, quibus imminens exitus universis gentibus intelligatur.

A Propinquante igitur hujus sæculi termino, humanarum rerum statum commutari necesse est, et in deterius nequitia invalescente prolabi; ut jam nostra hæc tempora, quibus iniquitas et malitia usque ad summum gradum crevit, in illius tamen insanabilis mali comparatione, felicia et prope aurea possint judicari. Ita etenim justitia rarescet, ita impietas, et avaritia, et cupiditas, et libido crebrescent, ut si qui tum forte fuerint boni, præde sint sceleratis, ac divexentur undique ab injustis; soli autem mali opulenti sint: boni vero in omnibus contumeliis atque in egestate jactentur. Confundetur omne jus, et leges interibunt. Nihil quisquam tunc habebit, nisi aut male quæsitum, aut defensum manu: audacia et vis omnia possidebunt. Non fides in hominibus, non pax, non humanitas, non pudor, non veritas erit; atque ita neque securitas, neque regimen, neque requies a malis ulla. Omnis enim terra tumultuabitur: frement ubique bella: omnes gentes in armis erunt, et se invicem oppugnabunt. Civitates inter se finitimæ præliabuntur; et prima omnium Ægyptus stultarum superstitionum luet pœnas, et sanguine

VARIORUM NOTÆ.

7 editi, intolerabili. Sed rectius *intolerando*: ita Cicero dixit *intoleranda licentia*; atque etiam *intolerandus Tyrannus*. Vide Exodi cap. 1, Esdræ II, cap. IX.

Percussit Ægyptum. Exod. c. VII, etc.

Medio mari. Exod. XIV, Psalm. LXXVII, CIV et CXIII. *Cum discissis fluctibus... ut per siccum populum graderetur*. Hæc est mss. codicum lectio. In 4 Reg. et 10 editis deest *cum*. 2 Reg. habent, *discussis*.

Præsignificatio. Mss. 9 rec. et ed. Rom. 1470, *præfiguratio*, male.

Ægyptus sola. Dictionem *tunc*, quæ abest ab omnibus fere mss. et mox præcessit, expunxi ut inutilem.

Clades Ægyptiis ostenderetur. Ita meliores et antiquiores mss. In 4 Reg. rec., 3 Colb. et 17 edit. est *Ægypti*. Nostra correctio confirmatur ex sequentibus: *Et prima omnium Ægyptus stultarum superstitionum luet pœnas, et sanguine velut flumine operietur*.

Propinquante. Lips. tert., *appropinquante*: sed nec nostro insolens. Annoto ad c. 25: *jam propinquare summum illum conclusionis extremæ diem*. Epit. c. 74, pr.: *quum cœperit mundo finis ultimus propinquare*. Bun.

Ut jam nostra hæc tempora. Sic restitui ex 7 vet. editis cunctisque mss. præter Cauc. et 1 Reg. rec. in quibus est, ut in vulgatis 11, *ut etiam*.

Divexentur. Mss. 2 Reg. et 1 Brun. *diu vexentur*.

In contumeliis omnibus. Contumelia non tantum de conviciis, sed etiam de gravissimis injuriis et vexationibus dicitur. Exempla in Phædro et aliis obvia. Bun.

Interibunt. Editi quidam, *peribunt*.

Nisi aut male quæsitum, aut defensum manu. Ita meliores et antiquiores mss. In 10 scriptis rec. et omnibus fere editis deest *male*; 3 Reg. pro *manu*, legunt *male*.

Audacia et vis omnia possidebunt. Mss. 10 rec. et 2 vet. edit. *audacia et vi omnia possidebunt*, mendose; legendum enim esset *possidebit*, cum mox præcesserit, *nihil quisquam tunc habebit*.

Non pudor. Addidi ex omnibus fere excusis et mss. Abest ab 1 Colbert. et nonnullis editis.

Ubique. Ms. Jun. et. 5 vet. edit. *undique*. Vide Matth. XXIV, Marc. I, Luc. II.

Ægyptus stultarum superstitionum, etc. Supra actum fuit de hæc Ægyptiorum superstitione; reliqua nunc

pertexemus. De felle haec tenus: sequuntur *ibis*, sive *accipitres*. De quibus etiam Plutar. in lib. de Isid. et Osir., et Diodor. Sicul. lib. I, qui et postea cultus ejus causam addit, quia Ægyptum purgat a cerastis, scorpis, aliisque noxiis animalibus. Hanc quoque rationem ex Diodoro adducit Euseb. lib. XI, de Præp. Evang. Aliam etiam affert Diodorus, quam continuo subjungit. Straboni autem, accipitrem ab universa coli Ægypto dicenti, non adsentit Ælianus, qui expresse in Historia Animalium ait, accipitrem a Tentyritis cultum lib. X, cap. 24. Subdit deinde, ut a Coptis contra crocodili honorentur: accipitres vero ab iis, veluti crocodilorum hostes, sæpe cruci affligi. Hoc certe nimium quantum ab eorum veneratione abest. Strabo quoque lib. XVII tradit, a Philæis (qui incolæ sunt Philarum insulæ, quæ Ægyptiis et Æthiopicis adjacet) avem, quam accipitrem dicerent, in templo esse cultam. Cicero lib. III de Nat. deorum, accipitrem inter eos ponit, qui a Barbaris deorum honore afficiebantur. De Ibdidis cultu præter Herodotum in Euterpe, et Diodorum Siculum lib. II. Juvenalis quoque Sat. 15:

Illa pavet saturam serpentibus ibin.

Plin. lib. X, cap. 28: *Invocant et Ægyptii ibes suas contra serpentium adventum*. Et ante Plinium Cicero, de Natura deorum, l. I: *Ægyptii nullam belluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt. Velut Ibes maximam vim serpentum conficiunt, cum sint aves excelsæ, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro, avertunt pestem ab Ægypto, cum volucres anques ex vastitate Libyæ vento Africo invectas interficiunt atque consumunt; ex quo fit, ut illæ, nec morsu vivæ noceant nec odore mortuæ*. Vide Diodorum Siculum libro XI. Meminit et Ibdidis cultus Tuscul. Quæst. lib. V; item Plutarchus Symposiacon lib. IV, quæst. 5 et in de Iside et Osiride; uti et Lucianus in Deorum concilio. Ammianus item Marcellinus lib. XXII: *Inter Ægyptias aves, quarum varietas nullo comprehendi numero potest, ibis sacra est, et amabilis, et innocua, ideo quod nidulis suis ad cibum suggerens ova serpentum, efficit ut rarecant mortiferæ pestes absumptæ*. Cæterum Herodotus in Euterpe ait, capitale esse Ægyptiis, si quis vel ibin, vel accipitrem, sive sciens, sive ignarus interfecerit. De oxyryncho, quem Strabo hic ait ab univer-

velut flumine operietur. Tunc peragrabit gladius orbem, metens omnia, et tanquam messem cuncta prosternens. Cujus vastitatis et confusionis hæc erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere: sed dicam, quia futurum est) tolletur de terra, et imperium in Asiam revertetur, ac rursus Oriens dominabitur, atque Occidens serviet. Nec mirum cuiquam debet videri, si regnum tanta mole fundatum, ac tandiu per tot et tales viros auctum, tantis denique opibus confirmatum, aliquando tamen corruet. Nihil est enim humanis viribus laboratum, quod non humanis æque

viribus destrui possit, quoniam mortalia sunt opera mortalium. Sic et alia prius regna, cum diutius flourissent, nihilominus tamen occiderunt. Nam et Ægyptios, et Persas, et Græcos, et Assyrios proditum est regimen terrarum; quibus omnibus destructis, ad Romanos quoque rerum summa pervenit. Qui quanto cæteris omnibus regnis magnitudine antestant, tanto majore decident lapsu, quia plus habent ponderis ad ruinam, quæ sunt cæteris altiora.

Non inscite Seneca Romanæ urbis tempora distribuit in ætates. Primam enim dixit infantiam sub rege

VARIORUM NOTÆ.

sis cultum Ægyptiis, antea etiam dixerat eum ab B Oxyrynchitis coli. Quod et refert Clemens Alexand. Admonitione ad Gentes. Plutarchus item in de Iside et Osiride. Hadriano Junio in Nomencl. cap. de Piscibus, oxyrynchus est rajarum genus, quod βῆτος ὀξυρυγχος nuncupetur. Alii volunt lucium esse, ut Petr. Bellonius, Observation. lib. II, cap. 52, qui id exinde colligit, quod Nilus lucis abundet. Ovem a Saitis et Thebanis cultam dicit Strabo. Hoc etiam testatur Clemens Alexandrinus προτροπῆ. Σαῖται δὲ καὶ Θηβαῖοι πρόβατον. Sublit porro Strabo lupum, quem Lycopolitani venerati sunt, teste etiam Plutarcho in de Iside et Osiride, ac Clemente Alexandrino loco sæpius citato. Cultus ejus rationem, qua Ægyptii moti lupum in honore haberent, ait Diodorus Siculus lib. I esse, quia iis maxima cum canibus affinitas adest. Cynocephali cultus etiam memoratur Tertulliano in Apologet. cap. 6, et Augustino lib. XI de Civitate Dei, cap. 15. Est vero Cynocephalus ex simiarum candidarum genere: sed, ut ait Aristoteles, cebo, sive cercopitheco major, validiorque ac esseratur, propius etiam ad caninam faciem accedens; et lib. II Hist. Animal. cap. 8, de cebis dicit, quod sunt simiæ candidam gerentes. Unde Martialis lib. XIV, Epigramm. 202:

Callidus emissas eludere simius hastas,
Si mihi cauda foret, cercopithecus eram.

De cultu cercopitheci Juvenalis Satyra 15. Cercopithecum innuit Prudentius, lib. II adversus Symmachum, cum inquit:

Isis enim, et Serapis, et grandi Simia cauda,
Et Crocodilus id est, quod Juno, Laverna, Priapus.

Simiæ quoque cultus commemoratur Luciano in Deorum concilio. Quod de aquilæ cultu ait Strabo, illud etiam legere est apud Diodorum Siculum lib. I. Subjicit postea Strabo de Leone a Leopolitanis culto, cujus cultus etiam mentio est apud Plutarchum, lib. IV Sympos. quæst. 5, qui Leonem Soli sacratum dicit, eo quod ex curviungulis quadrupedibus sola leona fœtum edat videntem; insuper quod leo brevissimo temporis tantum spatio somnum capiat, oculique dormientis suffulgeant; item quod Leonini fontes et hiatus suos, cum Sol per Leonem transeat, nova inveniant aqua repletos. Capræ porro et hirci venerationem tribuit Strabo Mendesisis: de quibus assentit et Herodotus in Euterpe. De hircu etiam Clemens Alexandrinus, Admonitione ad Gentes: Μενδίσιοι (σίβουσι) τὸν τράγον. Videntur etiam alii Ægyptiorum hircum pro numine habuisse. Vide Diodorum, lib. II. Hirci cultus meminuit et Lucianus in Deorum concilio. Ex Vossio.

Peragrabit gladius orbem. Ita restitui ex 7 vet. excensis et omnibus mss., exceptis Cauc., Reg., 2 rec. ac edd. Gymnic. et Fasit. quibus est *clades orbem*.

Tanquam messem cuncta prosternens. Plane ut Catullus de Nupt. Pelei, carm. 65.

Namque velut densas præsterneus messor aristas,
Sole sub ardenti flaventia demetit arva,
Trojugenum infesto prosternunt corpora ferro.

BUN.

Quod Romanum nomen, etc. Hoc Sibyllinum est, ἔσται Ῥώμη ῥώμη. Lactantius, infra, cap. 25: *At vero cum caput illud orbis occiderit*, etc. Fuit vetus traditio illorum temporum, cum primum Romanum imperium defecisset, venturum Antichristum, et paulo post mundum interiturum. Ita enim scribit et Tertullianus libro ad Scapul. et Apologetic. cap. 52, et Optat. Milevitan. contra Donatist. lib. II, atque orta ejusmodi traditio videtur ex prophetia Danielis cap. II, et ex verbis Apost. in epist. II ad Thessalonic. cap. II, secundum Augustinum, lib. XX Civit. Dei, cap. 19. Sed id intelligit S. Thomas super d. cap. II Epist. Pauli, lectione I, de discessionem a Romano imperio non solum temporali, sed etiam a spirituali, scilicet a fide catholica Romanæ Ecclesiæ.

Ex Isæo.

Et imperium in Asiam revertetur. Mahumeticum imperium intelligit Betuleius: ita ut ex præteritis facile colligas Lactantium in futurum quoque prophetam veracem fore. IDEM.

Si tanta mole. Respexisse videtur Lactantius ad illud Virgiliti:

Tantæ molis erat Romanam condere gentem!

Quod non humanis æque viribus, etc. Mss. 12 rec. et 5 editi habent, *non ab humanis*, etc. Sed pereram addita præpositio *ab*, quæ a priori quoque membro abest.

Nam et Ægyptios, etc. Non hoc agit, ut monarchias, vel apud Danielelem, vel in Apocalypsi significatas recenseat, in quibus Ægyptiacum non est, neque Græcum aliud quam Macedonicum: deinde licet populus Dei Ægyptio atque Assyrio servierit, a Persa tamen atque Macedone fuit tutus. Alioqui erat etiam Antiochus hic numerandus. Quare auctor hoc tantum facit, ut exemplo ostendat, Romanam potentiam posse interire, quia florentissima orbis imperia conderunt. BETUL.

Tanto majore decident lapsu... ad ruinam, quæ sunt cæteris altiora. Claudian.:

Tolluntur in altum,
Ut lapsu graviore ruant. FRANCIVS.

Non inscite Seneca, etc. Quod hic ex Seneca citat, Flori est. Fefellit Lactantium prænomen *Annæi*, quod Floro codices nonnulli attribuunt, nonnulli etiam id agnoscent, omisso Flori nomine, est enim prænomen Annæi proprium Senecarum. Errant etiam qui hujus distributionis in ætates Senecam Philosophum auctorem autumant. Ex Jo., ISAACO PONTANO et SALMASIO. Si quis plura de hac re velit, adeat Clariss. Vossium, de Historicis latinis.

Distribuit in ætates. Mss. 8 rec. totidemque edd., per ætates.

Romulo fuisse, a quo et genita, et quasi educata sit Roma; deinde pueritiam sub cæteris regibus, a quibus et aucta sit, et disciplinis pluribus institutisque formata: at vero Tarquinio regnante, cum jam quasi adulta esse cœpisset, servitium non tulisse, et rejecto superbæ dominationis iugo, maluisse legibus obtinere quam regibus; cumque esset adolescentia ejus sine Punici belli terminata, tum denique confirmatis viribus cœpisse juvenescere. Sublata enim Carthagine, quæ tamdiu æmula imperii fuit, manus suas in totum orbem terra marique porrexit; donec regibus cunctis et nationibus Imperio subjugatis, cum jam bellorum materia deficeret, viribus suis male uteretur, quibus se ipsa confecit. Hæc fuit prima ejus senectus, cum bellis lacerata civilibus, atque intestino malo pressa, rursus ad regimen singularis imperii recidit, quasi ad alteram infantiam revoluta. Amissa enim libertate, quam Bruto duce et auctore defenderat, ita consensit, tanquam sustentare se ipsa non valeret, nisi adminiculo regentium niteretur. Quod si hæc ita sunt, quid restat, nisi ut sequatur interitus senectutem? Et id futurum brevi conciones prophetarum denuntiant sub ambage aliorum nominum, ne facile quis intelligat. Sibyllæ

tamen aperte Interituram esse Romam loquuntur, et quidem judicio Dei, quod nomen ejus habuerit invisum, et inimica justitiæ, alumnum veritatis populum trucidarit. Hystaspes quoque, qui fuit Medorum rex antiquissimus, a quo annis quoque nomen accepit qui nunc Hydaspes dicitur, admirabile somnium sub interpretatione vaticinantis pueri ad memoriam posteris tradidit, sublato iri ex orbe imperium nomenque Romanum multo ante præfatus est, quam illa Trojana gens conderetur.

CAPUT XVI.

De mundi vastatione, ejusque prodigiis.

Quomodo autem id futurum sit, ne quis incredibile arbitretur, ostendam. In primis multiplicabitur regnum, et summa rerum potestas per plurimos dissipata et concisa minuetur. Tunc discordiæ civiles in perpetuum serentur; nec ulla requies bellis exitalibus erit, donec reges decem pariter existant, qui orbem terrarum, non ad regendum, sed ad consumendum partiantur. Hi, exercitiibus in immensum auctis, et agrorum cultibus destitutis, quod est principium eversionis et cladis, disperdent omnia, et comminuent, et vorabunt. Tum repente adversus eos hostis potentissimus

VARIORUM NOTÆ.

Sublata enim Carthagine. Mss. 6 rec. et editi tres etenim. Impressi 5, pro enim, ferunt igitur.

Quæ tamdiu æmula Imperii fuit. Abest tam a 16 mss. rec. et a sex editis. Post imperii 9, mss. rec. et 16 vulgati perperam addunt Romani, quod respiciunt ceteri. Manus suas in totum orbem... porrexit. Sic Claudian. Porrexit cum sole manus.

Nationibus Imperio subjugatis. Addidi Imperio ex omnibus mss. præter 5 rec. quibus deest, sicut et editis.

Sustentare se ipsa non valeret. Sic antiquiores et meliores mss. necnon editi, dempto uno. Et sic passim loqui amat Lactantius, et paulo ante dixit, quibus se ipsa confecit. Scripti 14 rec. se ipsam.

Prophetarum. Daniel. lib. ii et vii, Apoc. xiv, et xvii. Sibyllæ. Sermon. 5 et 8.

Hystaspes quoque. Sic lego cum mss. 7 Vaticanis, 4 Reg. quorum unus est Regio Put., alter recentior, sed optimæ notæ, 5 Colb., Lips., Pal. aliisque, necnon edit. K., Gall., Spark., Walch. At mss. 15 rec. et 17 vulgati habent Hydaspes. Sub nomine Hystaspis citatur a S. Justino Martyre Apolog. 2, græce Ὑστάσπις, edit. Paris. an. 1636. p. 66, lit. e, et gignendi casu Ὑστάσπος, p. 82, e; a S. Clemente Alexandrino, libro xi Stromat. edit. Paris. an. 1614, pag. 656. græce Ὑστάσπην; cum sic inquit: Librosque græcos sumite, agnoscite Sibyllam, quomodo nunc Deum significet, et ea quæ sunt futura; et Hystaspen sumite et legite, et invenietis Dei filium multo clarius et apertius esse scriptum, et quemadmodum adversus Christum multi reges instiment aciem, qui eum habent odio, et eos qui nomen ejus gestant, et ejus fideles, et ejus tolerantiam et adventum. Vocatur quoque Hystaspes ab Historicis, Agathia lib. ii, ubi agit de Zoroastre, et Aiamiano Marcellino, lib. xxiii.

Qui nunc Hydaspes dicitur. Geminus Hydaspes fluvius, Mediæ unus, de quo Virgilius Georg. iv, v. 211, Medus Hydaspes qui an idem et Choaspes sit, aut quem Medum vocant (uterque enim in Media oritur) non liquet; alter Indorum, ex scriptoribus rerum Alexandri abunde cognitus. CELL.

Admirabile somnium. Ita ms. 4 Bonon. antiq. et 5

edd. rec. suffragantibus 1 Reg. rec. et Marm. a prima manu, qui habent admirabiles omnium; Goth. admirabile omnium. Porro admirabile somnium veram esse lectionem asserit Isæus, ut patet (inquit) ex sequentibus, vaticinantis pueri. Nisi majoris admirabiles omnium ex 1, Colb. et 2 Lips. Et tamen in omnibus prope mss. et excusis veteribus codicibus legitur, admirabilis omnium.

Sub interpretatione. Quæ verba delenda esse putat Henman.

Bellis. Vide Matth. xxiv, 6, 7; Marc. xiii, 12; Luc. xxi, 9, 10, 11.

Reges decem, etc. Per 10 cornua suffigurati, per quos alii ἐπάρχαι intelligunt; Irenæus et Hieronymus cum Lactantio decem reges: alii certum plenitudinis numerum pro incerto statuunt; hi tamen non inepte quadrare concedunt maximarum provinciarum enumerationem. Numerant Italiam, Hispaniam, Galliam, Germaniam, Illyricum, Græciam, Africam, Ægyptum, Asiam, Syriam, atque singulis vicinas esse addendas: ut Græciæ Macedoniam, Illyrico Pannoniam, etc.

BETULEIUS.

Ad consumendum partiantur. Vera lectio, quæ est 5 editorum et omnium pene mss. inter quos sunt 2 Bonon., 6 Reg., 5 Colbert., 5 Lips., Jun. In Regio-Put. deest ad consumendum; in 5 Colbert. et nonnullis impressis corrupte legitur ad consummandum partiantur; in 5 Reg. rec., 1 Clarom. a secunda manu, ac 9 vulgatis, ad consummandum partiantur.

Hi exercitiibus in immensum auctis. Sic restitui ex 9 editis cunctisque mss. præter 1 Reg. rec. in quo est coactis, ut in vulgatis pluribus.

Tum repente, etc. Pieraque, quæ hic dicuntur. Turcarum dominationi aptari possunt. RIVETUS in Notis manuscriptis.

Hostis potentissimus, etc. Fuere qui Antiochum intellexerunt; alii Neronem; quidam Mahometem intelligunt, alii Antichristum. Vide interpretes ad cap. xii Daniel, et xii Apocalyps.; Irenæum, adv. hæres. lib. v, cap. 25, 26; Theodoret. in Daniel. Orat. vii. Hæc omnia ad suam mentem paulo, confidentius interpretatur Lactantius.

ab extremis finibus plagæ septentrionalis orietur, qui tribus ex eo numero deletis, qui tunc Asiam obtinebunt, assumetur in societatem a cæteris, ac princeps omnium constituetur. Hic insistentabili dominatione vexabit orbem: divina et humana miscebit; infanda dictu et execrabilia molietur; nova consilia in pectore suo volutabit, ut proprium sibi constituat imperium, leges commutet, et suas sanciat; contaminabit, diripiet, spoliabit, occidet. Denique immutato nomine, atque imperii, sede translata, confusio ac perturbatio humani generis consequetur. Tum vero detestabile atque abominandum tempus existet, quo nulli hominum sit vita jucunda.

Evertentur funditus civitates, atque interibunt, non modo ferro atque igni, verum etiam terræ motibus assiduis, et eluvie aquarum, et morbis frequentibus, et fame crebra. Aer epini vitiabitur, et corruptus ac pestilens fiet, modo importunis imbribus, modo inutili siccitate. nunc frigoribus, nunc æstibus nimis; nec terra homini dabit fructum: non seges quidquam, non arbor, non vitis feret. Sed cum in flore spem maximam dederint, in fruge decipient. Fontes quoque cum fluminibus arescent, ut ne potus quidem suppetat; et aquæ in sanguinem aut amaritudinem mutabuntur. Propter hæc deficient et in terra quadrupes, et in aere volucres, et in mari pisces. Prodigia quoque in cælo mirabilia mentes hominum maximo terrore confundent, et crines cometarum, et solis tenebræ, et color lunæ, et cadentium siderum lapsus. Nec tamen hæc usitato modo fient: sed existent subito et ignota et invisæ oculis astra; sol in perpetuum

A fuscabitur, ut vix inter noctem diemque discernatur. Luna jam non tribus deficient horis: sed perpetuo sanguine obfusa, meatus extraordinarios peraget, ut non sit homini promptum, aut siderum cursus, aut rationem temporum agnoscere: fiet enim vel æstas in hyeme, vel hyems in æstate. Tunc annus breviabitur, et mensis minuetur, et dies in angustum coarctabitur. Stellæ vero creberrimæ cadent, ut cælum omne cæcum sine ullis luminibus appareat. Montes quoque altissimi decident, et planis æquabuntur: mare innavigabile constituetur.

Ac ne quid malis hominum terræque desit, audietur e cælo tuba; quod hoc modo Sibylla denuntiat, dicens:

Σάλπιγξ οὐρανότεν φωνήν πολέθρητον ἀφήσει.

B Itaque trepidabunt omnes, et ad luctuosum illum sonitum contremiscent. Tum vero per iram Dei adversus homines qui justitiam non agnoverunt, sæviet ferrum, ignis, fames, morbus, et super omnia metus semper impendens. Tunc orabunt Deum, et non exaudiet; optabitur mors, et non veniet: ne aut quidem requiem timori dabit; nec ad oculos somnus accedet: sed animas hominum sollicitudo ac vigilia macerabit: plorabunt, et gement, et dentibus strident; gratulabuntur mortuis, et vivos plangent. His et aliis pluribus malis solitudo fiet in terra, et erit deformatus orbis atque desertus; quod in carminibus Sibyllinis ita dicitur:

Ἔσται κόσμος ἀεσμος, ἀπώλλυμαινον ἀνθρώπων.

C Ita enim conficietur humanum genus, ut vix decima

VARIORUM NOTÆ.

Tribus ex eo numero deletis. Ex omnibus ferme mss. et 14 vulgatis addidi eo, quod nonnullis editis deest. In 2 Colb. est *ex eis*.

Leges commutet, et suas sanciat. Substituto (ut Be-tuleius intelligit) in Evangelii locum Alcorano. Quoad lectionem textus. sequor antiquiores et meliores mss. 1 Bon., Regiō Put., 2 al. Reg bonæ notæ. At scripti 8 rec. et 12 edit., *commutabit.... sanciet*.

Contaminabit. Forte respexit facinora militum et libidinem, de qua hoc verbum continere. Utitur l. 1, c. 20: *libidinibus effrænatis omnem sexum... contaminantibus.* BUN.

Immutato nomine atque imperii sede. Subaudi ex proximo, *immutato nomine se imperii*; nisi malis transponere, ut epitom. cap. 71: *nomen imperii sedemque mutabit.* BUN.

Tum vero. 1 Clarom. *Tunc*; Jun., 5 Colb., Brun. et 5 edit. *Tam*.

Evertentur. Mss. 7 rec. et 5 vet. edit. in aliis eruentur. Eadem lectionum varietas infra, cap. 17, initio.

Fame crebra. 1 Brun., *morte crebra*.

Aer enim vitiabitur. Unde hæc singularia habeat Lactant. non dicit, quamvis nonnulla ex Scripturis hausta sint de signis venturi judicii. Recte monet Thomasius multa in hoc libro a Platone et Origene desumpta, ab omnibus esse cavenda. RIVETUS in *Not. manuscript.*

Modo importunis. In mss. sex et editis 8 præcedit copula *et*, quæ a cæteris abest.

Non seges. Mss. 4 rec. et omnes fere impressi, *nec*; 1 Colb. *non segetes*.

Amaritudinem. Lips. 2 *amaritudines*. Epit. c. 71:

aqua omnis partim mutabitur in cruorem, partim amaritudine vitiabitur. BUN.

Et crines cometarum, etc. Pleonasmus. Cometa enim, inquit Plin., Græci vocant nostri crinitas, brentes crine sanguineo, et comarum modo in vertice hispidas. BETULEIUS.

Et solis tenebræ. Apoc. vi, Act. ii, Joel. ii, Matth. xxiv.

Invisæ oculis. Id est, non visa. Hodie fere pertinet ad latinitatem neglectam. Hoc sensu veteres sæpe *invisæ* posuerunt. Cicero, Harusp. resp. cap. 27: *Occulta et invisæ* non *invisæ* solum, sed etiam *inaudita sacra*. BUN.

Stellæ. Matth. xxiv, Marc. xiii.

Sibylla. In Carm. Acrostich. Serm. 8.

Σάλπιγξ. Interpret. Lat. ex Bon. antiq.

Tuba e cælo vocem multis ululatibus dabit.

Adversus homines. Mss. 3 rec. et 7 edd. *adversus*.

Qui justitiam non agnoverunt. Expunxi *Dei* ex edit. Is. et omnibus fere mss. Est autem in novem recentissimis mss. et in vulgatis.

Impendens. Sic restitui ex cunctis mss. et 6 editis. In vulgatis 10 legitur *impendent*. In edit. Gynnie. et Betul. *impendet*.

Ne nox quidem. Mss. 6 rec. et 16 edd. *nec*.

Dentibus strident. Mss. 3 rec. et 12 edit. *stridebunt*. Utraque lectio bona; dicitur enim *strideo*, et *strido*.

Ἔσται κόσμος, etc. Interpret. Lat.

Erit mundus sine ornatu, pereuntibus hominibus.

Ἔσται κόσμος, etc. Est allusio ad mundi significationem; nam sicut apud Græcos, ita apud Latinos, mundus nomen ab ornatu habet: de quo Hermes, Plaut. Arist., Cic., Plin. Hic Sibyllæ versus legitur Sermone 7.

pars hominum relinquatur; et unde mille processe-
rant, vix prodient centum. De cultoribus etiam Dei
duæ partes interibunt, et tertia quæ fuerit probata,
remanebit.

CAPUT XVII.

*De falso propheta et incommodis piorum, et illius
internecione.*

Sed planius, quomodo id eveniat, exponam. Im-
minente jam temporum conclusione, propheta ma-
gnus mittetur a Deo, qui convertat homines ad Dei
agnitionem, et accipiat potestatem mirabilia faciendi.
Ubiunque non audierint eum homines, claudet cœ-
lum; et abstinebit imbres, et aquam convertet in
sanguinem, et cruciabit illos siti ac fame; et quicum-
que conabitur eum lædere, procedet ignis de ore
ejus, atque amburet illum. His prodigiis atque virtu-
tibus convertet multos ad Dei cultum; peractisque
operibus ipsius, alter Rex oriatur ex Syria malo spi-
ritu genitus, eversor ac perditor generis humani, qui
reliquias illius prioris mali cum ipso simul deleat.
Hic pugnabit adversus prophetam Dei; vincet, et in-
terficiet eum, et insepultum jacere patietur. Sed post
diem tertium reviviscet; atque inspectantibus et mi-
rantibus cunctis, rapietur in cœlum. Rex vero ille
terrorum erit quidem et ipse, sed mendaciorum pro-
pheta; et seipsum constituet ac vocabit Deum, et se
coli jubebit ut Dei filium: et dabitur ei potestas, ut C

faciat signa et prodigia, quibus visis, irretiat homi-
nes ut adorent eum. Jubebit ignem descendere de
cœlo, et solem a suis cursibus stare, et imaginem lo-
qui; et sient hæc sub verbo ejus: quibus miraculis
etiam sapientium plurimi allicientur ab eo. Tunc
erueret templum Dei conabitur, et justum populum
persequetur; et erit pressura et contritio, qualis num-
quam fuit a principio mundi.

Quicumque crediderint atque accesserint ei, signa-
buntur ab eo tanquam pecudes: qui autem recusave-
rint notam ejus, aut in montes fugient, aut compre-
hensi exquisitis cruciatibus necabuntur. Idem justos
homines obvolvunt libris prophetarum, atque ita ere-
mabit; et dabitur ei desolare orbem terræ mensibus
quadraginta duobus. Id erit tempus, quo justitia
projicietur, et innocentia odio erit; quo mali bonos
hostiliter prædabuntur: non lex, aut ordo, aut mili-
tariæ disciplina servabitur; non canos quisquam reve-
rebitur, non officium pietatis agnosceret; non sexus aut
infantiæ miserebitur: confundentur omnia et misce-
buntur contra fas, contra jura naturæ. Ita quasi uno
communique latrocinio terra universa vastabitur.
Cum hæc ita erunt, tunc justus et sectatores veritatis
segregabunt se a malis, et fugient in solitudines. Quo
audito, impius rex inflammatus ira veniet cum exer-
citu magno, et adnotis omnibus copiis circumdabit
montem, in quo justus morabuntur, ut eos comprehen-
dat. Illi vero, ubi se clausos undique atque obsessos

VARIORUM NOTÆ.

Prodiens. Ita mss. et editi. De hac forma dixi ad
lib. iv, cap. 13, ante finem.

Quæ fuerit. Recte, ex mss. et editis. In nonnullis
excusis, fuerat.

Propheta magnus. Eliam Thesbiten intelligit, uti
constat ex infra ponendo Fragmento de extremo Judi-
cio, sub nomine Lactantii; quod fragmentum leges
post librum. Pleraque quæ hic recenset Lactantius,
sunt plane ἀγγραφα. Vide librum de Antichristo R.
Thomæ Malvendæ Theologi Dominicani, lib. ix, c. 46,
ad finem.

Et accipiat. Legitur accipiet apud Buneman., qui
hujus vocis sic rationem reddit. — Ita edo in futuro ex
Goth. et Reimm. Connecte, Mittetur... et accipiet; por-
ro, claudet, abstinebit... convertet... comburet. Ita de
mendaciorum propheta infra, et dabitur ei potestas, etc.
et de eodem in epit. c. 74: accipiet potestatem mira-
bilis faciendi. BUN.

Procedet... de ore. Lips. 2, 3, ex ore, ut lib. vi,
cap. 18: ne verbum malum procedat ex ore, etc. Sed
auctor elegantis epistolæ ad Celantiam in Paulini
Nolani Append. p. 15 (quæ in Hierony. ep. 14):
Numquam malum verbum de ore tuo procedat. Ipse
Lact. procedere ore, ex ore, de ore. BUN.

Amburet illum. Hoc verbum Lactantio familiare est.
Mss. Canc., Jun. et 9 rec. ac edit. sex, comburet.
Vide infra cap. 21, perstringentur igni, atque ambu-
rentur.

Alter rex oriatur ex Syria. Somnium, quo typus An-
tichristi, reges Syriæ vexatores Judæorum, Da-
niel. xxi, cum antichristo christianam Ecclesiam vas-
tante confunditur. BUN.

Hic pugnabit adversus prophetam Dei. Nihil certi in
his et sequentibus inest, quæ fabulosis traditionibus
debentur. CELL.

Rex ille. Vide Matth. xxiv, 2; Thessalon. ii.

Seipsum constituat ac vocabit Deum, et se coli jubebit.
Sic lego cum mss. 6 Reg., 4 Colb., Marm., 1 Cla-
rom., Brun. et 12 editis. At 2 Bonon., 2 Reg. rec., 1
Colbert. ac vocari Deum, se coli jubebit. Mss. Regio-
Put., Tornes., 1 Colb., 1 Clurom. ac vocari Deum se
cæli jubebit. Sed in Regio-Put. deest se.

Imaginem. Heumann. vult legi imagines, id est, si-
mulacra.

Sub verbo ejus. Id est, eo adhuc loquente. Vindi-
cavi pluribus hanc formulam ad l. iv, c. 15: Statim-
que sub verbo ejus. BUN.

Quibus miraculis. Apocal. xiii, 2; Thess. ii.

Erueret templum Dei conabitur. 1 Reg., 1 Colb. et
Brun. evertere.

Desolare orbem. Daniel. vii, Apocalyps. ii.

Quadraginta duobus. Mss. Torn. sexaginta, 1 Colb.
xlvi.

Prædabuntur. Mss. 3 rec. et ed. Rom. 1470, præ-
liabuntur.

Militariæ disciplina. Reimm., militariæ disciplina, ut
quoque prave Cellar. editio in Epit. c. 74, ubi Taur.
et alii: Non imperii dignitas conservabitur, non militariæ
disciplina. BUN.

Communique latrocinio. Jun., 1 Colb. et 10 edd.
communi gravique latrocinio.

Cum hæc ita erunt. Sic lego cum Regio-Put. et
multis aliis ac 5 editis; mss. 5 rec. Cum hæc ita fa-
cta erunt. Scripti 10 rec. et 7 vulgati, Cum hæc facta
erunt.

Tunc justus. Mss. 4 totidemque edd. tum justus.

Ut eos comprehendat. Suffecerit semel monuisse
Lactantium partim ex Apocalypseo libro ad suum
sensum detorto, partim ex versibus Sibyllinis, ne suo
dicam ingenio, hunc de venturi Antichristi signis
centonem conflasset.

viderint, exclamabunt ad Deum voce magna, et auxiliū cœleste implorabunt; et exandiet eos Deus, et mittet regem magnum de cœlo, qui eos eripiat ac liberet, omnesque impios ferro ignique disperdat.

CAPUT XVIII.

De mundi casibus in extremo, ac de iis prædictis a vaticibus.

Hæc ita futura esse, cum prophetæ omnes ex Dei spiritu, tum etiam vates ex instinctu dæmonum cecinerunt. Hystaspes enim, quem superius nominavi, descripta iniquitate sæculi hujus extremi, pios ac fideles a nocentibus segregatos, ait cum fletu et gemitu extenturos esse ad cœlum manus, et imploratos fidem Jovis; Jovem respecturum ad terram, et auditurum voces hominum, atque impios extincturum. Quæ omnia vera sunt, præter unum, quod Jovem dixit illa facturum quæ Deus faciet. Sed et illud non sine dæmonum fraude subtractum est, missum iri a Patre tunc Filium Dei, qui deletis omnibus malis, pios liberet. Quod Hermes tamen non diastimulavit. In eo enim libro, qui λόγος τέλειος inscribitur, post enumerationem malorum de quibus diximus, subjecit hæc: Ἐπὶν δὲ ταῦτα εἶδε γένηται, ὃ Ἀσκληπία, τότε ὁ κύριος, καὶ πατήρ, καὶ θεός, καὶ τοῦ πρώτου καὶ ἐνός θεοῦ δημιουργός, ἐπιβλέψας τοῖς γινόμενοις, καὶ τῇ ἑαυτοῦ βουλήσει τοῖς τοιοῦτοις, τὸ ἀγαθὸν ἀνταρτίσας τῇ ἀταξίᾳ, καὶ ἀνακαλεσάμενος τὴν πλάνην, καὶ τὴν κινίαν ἐκαθάρας, πῆ μὲν ὑδατι πολλῶ καταλύσας, πῆ δὲ

Et mittet regem. Sic restitui ex omnibus mss. et vet. edit. Rom. cæteri impressi, et emittet regem. Antiquiores editi decimi quinti sæculi legunt mittet.

Hystaspes. Ita supra: vide Not. ad finem, cap. 15 hujus lib. vii Instit. Div. De Hystaspe philoso; ho vide Stanleium hist. Philos. Chaldaicæ, lib. II, cap. 2. Extensuros. Ms. 1 Clarom. et 7 edd. extensuros.

Missum iri a Patre tunc Filium Dei. Sic emendavi ex mss. et plurimis editis.

Hermes. In Asclepio ab Apuleio verso, hoc modo legimus: Tunc nec terra constabit, nec navigabitur mare, nec cœlum astrorum cursibus, nec siderum cursus constabit in cœlo. Omnis vox divina necessaria taciturnitate mutescet: fructus terræ corruptentur, nec secunda erit tellus, et aer ipse mæsto tempore languescet. Hæc et talis senectus veniet mundi, irreligio, et inordinatio, et irrationabilitas bonorum hominum.

Λόγος τέλειος. Lat. Sermo perfectus, cujus mentio fit l. b. IV, supra, cap. 6.

Ἐπ' ἂν δὲ, etc. Interpretatio latina: Cum hæc ita facta fuerint, o Asclepi, tunc dominus, et pater, et Deus, et primi, et unius Dei creator, respiciens quæ facta sunt, et suam voluntatem in huiusmodi, id est, bonum opponens temeritati, et errorem revocans, malitiam purgabit, partim aqua diluens, partim igne rapido cremans, interdum bellis et pestilentis extergens, ad statum pristinum perduxit et restituit suum mundum. Asclepium paulo aliter vertit Apuleius; etenim pro et Deus, et primi et unius Dei creator, ille posuit, et Deus primipotens, et unius gubernator mundi. Ex collatione apparet nec Græcam, nec Apuleianam lectionem salvam aut integram esse. Trismegistus in Asclepio, cap. 9.

καταλύσας. Davisius, c. 1, corrigit, καταλύσας. Optime: nam Apuleius, cap. 1, illuvione diluens: hinc diluvium καταλύσας, nostro Lactantio, lib. II, cap. 10, calaclysmus. BUN.

καὶ ἀποκατίστησιν. Sic mss. Regio Put. et 2 alii

ἄπρι δευτέρῃ διακαύσας, ἐνίοτε δὲ πολέμοις καὶ λαμοῖς ἐκπίσας, ἤγαγεν ἐπὶ τὸ ἀρχαῖον καὶ ἀποκατίστησιν τὸ ἑαυτοῦ κόσμον. Sibyllæ quoque non aliter fore ostendunt, quam ut Dei Filius a summo patre mittatur, qui et justos liberet de manibus impiorum, et iniustos cum tyrannis sævientibus delcat; e quibus una sic tradidit:

*Ἦξει καὶ πατέρων ἰδίων πῶν ἐκαλεσέμεν;
Καὶ πῶν τῶν ἑτέρον βασιλέων παραβολὴ ἐπ' ἰδίων,
Πάντας εἰς βασιλείας μεγάλους καὶ φόνους ἀφίστευας;
Εἰς οὕτως κρείσσις ἴσται ἐπ' ἀφίτου ἀνθρώπων.*

Item alia Sibylla:

*Καὶ τῶν ἐπ' ἑλλῶν κίρψου θεὸς βασιλεῖν,
Ὅς πῶν γαίαν κίρσει πολέμοις κακοῖς.*

Et rursus alia:

*Ἡμετέρας δουλείας
Ζυγὸν θεοθέτου ἐπ' ἀφίτου κίρσανον ἀφί,
Καὶ θεοπέδους εἰδῶν ἰδίων, θεοπέδους τε βυσιλεύων.*

CAPUT XIX.

De adventu Christi ad iudicium, et de falso propheta devicto.

Oppresso igitur orbe terræ, cum ad destruendam immensarum virium tyrannidem humanæ opes decerint, siquidem capto mundo cum magnis latronum exercitibus incubabit, divino auxilio tanta illa calamitas indigebit. Commotus igitur Deus et periculis ancipiti, et miseranda comploratione justorum, mittet protinus liberatorem. Tunc aperietur cœlum medium intempesta et tenebrosa nocte, ut in orbe toto

VARIORUM NOTÆ.

Reg. bonæ notæ, favente vet. Colbert. qui habet ἀποκατίστησιν. Plurimis mss. Græca desunt. In edit. Paris. 1525, et Waleh. est ἀποκατίστησιν; in cæteris impressis ἀποκατίστησιν; Latine, restituit.

Una sic tradidit. Habentur Sermone quinto, ubi tamen lectio mirifice variat.

Ἦξει, etc. Interpret. Lat.:

*Veniet et beatorum volens urbem expugnare;
Et quidem a Deo Rex missus ad suos,
Omnes perdet Reges magnos et viros optimos;
Et sic iudicium erit ab immortalibus hominibus.*

Ἐπ' ἰδίων. In ms. Regio-Put. est ἐπὶ τοῦτον, ad istum.

κρείσσις ἴσται. Sic restitui ex mss. optimis Regio-Put. et alio Reg. 400 annor.; 2 Colb., 1 Brun. iudicium erit. In 4 Reg. rec., 2 Colb. et editis est κρείσσις, iudicabitur.

ἀφίτου. Ita lego cum M. Masuro, propter metri rationem, sicut est in 6 Reg., in Bonon. antiq., 2 Colb., 1 Clarom. in edit. vet. 1 Rom., in Isæna et Florent. non ἀφίτου, ut in aliis editis, ab immortalibus hominibus, male. Sibylla, Serm. 5, οὕτως ἴσται ἀφίτου.

καὶ τῶν. Sermone 5, Interpr. Lat.

*Et tunc ex sole mittet Deus regem,
Qui omnem terram placabit a bello malo.*

Ἡλίου. In versibus Sibyllinis legitur Ἡλίου, in 2 Reg. Ἡλίου; 1 Colb. Ἡλίου.

Ἡμετέρας δουλείας. Mss. 3 Reg. rec. et ed. Rom. 1470, Ἡμετέρας τε ζυγὸν δουλείας. Latine:

*Nostræ servitutis
Jugum intolerabile in collo positum tollet,
Et leges impias solvet, vinculaque violenta.*

Oppresso igitur orbe terræ, etc. Animadversio: Lactantius sacrarum Scripturarum non satis peritus, et

lumen descendantis Dei tanquam fulgur appareat; A quod Sibylla his versibus locuta est :

Ὀπότερ' ἄν ἔλθῃ,
Ἦρ' ἔσται, σκότος ἐν τῇ μέσῃ νυκτὶ μαλαίνῃ.

Hæc est nox, quæ a nobis propter adventum regis ac Dei nostri pervigilio celebratur : cujus noctis duplex est ratio, quod in ea et vitam tum recepit, cum passus est, et postea regnum orbis terræ recepturus est. Hic est enim liberator, et iudex, et ultor, et rex, et Deus quem nos Christum vocamus, qui priusquam descendat, hoc signum dabit. Cadet repente gladius e cælo, ut sciant iusti ducem sanctæ militiæ descensurum : et descendet comitantibus angelis in medium terræ; et antecedit eum flamma inextinguibilis; et virtus angelorum tradet in manus iustorum multitudinem illam, quæ montem circum sederit, et concidetur ab hora tertia usque ad vesperum, et fluet sanguis more torrentis; deletisque omnibus copiis, impius solus effugiet, et peribit ab eo virtus sua.

Hic est autem, qui appellatur Antichristus : sed seipsum Christum mentietur, et contra verum dimicabit, et victus effugiet, et bellum sæpe renovabit, et sæpe vincetur; donec quarto prælio confectis omnibus impiis debellatus, et captus, tandem scelerum suorum luat pœnas. Sed et cæteri principes, ac tyranni, qui contriverunt orbem, simul cum eo victi

adducentur ad regem, et increpabit eos, et coarguet; et exprobrabit his facinora ipsorum, et damnabit eos, ac meritis cruciatibus tradet. Sic extincta malitia, et impietate compressa, requiescet orbis, qui per tot sæcula subjectus errori ac sceleris nefandam pertulit servitatem. Non colentur ulterius dii manu facti : sed a templis, et pulvinaribus suis deturbata simulacra igni dabuntur, et cum donis suis mirabilibus ardebunt, quod etiam Sibylla cum Prophetis congruens futurum esse prædixit :

Τρίψουσιν δ' εἰδωλα βροτοὶ καὶ κλυτὸν ἄπαντα.

Erythræa quoque idem spondit :

Ἔργα δὲ χειροποιητὰ θεῶν κατακαυθήσονται.

CAPUT XX.

De Christi iudicio, de Christianis, atque de anima.

Post hæc aperientur inferi, et resurgent mortui : de quibus iudicium magnum idem ipse rex ac Deus faciet, cui summus pater, et iudicandi, et regnandi dabit maximam potestatem; de quo iudicio et regno apud Erythræam Sibyllam sic invenitur :

Ὀπότερ καὶ τὸ λάθρ' ἔλθῃς ἀσφρον, ἔβη βροτοῖσι
καὶ δὴ ἀρίστῃται κρισὶς ἀθανάτου θεοῦ,
ἢ εἰ ἐπ' ἀνθρώπους μεγάλη κρισὶς ἔβη καὶ ἄρχῃ.

Deinde apud aiām :

Ταρτάρου δὲ χάος τότε δίδει τὰς χανοῖσας
ἤξουσιν δὲ ἐπὶ βῆμα θεοῦ βασιλεὺς ἄπαντες.

VARIORUM NOTÆ.

ait S. Hieronymus, verba Apocalypsis xvi haud penitus introspicimus, quædam hoc capite de Antichristo non satis consona prodit. Accurate exentiuntur a Thoma Malvenda, lib. x de Antichristo, cap. 41 et 43.

Tanquam fulgur. Hæc ex Matth., cap. xxiv, xxvii, ubi legitur : *Sicut fulgur exit ab oriente, et apparet usque in occidentem, ita etiam erit adventus filii hominis.*

Sibylla his versibus. Nondum inveni. Sed nihil fere his capitibus dicitur, quod non in Sibyllinis carminibus, nec semel, sed etiam iterum invenitur : quod ille observabit, qui Sibyllas diligenter cum Lactantio contulerit.

'Ὀπότερ'. Lat.

Cum veniet,

Ignis erit, tenebræque in media nocte obscura.

Hæc est nox. Copula et præcedit in mss. Cauc. et 5 editis.

Quæ a nobis. Præpositionem addidi ex 15 editis et omnibus mss. præter 4 Colb. cui deest, ut et 4 vulgatis.

Pervigilio celebratur. Mss. 15 rec. et edit. Rom. 1170, *pervigil.* Quam celebris apud antiquos fuerit Vigilia Paschalis, testantur ecclesiastici scriptores, qui de rebus liturgicis egerunt, quos, si lubet, consulere poteris.

Cadet repente gladius e cælo. Sunt hæc plane apocrypha.

Seipsum Christum mentietur. Sic lego cum antiquioribus et melioribus mss. In 8 rec. et editis est *se ipse*; in Brun. *se esse*. II Thessalon. ii.

Verum. Supple. Christum.

Vincti adducentur. Mss. Tornes. *cuncti adducentur*; 4 Colb. *cuncti ducentur*.

Et pulvinaribus, etc. Pulvinaria erant proprie lectuli, qui in deorum templis sterni solebant, in ara vel in editiore templi loco. In his collocabantur simulacra deorum. Atque inde *Lectisterniis* nomen. Livius : *Curratum lectisternium et per triduum habitum, decemviris*

sacrorum curantibus, et pulvinaria in conspectu fuere Jovi et Junoni. Et tum epulari solebant. Flaccus Ode 57, lib. i.

Τρίψουσιν. Sic vetustissimus codex Colbertinus. Mss. 5 Reg. rec., Bodl., 1 Colb., 1 Clarom. et 17 typis excusi ferunt *Τρίψουσι*. In Regio-Put. et 2 al. Reg. rec. legitur *Τρίψωσιν*, male, in Subiunctivo modo; et nihilominus idem Regio-Put. habet latine *conterent* in Indicativo, ut et 5 Colb., 4 Clarom. et Brun. Orpæus et Isæus legere mallent *Τρίψουσι*. Interpretatio Latina :

Conterent autem idola homines et divitias omnes.

In Sibyllinis carminibus Sermone 8.

Ἔργα δὲ. Sermone 5. Interpr. Lat.

Opera autem manufacta deorum exurentur.

κατακαυθήσονται. Sic emendavi ex mss. Regio-Put. et 2 aliis Reg. bonæ notæ. Optime, etiam ob metrum. Scripti 4 Reg. rec., 2 Colb., 1 Clarom. et 15 editis, *συνεκαυθήσονται*.

Resurgent mortui. Ex Ezechiel. xxxv. 1, 5, etc., et Apocalyps. xx.

Ὀπότερ. Serm. 5 Sibyllar. carmin. Interpret. Lat. Cum autem dies iste acceperit diem fatalem, et ad mortales

Venerit iudicium immortalis Dei, Veniet super homines magnum iudicium, et initium.

Sed hæc parum immutata sunt in textu.

Ταρτάρου. Latine :

Tartareum autem chaos tunc ostendet terra dehiscens : Venient autem ad tribunal Dei Regis omnes.

Ὀυρανόν. (Vide infra, col. 799, lin. 2.) Sermone 8. Latine :

Cælum volvens terræ latebras aperiam;
Et tunc resuscitabo mortuos, fatum solvens
Et mortis stimulum, ac postea in iudicium ducam.
Iudicans piorum atque impiorum vitam hominum

Et alio loco apud eandem :

Ὀρθῶν ἐλλείπονται ταῖς καυθμῶνας ἀνοίξω ;
Καὶ τὸν ἀναστήσω νεκροὺς, καὶ ζωντανάσω
Καὶ θανάτου κίνησον, καὶ ἄριστον εἰς κρίσιν ἄξω,
Κρίσιν εὐσεβῶν καὶ δυσσεβῶν βίον ἀνδρῶν.

Nec tamen universi tunc a Deo judicabuntur : sed tantum qui sunt in Dei religione versati. Nam qui Deum non agnoverunt, quoniam sententia de his in absolutionem ferri non potest, jam judicati damnatique sunt, sanctis litteris contestantibus, non resurrecturos esse impios in iudicium. Judicabuntur ergo qui Deum scierunt, et facinora eorum, id est mala opera cum bonis collata ponderabuntur ; ut si plura et gravia fuerint bona justaque, dentur ad vitam beatam : si autem mala superaverint, condemnentur ad poenam. Hic fortasse dixerit quispiam : Si est immortalis anima, quomodo patibilis inducitur, ac poenam sentiens ? Si enim ob merita punietur, sentiet utique dolorem, atque ita etiam mortem. Si morti non est obnoxia, nec dolori quidem, patibilis igitur non est.

Huic quaestioni, siue argumento, a Stoicis ita occurritur : Animas quidem hominum permanere, nec interventu mortis in nihilum resolvi : sed eorum, qui justii fuerint, puras, et impatibiles, et beatas ad sedem caelestem, unde illis origo sit, remeare ; vel in campos quosdam fortunatos rapi, ubi fruantur miris voluptatibus : impiorum vero, quoniam se malis cupiditatibus inquinaverunt, mediam quamdam gerere

VARIORUM NOTÆ.

ΕΔΙΞΩΝ. Ex variis lectionibus hanc elegi, quæ est C manuscriptorum 3 Reg., 2 Colbert., 1 Clarom. et 8 edit. Accedunt Regio-Put., 2 al. Reg. rec. et vel. edit. Rom. quibus est εΔΙΞΩ, elapsa littera v. Edit. 8 εΙΔΙΞΑΣ, non male ; edit. Paris. 1525, εΙΔΙΞΑΣ. In Sibyllinis legitur εΔΙΞΕΙ.

ΕΙΣ ΧΡΙΣΤΟΝ ἄξω. Hæc lectio est manuscriptorum 6 Reg. antiq., 1 Colb., 1 Clarom. et 10 vulgatorum. In Brun. legitur in iudicium ducam ; in 1 Colb. ἄξει ; in Sibyllinis et in ed. Is. ἄξει.

Jam judicati. Juxta illud verbum Dominicum, Qui non credit, jam condemnatus est. Joannis cap. III. v. 18.

Non resurrecturos esse impios in iudicium. Psalm. I. Scilicet quoad discussionem meritorum, non autem quoad distributionem poenarum. Alioquin falsum hoc esset, ex Daniel. cap. XII. v. 2 ; Joan. cap. V. v. 29 ; et Act. XXIV. v. 15. Adhuc esse ex 5 vet. editis cunctisque mss. præter 1 Reg. rec. a quo abest, ut ab impressis octo. Non resurgent quidem impii, ut gloria sint cum justis participes, sed æterna morte, æternisque poenis mulcentur, juxta illud : *Ite, maledicti, in ignem æternum.* Vide infra Lact. c. 22, in fine, et c. 26.

Bona justaque, dentur ad vitam. Sic edit. Rom. 1470. Florentina, Egn., Paris. 1525, Crat., Graph., Is., Cellar., vetus Versio Gallica cum omnibus mss. præter 1 Reg. rec. qui habet *justificentur*, ut 12 impressi. At *justificentur* non est styli Lactantiani. Non numerice comparabuntur bona et mala : innumeris bonis præponderabit vel unum peccatum mortale, si morientem inquinaverit.

Patibilis inducitur. Sic infra, his *patibilis*, et cap. 24, ita antiquiores editi. At mss. 12 rec. et 4 edit. *passibilis*.

Poenam sentiens. Mss. 7 rec. totidemque editi rec. *pœnæ sentiens*.

A inter immortalem mortalemque naturam, et habere aliquid imbecillitatis ex contagione carnis. Cojus desiderii ac libidinibus addictæ ineluibilem quandam fucum trahant labemque terrenam ; quæ cum temporis diuturnitate penitus inhæserit, ejus naturæ reddi animas, ut si non extinguibiles in totum, quoniam ex Deo sunt, tamen cruciabiles fiant per corporis maculam, quæ peccatis inusta, sensum doloris attribuit. Quam sententiam poeta sic explicavit :

Quia et supremo cum lumine vita reliquit,
Non tamen omne malum miseris, nec funditus omnes
Corporeæ excedunt pestes ; penitusque necesse est,
Multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur poenis, veterumque malorum
Supplicia expendunt.

Hæc propemodum vera sunt. Anima enim, cum divortium fecit a corpore, est, ut ait idem poeta,

Par levibus ventis, volucrique simillima somno.
quia spiritus est ipsa tenuitate incomprehensibilis : sed nobis, qui sumus corporales ; Deo autem, cui subjacet posse omnia, comprehensibilis.

CAPUT XXI.

De cruciatibus et poenis animarum.

Primum igitur dicimus, tantam esse Dei potestatem, ut etiam incorporalia comprehendat, et quemadmodum voluerit, afficiat. Nam et Angeli Deum metuant, quia castigari ab eo possunt incenarrabili quodam modo ; et dæmones reformidant, quia torquentur ab

Patibilis. 5 scripti rec. *passibilis.*
A Stoicis. Epiphanius aliter de Stoicorum dogmate scribit. Vide Plut. in Placitis, lib. IV. cap. 7. Hujus hæc verba sunt *Οἱ Στωϊκοὶ, etc. Dicunt Stoici exantem e corpore (animam) simul cum concreto interiri, eam scilicet quæ sit imbecillior, quales sunt invidiosorum animæ : validiores, quales sunt sapientum, durare usque ad conflagrationem.*

Impatibiles. Unus Brun. *Impassibiles.*
Origo sit. Mss. 7 rec. et 5 edd. *Origo sit.*
In campos quosdam fortunatos. Id est, in campos *Elysios*, quos opinati fuerant poætæ.

Impiorum vero. Sic profecto legendum, supplendo et repetendo e superioribus *animas*, ad quas sequentia referuntur, *cujus desiderii ac libidinibus addictæ... fucum trahant.* In 20 Mss. et 15 editis legitur *impios*, mendose.

Ineluibilem quandam fucum trahant labemque terrenam. Mss. 5 rec. *ineluibilem quandam secum trahant labem terrenam.* Utraque lectio bona. Lactant., lib. de Ira Dei, cap. 25, *ineluibiles sibi maculas inusserunt.*

Poeta. Virg., *Æneid.*, VI. v. 755.
Poeta. Virgil., II *Æneid.*, v. 702, ubi Creuse umbra in somno *Æneæ* comparuit, quem versum transtulit Virgilius ex undecimo *Odysseæ* :

οὐκ ἴσθον, ἣ καὶ ἀνίστη
ἐκ νεκρῶ, etc.

Corporales. Ms. 1 Bonon. antiq. *carnales.*
Cui subjacet posse omnia. Clarom. *cui subjacent omnia.*—*Cui subjacet posse omnia.* Hoc verbo sæpe usus est ; e. g. de Ira, c. 18 : *Si Deo subjacet cogitare, sapere, intelligere, etc.* Maxime huc pertinet, I. I. c. 5 : *cujus (Dei) potestati subjacent omnia.* Omitto alia nostri loci. Sæpe ita utitur Tertullianus. Bux.

Dæmones reformidant. 1 Bonon. antiq. et 4 edd. rec. *perperam addunt vocem Deum*, quæ mox præ-

eo ac puniuntur. Quid ergo mirum, si cum sint immortales animæ, tamen patibiles sint Deo? Nam cum in se nihil habeant solidum et contractabile, a solidis et corporalibus nullam vim pati possunt: sed quia in solis spiritibus vivunt, a solo Deo tractabiles sunt, cui virtus ac substantia spiritalis est. Sed tamen docent nos sanctæ Litteræ, quemadmodum pœnas impii sint daturi. Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, rursus carne induentur, ut in corporibus piaculum solvant; et tamen non erit caro illa, quam Deus homini superjecerit, huic terrenæ similis: sed insolubilis ac permanens in æternum, ut sufficere possit cruciatibus, et igni sempiterno, cujus natura diversa est ab hoc nostro, quo ad vitæ necessaria utimur, qui nisi alicujus materiæ fomite alatur, extinguatur. At ille divinus per seipsum semper vivit ac

tenetur, et fumus intermixtus exillire cogit, et ad cœlestem naturam cum trepidatione mobili subvolare.

Idem igitur divinus ignis una eademque vi atque potentia, et cremabit impios, et recreabit, et quantum e corporibus absument, tantum reponet, ac sibi ipse æternum pabulum subministrabit; quod poetæ in vulturem Tityi transtulerunt; ita sine ullo revirescentium corporum detrimento aduret tantum, ac sensu doloris afficiet. Sed et justos cum judicaverit, etiam in igni eos examinabit. Tum quorum peccata vel pondere, vel numero prævaluerint, perstringentur igni atque amburentur: quos autem plena justitia et maturitas virtutis incoxerit, ignem illum non sentient; habent enim aliquid in se Dei, quod vim flammæ repellat, ac respuat. Tanta vis est innocentiae, ut ab ea ignis ille refugiat innoxius; qui accepit a Deo hanc potentiam, ut impios urat, justis obtemperet. Nec tamen quisquam putet animas post mortem protinus judicari. Nam omnes in una communi-

VARIORUM NOTÆ.

cessit. Deum (inquit Lactantius) *dæmones reformidant, quia torquentur ab eo et puniuntur.* Hinc vides dæmonum punitionem non reservatam usque ad judicii diem. Jacobi Epist. II.

Patibiles sint Deo. Hæc vox active et passive usurpatur. Vide supra ter.

Cui virtus. Mss. 3 rec. *cujus virtus.* Utraque lectio bona.

Sanctæ litteræ. Vide Joan. v, Cor. xv.

Sint daturi. In mss. 2 Regiis rec. et 15 editis est *laturi.* Utraque lectio bona.

Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, rursus carne induentur. Cum Justino, Irenæo et paucis ex priscis Patribus putavit (perperam) Lactantius, omne animarum judicium differri post corporum resurrectionem: idcirco, inquit, licet Deus virtute sua possit igne agere in animas etiam corpore exutas, tamen congruentius vult eas pati cum corpore, quia in corpore peccaverunt, et ideo rursus carne induentur, etc. Ex Isæo.

Igni sempiterno. Variæ hujus ignis sunt denominationes apud Veteres. Arnob., lib. II, *ignem ferum.* Idem, lib. IV, *inextinguibiles gehemæ flammæ.* Cyprian., ad Demetr., *vivaces flammæ.* Tertull. Apol., c. 48, *jugem ignem.* August. Serm. 17 de Pauli convers., *æternas flammæ.* Alii aliter dixerunt. ELMENHORST.

Divinus. Scilicet ignis.

Ac liquidus. *Liquidus ignis,* a verbo *liquet,* est clarus ignis, qui nullo fumo turbidus est. Vide Turnebum.

Recreabit. Francius, de novo creabit, *fibris renatis,* ait Virgilius VI Æneid.

Quod poetæ in vulturem, etc. Homer. Odyss. II, et ex eo Virgil. VI Æneid. :

Necnon et Tityon terræ omnipotentis alumnum
Cernere erat, etc.

Tibull. I, Eleg. 5, Ovid. I de Pont., Eleg. 2. Meminerunt etiam alii, qui inferorum pœnas descripserunt, Lucretius, Silius, Lucianus, Claudianus, et Boetius. BETUL.

Revirescentium. Ita restitui ex edit. Betul. et Cellar. et omnibus fere mss. In 2 Reg. rec., Jun., Pen. et 6 vulgatis legitur *reviviscentium;* in 1 Reg. et 10 excusis *virescentium.*

Sed et justos cum judicaverit, etiam in igni eos examinabit. In 3 mss. Reg. pro *etiam,* legitur *et.* Præpositione in carent 10 mss. rec. et 13 editi. Per *justos* intelligit Lactantius Christianos.

Tum quorum peccata. Error iste Lactantii de expurgandis igni justorum corporibus post universale judicium, rejectus est a scholis Theologorum. Vide Sixtum lib. V Biblioth., annotat. 170, 171. De hoc igne vide S. Thom. in 4 Sentent. distinct. 47, art. 4, ad 5; et ibid. S. Bonavent. quæst. 4, in fin., et in 7 parte Breviloq. cap. 4.

Vel numero. Vide supra, col. 799, notam *Bona justitiae,* etc., versus finem.

Maturitas virtutis incoxerit. Reimm. *maturitas virtutis incoxerit,* prave: *incoxerit* est probe, penitus imbuerit. Respexit illa Persii citata Lact. I, II, c. 4: incoctum generoso pectus honesto.

BEN.

Ignem illum non sentient. *Ignis ille,* a S. Paulino Nolano dicitur *sapiens;* de quo sic ait epist. 28, alias 9, ad Severum: *Si iis operibus civis Sanctorum fieri mereamur, non ardebit opus nostrum; et ignis ille sapiens transeuntes nos per examen suum non severo ardore ambiet puniendos: sed ut commendatos suscipiens, blando lambet tactu, ut possimus dicere: Transivimus per ignem et aquam, et induxisti nos in refrigerium.*

Aliquid in se Dei, quod vim. Sic restitui ex 11 editis et omnibus mss. præter Ultr. et ed. Gymnic. quibus est, *aliquid in se quod;* in 4 vulgatis prave, *in se aliquid inde quod vim.* Veteres editiones sæculi XV nostræ lectioni consentiunt.

Ac respuat. Mss. 5 rec. totidemque editi, *rejicial.*

Potentiam. Mss. rec. *potestatem,* ut editi.

Nec tamen quisquam putet, animas post mortem protinus judicari. Pœnas animarum et præmia differri in diem judicii universalis post corporum resurrectionem, atque eas interim in una communi custodia detineri Lactantius est opinatus, ut supra diximus hoc eodem capite. Idem senserunt et quidam antiquorum Patrum; sicut Clemens Romanus, I Recognit. ad fin.; Justin. Mart. colloq. cum Tryphon. et quæst. 76; Irenæus, lib. V adv. hæres.; Tertullian., IV adv. Marcion. et lib. de Anim., cap. antepenult.; Origen. Homil. 7 in Levitic. et II et IV Principior.; Victorin. super Apocalyps. ad ea, *Vidi sub altare.* Aliter tamen sentit Ecclesia, tenetque pro certo, animas statim ab egressu corporum privatum subire judicium, aut ad pœnam, aut ad vitam beatam in cœlo. Idque firmatur exemplo mendici Lazari in sinu Abrahamæ, et divitis epulonis in inferno, etc. Luc. cap. XVI. *Partim* ex Isæo. — Vide Sixtum lib. VI Bi-

que custodia detinentur, donec tempus adveniat, quo maximus iudex meritorum faciat examen. Tum quorum fuerit probata iustitia, illi præmium immortalitatis accipient: quorum autem peccata et scelera detecta fuerint, non resurgent, sed cum impiis in eadem tenebras recondentur, ad certa supplicia destinati.

CAPUT XXII.

De errore poetarum, atque de animæ reditu-ab inferis.

Figmenta hæc esse poetarum quidam putant, ignorantes unde illa poetæ acceperint, ac negant hæc fieri posse; nec mirum est ita illis videri. Aliter enim, quam res habet, traditur a poetis: qui licet sint multo antiquiores quam historici, et oratores, et cætera genera scriptorum; tamen quia mysterium divini sacramenti nesciebant, et ad eos mentio resurrectionis futuræ obscuro rumore pervenerat, eam vero temere ac leviter auditam in modum commentitiæ fabulæ prodiderunt. Et tamen iidem testati sunt, non auctorem se certum, sed opinionem sequi; ut Maro qui ait:

Sit mihi fas audita loqui.

Quamvis igitur veritatis arcana in parte corruerint; tamen ipsa res eo verior invenitur, quod cum proph-

lis in parte consentiunt: quod nobis ad probationem rei satis est. Errori tamen eorum subest ratio nonnulla. Nam cum prophetæ assiduis concionibus predicarent, iudicaturum esse de mortuis Filium Dei, et hæc annuntiatio non lateret, quoniam rectorem cæli non alium putabant esse, quam Jovem, iudicari apud inferos Jovis filium tradiderunt: sed tamen non Apollinem, aut Liberum, aut Mercurium, qui cælestes putantur, sed eum qui et mortalis fuerit, et iustus, vel Minoem, vel Æacum, vel Rhadamantum.

Corruerunt igitur poetica licentia, quod acceperant; vel opinio veritatem per diversa ora sermonesque varios dissipata mutavit. Nam quod peractis apud inferos mille annis, rursus ad vitam restituti cecinerunt, Marone ita dicente:

Has omnes, ubi mille rotam volvere per annos,
Lethæum ad fluvium Deus evocat agmine magno,
Scilicet immemores supera ut convexa revisant,
Rursus et incipiant in corpora velle reverti:

hæc eos ratio sefellit, quod resurgent defuncti, non post mille annos mortis suæ: sed ut restituti rursus in vitam, mille annis cum Deo regnent. Deus enim veniet, ut orbe hoc ab omni labe purgato, redivivas justorum animas, corporibus innovatis, ad sempiternam beatitudinem suscitet. Itaque præter aquam oblivionis vera sunt cætera: quam idcirco finxerunt,

VARIORUM NOTÆ.

blioth. annotatione 545; Bellarminum lib. 1 de Sanctorum beatitudine, cap. 1, 2, 3, 4, 5, 6; Cocceum, tom. 1 Thesauri Catholici, lib. v, art. 2.

Nam omnes in una communique custodia detinentur. Hoc plane ἀγρᾶρον et ἀντίγραρον.

In eadem tenebras. Vide supra, col. 799, 801.

Qui licet sint multo antiquiores quam historici et oratores. Hæc controversia non facile dirimenda est, cum ex profanis poetis ultra Homerum non assurgitur. Quotquot enim fuisse dicuntur ante bellum Trojanum, ab ipsis poetis fictos docet Vossius de Re poetica. Homerum floruisse circa Samuelis tempora secundum nonnullos tradit Eusebius in Chronicis. Historiæ origo ad Cadmum refertur sub tempus Judicum Hebræorum; in quo calculo si quid sit veri, historiæ deferenda est antiquitatis laurea. Sed cum antiqua hæc incerta fere sint omnia, quæ in sacris litteris non continentur, sufficiat nobis longe antea Moysen, seu historiam spectes, seu poesin, in utraque excelluisse. Ex SPARKIO. — Verum juxta Arundelliana marmora Epochæ xxviii, vixit Homerus desinente decimo ante vulgarem æram sæculo, annos trecentos post Trojanum excidium; Samuel vero obiit ante medium undecimum ante vulgarem æram sæculi, videlicet circa annum 1061 ante Christum natum.

Obscuro rumore pervenerat. Sic restitui ex antiq. et optimo ms. Regio-Put. et edu. Betul., Spark. et Walch. Et ita legendum esse censebat doctissimus Franciscus. Similiter apud Ciceronem lego obscuro sermone lib. iii, epist. 4, ad Curionem. Plerique tum manu exarati, tum typis excusi codices habent obscuro ore; ubi vides eandem esse litteras cum obscuro rumore, 1 Reg. et 1 Colbert. ferunt obscuro more; ed. ls. obscuro ore; 1 Reg. oraculorum more; ms. Torn. et 4 editi obscurior pervenerat.

Ut Maro. Virgilius, Æneidos scilicet lib. vi, vers. 266.

Quod cum prophetis. Mss. 5 rec. quo.

Nam cum prophetæ, etc. Joann. v, Christus ipse

ait, se iudicandi provinciam a Patre accepisse. Psal. lxxi: Deus, iudicium tuum regi da. Multi sunt passim apud prophetas loci, tam de magno diei iudicio, quam de universali, quo peccatores verbo divini perpetuo condemnantur. BETUL.

Rectorem cæli. Mss. 4 Bonon. antiq. et 11 aliis Reg. addunt Dominum; Cauc. et vulgati 4 Deum.

Sed eum. Sic restitui ex 1 Reg., 1 Bonon. antiq. 1 Lips. et Pal., 1, favente alio Reg. cui est sed e eum. Abest eum a 9 rec. mss. In 8 aliis et 15 edd. est Deum.

Minoem. De iudiciis infernalibus vide Ciceronem in 1 Tusculanar. quest. ex Platonis apologia. Ille, sicut et Æacus et Rhadamantus, filii Jovis erant, et ita iusti et integri, ut digni habiti sint, qui infera prælicerentur. Minos sedet arbiter orci, ait Propertius lib. iii, Eleg. 19. De Æaco sic Horatius, lib. ii, Od 15.

Quam pene furvæ regna Proserpinae,
Et iudicantem vidimus Æacum.

De Rhadamanto Virgil. lib. vi Æneid., v. 566.

Dissipata. Ileum, et Bueeman. legunt dissipatam, et hic ultimus in hanc variantem notam sequentem exhibet. — Sic non modo lib. vii, cap. 7: Veritatem divisam... sparsam dixit, sed et dissipatam. Lib. ii, cap. 10: Veritas a vulgo solet variis sermonibus dissipata corrumpi. BEN.

Marone. Virgilio vi, Æneid., 768.

Redivivas. 1 Lips., 1 Colb., 1 Clarom. divinas; sed male.

Præter aquam oblivionis, etc. Hinc illud Maronis:

Securos latices et longa oblivia potant.

Periphrasis Lethæi fluminis. ἢ λήθη oblivionem significat: unde Lethæus fluvius. De hoc fluvio legat Macrob. lib. i, Som. Scip. cap. 22.

ne quis illud opponeret : Cur ergo non meminerunt se aliquando vixisse, aut qui fuerint, aut quæ gesserint? Sed nihilominus tamen verisimile non putatur; et res tota velut licenter et fabulose ficta respuitur. Nobis autem de resurrectione affirmantibus, et docentibus animas ad alteram vitam non oblitæ sui, sed in eodem sensu ac figura esse redituras, illud opponitur. Tot jam sæcula transierunt : quis unquam unus ab inferis resurrexit, ut exemplo ejus fieri posse credamus? At enim resurrectio fieri non potest, dominante adhuc injustitia. Hoc enim sæculo necantur homines vi, ferro, insidiis, venenis; afficiuntur injuriis, egestate, carceribus, tormentis, proscriptioibus. Eo accedit, quod justitia invisæ est; quod omnes, qui Deum sequi volunt, non tantum odio habentur : sed vexantur omnibus contumeliis, et excruciantur multiplici genere pœnarum, et ad impios cultus manufactorum deorum non ratione, aut veritate, sed nefanda corporum laceratione coguntur.

Num igitur oportet ad hæc eadem resurgere, et reverti homines ad vitam, in qua tuti esse non possint? Cum ergo justii tam viles habeantur, tam facile tollantur; quid putemus futurum fuisse, si quis ab inferis rediens vitam postliminio recepisset? Auferretur profecto ab oculis hominum; ne viso eo, vel audito, deos universi relinquerent, et ad unius se Dei cultum religionemque converterent. Ergo semel fieri resurrectionem necesse est, cum malum fuerit ablatum; quoniam eos, qui resurrexerint, nec mori jam

ulterius, nec violari ullo modo fas est, ut beatam possint agere vitam, quorum mors resignata est. Poetæ vero cum scirent, hoc sæculum malis omnibus redundare, oblivionis amnem induxerunt, ne laborum ac malorum memores animæ reverti ad superos recusarent; unde Virgilius :

O pater, ane aliquas ad cœlum hinc ire putandum est
Sublimes animas, iterumque ad tarda reverti
Corpora? Quæ lucis miseris tam dira cupido?

Ignorabant enim quomodo, aut quando id fieri oporteret. Itaque renasci eas putaverunt, et denuo ad uterum revolvi, atque ad infantiam regredi. Unde etiam Plato de anima disserens, ex hoc ait posse cognosci animas esse immortales atque divinas, quod in pueris mobilia sunt ingenia, et ad percipiendum facilia; quod ea quæ discant, ita celeriter rapiant, uti non tunc primum discere illa videantur, sed recognoscere, atque reminisci : in quo vir sapiens poetis ineptissime credidit.

CAPUT XXIII.

De resurrectione animæ, atque ejus rei testimonia.

Non igitur renascentur, quod fieri non potest : sed resurgent, et a Deo corporibus induentur; et prioris vitæ factorumque omnium memores erunt; et in bonis cœlestibus collocati, ac fruentes jucunditate innumerabilium copiarum, præsentii Deo gratias agent, quod malum omne deleverit, quod eos ad regnum vitamque perpetuam suscitavit. Qua de anastasi philosophi quoque dicere aliquid conati sunt tam corrupte, quam poetæ. Nam Pythagoras transire animas

VARIORUM NOTÆ.

Ne quis illud opponeret. Mss. 22 et edid. 9, Illis.

Tot jam sæcula transierunt : quis unquam unus ab inferis, etc. Hoc, ut jam olim Rigaltius observavit, habet a Minucio ex cap. 11 : *Tanta ætas abiit, sæcula innumera fluxerunt : quis unus ullus ab inferis vel Protezilai sorte remeavit, horarum saltem permissio comæatu, vel ut exemplo crederemus?* Idem Rigaltius dictionem *ullus* in Lactantio omissum dicit legi in exemplari, credo, Regio Parisiensi. BUN.

Eo accedit. Sic vs. Bonon. et prisæ edit. At mss. 27 et 7 ed. legunt eodem.

Manufactorum. Ita restitui ex vet. impressis 7 omnibusque mss. præter Marm. qui habet *manufabricatorum*; Cauc. et 4 Reg. rec. et 8 edit. *fabricatorum*. — *Manufactorum deorum.* Paris., Junt., Crat., Gymn., Isaacus; *Manu factorum deorum.* Quod non debuissent editores reliqui mutare. Lib. vii, cap. 19 : *Non colentur ulterius dii manufacti.* BUN.

Habeantur, tam facile. Mss. 5 Reg. legunt *et tam facile*; 4 Bonon. antiq. *ac tam facile*; edit. 5 *vi tam facile*.

Quorum mors resignata est. L. iv, c. 26 : *quid miraculo dignius, quam decursam vitam resignasse, completisque hominum temporibus tempora adjecisse, arcana mortis revelasse.* BUNEMAN.

Virgilius. *Æneid.*, lib. vi, v. 719. Verba profert *Æneæ* ad patrem.

Ad tarda reverti. Ms. Tornes. *remitti*.

Itaque. Sic restitui ex 12 vet. editis et omnibus mss. præter 4 Colbert. in quo est *Item*. In 6 vulgatis *Ita*.

Unde etiam Plato. Plato in *Memnon.* et in *Apolog. Socrat.* quem locum refert Cicero i *Tuscul.*

Ita celeriter rapiant. Mss. 4 et 8 edd. *capiant*. — *Celeriter rapiant.* Sic Cicero in *Cat. Major.*, c. 8, de hoc Platonis argumento : *Mugnoque esse argumento homi-*

nes scire pleraque antequam nati sint, quod jam pueri, quam artes difficiles discunt, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. BUNEMAN.

Uti non. Heuman. legi *ut non*.

Atque reminisci. Hæc Plato in *Phædoæ*; unde Cicero *Tusculan.* i, cap. 24 : *Memoriam Plato recordationem esse vult superioris vitæ. — Sed recognoscere atque reminisci.* Hæc copiose refutat Arnobius, l. ii, p. 58-64. Conf. Cic. i *Tuscul.* 24 : *Habent primum memoriam, et eam infinitam rerum innumerabilium, quam quidem Plato recordationem esse vult superioris vitæ.... ex quo effici vult Socrates, ut discere nihil aliud sit, nisi recordari... se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere.* BUNEMAN.

Sed resurgent. Forsan hoc sano et suo sensu dicere potuit (ut puto) Lactantius. Id est, denuo suscitabit corporibus animandis aptas Deus; sicut supra dixit *recreabit*, pro *de novo vivificabit*. Hoc metaphorice dictum. *Resurgent* scilicet, quando jamdiu mortuis corporibus suis a Deo rursus induentur. Non enim mortalem animam esse credit Lactantius, qui ejus immortalitatem totis ingenii viribus probare nisus est. ↓

Collocati, ac fruentes. Ita antiquiores et potiores mss. vetustioresque edd. Rom. et Gymnic. In scriptis 7 et 14 impressis est *collocatæ*.

Quod eos. Supple homines anima et corpore constantes.

Anastasi. Hic et infra ad hujusce capituli finem nomine græco latina terminatione utitur pro resurrectione; sicut et *asystati*, pro instabilis, supra lib. iii *Div. Instit.*, cap. 6, post medium; *Sophia*, lib. iii cap. 16. *cataclysmus*, pro diluvium, lib. vi, cap. 11.

Pythagoras. De quo dictum est supra, libro iii, cap. 18.

in nova corpora disputavit : sed inepte , quod ex ho- A
minibus in pecudes , et ex pecudibus in homines , et
seipsum ex Euphorbo esse reparatum. Mellius Chry-
sippus , quem Cicero ait fuleire porticum Stoicorum ,
qui in libris , quos de Providentia scripsit , cum de
innovatione mundi loqueretur , hæc intulit : τούτου
δέ οὕτως ἔχοντος , ὁπλον ὡς οὐδὲν ἀδύνατον , καὶ ἡμᾶς
μετὰ τὸ τελευτῆσαι , πάλιν περιόδων τινῶν ἐπισημασμένων
χρόνου , εἰς ὃν ἔσμεν καταστήσεσθαι σχῆμα. Sed nos ab
humanis ad divina redeamus. Sibylla dicit hæc :

Δύσπιστον γὰρ ἄπαν μέρους γένος : ἀλλ' ὅταν ἤδη
ἔσθω καὶ θνητῶν ἔδη κρίσις , ἢν θεὸς αὐτὸς
Ποίησι κρίναν ἀσεβῆς ἢ ἄμα εὐσεβῆς τε ,
Καὶ τότε θυσσεβίας μὲν ἐπὶ ζῶον ἐν κορπὶ μέρησι.
Ὅσσοι δ' εὐσεβέουσι , πάλιν ζήσουσ' ἐπὶ γαίης ,
Πνεῦμα θεοῦ δόντος τιμὴν ἄμα καὶ βίον αὐτοῖς .

Quod si non modo prophetæ , sed etiam vates , et poe- B
tæ , et philosophi anastasin mortuorum futuram esse
consentiunt ; nemo quærat a nobis , quemadmodum
feri possit. Nec enim divinorum operum reddi potest
ratio. Sed si a principio Deus hominem nescio quo in-
narrabili modo instituit ; credamus ab eodem restitui
veterem posse , qui novum feci.

VARIORUM NOTÆ.

Cicero. In IV Academ. , num. 75.

Stoicorum. Hi denominabantur a Στοα , id est Por-
tico , quo Athenis convenire ac disserere solebant
de rebus philosophicis.

Quos de Providentia scripsit. Περὶ τῆς προνοίας. Ci-
tatur etiam hic liber a Plutarcho ; non autem a
Laertio.

Τούτου δέ. Latine : Quod cum ita sit , apparet nihil C
esse impossibile , et nos cum vitam finierimus , rursus
spatiis quibusdam revolutis temporis , in hunc statum in
quo nunc sumus restitui.

Sibylla dicit hæc. 1 Lips. Sibylla dicit. Mss. 5 rec.
et 7 edit. Sibylla iterum dicit , expuncto hæc. Libri
Sibyllini , Serm. 4 , sub initium.

Δύσπιστον. Interpret. Lat. :

Difficile enim ad credendum omne hominum genus : sed
cum jam
Mundi et mortalium venerit iudicium , quod Deus ipse
Faciet iudicans impios simul et impios ,
Tunc demum impios quidem in tenebras in ignem mittet .
Qui autem pietatem colunt , iterum vivent in terra ,
Spiritu Dei dante honorem simul et vitam ipsis.

Καὶ τότε. Hi versus in Sibyllino codice paulo aliter
leguntur.

Τιμὴν ἄμα καὶ βίον αὐτοῖς. Ita mss. 5 Reg. , 2 Colb. ,
1 Clarom. , edit. Rom. 1470 , 1474 , aliique editi. Pro
τιμὴν honorem , est ψυχὴν spiritum. Ms. a Colomesio D
visus et Sibyllin.

. . . Ζωὴν δ' ἄμα χάριν αὐτοῖς.

Lat. :

Vitam simul et gratiam ipsis.

Et poetæ. Abest a ms. Tornesiano.

Anastasin. Mss. septem rec. anastasin.

Qui novum fecit. Sic Prudentius : Qui potui formare
novam , reparabo peremptum. — Credamus... restitui
veterem posse , qui... fecit. Ita Minucius Felix , c. 34 :
Cæterum quis tam stultus aut brutus est ut audeat re-
pugnare , hominem a Deo , ut primum potuisse fingi , ita
posse denuo reformari... sicut de nihilo nasci licuit , ita
de nihilo licere reformari ? Conf. Tertull. , Apolog. ,
c. 48. BUNEMAN.

Ut vivos ac mortuos , etc. Teste hoc Scriptura , et
salva fide Catholica dicitur ; utinam cætera pari dex-
teritate dicerentur. Viventium nomine illos intelligimus ,

CAPUT XXIV.

De renovato mundo.

Nunc reliqua subnectam. Veniet igitur summi et
maximi Dei Filius , ut vivos ac mortuos iudicet , tes-
tante atque dicente Sibylla :

Πάντες γὰρ γαίης τότε θνητῶν σύγγενος ἔσται ,
Αὐτὸς ὁ παντοκράτωρ δ' ἂν ἔλθῃ βήματα ἄρβυλαι
Ζώων καὶ νεκρῶν ψυχῶν , καὶ κόσμον ἔσκαται.

Verum ille , cum deleverit injustitiam , iudiciumque
maximum fecerit , ac justos , qui a principio fuerunt ,
ad vitam restauraverit , mille annis inter homines ver-
sabitur , eosque justissimo imperio reget. Quod alibi
Sibylla vaticinans furensque proclamat :

Κλῦτε δὲ μου , μέροτες , βασιλεῖς αἰώνιος ἄρχει.

Tum qui erunt in corporibus vivi , non morientur :
sed per eosdem mille annos infinitam multitudinem
generabunt ; et erit soboles eorum sancta , et Deo
cara. Qui autem ab inferis suscitabuntur , si præerunt
viventibus velut iudices. Gentes vero non extinguen-
tur omnino : sed quædam relinquentur in victoriam

quos Domini adventus residuos ac superstites inven-
niet. Cujus rei testimonia luculentissima habentur in
Epistolis Paulinis : nam. II TIM. IV , 1 , ait : Coram Deo
et Jesu Christo , qui iudicaturus est vivos et mortuos. Et
in priori ad Thessalonicenses , cap. 4 : Hoc enim vobis
diximus in verbo Domini , quod nos qui vivimus , et resi-
dui erimus in adventum Domini , non præveniemus eos
qui dormierunt. Quoniam ipse Dominus in jussu et voce
archangeli ac tuba Dei descendet de cælo , et mortui in
Christo resurgent primi : deinde nos qui vivimus , qui
reliqui erimus , simul cum illis rapiemur in nubibus , in
occursum Domini in aera , et sic semper cum Domino
erimus. In his verbis nullius terreni regni fit mentio.
Cæterum per mortuos intelligimus eos qui ante mag-
ni iudicii diem fuerint mortui.

Πάντες γὰρ. Sibylla Serm. 8. Lat. :

Totius enim terræ tunc mortalium confusio erit ,
Et ipse omnipotens cum venerit in tribunali iudicare
Vivorum mortuorumque animas , et mundum universum.

Restauraverit. Ita mss. et editi. Betuleius et Fran-
cius legendum censent *instauraverit* , negantes verbum
restaurare esse latinum. Reperitur tamen apud Tacitum.

Mille annis inter homines versabitur , etc. Fabulæ
sunt , et Millenariorum error , de quo vide , Eusebium
lib. VII Hist. cap. 22 , et Hieronymum in Papia.

Κλῦτε δέ. Latine :

Audite me homines , rex sempiternus dominatur.

Quæ verba non leguntur in codice carminum Sibylli-
norum.

Tum qui erunt. Error est ut supra.

Sed per eosdem mille annos infinitam multitudinem
generabunt. Hæc animadvertite : Quæ tribus istis pos-
tremis hujus libri capitibus , nempe 24 , 25 , 26 , Lac-
tantius prolixè disputat de resurrectione prima homi-
num ; de aureo Christi mille annorum regno in terris
post resurrectionem primam ; de alligatione diaboli
per mille annos , ejusque solutione , ac prelio Gog et
Magog , ex perperam intellectis vaticiniis Apocalypsis
XX , sunt ea ferme omnia a sensu Scripturæ Sacræ ,
et ab Ecclesiæ sanctorumque Patrum doctrina prorsus
aliena , ac palam erronea , ut fuse ostendit p. Tho-
mas Malvenda Theologus Dominicanus , lib. 1 , cap. de
Antichristo , a cap. 3 ad 11.

Dei, ut triumphantur a justis, ac subjugentur perpetuæ servituti. Sub idem tempus etiam princeps dæmonum, qui est machinator omnium malorum, cætenis vincietur; et erit in custodia mille annis cœlestis imperii, quo justitia in orbe regnabit, ne quod malum adversus populum Dei molitur. Post cujus adventum congregabuntur justi ex omni terra; peractoque judicio, civitas sancta constituetur in medio terræ, in qua ipse conditor Deus cum justis dominantibus commoretur. Quam civitatem Sibylla designat, cum dicit:

Καὶ πόλιν, ἣν ἐποίησε θεός, αὐτῆν ἐποίησε
Δαμνασίαν ἄστρον, καὶ ἡλίου, ἣδὲ σελήνης.

Tunc auferentur a mundo tenebræ illæ, quibus offunditur atque obcæcatur cælum; et luna claritudinem solis accipiet, nec minuetur ulterius. Sol autem septies tanto, quam nunc est, clarior fiet. Terra vero aperiet fecunditatem suam, et uberrimas fruges sua sponte generabit: rupes montium melle sudabunt, per rivus vina decurrent; et flumina lacte inundabunt. Mundus denique ipse gaudebit; et omnis rerum natura lætabitur, erepta et liberata dominio mæli, et impietatis, et sceleris, et erroris. Non bestię per hoc tempus sanguine alentur, non aves præda: sed quieta et placida erunt omnia. Leones et vituli ad præsepe simul stabunt: lupus ovem non rapiet, canis non ve-

nabitur, accipitres et aquilæ non nocebunt: infans cum serpentibus ludet. Denique tunc fient illa, quæ poetæ aureis temporibus facta esse jam Saturno regnante dixerunt. Quorum error hinc exortus est, quod prophetæ futurorum pleraque sic proferunt et enuntiant, quasi jam peracta. Visiones enim divino spiritu offerebantur oculis eorum, et videbant illa in conspectu suo quasi fieri, ac terminari. Quæ vaticinia eorum cum paulatim fama vulgasset, quoniam profani a sacramento ignorabant quatenus dicerentur, completa jam esse veteribus sæculis illa omnia putaverunt, quæ utique fieri complerique non poterant homine regnante. Cum vero deletis religionibus impiis, et scelere compresso, subjecta erit Deo terra,

Cedet et ipse mari vector, nec nautica pinus
Mutabit merces: omnis feret omnia tellus.
Non rastos patietur humus, non vinea falcem.
Robustus quoque jam tauris juga solvet arator.
Tunc etiam molli flavescet campus arista;
Incultisque rubens pendebit sentibus ura;
Et duræ quercus sudabunt roscida mella,
Nec varios discet mentiri lana colores.
Ipse sed in pratis aries jam suave rubenti
Murice, jam croceo mutabit velleræ luto.
Sponte sua sandyx pascentes vestiet agnos.
Ipsæ lacte domum referent distenta capellæ
Ubera, nec magnos metuent armenta leones.

Quæ poetæ secundum Cumeæ Sibyllæ carmina prolocutus est. Erythræa vero sic ait:

VARIORUM NOTÆ.

Subjugentur. De Morte pers., c. 16: *Triumphatores curru tuo subjugantem* (sic unicus qui superest ms. codex) *victi ac virtutis tua subjugati sunt.* BUN.

Sub idem tempus, etc. Hoc est seminarium totius Millenarij erroris, desumptum ex xx Apocalypseos capite minus bene intellecto. Vide ibidem verba Joannis; quæ quomodo intelligenda sint ante cætera enarravit atque edisseruit S. Augustinus lib. xx Civit. Dei, cap. 7. et sequentibus aliquot ordine: et post ipsum retulit Eugippius, tom. 1, cap. 134 et seq. BETUL.

Erit in custodia. Vide Apoc. xx.

Post cujus adventum. Cujus scil. Filii Dei. Redit ad dicta infra, *Veniet summi et maximi Dei Filius.* BUN. Civitas sancta. Apoc. xi.

Sibylla, etc. Sermone quinto: ubi versus nonnihil variant. Lactantiana tamen lectio magis arridet.

καὶ πόλιν. Latine:

Et urbem quam fecit Deus, eam fecit
Splendidiorem stellis, et sole, et luna.

Quibus offunditur atque obcæcatur cælum. Ita restitui ex mss. Regio-Put., 3 al. Reg., 3 Colbert. aliisque, et editis Rom. 1470, et Ald. In 9 scriptis et 6 impressis est, *offundetur atque obcæcabitur cælum;* in mss. Betul. et 9 editis, *offundebatur atque obcæcabatur.*

Claritudinem. Mss. 9 rec. claritatem.

Sol autem, etc. Locus est Isaiæ xxx. Sed quomodo hoc intelligendum sit, docet idem Esaias, cap. lx, sic inquit: *Non erit tibi ultra sol in lucem dierum, et in splendorem luna non lucebit tibi: et erit tibi Dominus in lucem sempiternam, et Deus tuus in magnificentiam tuam. Non occidet ultra sol tuus, et luna tua non contrahetur: quia Dominus erit tibi in lucem sempiternam, etc. Sempiternam dixit prophetes, non millenariam.* Et Joannes postquam civitatem descripsit: *Et civitas, inquit, non eget sole neque luna, ut luceant in ea; nam claritas Dei illuminat eam, et lucerna ejus est Agnus, etc.* Quibus verbis χλασμαὶς funditus tollitur. Sed de septima et octava ætate sæculi futuri, sicut de die Do-

mini, de tempore Antichristi, lege Bedam de Natura rerum, cap. 76 et deinceps aliquot ordine sequentibus. BETUL.

Rupes montium melle sudabunt. Vide Ovidium de sæculo aureo. *Quæ opinio* (millenariorum) *esset utcumque tolerabilis,* ait Augustinus, *si aliquæ deliciæ spirituales in illo sabbato adfuturæ sanctis per Domini præsentiam crederentur.* S. August. de Civit. Dei lib. xx, cap. 7. — *Mella sudabunt.* In Epitome, c. 72, hæc et proxima ita variat: *Stillabunt mella de rupibus, lactis et vini fontes exuberabunt.* BUN.

Mæli, et impietatis, et sceleris, et erroris. Addidi et sceleris ex 17 editis omnibusque mss., nisi quod in Regio-Put. est terroris.

Leones et vituli, etc. Esaias c. lxxv: *Lupus et agnus pascent una, et leo sicut bos comedet fœnum, et serpenti pulvis panis ejus, etc.* Et in eadem sententiam sunt etiam in xi cap. Quæ omnia de Ecclesia, Christi regno nimirum pacifico, quo tyranni etiam se Christo subjicient, intelligenda sunt. BETUL.

Quæ poeta. Virg. ii Georg., in fin.; Ovid. i Metam., in init. *Exortus est.* Sic lego cum quamplurimis antiquioribus et melioribus mss. et 5 vet. edd. In 7 scriptis rec. et 12 vulgatis ortus est.

Videbant illa. Mss. Jun., Cant. et 5 edit., videbantur illa.

Profani a sacramento. Id est arcanorum religionis ignari. Conf. lib. ii, cap. 13; ibid, cap. 16. BUNEM.

Ignorabant quatenus dicerentur. 1 Reg. rec. et 7 vulgati, diceretur.

Cedet et ipse. Versus hi sunt ex Pollione Maronis, quam Eclogam quartam interpretes communi consensu de primo Christi adventu, etiam veteres theologi interpretantur, non secundo. Videnda Eusebii verba ex Constantini Magni Vita. Nefandum est Lactantium non solum versuum ordinem, sed et voces aliquas immutasse.

Jam suave rubenti. Sequor mss. et omnes fere editos. In nonnullis vulgatis est *tam suave.* At jam sequentia requirunt.

Prolocutus est. Ita restitui ex 4 vet. editis omnibusque mss. præter 1 Reg. rec. et vet. edit. Paris.,

Οἱ δὲ λόγοι οὗτοι ἔρπον' ἐν οὐρανῷ ἀλλοθινοῦσι·
 Χέρον γὰρ λόγος ἔ' ἱερῶσαν ἑμα βίβλωνται,
 Ἄρτοι οὖν μέγιστοι ἐμαὶ καὶ αἱ βροτοῖσι·
 Σαρκοβόρος τε λίαν φάγει ἄρτων ἀπὸ γένεως,
 Ἄν' βροτοῖν τε θρῆσκοντες ἀμά· νομήσονται.

Et alio loco de ubertate rerum :

Καὶ τότε δὲ χάρις μεγάλη θεὸς ἀνδράσι δόσει·
 Καὶ γὰρ γῆ καὶ δένδρα, καὶ ὅσατα ἱερῶσαν γαίης
 Ἄδουσι καρπὸν τῶν ἀληθινῶν ἀνθρώπων·
 Οἶνον καὶ μέλιτος γλυκεροῦ, λακοῦτε τε γάλακτος,
 Καὶ οἶνον, ὅσαρ βροτοῖσι κάλλιστον ἀνάσσειν.

Et alia eodem modo :

Ἐσθίων δὲ μένον ἄγλα χθὼν πάντα γὰρ' οἶσι·
 Νῆμα μέλιτος ἀπὸ πέτρης γὰρ' ἀπὸ πύργου·
 Καὶ γὰρ ἔ' ἀμβροσίης βίβου πάντεςσι δυνάσει.

Vivent itaque homines tranquillissimam vitam et copiosissimam, et regnabunt cum Deo pariter; et reges gentium venient a finibus terra cum donis ac muneribus, ut adorent et honorificent Regem magnum, cuius nomen erit praeclearum ac venerabile universis nationibus, quae sub caelo erunt, et regibus qui dominabuntur in terra.

CAPUT XXV.

De postremis temporibus, ac de urbe Roma.

Haec sunt, quae a prophetis futura dicuntur : quorum testimonia et verba ponere opus non esse duxi; quoniam esset infinitum, nec tantam rerum multitu-

A dinem mensura libri caperet, tam multis uno spiritu similia dicentibus, simulque ne fastidium legendum fieret, si ex omnibus collecta et translata congereretur; praeterea ut ea ipsa quae dicerem, non nostris, sed alienis potissimum litteris confirmarem, doceremque non modo apud nos, verum etiam apud eos ipsos qui nos insectantur, veritatem consignatam tenui quam recusant agnoscere. Si quis autem diligenter, haec voluerit scire, ex ipso fonte hauriat, et plura quam nos in his libris complexi sumus, admirabilia reperiet. Fortasse quispiam nunc requirat, quomodo ista quae diximus, sint futura. Jam superius ostendi, completis annorum sex millibus mutationem istam fieri oportere, et jam propinquare summam illam conclusionis extremae diem. De signis quae praedicta sunt a prophetis, licet noscere; praedixerunt enim signa, quibus consummatio temporum, et expectanda sit nobis in singulos dies, et timenda. Quae tamen compleatur haec summa, docent illi qui de temporibus scripserunt, colligentes ea ex litteris sacris et ex variis historiis, quantos sit numerus annorum ab exordio mundi, qui licet varient, et aliquantulum numeri eorum summa dissentiat, omnis tamen expectatio non amplius quam ducentorum videtur aeternum. Etiam res ipsa declarat, lapsum ruinamque rerum brevi fore: nisi quod incolunt in urbe Roma nihil istiusmodi videtur esse metuendum. At cum caput illud orbis occiderit, et *ῥόμα* esse cap-

VARIORUM NOTÆ.

quibus est perlocutus est. Mss. 1 Reg. rec. 1 Colb. C et 10 impressi, *prælocutus est.*

Οἱ δὲ λόγοι. Sibyllina carmina Sermone 3. Latine :

Nec lupi cum agnis in montibus dimicabunt;
 Herbanque lyceus cum hæd s pariter pascentur.
 Ursi cu n vitulis simul, omnibusque pecoribus.
 Carnivorus leo comedet paleas ad præsepia,
 Cuiusque infantibus dracones matris orbis dormient.

καὶ τότε. Eodem Serm. 3. Latine :

Et tunc gaudium magnum Deus hominibus dabit ;
 Etenim terra et arbores, et innumerabilia pecora terræ
 Dabunt fructum verum hominibus
 Vini et mellis dulcissimi, candidique lactis ;
 Et tritici, quod est hominibus optimum omnium.

Χάρων. Sic reposui ex mss. Reg.-Put. aliisque 3 Reg. bonæ notæ. In 6 rec. et in editis legitur *χαράν*; in 1 Colb. *λαράν*.

Ἄσπετα θρέμματα γαίης. Sic omnes cum mss. tum editi. In Sibyllinis legitur *ἄσπετα ποιμνια μῆλων*, id est, *innumerabiles greges ovium.*

Γλυκεροῦ. Ita restitui ex mss. Reg.-Put. aliisque 2 Regis; Sibyllinis ac edit. Rom. 1470, *fruentibus* 1 Colbert. cui est *γλυτέρον*; 4 Reg. rec., 1 Clarom. *γλυκύτερον*, repugnante metro; 1 Colb. *γλυκύτερον*. In editis est *γλυκίως*.

Ἐσθείων. Sermone 5. Sibyllinus codex, *Ἑβραίων*. Interpret. Lat. :

Piorum autem solum sancta terra omnia hæc feret,
 Fluctum mellis de petra et de fonte;
 Et lac immortalitatis manabit omnibus justis.

Vivent... tranquillissimam vitam et copiosissimam. Sic editiones Thomasi et Gall. idque bene. Mss. multi et editi quamplurimi in quarto casu. Vide quae annotavi ad librum v Divin. Institut. cap. 20, ante finem. Mss. Oxonienses addunt *ducentes*; 2 Colb. pro *vivent* habent *ducentes*; Goth. *Vivent tranquillissima*

et copiosissima vita; 1 Lips. *Vivent tranquilli in copiosissima vita.* Carterum lectio, ut in textu, est *genius*, et *Ciceroniana*.

Honorificent. Quæ vox non est puræ latinitatis: reperitur quoque libro de Ira Dei, cap. 23 et aliam.

Si quis autem. Mss. rec. et 7 ed. vet. *Qui vera.* — *Qui autem. Si quis autem lectio non a-p-rianda, 2 lib. v, c. 22: Si quis autem volet scire plenus... sumat.* Bun.

Nunc requirat. Ms. 1 B non. antiq. *hoc requirit.* Jam superius ostendi, completis annorum sex millibus mutationem istam fieri oportere. Animadvers. Vide Notas superius ad caput 24. Quod tamen hic addit Lactantius, a suo tempore ad finem usque mundi tantum superfuisset ducentos annos, et experientia ipsa, et manifesta ratione erroris convincit. Vide lib. de Antichristo P. Thomæ Malvendæ theologi Dominici in lib. ii, cap. 20.

Et aliquantulum. Mss. 4 Colbert., 1 Clarom. x 1 edit. et *aliquantulum*.

Non amplius quam ducentorum videtur annorum. Quæ de futura mundi con summata ne trad. d. t. t. cula esse procul dubio intelligimus, cum non modo ducenti anni post Lactantium, sed plus mille ac quodringenti transierint, neque orbis incendio consumptus sit, et adhuc expectare jubemur. Scimus autem quæ ab eo de sexto millesimo dicuntur, a pluribus Hebrais, Græcisque ac nostris pro certis affirmari. Sed mihi videntur qui ea investigant, quæ hominibus nosse non licet, quantum in eis est, maximum Deo injuriam facere, præter quem neminem solent nosse scimus. Ne vero aliquem exceptum credimus cum Christus discipulis suis omnia signa, quæ sæculi consummationem præcessura erant, aperuisset, eum diem hominibus ignotum esse asseveravit: *De illa illa et hora nemo scit, neque angeli caelorum, nisi pater.*

Et ῥόμα esse caperit. Ita legunt editi Plantin., *ad*

id Sibyllæ fore aiunt, quis dubitet venisse jam A
ebus humanis, orbique terrarum? Illa, illa
tas, quæ adhuc sustentat omnia: precandus-
bis et adorandus est Deus cæli, si tamen sta-
s et placita differri possunt, ne citius quam
s tyrannus ille abominabilis veniat, qui tan-
minus molitur, ac lumen illud effodiat, ejus
mundus ipse lapsurus est. Nunc ad cætera
ada redeamus, quæ deinceps secutura sunt.

CAPUT XXVI.

dæmonis emissione, alteroque maximo judicio.

mus paulo ante, in principio regni sancti fore,
o princeps dæmonum vinciat. Sed idem,
lle anni regni, hoc est septem millia cœperint
ari, solvetur denuo, et custodia emissus exibat; B
omnes gentes, quæ tunc erunt sub ditione jus-
concitabit, ut inferant bellum sanctæ civitati;
getur ex omni orbe terræ innumerabilis po-
ationum, et obsidebit, et circumdabit civita-
tunc veniet novissima ira Dei super gentes, et
bit eas usque ad unum: ac primum concutiet
quam validissime et a motu ejus scindentur
Syriæ; et subsident colles in abruptum; et
unum civitatum concident, et statuet Deus
triduo ne occidat; et inflammabit eum; et des-
æustus nimius, et adustus magna supra perduel-
mpios populos, et imbres sulfuris, et grandines
a, et guttæ ignis; et liquescent spiritus eorum C

in calore, et corpora conterentur in grandine, et
ipsi se invicem gladio ferient; et replebuntur mon-
tes cadaveribus, et campi operientur ossibus. Populus
autem Dei tribus illis diebus sub concavis terræ oc-
cultabitur; donec ira Dei adversus gentes, et extre-
mum judicium terminetur.

Tunc exhibent justis de latebris suis, et invenient
omnia cadaveribus atque ossibus tecta. Sed et genus
omne impiorum radicitus interibit; nec erit in hoc
mundo ulla jam natio amplius, præter solam gentem
Dei. Tum per annos septem perpetes intactæ erunt
silvæ; nec excidetur de montibus lignum. Sed arma
gentium comburentur; et jam non erit bellum, sed
pax, et requies sempiterna. Cum vero completi fue-
rint mille anni, renovabitur mundus a Deo, et cœ-
lum complicabitur, et terra mutabitur; et transfor-
mabit Deus homines in similitudinem angelorum; et
erunt candidi sicut nix; et versabuntur semper in
conspectu Omnipotentis, et Domino suo sacrificabunt,
et servient in æternum. Eodem tempore fiet
secunda illa et publica omnium resurrectio, in qua
excitabuntur injusti ad cruciatus sempiternos. Hi sunt
qui manu facta coluerunt; qui Dominum mundi ac
parentem vel nescierunt, vel abnegaverunt. Sed et
ad pœnamque damnabitur; cum quo pariter omnis
turba impiorum pro suis facinoribus, in conspectu
angelorum atque justorum, perpetuo igni cremabi-
bitur in æternum.

VARIORUM NOTÆ.

ymnic., Fasitel. aliique novem, et antiquiores
ores mss. indices Reg. ῥόμη, vicus. Aliis est
, πύργον, πύργου; Oxoniensibus pyra; Brun.
1 Reg. pyre.

llæ. Carm. Sibyll. Serm. 3 et 8.

illa est civitas. Sic lego cum antiquissimo Re-
t., 2 al. Reg. bone notæ, 1 Colb., Pen., Ultr.,
m., 2 Brun. In editis legitur *Illæ est enim*; in
is mss. et 2 vet. editis non repetitur *illa*, nec
m.

andusque nobis. Istud verbum ad activum et
in Lactantio commune est. Sic et Ausonius
usus est. *Deus precandus est mihi.*

ominabilis. Sic amat loqui Lactantius, ut jam su-
annotavi: quod librarii per emendationem in
et 15 editis mutaverunt in *abominandus*.

mus, etc. Multa hoc in capite nectit fabulas D
noster: quare lectorem monemus, ne nimis
us his fidem habeat.

veniet. Hæc similia sunt iis quæ prophetizat
iel c. xxxviii. Ac nescio an non sint prorsus ead-
Et similia, uno vero multo atrociora sunt apud
is, Sermone 3, quæ, quia pluscula sunt, an-
super-edeo. BETULEIUS.

ebellabit eas. M. s. 1 R-g. et 1 Brun., et *delebit*
nima quoque lectio 7 rec. et 12 vulgati, et *de-*
eos. Vide Apocalyp. xvi.

ne ad unum. M. s. 2 rec., ed. Rom. 1470, *us-*
imum. Sed Henim-nus recte legit *usque ad*
— *Usque ad unum*. Ut Crs. I. n B. civ., c. 14:
servis liberisque omnibus ad impuberes suppli-
umit, et ad unum interficit. BUN.

ident. Ita 4 vet. edit. et omnes mss. præter
rec., cui est *conruent*, ut H excusis.

ultabitur. Sublac. *occulat* erit.

extremum judicium terminetur. Sic correxi ex 5

vet. editis cunctisque mss. præter 1. Reg. rec., in quo
est *terminet*, ut in 9 impressis, sine præcedente co-
pula.

Perpetes. Ut de Mort. pers. c. 35, *per annum*
perpetem. Epit. cap. 71: *Græmitus perpetes*. BUN.

Renovabitur, etc. Vide Isaiam c. LXV et LXVI; et
Apocalyp. XXI: *Erit cælum novum, et terra nova?*
Chiliasæ ansam errandi ex his verbis arripiunt.
Hæc vero sensu interpretantur catholici bono. In
Apocalypsi fit mentio mortis primæ atque secundæ:
sed resurrectionis secundæ nulla prorsus est mentio.
Chiliasæ vero colligunt, si prima sit, cur non etiam
secunda? Eadem ratione poterant colligere, plures
esse. Primum enim de pluribus, prius de duobus
dicitur apud eos qui terse loquuntur. Quid quod
Joannes ipse dicit, sanctum qui habet partem in re-
surrectione prima, in eo secundam mortem non ha-
bere potestatem? Ex quo sequitur ex secunda morte
resurrectionem esse non posse. BETULEIUS.

Secunda illa et publica omnium resurrectio, in qua
excitabuntur injusti ad cruciatus sempiternos. Dixit
supra Lactantius, c. 21, *impios*, sanctis resurgentibus,
ut cum Deo mille annis in terra domineant. *in tene-*
bras recendi, ad certa supplicia destinatos. Quare jam
communitur se undam resurrectionem, in qua illi
a communi custodia excitari debeant ad cruciatus
sempiternos. I de enim videtur arripuisse errandi an-
sam, quod in Apocalypsi mentio fiat primæ resurrec-
tionis, in qua cum justis suam habere partem dicuntur,
dari secundam inferi, plectendis improbis accom-
modatam, quam quidem non omnino memorat D.
Joannes. SPARK.

Excitabuntur. In 9 mss. rec. et 9 editis est, *ex-*
citabuntur impii, in Florent. *externabuntur impii*.
Sed eos quoque, *secunda resurrectione facta, Deus ex-*
citabit, etc. Legitur in Epitomes capitiis fine.

Injusti. Mss. 9 rec. totidemque editi ferunt *impii*.

Hæc est doctrina sanctorum prophetarum, quam christianiani sequimur: hæc nostra sapientia; quam isti qui vel fragilla colunt, vel inanem philosophiam tuentur, tanquam stultitiam vanitatemque derident, quia nos defendere hanc publice atque asserere non solemus, Deo jubente, ut quieti ac silentes arcanum ejus in abdito atque intra nostram conscientiam teneamus; nec adversus istos veri profanos, qui non discendi, sed arguendi atque illudendi gratia, inclementer Deum ac religionem ejus impugnant, pertinaci contentione certemus. Abscondi enim tegique mysterium quam fidelissime oportet, maxime a nobis, qui nomen fidei gerimus. Verum illi hanc taciturnitatem nostram, veluti malam conscientiam,

unde etiam quasdam execrabiles opiniones de pudicis et innocentibus fingunt; et libenter his, quæ finxerint, credunt.

« Sed omnia jam, sanctissime imperator, signenta sopita sunt, ex quo te Deus summus ad restituendum justitiæ domicilium, et ad tutelam generis humani excitavit: quo gubernante Romanæ reipublicæ statum, jam cultores Dei pro sceleratis ac nefariis non habemur. Jam emergente atque illustrata veritate, non arguimur ut injusti, qui operæ justitiæ facere conamur. Nemo jam nobis Dei nomen exprobrat. Nemo irreligiosus ulterius appellatur, qui soli omnium religiosi sumus; quoniam contemptis imaginibus mortuorum, vivum colimus

VARIORUM NOTÆ.

In abdito. Sublac. in abscondito.

Istos veri profanos. Ita edit. Rom. 1470, et mss. omnes, præter 1 Colbert., in quo, sicut et in editis 19, est vere.

Qui nomen fidei gerimus. Hinc Christiani dicti fideles. Epit. c. 66, princ.: *Fides... maxime a nobis, qui nomen... gerimus, conservanda est.* Bv.

Opiniones. Vide Tertullianum in Apologetico.

Quæ finxerint, credunt. Antiquiores et meliores mss. ac vet. edit. habent *finxerint*; recent. *finxerunt*; 1 Colb. *finxerant*.

Imperator. Hunc ad Constantinum imperatorem Epilogum damus ex mss. 1 Reg. n. 5976, opt. notæ, 400. ann., nec non ex edd. Antwerp. 1570 et 1587, Gymnic., Fasitel., apud Gryphium, Paris. 1561 et 1565, Betul., Tornes. 1579, Lugd., Soubron. 1594, et in textum libenter admittimus, quippe qui omnino Lactantianus est, et ita eruditus viris ac nobis videtur. Sic sensere Betuleius, Walchius, necnon Francius, qui ad sui Lactantii oram scripsit: *Oratio elegans et nervosa, nec dubito quin genuina.* Et sane Lactantii characterem, stylum et locutionem habet, ut variis in locis patet; ac præcedentibus optime quadrat et cohæret. Et quidem Lactantium in scriptis suis more Ciceronis Epilogo usum fuisse vides Div. Instit. lib. 1, cap. 1, lib. 11, cap. 1, initio librorum IV et V, lib. VI, cap. 26, lib. Opif. Dei, cap. 20, et lib. de Ira Dei cap. 22, ut ibidem indicat Lactantius ipse: *Hæc (inquit) habui quæ de Ira Dei dicerem, Donate charissime... Restat ut, more Ciceronis, utamur Epilogo ad perorandum,* etc. Hanc tamen orationem a textu removet Sparkius, atque in notas rejicit: eam nihilominus cum alijs editionibus a suo loco amoveri nolumus. At monemus quibus in editionibus desit; diffiteri enim non possumus quin hæc oratio, quamvis elegans et Lactantio digna, desit in Camerac., Rohan. et Sangermanensi, cujus rei causam damus in prævia dissertatione. — *Sanctissime Imperator.* Lactantius de eodem Constantino juvene, libro de Mortibus persecutorum, cap. 18, *Constantinus sanctissimus adolescens.*

Figmenta. Figmentum, id est, commentum. Sic apud Lactantium nostrum Div. Inst. lib. VII, cap. 22, initio: *Figmenta hæc poetarum... in modum commentitiæ fabulæ,* etc.; ejusdem libri VII, cap. 7, *Poetarum id esse figmentum*; et lib. II, cap. 11: *Multis argumentis hoc figmentum poetarum argui potest.*

Sopita sunt. Lactantius lib. I Div. Instit. cap. 1, circa medium: *contentiones sopirent*; ibid.: *De spe, de vita, de salute, de immortalitate, de Deo loquemur, ut superstitiones mortiferas erroresque turpissimos sopiamus.* Et hic idem: *Sed omnia jam, sanctissime Imperator, signenta sopita sunt, ex quo,* etc.

Deus summus. Ita passim Lactantius Divin. Inst. lib. 1, cap. 1, lib. IV, cap. 12, 13, 29, lib. VII, cap. 2, 3, 4, lib. de Ira Dei, c. 11, 23, lib. de

Opificio Dei cap. 1, Epitom. cap. 3, 4, etc. Hanc locutionem centies in Lactantii operibus offendes.

Ad restituendum justitiæ domicilium. Sic et alibi Lactantius dixit Divinar. Inst. lib. III, cap. 18, et lib. VII, cap. 2 et 8, *ex hoc domicilio corporis*, et de Ira Dei c. 1; libro IV, cap. ult., *domicilium fidei*; Epitom. cap. 52, *domicilium pietatis*; ibid. cap. 54, *libertatis domicilium*; lib. de Opificio Dei, cap. 10. In Epilogo ad eundem Imperatorem, lib. I Div. Inst. cap. 1, sic ait: *Eversam sublatamque justitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiasti*; et paulo post: *Cultum divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, nisi eum, per quem rebus humanis justitia et sapientia restituta est?* Lib. V, cap. 7, *Paucis assignata justitia est?*

Ad tutelam generis humani excitavit. Lactantius in supradicto lib. I, cap. 1, Epilogo: *Te Deus summus ad beatum Imperii culmen evezit... ut gubernaculum Reipublicæ etiam senex teneas, tuisque liberis, ut ipse a patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas.* Sed et libro II Div. Inst. cap. 15: *Ad tutelam cultumque generis humani*; lib. V, cap. 18: *Hominem justum inter discrimina tempestatum atque bellorum cælestis tutela custodiat*; lib. de Opif. c. 2, *nullique munimentum ad tutelam sui deest*; lib. V, cap. 5, *tutela sui.*

Cultores Dei. Lactantius lib. VI Div. Institut. cap. 24, *Dei cultor*; et paulo post, *Hic cultor est veri Dei*; lib. II Div. Inst. cap. 16, *Justos autem, id est, cultores Dei*; lib. V, cap. 1 et cap. 2, et alibi passim.

Illustrata veritate. Lactantius lib. I Div. Inst. cap. 1 et cap. 2, initio: *Suscepto igitur illustrandæ veritatis officio.* Et in fine libri de Opificio Dei, *veritatem ipsam illustrare apud alios,* etc. lib. IV, cap. 5, lib. VI, cap. 1 et lib. VII, cap. 7.

Dei nomen exprobrat. Lactantius, lib. I, cap. XX: *Deorum nomen... turpissimis nominibus ludibrio habeatur*; lib. V, cap. ultimo, *Dei nomen contumeliæ ac ludibrio fuit*; et alibi passim, ac præcipue lib. de Ira Dei.

Irreligiosus. Lactantius lib. V, cap. 21, *magis irreligiosi.*

Religiosi sumus. Lact. Div. Instit. lib. III, cap. 28. *Religiosus ac pius cultus*; lib. IV, cap. 28, *Cultores deorum dicti sunt religiosi*; et lib. VI, cap. 1, *religiosos se putant.*

Contemptis imaginibus mortuorum, vivum colimus et verum Deum. Lactantius lib. II Div. Inst. cap. 1, in contrarium eadem utitur locutione: *Admirari soleo... homines ipsos ad tantam cæcitate esse deductos, ut vero ac vivo Deo mortuos præferant, etc.* Ibid. cap. 2, *Adorent simulacra, quæ mortuorum sunt imagines*; et infra cap. 18, ait *inexpiabile facinus esse deserere viventem, ut defunctorum monumentis servias.*

et verum Deum. Te providentia summæ divinitatis ad fastigium principale provexit; qui posses vera pietate aliorum male consulta rescindere, peccata corrigere; saluti hominum paterna clementia pro- videre, ipsos denique malos a republica submo- vere, quos summa pietate dejectos in manus tuas Deus tradidit, ut esset omnibus clarum, quæ sit vera majestas.

Illi enim, qui ut impias religiones defenderent, cœlestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt, profligati jacent. Tu autem, qui nomen ejus, defendis et diligis, virtute ac felicitate præpollens, immortalibus tuis gloriis beatissime frueris. Illi pœnas sceleris sui et pendunt, et pependerunt. Te dextera Dei potens ab omnibus periculis protegit: tibi quietum tranquillumque moderamen cum summa omnium gratulatione largitur. Nec immerito rerum Dominus ac rector te potissimum delegit, per quem sanctam religionem suam instauraret, quoniam unus ex omnibus extitisti, qui præcipua virtutis et sanctitatis exempla præberes; quibus antiquorum principum gloriam, quos tamen fama inter honos numerat, non modo æquares, sed etiam, quod est maximum, præterires. Illi quidem natura fortasse tantum similes justis fuerunt. Qui enim moderatorem universitatis Deum igno-

rat, similitudinem justitiæ assequi potest: ipsam vero non potest. Tu vero et morum ingenita sanctitate, et veritatis et Dei agnitione in omni actu justitiæ opera consummas. Erat igitur congruens, ut in formando generis humani statu, te auctore ac ministro divinitas uteretur. Cui nos quotidianis precibus supplicamus, ut te in primis, quem rerum custodem voluit esse, custodiat; deinde inspiret tibi voluntatem, qua semper in amore divini nominis perseveres. Quod est omnibus salutare, et tibi ad felicitatem, et cæteris ad quietem.

CAPUT XXVII.

Adhortatio et confirmatio piorum.

Quoniam decursis propositi operis septem spatiis, ad metam propecti sumus, superest ut exhortemur omnes ad suscipiendam cum vera religione sapientiam, cujus vis et officium in eo vertitur ut, contemptis terrestribus, et abjectis erroribus quibus antea tenebamur, fragilibus servientes, et fragilia concupiscentes, ad æterna cœlestis thesauri præmia dirigamur. Quæ ut capere possimus, quamprimum omittendæ sunt hujus presentis vitæ illicibiles voluptates, quæ animas hominum perniciose suavitate deliniunt.

VARIORUM NOTÆ.

Te providentia summæ Divinitatis ad fastigium principale provexit. Lactant. lib. vii, cap. 4: *Providentia summi Dei*; lib. de Mortibus persecutorum cap. 48: *Ut possit nobis summa divinitas, etc.*

Ad fastigium principale provexit. Simile aliquid ait Lactantius libro de Mortib. Persec. cap. 4, de Decio: *Et quasi hujus rei gratia propectus esset ad illud principale fastigium; imperatoriam scilicet dignitatem.*

Male consulta rescindere. De Morte Pers. c. 3, rescissis actis tyranni, ibid. c. 4: *Qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciderunt.* BUN.

Quæ sit vera majestas. Lactant. lib. i, cap. 1, ad cultum veræ majestatis; lib. ii, cap. 17, *Hominibus quos nituntur a cultura et notitia veræ majestatis avertere, etc.*, lib. v, cap. 6, *quorum omnium malorum fons, cupiditas erat: quæ scilicet ex contemptu veræ majestatis erupit.*

Qui ut impias religiones defenderent. Lactant. lib. v, cap. 8: *Susceptæ sunt, contra quam fas est, impie religiones.*

Cœlestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt. Lactantius lib. v Div. Inst., cap. 5: *Qui justos ac fideles Deo persequuntur. . . . ad expugnandam tollendamque justitiam, id est, Dei cultum.* Vides supra Not. ad justitiæ vocabulum, et singularis Deus, not. ad caput 4 de Mortibus persecutorum.

Profligati jacent. Lactant. lib. vi, cap. 20, *Percussos jacentesque repeti jubent;* et lib. de Mortibus persec. cap. 1, *Profligata nuper Ecclesia; et paulo post, Qui illucati erant Deo, jacent.*

Illi pœnas sceleris sui et pendunt et perpenderunt. Epit. cap. 53: *Eorum omnium qui hoc facinus ausi sunt, miserabiliter exitus partim cognovimus, partim videmus.* Conf. lib. iv, cap. 27. Huc pertinet nostri liber de Mort. persec., qui ex hac oratione diutius suspecta egregie hinc inde illustratur. BUN.

Te dextera Dei potens ab omnibus periculis protegit. Lactantius quoque Divin. Instit. lib. ii, cap. 15, *Quos Dei manus potens et excelsa protegit.*

Rerum Dominus ac rector. Lactantius, de Opificio Dei, cap. 16: *Quod universum ratione moderatur, sicut ipse mundi Dominus et rector in summo est.*

Te potissimum delegit, per quem sanctam religionem suam instauraret. De eodem Lactantius, lib. i, cap. 1: *Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illuxisset, quo te Deus summus ad beatum Imperii culmen evexit, salutarem universis et optabilem principatum præclaro initio auspiciatus es, cum eversam sibilatanque justitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiasti, etc.*

Antiquorum principum gloriam, quos tamen fama inter bonos numerat. Lactant. de Mortibus persecut. c. 3: *Multi ac boni principes Romani, quamvis pagani, ut Nerva, Trajanus, Hadrianus, Antoninus Pius, et par illud fratrum, Verus atque Lucius. De bonis principibus, qui et libertatem credendi nostris hominibus permiserunt, et eorum ministerio in palatio et in provinciis usi sunt, eosque ad maximas dignitates evexerunt, videndus Eusebius in initio libri viii Hist. Eccles. Partim ex BALUZIO.*

Qui enim moderatorem universitatis Deum ignorat. Lactant. lib. de Opif. Dei, cap. 16: *Nec quidquam esse sublimius, quam id quod universum ratione moderetur, sicut ipse mundi Dominus et rector in summo est; lib. ii, cap. 16, Rector universi.*

Similitudinem justitiæ assequi potest: ipsam non potest. Lactantius lib. iii, cap. 27: *Umbram quamdam virtutis videbant, ipsam virtutem non videbant.*

Propecti sumus. Ita meliores et antiquiores cum mss. tum editi maximo numero. Mss. 17, *perpecti sumus;* Gat. *præpecti.*

Illicibiles. Lactantius mire amat has formationes. Mss. 8 rec. *allicibiles;* edit. *Betul. illices.* — *Illices voluptates.* Plura Elmenh. cap. 1. Tertull. Apolog. 41: *Vos malorum illices.* De Pœnit. cap. 9: *Conversionem injungens misericordiæ illicem.* Ubi Cyprianus de Zelo et Livore in princ. *Offert oculis formas illices.* BUN.

Perniciosa. Hæc est lectio omnium mss. præter 2 Reg. rec., in quibus est *perniciosissima*, ut in editis.

Quanta felicitas æstimanda est, subtractum his labi-
bus terræ proficisci ad illum æquissimum iudicem,
parentemque indulgentissimum; qui pro laboribus re-
quiem, pro morte vitam, pro tenebris claritatem, pro
terrenis ac brevibus bonis æterna et cœlestia largi-
giatur: cum qua mercede acerbitates ac miseriæ,
quas perpetimur in hoc mundo facientes opera justi-
tiæ, conferri et cœquari nullo modo possunt. Pro-
inde si sapientes, si beati esse volumus, cogitanda
et proponenda sunt nobis non tantum Terentiana illa,
*Molendum esse usque in pistrino, vapulandum, habendæ
compedes*: sed his multo atrociora: carcer, catenæ,
tormenta patiendæ; sustinendi dolores; mors denique
ipsa et suscipienda est, et ferenda: cum liqueat con-
scientiæ nostræ, nec fragilem istam voluptatem sine
pœna, nec virtutem sine divino præmio fore.

Universos igitur oportet operam dare, ut se quam-
primum ad rectam viam dirigant; ut, susceptis oper-
atisque virtutibus, et hujus vitæ laboribus patienter
exactis, consolatorem Deum habere mereantur. Pa-
ter enim noster ac Dominus, qui condidit firmavit-
que cœlum, qui solem cum cæteris sideribus induxit,
qui libratam magnitudine sua terram vallavit monti-
bus, mari circumdedit, amnibusque distinxit, et
quidquid est in hoc opere mundi, conflavit ac per-
fecit e nihilo, perspectis erroribus hominum, Ducem
misit, qui nobis justitiæ viam panderet: hunc sequa-
mur omnes; hunc audiamus; huic devotissime pa-
reamus; quoniam solus, ut ait Lucretius,

Veridicis hominum iurgavit pectora dictis,
Et faciem statuit cupidinis, atque timoris;
Expositisque bonum summum, quo tendimus omnes,
Quid foret; atque viam monstravit limite parvo,
Qua possemus ad id recto contendere cursu.

Nec monstravit tantum, sed etiam præcessit, ne quis
difficultatis gratia iter virtutis horreret. Deseratur

VARIORUM NOTÆ.

Æstimanda est. Ita omnes prope mss. In 5 rec.
et in impressis legitur *existimanda est*.

Terentiana. Terent. P.orm. act. II, scen. 1.

Usque in pistrino. Sic reposui ex ipsomet Terentio
et mss. Scripti 5 Reg. rec., 1 Colb. et 10 typis
exensu habent, *usque in pistrinum*, et sic ferunt mul-
tæ Terent. edit.

Sine divino præmio. Deest *divino* in mss. rec. et ed.
Rom. 1470.

Ut susceptis operatisque virtutibus. Ms. Jun. *vel ut
suscep-tis*; 22 alii scripti et ed. Rom. 1470. habent
vel susceptis. Vel expunxi, utpote inutile, cum nulla
ibi sit antithesis. Obiter observa verbum *operari*
passive fuisse a Lactantio positum.

Qui solem cum cæteris sideribus induxit. Mss. octo
rec. *illuxit*.

*Terram vallavit montibus, mari circumdedit, amni-
busque distinxit.* Sic legit Betuleus; nec aliter in
mss. legitur, nisi quod in 5 mss. rec. et 8 editis est
mare quidquid dicat Pricæus de verborum, ut ait,
transpositione.

Lucretius. Lib. VI de Natura rerum, initio.

Veridicis hominum. Lucretius, *Veridicis igitur*.

Et finem statuit cupidinis. Ita edit. Gynnic. Paris.
1561 et 1565, ac Betul. cum duplici pp, ut prima
syllaba natura brevis, longa fiat unius literæ p ap-
positione. Ita quoque Lucretius, nec aliter in mss.
suis haberi annotavit Lambinus, qui Lucretii opera
ad mss. 5 codices recognovit, emendavit, notisque

(si fieri potest) via perditionis et fraudis, in qua mors
voluptatis illecebris adoperta celatur.

Et quanto quisque annis in senectutem vergenti-
bus appropinquare cernit illum diem, quo sibi ei ex
hac vita demigrandum, cogitet quam purus abscedat;
quam innocens ad iudicem veniat: non ut faciunt,
quorum cæcis mentibus lux negatur, qui jam dedi-
cientibus corporis viribus, in hoc admonentur in-
stantis ultimæ necessitatis, ut cupidius, ut ardentius
hauriendis libidinibus intendant. Qua ex voragine li-
beret se quisque dum licet, dum facultas adest, se-
que ad Deum tota mente convertat; ut illum diem
securus expectet, quo præses dominusque mundi
Deus de singulorum factis cogitationibusque judica-
bit. Quæcumque hic expetuntur, non tantum negli-
gat, sed et fugiat; potiorumque animam suam iudicet.
quam bona ista fallacia, quorum incerta et ca-
duca possessio est; migrant enim quotidie: multo
velocius exeunt, quam intraverant; et tamen, si no-
bis usque ad ultimum liceat istis frui, aliis certe re-
linquenda sunt. Nihil nobiscum ferre possumus, nisi
vitam bene atque innocenter actam. Ille ad Deum
copiosus, ille opulentus adveniet, cui astabunt con-
tinentia, misericordia, patientia, charitas, fides. Hæc
est hæreditas nostra, quæ nec eripi cuiquam, nec
transferri ad alterum potest. Et quis est, qui hæc
bona parare, et acquirere sibi velit?

Veniant, qui esuriunt: ut cœlesti cibo saturati,
sempiternam famem ponant; veniant, qui sitiunt: ut
aquam salutarem de perenni fonte plenissimis fau-
cibus trahant. Hoc cibatu atque potu Dei, et exci vi-
debunt, et surdi audient, et muti loquentur, et
claudi ambulabunt, et stulti sapient, et agroti vale-
bunt, et mortui reviviscent. Quisquis enim corrupte-
las terræ virtute calcaverit, hunc arbiter ille sum-

illu-travit. Lactantianorum operum ms. 1 Reg. bonæ
notæ, ed. Tornes. et Soubron. 1594, leg. ut *cupidi-
nis*; 8 edit. *cupidinis*; 1 Regio-Put. *turpidinis*; mss.
et vulgati 6 *torpedinis*.

Limite parvo. Vetus versio Gallica, *par un chemin
étroit*. Lactantius in suo codice legisse videtur *limite*;
nec aliter ferunt impressi cunctique mss.; uno dempto
Jun., qui legit *tramite*, sicut mss. Lucretiani Lambino
visi, qui referunt *prono*, cum Vict. Nav. et 3 vet.
edit. Rom. In Reg.-Put. et 2 al. Reg., Marm., Balliol.
et 5 editis, est *limite puro*.

Quam innocens ad iudicem veniat. Mss. 16 rec. et
7 edit., *ad iudicium veniat*.

*Non ut faciunt, quorum cæcis mentibus lux negatur,
qui.* Sic lego cum antiquo ms. codice Cæuc., 1 Reg.
optimæ notæ, et editis Gynnic. Fasit., 2 Paris., Be-
tul., Tornes., Soubron. et Walch. Nonnulli editi ha-
bent *quorum cæcis mentibus, qui*. In mss. 32 et 10
exensis legitur, *Non ut faciunt quidam cæcis mentibus
nisi, qui*.

Lux negatur. Quia oculos sponte claudunt.

Ut cupidius, ut ardentius. Plures mss. et editi et
ardentius.

Et acquirere. Et ex mss. Est in edd. ac.

De perenni fonte. Sic lego, ut in textu, cum omni-
bus editis (præter vet. Rom.) et mss. præter 2 Reg.
qui inserunt *cœlestique*, quod mihi glossema videtur,
jamque præcessit *cœlesti cibo*. In Brun. est *de puro
fonte*.

mus, et verax, ad lucem vitamque perpetuam susci-
tabit. Nemo divitiis, nemo fascibus, nemo etiam re-
gia potestate confidat: immortalis ista non faciunt.
Nam quicumque rationem hominis abjecerit, ac præ-
sentia secutus, in humum se ipse prostraverit, tam-
quam desertor domini, et imperatoris, et patris sui
puniatur. Intendamus ergo justitiæ, quæ nos insepa-
rabilis comes ad Deum sola perducet; et,

dum spiritus hos regit artus,

infatigabilem militiam Deo militemus: stationes vi-
giliisque celebremus; congregiamur cum hoste,
quem novimus, fortiter, ut victores, ac devicto ad-
versario triumphantes, præmium virtutis, quod ipso
promisit, a Domino consequamur.

VARIORUM NOTÆ.

Infatigabilem militiam Deo militemus. Lactantio fami-
liariter loquendi modus, de quo dixi supra not. ad
hujusce libri capitis 24 finem. Hæc lectio est 10 edi-
torum et quamplurimorum mss., inter quos sunt au-
tissimi 2 Bonon., Regi-Put., Cant., Jun., 3 alii
Reg., 3 Colb. alijque. In 15 rec. scriptis et 4 vulga-

tis est, *infatigabili militia.*

A Domino consequamur. Mss. Cant., Jun., edit.
Ald., Paris., Crat., Graph. *a Deo*; mss. 2 Reg. rec.
et 3 vet. addunt, *Amen.* Ms. Jun. addit: *Qui vivit et*
regnat Deus per immortalia sæcula sæculorum. Amen.

ADMONITIO

IN SEQUENS FRAGMENTUM.

Primus anno 1679 subsequens fragmentum vulga-
vit Stephanus Baluzius sub nomine Lactantii, hoc
unico fretus argumento, quod illud ad calcem manu-
scriptorum quorundam Divinarum Institutionum legerit.
Sed pace tam docti viri dixerim, id non suffi-
cere. Nusquam enim his in manuscriptis Lactan-

tio tribuitur, immo potius in codice Regio 3977 sub
S. Augustini nomine exscribitur, his verbis: *Augu-
stinus in libro xx de Civitate Dei.* At ideo scriptor
amanuensis fragmentum istud subiecit Lactantio, ut
ejus ac millenariorum depelleret errores, quibus pas-
sim, ac præcipue librum VII Divinarum Institutio-
num spargit auctor noster. (*Hanc annotationem ex Exa-
mine doctrinæ Sanctorum Patrum viri doctiss. D. des*
Essarts decerpimus).

^a Reperitur in mss. quibusdam recentioribus: 1° in tribus Regiis, 2° in uno Victorino, 3° in Sorbonico uno, 4° in tribus Anglicanis; sed sine Lactantii nomine.

SANCTI AUGUSTINI FRAGMENTUM

DE EXTREMO JUDICIO.

Nullus vel negat, vel dubitat, per Jesum Christum
tate, quale Sacris Litteris prænnuntiat, novissimum
futurum esse judicium, nisi qui eisdem Litteris ne-
scio qua incredibili animositate, seu cæcitate non
credit, quæ jam veritatem suam orbi demonstrare
terrarum. In illo itaque judicio, vel circa illud judi-
cium, has res didicimus esse venturas, Eliam Thesbi-
ten, fidem Judæorum Antichristum persecuturum,
Christum judicaturum, mortuorum resurrectionem,

honorum malorumque diremptionem, mundi conflagrationem, ejusdemque renovationem. Quæ omnia quidem ventura esse credendum est. Sed quibus modis, et quo ordine veniant, magis tunc docebit rerum experientia, quam nunc ad perfectum hominum intelligentia valet consequi. Existimo tamen, eo quo a me commemorata sunt, ordine esse ventura.

VARIORUM NOTÆ.

Prænnuntiat. Sic reposui ex nov. S. Augustini editione et mss. præter 1 Colb., in quo est *pronuntiat*, ut in Baluziana editione.

Esse. Additum ex mss. 1 Reg., 1 Colb., Em. et S. Augustin.

Qua incredibili. Vide in Epitomo, c. 67, circa med., alias c. 8, circa finem.

Illud. Ita lego cum mss. 1 Reg., 1 Colb., Sorbon., Vict., Em. et ed. nov. S. Augustini. Alter Colb. et ed. Baluz.

Thesbiten. Sic legunt S. Augustinus et mss. Lactantiani, præter unum Colb., qui cum edit. Baluz. habet *Thesbitem*.

Fidem. Ita reposui ex mss. 1 Reg., Colb., Sorb., Vict., Em., Merton., S. Augustino. Alter Colb. et ed. Baluz. ferunt *fide*.

Diremptionem. Id est, separationem. Vict. in marg. *discussionem*; mss. 5 et ed. Baluz. *direptionem*, male. Cum S. Augustino lego *direrptionem*, quæ vox, licet insolens et minime latina, idem est ac *direrptus* Ciceroni, qui ait: *Interitus est quasi discussus, et secretio, et direrptus earum partium, quæ ante interitum junctione aliqua tenebantur*, 1 Tuscul., 74.

Ejusdemque. Sic restitui ex mss. 1 Reg., Sorbon., Vict., 1 Colb., Em. et S. August. Alter Colb. et ed. Baluz., *ejus denique*.

DISSERTATIO

DE SEPTEM DIVINARUM INSTITUTIONUM LIBRIS,

AUCTORE D. NIC. LE NOURRY, O. S. B.

CAPUT PRIMUM.

Septem librorum analysis.

ARTICULUS PRIMUS.

Analysis libri primi.

Librum hunc Lactantius satis longa inchoavit præfatione, qua suscepti operis causas in oculis conspectuque omnium exponit. Narrat autem (cap. 1) plures magno et excellenti ingenio viros, abjectis omnibus privatis facultatibus, et actionibus publicis, totos se ad inquirendæ veritatis studium contulisse, sed oleum prorsus perdidisse et operam. Nam veritas, inquit, ut pote Dei summi arcanum, nullis potest solius humani ingenii viribus comprehendi. Deus tamen hominis tanto studio eam inquirentis misertus, non passus est illum diutius oberrare: sed ei sapientiæ lumen et immortalitatis consequendæ viam monstravit. Verum quoniam illa summis adhuc difficultatibus obsita est, ideo pauci hoc cœlesti munere utuntur. Quapropter Lactantius his putavit esse succurrendum; ut et doctos ad veram sapientiam dirigat, et indoctos ad veram religionem. Quod quidem Græcorum oratorum philosophorumque exemplo docet esse longe utilius et gloriosius, quam oratoriam artem, in qua diu ipse versatus, juvenes non ad virtutem, sed ad argutam plane malitiam erudiebat. Non dilletur tamen se hac exercitatione id assecutum, quo veritatis causam majore dicendi copia et facultate, sine qua tamen defendi potest, nunc tueatur ac peroret.

Declarat itaque sibi de religione rebusque divinis eo potiori jure instituendam disputationem, quo maximi oratores supremo vitæ suæ tempore molestiorem in philosophiæ studio laborem frustra et inutiliter consumpserunt. Ad hæc vero, si quidam ad civium dissidentium lites componendas edidere *Institutiones civilis juris*, quanto potius litteris mandari debent *divinæ Institutiones*, quibus mortiferæ superstitiones erroresque turpissimi sopiantur atque extirpentur.

Si variis autem manuscriptis et editis codicibus fides, Constantinum Magnum auctor noster ibi allocutus est, cumque ob restitutum veri Dei cultum laudat, ipsique et filiis ejus dandam a Deo felicitatem haud dubitanter pollicetur. Nostræ porro religionis veritatem a se septem voluminibus breviter quidem

A pro argumenti copia, sed ita clare et perspicue ascendendam ac illustrandam esse sperat, ut mirum sit eam hominibus, ac præsertim sapientibus sive philosophis obscuram videri. Ubi vero illam agnoverint, tum eos mittet ad uberrimum doctrinæ fontem, cujus haustu, dummodo superstitionibus suis pernacius non inherescant, omnia facilia et manifesta ipsis fient. Omnes autem facile tunc agnoscent hanc veræ religionis esse summam: *Ut neque religio alia sine sapientia suscipienda sit, nec ulla sine religione probanda sapientia.*

Præmissa autem hac præfatione, palam declaratum sibi non fuisse hujus operis ab ea questione initium sumere, quæ prima videtur, utrum providentia rebus omnibus consulat, vel fortuito casu, quemadmodum Epicurei somniaverunt, facta sint, aganturque omnia (cap. 2). Horum enim error aut atheorum, aut insipientium est, ab aliis gentilibus philosophis, præsertim vero Stoicis, ipsoque Gerone, etsi Academico, satis confutatus, in hisce libris passim refelletur. Exordium itaque ducit ab alia questione, quæ priori tamen proxima est, utrum mundus unius Dei, aut multorum gubernetur potestate. Primum igitur Lactantius variis argumentis, a naturali ratione petitis, demonstrat hunc mundum ab uno Deo creatum, illius regi providentia, et opposita adversariorum sophismata evertit (cap. 3). Eandem dehinc sententiam probat prophetarum auctoritate, quam quidem, etiamsi ab ethnicis non possit rejici, propter illorum nihilominus exilitatem ac pervicaciam breviter perstringit (cap. 4). Acrius vero illos urget (cap. 5), ipsorummet, quos habebant, gentilium suorum auctorum testimoniis; ac præcipue quidem poetarum Orphei, Homeri, Hesiodi; deinde philosophorum Thaletis, Pythagoræ, Anaxagoræ, Antisthenis, Cleanthis, Anaximenes, Chrysiippi, Aristotelis, Ciceronis, et Senecæ: denique vatium divino, uti iidem ethnici opinabantur, spiritu affatorum, Mercurii, cognomento Trismegisti, quem Ægyptii Thoyth vocabant (cap. 6), et alii uti deum venerabantur, ac Sibyllarum, de quarum nomine, auctoritate, numero, et asservatis carminibus multa præmittit, pluraque subinde, aliis omissis, profert illarum carmina, quibus subjungit aliquod venditatum Apollinis Delphici oraculum, quod a Trismegisto confirmatur (cap. 7).

Tum iis, qui ab illo post Ciceronem quesiverunt

fortasse erant, quæ esse queat unius Dei beata solitudo, respondet Deum, ut scribit Seneca, genuisse regni sui ministros, nimirum angelos, qui dii non sunt noluntque coli aut deos vocari. Ethnici vero venerandum divinitatis nomen fictitiis suis numinibus tribuebant, falso decepti testimonio Apollinis, qui se aliquando in angelorum numerum aggregavit, quamvis alibi se dæmonem esse confiteretur. Quocirca eosdem ethnicos hortatur, ut, depositis erroribus, verum agnoscant Deum, cujus nec virtus æstimari, nec magnitudo perspicui, nec principium comprehendere potest (cap. 8). Apollinis autem, Sibyllæ, et Platonis id testimonio confirmat. Nulli ergo alii, quam sibi satis ille notus est, qui infinita potestate creavit omnia.

Ad gentiliū deos inde delapsus, falsam commentitiamque eorum divinitatem propterea explodit, quod dicebantur ex mare et femina orti, atque idcirco nec incorporei nec immortales, qualis, ut ait Sibylla, verus Deus esse debet. Nec sibi objici patitur Deum, ut ministros habeat, sexu indigere. Nam si ille quibusdam animantibus, id est, apibus dedit, ut ex floribus natos sibi ore legant, quanto magis ipse omnipotens sine permixtione sexus ministros aliosque, pro libito creare potest.

Præterea longiori inductione ibi manifestum Auctor noster omnibus facit ridiculum deorum gregem componi iis hominum regibus qui subditis suis ob egregia facinora, aut collata beneficia, chari fuerant (cap. 9). Agmini autem illorum præposuit Herculem, qui ex Alcmæne adulterio natus, stupris suis et adulteriis orbem terræ inquinavit. Nihil ergo in eo potuit esse divinum; nisi forte varii ejus labores et certamina, quæ hic singulatim recenseantur. Verum hæc, teste etiam Cicerone, fortissimum quidem virum, minime vero deum fuisse demonstrant. Quid vero, quod imbecillitas ac nequitia in eo clarissime patebat, qui indigne regi Erythræo, et turpius impudicæ mulieri Omphalæ servivit. Nec est sane, quod dicat aliquis nullam poetis, qui hæc finxerant, habendam fidem. Nam alii scriptores proferri non poterant, qui hæc aut negaverint, aut tradiderint quid in diis suis sit admirabile et divinum.

Quid enimvero Æsculapius, Apollinis flagitio natus, dignum egit divinis honoribus? Num quia sanavit Hippolytum? Sed ob id ipsum fulmine percussus est (cap. 10). Ortum vero ipsius ex incertis parentibus, aliaque humana facta narrat Tarquitiū, sicuti Tullius sepulcrum ejus indicat. Nec melior ipsius pater Apollo, qui gregem pavit alienum, Laomedonti muros exstruxit, violavitque puerum. Mars autem homicida et Veneris adulter, ac Castor et Pollux raptores sponsarum, a poetis decantantur alternis viventes, et ab Homero dicuntur sepulti. Mercurius etsi fur et nebulo, propterea tamen quod ferebatur lyram invenisse, ac docuisse palæstram, numero adscriptus est deorum. Libero idem delatus honos ob expeditionem in Indiam, sed insano mulieris amore exarsit.

Quin etiam Jupiter, quem optimum, maximum, et omnium patrem vocant, a pueritia impius fuit, patrem expulit regno, victisque Titanibus vitam egit tot tamque horrendis flagitiis infamem, ut numquam in terra, multo minus in cælo, regnare debuerit (cap. 11). Non insulse igitur quidam poeta cecinit illum ante currum triumphantis Cupidinis catenatum duci. Urget Lactantius eum ab ethnicis omnibus invocari tamquam Deum, qui tamen a Saturno, uti aiebant, et Rhea genitus sola abstinuit Thetide, ne aliquem patre suo majorem haberet, qui jurabat per Stygiam paludem, qui fato Parcarumque vi paruit, qui ideo Ζεύς appellatur, quod primus ex Saturni liberis servatus vixerit.

Atque ibi Lactantius eos rursus refellit, qui obiectabant hæc poetarum esse commenta et mendacia. Non enim res ipsas gestas, sicut ille variis exemplis comprobatur, poetæ finxerunt, sed poetica licentia iis plura addiderunt; ut hæc non de hominibus, sed de diis se narrasse persuaderent. Deinde vero, si poetæ mentiti sunt, cur ethnici tales deos suos colunt, talesque repræsentant, quales ab illis fuerant figurati? Præterea ethnici negare non poterant ab Euhemero conscriptam esse veram deorum historiam, quam Ennius postea interpretatus est. Sed quia poetæ inde ad carminum leporem plura in deos transtulerant, idcirco quidam eos mendacii insimulaverunt. Variis autem id ille probat exemplis, ex quibus concludit vera esse quæ loquuntur poetæ, sed obtentu aliquo specieque relata. At philosophi cum falsa hæc esse agnoscerent, duos quidem, sed non minori errore, Joves finxerunt, naturalem unum, alterum plane fabulosum. Nec erat profecto quod quis responderet se Jovis nomine verum intelligere, ac colere Deum. Jupiter enim, ait Lactantius, nec sine conjugis filiaque contubernio coli solet, nec nomen ejus divinam, sed humanam dimittat vim designat. Denique jam supra citatis Ennii, Sibyllæ, ac Ciceronis testimoniis plane convincit hunc Jovem in Creta insula mortuum sepultumque fuisse, ac Capitolium inane illius esse monumentum. At gentiles probare numquam potuerunt hæc esse poetarum commenta.

Nilil quoque in Saturno, pergit Lactantius, Dei majestate dignum. Quamvis enim aureum sæculum ab eo invectum venditarent, certius tamen erat illum ex Cælo et Terra genitum fuisse, quemadmodum alii dii vel ex montibus et fluviiis orti, vel ab illis maria nomen suum accepisse ferebantur. Ex Trismegisto namque et Ennio discimus patrem ejus fuisse Uranum, cui Jupiter, ara in monte posita, sacrificavit primus, Cæloque nomen illius dedit. Neque hoc tantummodo, fecit sacrificium, sed aliud etiam in littore, cum ex Naxo insula, ut ait Aglaosthenes, adversus Titanas proficisceretur. Sed is ipse Cælus, sive Uranus in Oceano, sicuti Euhemerus perhibet, moriuus est, et in oppido Aulatia sepultus.

Recte ergo ex his ita enarratis Lactantius colligit Saturnum non fuisse Deum, ut pote qui homo impius, patris genitalia abscidit, filiosque suos, ex Rhea seu Ope susceptos, excepto Jove, matris suæ et Conybantum fraude sublato, voravit (*cap. 12 et 13*). Rursus vero Stoicorum ibi explodit responsionem, qui hanc fabulam ad physicam rationem traducere conabantur (*cap. 13*). Saturnus enimvero non memoratis tantum criminibus hominem se esse probavit, sed etiam quia spoliatus imperio, et profugus, navigio in Italiam venit. Ibi vero cum latuit, et, exceptus est a Jano, ac primus aut certe ab Urano secundus regnavit. Manifestum autem auctor noster facit hæc a variis, quos nomine suo appellat, cum historicis scriptoribus, tum poetis tradita fuisse. Sed quoniam ab illis paululum discrepabat Ennius, ea idcirco paucis describit, quæ de Saturni gestis ab illo et Sibylla eodem fere modo commemorantur (*cap. 14*).

Data autem ubi occasione, narrat quam censet fuisse idololatriæ originem (*cap. 15*). Saturni hujus tempore, inquit, rudes adhuc homines regem suum, totamque ejus progeniem sive ob miraculum virtutis, sive in præsentis potentie adulationem, sive ob beneficia accepta, deos appellaverunt. Tum deinde alii simulacra mortuorum regum suorum aut in solatium luctus, aut acuenda virtutis gratia fabricarunt. Hinc Herculis, Castoris, Pollucis, Æsculapii, et Liberi ficta divinitas. Hinc Ægyptii Isidem, Mauri Julam, Macedones Cabylum, Pœni Uranum, Romani Quirinum Cæ are-que suos. Hinc alii alios, tamquam veros deos coluerunt.

Præterea quidam falsa pietate ducti, uti Æneas, Liber, Pan, Mercurius et Apollo, divinum parentibus suis honorem habuerunt, suoque exemplo alios in eundem induxerunt errorem. Sed hoc scelus ab iis postea auctum est, qui poetarum figmentis, et panegyricis mendacibus decepti, suscepta a se impia omnino sacra aliis tradidere gentibus, sed a Sibylla acriter castigantur. Unus autem ex iis fuit Cicero, qui quidem cum post Platonem deos gentilium suorum, homines fuisse prædicaret, mortuæ nihilominus filia suæ, non secus ac si dea fuisset, imaginem se consecraturum professus est. At certe si aliquid iis tam acerbe mœrentibus indulgendum, nulla certe potest hæc serio credentibus venia concedi. Quid enim dementius, quam Julium Cæsarem, quia scelerato Antonio placuit, et Quirinum sive Romulum, quia Proculus pejeravit, deos renuntiare ac venerari (*cap. 16*)? Horum vero cæterorumque gentilium, hujusmodi deos colentium, insaniam inde adhuc redarguit, quod mares et feminas eos esse asseverabant. Nam si in eis est diversitas sexus, ergo coeunt, suscipiuntque liberos, ergo domos et urbes incolunt, ergo victus causa colunt agros, ac proinde non dii sunt, sed mortales infirmaque creaturæ. Huc accedit, quod sexus femineus masculino est infirmior. Atqui in verum Deum neque hæc, neque alia illa cadit infirmitas.

Quæ quidem postquam Lactantius (*cap. 17*) nos-ter Ciceronis testimonio stabilivit, commentitiam illorum divinitatem, a Stoicis cum rerum naturalium ratione conjunctam, funditus subvertit designata in eorum imaginibus uniuscujusque ætate et morte, decantatis ipsorum ærumnis, verbi gratia Isidis, Cereris, Latonæ et Junonis, ac divulgatis sceleribus, stupris, adulteris Veneris, quæ artem meretriciam instituit, iidem Vulcani, Minervæ, Æsculapii, aliorumque plurium, quos nominatim recenset (*cap. 18*). Nec minus evidenter demonstrat eos desipere, qui ob corporis fortitudinem, aut propter frugum, aut vini, aut artem quarundam inventionem, deos factos esse opinabantur (*cap. 19*). Neque dicendum iis aliquam saltem venerationem et cultum deberi. Fieri etenim nequit, ut qui hos colit, verum Deum colat. Deinde Maro illos omnes apud inferos esse cecidit. At hic alique poetæ etsi in deorum nomine, non tamen in enarrandis variis illorum facinoribus, bellis, adulteriis, vulneribus, et morte falluntur.

Ad proprias Romanorum religiones Lactantius inde accedit, ac palam utique facit ab illis in deorum numero reponi scorta et meretrices, ac præsertim lupam Romuli nutricem, sicuti prius ab Atheniensibus Ixanam (*cap. 20*). Sed major proculdubio fuit illorum impietas, qui in lupæ honorem et diem festum et Larentinalia constituerunt. Faulam quoque Herculis scorum venerabantur, ac meretricem Floram, in ejus memoriam obscenissimos agebant ludos Florales. Quid vero quod Tullius Cloacinam, Tullus Hostilius Pavorem et Pallorem, Marcellus Honorem ac Virtutem, Mentem vero senatus, ac, quod pejus est, aii Robiginem et Febrem tamquam veros deos consecraverunt, colueruntque. Quid plura? Quemadmodum Lacedæmonii simulacrum Veneri armatæ, ita iidem Romani Veneri Calvæ adem, atque eodem tempore Jovi Pistoriam exstruxerunt. Denique divina apud ipsos numina erant Fornax, Muta, sive Lara, Caca et Cunina; deus Sterculius et Terminus, atque alia mille cæcæ errantisque humanæ mentis portenta.

Si tanta igitur erat gentilium in diis suis creandis amentia, major certe illa fuit in sacris illorum solemnibus instituendis et celebrandis (*cap. 21*) Quid enim insanius et crudelius humanis hostiis, quæ Jovi, Dianæ, Hæso, Teutati, ac Saturno immolabantur? Sacra vero Matris deum, Virtutis seu Bellonæ, et Ægyptiæ Isidis solebant aut virilium abscissione, aut fuso cruore humano, aut deglabrato corpore, et pectoris percussione fieri. Et quia Osiridis in iisdem sacris quesiti nomen mutatum fuerat, Lactantius ibi variis exemplis probat deorum nomina post eorum mortem immutata fuisse. Sed pergamus, si placet. Cereris, inquit, Eleusinae mysteria non sine summa agebantur obscenitate, quam ille pro merito exagitat, atque ibidem ostendit Hercules et Jovis sacra mero esse sacrilegia. Sallustium porro aliosque refellit, qui volebant hæc ingeniose interpretari. Pontificum namque scriptis et Furii Bibuculi exemplo

demonstrat quanta credulitate, turpitudine, impietate hæc omnia ab ethnicis celebrabantur.

Harum autem vanitatum auctor apud Romanos fuit Sabinus rex, id est, Numa Pompilius, qui ut populos securius deciperet, fluxit se cum Egeria, sicut olim Minos cum Jove, habere colloquium (cap. 22). Sed fraudulentis regis malitiam retexerunt libri de jure pontificio, diu post ejus mortem inventi, quibus impius rex omnes religiones dissolvebat. Quamvis autem senatusconsulto hi libri cremati fuerint, non ideo tamen abolita, sed potius commendata est posteris facti hujus memoria. Antea vero Faunus in Latio nefaria Saturno avo sacra præscripsit, diisque annoveravit Picum patrem suum, et sororem Fatuam Fauniam, cujus ridicula mysteria ibi Lactantius enarrat. His adjecit ab Orpheo introducta in Græciam sacra Liberi patris, inquitque utrum ille Faunus sit antiquior. Planum deinde nobis facit quæ fuerint Didiæ et Eubemeri de idololatriæ origine opiniones, et quomodo templa Jovi Atabyrio, Labrado, Laprio, Molioni, et Cassio ædificata sint. Postremo ex Theophili Antiocheni scriptis colligit frustra ethnicos de deorum sacrorumque suorum antiquitate gloriari, quandoquidem Saturnus omnium deorum sator ante annos 1800 nec amplius ortus fuerat, quam hi libri juris facti sint publici (cap. 23).

ARTICULUS II.

Analysis libri secundi.

Ad fœtidum planeque corruptum erroris, quo homines in idololatriam lapsi sunt, aperiendum fontem, summamque unius Dei majestatem asserendum, hoc Lactantius in libro aggreditur (cap. 1). Ac primo quidem miratur homines in tantam et Dei et sui ipsius venisse oblivionem, ut, negata Dei providentia, mortuos ei præferrent, animamque suam crederent esse mortalem. Mentibus siquidem eorum, inquit, adeo insita est veri Dei notitia et presentia; ut jurantes, optantes, gratiam agentes, ac potissimum rebus in adversis, eum solum non alios deos nominent. Verum cæci homines, elapso periculo, vel in secundis rebus ad deorum templa, insigante diabolo, alacres concurrebant, sacrificabant his diis falsis, eosque coronabant. Sed obliti fuerant homines nefarii se erecta in cælum statura, atque ἄνθρωπος nomine admoneri, ut Deum agnoscerent, nec ad simulacra conversi, digitorum suorum opera timerent aut venerarentur.

Quam absurda autem sit hæc superstitio, hinc perspicue auctor noster demonstrat, quod illa simulacra absentes mortuosque olim homines repræsentent, omnique careant sensu (cap. 2). Manibus itaque efficta hominum hos potius colere, quam ab illis coli deberent. Nullam enimvero accipiunt potestatem ab artifice, qui eam, quam habet videndi, audiendi, loquendi, aut se ipsum movendi facultatem, dare illis non potest. Neque tamen indoctorum tantummodo hominum hanc Lactantius ostendit fuisse de simulacrorum cultu opinionem, sed doctorum etiam, ac

præcipue Ciceronis, qui etiamsi multa ad evertendas eorundem ethnicorum religiones suis passim in libris congesserit, Socratis nihilominus carcerem veritus, hæc negat vulgo esse disputanda (cap. 3). At hunc ineptum tanti oratoris, contra conscientiam suam agentis, timorem auctor noster jure merito redarguit. Minus itaque illum, et alios ipsi similes, verita dignos esse pronuntiat, quam vulgus imperitorum, qui simulacrorum specie capiuntur. Sana tamen si mens his fuisset, intelligere utique debebant mortale revera esse quicquid oculis cernimus, nec illud proinde divinum et colendum. Multo autem minus fas illis erat se vertere ad lapidem, eumque, velato capite et corpore prostrato, adorare, ipsi cadere victimas, vota que facere penitus inutilia.

Tum vero postquam auctor noster evidentissime convicit falsas religiones a prudentioribus recte impugnari sed veram, quam solus Deus edocere potest, ab eis non esse inventam, simulacra deorum rursus exagitat (cap. 4). In homunculi enimvero potestate situm fuit, ut ea, vel aliud aliquid, vel nihil faceret. Cum autem facta sunt, in eis aves insident, nidificant, suisque illa inquinant stercoreibus. Præterea hæc simulacra perire possunt et cremari. Plerumque etiam in cinerem redacta sunt, aut faribus cesserunt in prædam. Frustra igitur ethnici illa auro, ebore, gemmis et pretiosis vestibus exornabant. Nihil quippe aliud erant, quam pupæ iis, quas puellæ Veneri, dicebant, grandiores. Huc accedit quod illa a Dionysio Siciliæ tyranno, et ab impio Verre impune sunt irrita, spoliata, sublata. At ibi Lactantius urget in primis ablatum ab eodem Verre Cereris Catanensis vel Euenensis simulacrum.

Impios itaque illos cultus deserendos esse concludit, et oculos ad cælum tollendos; ut illius rerumque omnium creatorem agnoscamus et honoremus (cap. 5). Variis autem argumentis probat falsam esse opinionem philosophorum, qui elementis, ac nominatim Stoicorum, qui astri aut mundo tribuebant animam et divinitatem. Eos insuper corripit qui elementorum figuras, humana specie repræsentatas, ornatasque auro, ebore, et gemmis non solum colebant, sed iis quoque consecrabant manibus rapinasque suas (cap. 6). Tanta tamen pertinacia absurdas illas superstitiones tuebantur, ut eas investigare scelus esse clamarent. At Romuli et Nume exemplo probat auctor noster non iniqua traditione, aut alienis erroribus, sed ingenio et sapientia quaerendam veritatem (cap. 7).

Verum ethnici arbitrabantur validissimum ad retinendas religiones suas argumentum duci ex prodigiis, somniis, auguriis et oraculis, quibus deos majestatem suam omnibus manifestam fecisse asserabant. Non magno enim, inquebant, sine miraculo Accius Navius cotem novacula dissecuit; Castor et Pollux visi sunt pugnare, ac renuntiare reportatam de Perse regem victoriam. Simulacra etiam Fortunæ muliebris, et Junonis Monetæ locuta sunt. Claudia Quintia navim, qua simulacrum Matris Idææ vehe-

latur, traxit cingulo. Æsculapius Romæ pestem sedavit. Claudius Censor propter sua in deos sacrilegia excæcatus est, Fulvius mente captus interiit, Turullius occisus fuit, Pyrrhus fecit naufragium, et Alexandri milites oculorum privati lumine. Quin etiam Attinius, qui Jovi, per somnum viso, morem non gesserat, correptus est, ac sua tandem obedientia pristinam recepit valetudinem. Denique Artorii somnio Augustus Cæsar ex periculo evasit. Ethnici ergo ex his omnibus prodigiis ac miraculis, quæ sine deorum suorum auxilio fieri non potuisse opinabantur, inde illos revera existere et omnipotentes esse concludebant.

Verum Lactantius respondet hæc omnia neutiquam deorum illorum potestate, sed dæmonum facta fuisse præstigiis (cap. 8). Quod quidem ut manifestum omnibus faceret, rem ab ipsa sua origine sic repetit. Deus ab mundi, inquit, principio produxit similem sibi spiritum, et alium fecit qui, invidia ex bono malus factus, diaboli nomen accepit. Variis autem rationum momentis, ac veterum testimoniis auctor noster contra Epicurum probat nec mundum nec materiam ab æterno existisse, sed ex nihilo facta a Deo, qui eorum creationi suum præfecit Filium. Omnium autem creaturarum ultimus conditus est homo, cujus non est arcana rimari, quæ Deus occulta esse voluit, sed summa sapientia ejus est hunc verum agnoscere Deum, a quo illa omnia facta sunt (cap. 9). Tantum vero opus a cælo, luminibus astrorum distincto orditus est, ac contrarias constituit terræ partes, orientem videlicet occidenti oppositum, et septentrioni meridiem. Ab oriente autem noster oritur dies, et nox ab occidente, atque hæc diaboli, sicut ille Dei est. Quatuor vero illis terræ partibus tribuuntur calor et frigus, variæque temporis vicissitudines; igni autem et aquæ rerum omnium generatio. At inde proculdubio quidam philosophi docuerunt omnia formari ex concordia discordi, vel ex igne, quemadmodum Heraclitus: vel ex aqua, ut Thales Milesius. Cæterum materia corporis animantium in humore, animæ vero in igne est. Sed animantes aqua, ac solus homo igne utitur.

Varii autem generis animantes Deus creavit, et cum statuisset innumerabiles creare animas, hominem sibi similem fecit ex humo, unde ille nomen traxit suum (cap. 10). Meræ ergo sunt poetarum fabulæ, quibus homo dicitur fictus a Prometheo, patre Deucalionis, quem solum a diluvio servatum commenti sunt. At verum est, inquit Lactantius, ab eodem Prometheo profectam artem statuas et simulacra fingendi, et ejus tempore primum constructa templa, ac in vectos falsorum deorum cultus. Hermetis etiam auctoritate iterum confirmat hominem a Deo procreatum, atque insulsos explodit errores philosophorum, qui garriebant animantes sine ullo artifice ex terra ortas, aut mundum semper fuisse, aut semper futurum. Fusius autem ibi insectatur Lucretium, qui nugæ suo more vendit, dum canit animalia et homines non modo alimenta sua, sed ortum

A quoque duxisse ex folliculis terræ, tamquam illorum uteris (cap. 11). Fortuito enim casu quia hæc fieri non potuerunt, ab eodem poeta, etiam invito, divina providentia, qua homo, Tullio Sibyllaque attestantibus, revera conditus est, agnosci debuit.

Postquam vero Deus formavit hominis corpus, eique infudit animam, tum feminam figuravit, ut et utroque proles propagaretur (cap. 12). Quævis autem falsa omnino non sit Trismegisti et Empedocli opinio hominem quatuor elementis componi, contendit tamen Lactantius hæc ad duo reduci, ignem et aquam, hancque corpore, illum anima concludi. Inque homo corpore et anima, quæ cæli et terræ effigies sunt, sic constat; ut anima, quæ est a Deo, corporis dominium et superiorem partem; corpus vero, quod diaboli est, inferiorem teneat. Duobus itaque illis repugnantibus rebus cum homo compositus sit, mutus in ipso est illarum, sicut lucis et tenebrarum, vitæ et mortis conflictus, quo quidem si anima victrix, fiet immortalis, sive beata fruatur immortalitate; si autem victa sit, morte secunda, hoc est, æternis suppliciis, afficietur.

Sic igitur factus homo in paradiso est collocatus, ut omnis laboris expers Deo serviret. Sed quia datum ab eodem Deo legem prima mulier, instigante diabolo, ac deinde homo perfregerunt, eos e paradiso ejectos mors secuta est. Vita autem hominum ad mille, atque iis omnibus posthæc diluvio ob scelera extinctis, ad centum et viginti annos fuit prorogata (cap. 13). Post illud autem diluvium Noe, et nequam Bacchus, manu sua sevit vineam, cujus inebriatus fructu, jacuit nudus; atque Chamum filium suum, qui nuditatem ejus non texerat, abdicavit. Hæc autem profugus in ea terræ parte sedem demum fixit, quæ Chanaanæ dicta est. Posterius vero ejus Chananæ cultum veri Dei, qui penes Hebræos remansit, primi omnium reliquerunt. Postea Ægyptii cœperunt sidera, ac deinde portentosas animalium figuras adorare. Cæteri, per terram dispersi, elementa sine ullis imaginibus et templis honorantes, sacrificia ipsis in aperto faciebant, donec processu temporis potentissimis regibus templa construxerint.

Porro autem cum Deus ab initio dedisset diabolo terræ potestatem; ne homines, qui multiplicari cœperant, corrumperet, ad eorum custodiam misit angelos (cap. 14). Sed hi, diabolo suadente, cum mulieribus congressi, tantum ob scelus cecidere in terram, et ejusdem diaboli facti sunt satellites. Ex illis vero procreati sunt plurimi immundi spiritus, qui mediam inter angelos et homines naturam habent, ac sub principe suo diabolo malorum omnium auctores sunt, et a poetis ac philosophis agnoscuntur. Multa porro, sed non omnia sciunt, atque ideo ambigua interrogantibus dant responsa. Custodes præterea hominum se videri cupiunt, ut ab iis colantur, sed eos fallunt magicis artibus. Ut autem illos facilius deducant in errorem, per omnem terram, assumpto genitorum nomine, vagantur, ac spiritus sui tenuitate sese insi-

nuant corporibus hominum, quos morbis affligunt, A terrentque somniis.

Nec dicendam eos colendos, ne noceant. Non enim nocent, nisi idolorum cultoribus, et iis a quibus timentur (*cap. 15*). Contra vero metuunt cultores veri Dei, cujus nomine adjurati fugantur, ac qui ipsi sint, etiam inviti, proclamant. Quin etiam Hermes et Asclepius olim testati sunt eosdem veri Dei cultores ab eorum incursionibus esse tutos. Ab illis autem, ait Lactantius, astrologia, aruspicina, auguratio, necromantia, aliæque malæ artes inventæ sunt; iisque omnibus dolis se deos esse mentiuntur, et invecta idololatria, hominibus illudunt (*cap. 16*). Magi tamen execranda sua arte illos veris suis nominibus cient. Verumtamen vagi illi et incesti spiritus sic omnia turbant, ac cum veris falsa miscent; ut quamvis alii B sancti immortalesque angeli deos se dici nec velint nec patiantur, hi tamen spiritus nequissimi nomen cultumque deorum sibi sæpissime vindicaverint.

Atque ex his ita explicatis auctor noster eam solvit, quam superius proposuimus, argumentationem, qua ethnici ex memoratis prodigiis, somniis, auguriis, oraculis deos suos existere, et colendos esse perperam inferre moliebantur. Nam hæc facta esse asseverat iis, quæ enarravimus, malis dæmonum artibus, præstigiis, dolis, et fraudibus, quibus se in templis occultant, atque impiorum præsto sunt sacrificiis. Quod quidem ille repetitis et examinatis singulatis objectis omnibus, uti aiebant, prodigiis et miraculis, cuilibet planum utique facit ac manifestum.

Cur ergo, inquiebant ethnici, hæc Deus fieri permittit? Ut mala, respondet Lactantius, cum bonis pugnent, et Deus, cujus perfecta patientia et ira est, piis et impiis hominibus sempiterna, post mundi finem persolvat, aut præmia aut supplicia (*cap. 17*). Denique facta eorum, quæ in hoc libro scripserat, brevi repetitione concludit Deum nec in terra, nec in simulacris, quæ nihil nisi simulatum et falsum exhibent, quærendum, sed in cælo, unde animarum nostrarum origo est. Tum proposito ibi sequentis libri argumento, hunc absolvit.

ARTICULUS III.

Analysis libri tertii.

Lactantius hoc in libro contra gentiles philosophos D disputaturus, optat aliquam Tullianæ eloquentiæ proximam facultatem, qua philosophiæ philosophorumque vanitatem facilius demonstrat (*cap. 1*). Veritatis tamen, quæ se ipsam sua claritate prodit, potentia fretus, sperat fore ut certissimis argumentis convincat tam falsas esse illorum philosophorum opiniones, quam vera est eorundem ipsorum de sua ignorantia confessio.

Primum itaque argumentum ducit a philosophiæ nomine, sive sapientiæ studio, quo Pythagoras, illius auctor, tametsi paulo plus aliis saperet, significavit nullo humano studio posse ad veram sapientiam perveniri (*cap. 2*). Philosophi enim sapientiæ revera

studiosi dici non possunt; quippe qui post longissimum per tot sæcula studium, illam non sunt consecuti.

Tres autem sunt philosophiæ partes, physica, logica, ethica, quæ vel scientia, vel opinione constare debent (*cap. 3*). At in physica quæ scientia esse potest, cum rerum naturalium causas perspicere nequeamus? Cui namque plane exploratum umquam fuit quantum solis, et quale lunæ sit corpus, quis stellarum status, quanta terræ crassitudo? Jure igitur merito Socrates et Academici omnibus philosophis scientiam sustulerunt. Sola itaque opinatio in hac prima philosophiæ parte habetur (*cap. 4 et 5*). Atqui opinatio nihil affert certi, nosque dubios ita reddit, ut nihil pro utraque parte asserere liceat. Recte ergo a Zenone et Stoicis hæc ipsa opinatio repudiata est. Falluntur itaque qui in physica aliquid sapientiæ studium esse jactitarunt.

Ad hæc vero, philosophi in tot tamque a se invicem discrepantes sectas divisi sunt, defensoresque illarum sic inter se digladiantur; ut mutuis vulneribus se ipsos totamque secum philosophiam jugulent ac conficiant. Ex his autem concertationibus emerit Arcesilaus, qui asseverabat nihil omnino posse sciri. Sed hic aliorum opiniones evertendo, suam non firmius, quam alii, stabilivit. Multa quippe sicut ignoramus, ita et plura alia perspecta habemus (*cap. 6*). Neque enim putandum nos omnia scire, quod Dei est, neque omnia nescire, quod est pecudis. Homo itaque habet scientiam cum ignorantia conjunctam.

C Hæc a corpore, illa oritur ab animo. Tota ergo errant via physici qui omnia scire se posse garriabant, et Arcesilaus decipitur, cum Academicis, qui nihil sciri posse arbitrabatur.

Transit inde Lactantius ad alteram philosophiæ partem, quam ethicam nuncupant, et in qua longe majori periculo erratur (*cap. 7*). Quantum tamen in ea philosophi a veritate recesserint, ille evidenter ostendit ex variis illorum opinionibus de summo bono, in quo totius sapientiæ cardo vertitur. Quot autem fuerint hinc conjice, quod non eas quidem omnes, sed decem præcipuas singillatim recenset ac refellit (*cap. 8*). Anaxagoram deinde castigat, qui summum bonum in eo situm esse somniaverat, quod cæli ac solis videndi causa natum se esse crederet (*cap. 9*). Nascitur siquidem homo, ut cæli rerumque omnium conditorem contempletur, honoret, et illi soli serviat. Ex iis porro auctor noster concludit summum bonum ab iis dumtaxat agnosci, qui veri Dei cultum et veram religionem profitentur (*cap. 10*). Quibusdam insuper, nec sane invalidis, rationum momentis evincit summum illud bonum non posse ab aliis comparari, quam cultoribus veræ religionis, quæ ab omnibus idcirco suscipienda est. Neque etiam negabant philosophi veram religionem suscipi debere: sed quia nesciebant illam a sapientia non posse separari, non perspexerunt quæ ea sit, ex qua requirendum est summum illud bonum, quod nec in voluptate, nec divitiis, nec regno, nec gloria

positum esse potest (*cap. 11*). Nam virtus, qua nihil est pulchrius, et honestius, caduca hæc et fragilia quælibet bona contemnit, atque adversus illicitas cupiditates ac vitia pugnat; ut, iis superatis, homo fiat immaculatus, beatamque assequatur immortalitatem (*cap. 12*).

In hac autem ipsa immortalitate situm esse illud bonum probat Lactantius auctoritate Euclidis, Senecæ, Stoicorum et Anaxagoræ, variisque rationibus asserit. Quin etiam Menecæus, uti ille subjungit, Codrus, Curtius, et Mures spe immortalitatis mortem constanter obierunt. At certe philosophis, qui animam censent esse immortalem, nisi erroribus nimia obstinatione adherissent, illud plane probari debuit. Alii vero, qui summum bonum in scientia aut virtute posuere, tenuerunt quidem viam veritatis, sed non pervenerunt ad verum summum bonum. Etiam situm illud est in hac, ad quam virtus ducit, felici immortalitate, quæ solis veræ religionis cultoribus conceditur.

Tum Lactantius dilata de animæ immortalitate questione, docet aliam philosophiæ partem, quæ logica appellatur, ad divinam eruditionem comprehendam non desiderari; quia non in verbis, sed in rebus et corde sapientia est (*cap. 13*). At si hæc philosophiæ pars, atque etiam physica, quæ beatum facere nequeunt, necessariæ non sint; si in hac, atque ethica ad quam Socrates se contulit, tanti, ut dictum est, sint errores, quid aliud restat, nisi concludamus falsam et inanem esse gentiliam philosophiam.

Falluntur ergo, qui philosophiam putant esse sapientiam, atque in primis Cicero, qui dixerat eam vituperari non posse, ac virtutis et justitiæ esse magistram. Majoris siquidem hoc ipso inconstantia quam Lucretius redarguitur. Nam hic poeta principem sectæ suæ Epicurum nimis et insulis quidem, sed iisdem semper laudibus extollit. At Cicero quos laudat et sequitur Græcos, intolerantem nunquam non accusat levitatis (*cap. 14*). Philosophiam quoque vitæ parentem vocat, negat tamen ullum unquam fuisse sapientem. Sæpe vero gloriatur se diligenter studuisse philosophiæ: sed Academicorum partes secutus, nihil profecto certi tanto studio assequi potuit.

Errante autem Cicerone, quis unquam veritatem se obtinuisse certo asseverabit? Non sane quidem Seneca, qui perperam definiit philosophiam esse recte et honeste vivendi rationem, aut artem, aut scientiam (*cap. 15*). Falsa siquidem illa est, varia, multiplex, et sibi ipsi contraria. Boni insuper absque philosophia sunt homines. Philosophi e contrario sunt iracundi, cupidi, libidinosi, arrogantes; idque Lactantius demonstrat Ciceronis, Cornelii Nepotis, Aristippi, Cynicorum, et ipsiusmet etiam Senecæ exemplis.

Quid plura? Philosophi non in virtutum operibus, sed in eloquentiæ studio vitam agebant (*cap. 16*). Ex ipsa vero philosophia non quærebant utilitatem, sed

A oblecationem. Denique Cicero, Lucretius et Seneca fatentur recentem esse philo sophiæ originem. Persius vero eam posteriori ætate Romam cum pipere et palmis advectam cecinit. At sapientia cœpit cum homine, multisque ætatibus præcessit ethnicorum philosophiam.

Gradum inde Lactantius facit ad ipsos philosophos, ac præcipua illorum documenta funditus evertit. Ab Epicuro autem, cujus celebrior cæteris erat disciplina, exorsus ostendit illum unicuique, quod ingenio magis congruebat, indulgisse, silique inepte contradixisse, cum voluptatem summum bonum esse contendebat. Dehinc auctor noster exponit qua ille ratione negaverit providentiam, et pluribus argumentis hunc expugnat errorem. Similibus rationum momentis radicibus evellit aliam, quam ille a Leucippo et Democrito acceperat non minus absurdam opinionem, nimirum omnia fortuito atomorum concursu fieri, eique adulantem Lucretium adhuc insectatur. Denique falso falsius esse asserit, quod impius homo prædicabat, mortales esse nostras animas.

Nec magis tolerandos esse censet Pythagoricos et Stoicos, qui docebant animas quidem insinuari in corpus, sed de uno migrare in aliud (*cap. 18*). Qui vero eas, inquit, immortales suspicabantur, sibi ipsis, tanquam in cœlum migraturis, cruentis manus intulerunt, uti Cleantes, Chrysiippus, Zenon, Empedocles, et Cato, quos Democritus, tametsi alia opinione duceretur, et Ambraciotes, lecto Platonis de animæ immortalitate libro, imitati sunt. At quæ, amabo te, major quam horum homicidarum delictatio, insania et furor?

In eos etiam, atque in Ciceronem in primis Lactantius invehitur, qui docebant vitam esse malam, et mortem bonam, aut primum hominis bonum esse non nasci, et citius mori secundum (*cap. 19*). Non levi autem brachio hunc errorem conecutit, ac recte concludit mortem ex vitæ præteritæ actibus aut bonam esse aut malam. Nec magis sapiebat Plato, qui Pythagoræ animarum transmigrationem, seque Euphorbum fuisse stulte prædicantis, errorem amplexatus, gratias naturæ agebat, quod homo, quod masculus, quod Atheniensis, quod Socratis tempore vixerit. Nonne enim Alcibiades et Critias Platonem a-side audierunt? At ille tamen hostis patriæ fuit, hic tyrannus.

Non diffitetur tamen Lactantius Socratem aliis paulo esse cordatiorem philosophis, qui asseverabant rerum naturam ingenio posse comprehendere (*cap. 20*). Nam hi proculdubio sceleratiores erant illis nimium curiosis hominibus, qui contra vet tum in adem Vestæ, aut Bonæ Deæ, aut Cereris intraverunt. Concedit tamen ille multa Socratis dogmata reprehensione esse dignissima, atque illud in primis effatum: *Quod supra nos, nihil ad nos*. Laudandus quidem est si hoc pronuntiatio publicas ethnicorum religiones subvertere voluit: sed in hoc, sicut Ægyptii, fuit superstitiosus, quod dejerabat per canem et anserem, atque

ante mortem jusserit Æsculapio gallum, quem voverat, pro se sacrari.

Ad Platonem vero quod attinet, quid, queso, magis pudori, fidei conjugali, humanæ societati, et justitiæ repugnat, quam illius placitum, quo stantebat communia esse debere matrimonia? Sic enim humanam vitam ad belluarum similitudinem redegit (*cap. 21 et 22*). Numquid etiam sanus erat, qui cum videret eorundem belluarum, seu marium, seu feminarum communia esse officia, inde intulit a nostris etiam mulieribus, arma tractanda, atque magistratum, et imperium suscipiendum? Quidni enim pari jure attribuit viris et lanam et infantium gestationes?

Nonne etiam inter minores philosophos desipiebat Democritus, qui agros suos pascua fecit publica (*cap. 25*)? Nonne illo insanius is fuit qui patrimonium, in nummos redactum, projecit in mare? Certe ea uterque, uti Tuditanus, spargere populo, aut egentibus potius largiri debebat. Nonne irrideendus quoque Zeno, qui docebat paria esse peccata, et inter vitia et morbos ponebat misericordiam? Quid alteri philosopho facias, qui nivem assererat esse nigram? Quid Xenophani, qui putavit lunæ globum duodeviginti partibus esse terra majorem, eamque ab aliis, quam hujusce terræ hominibus inhabitari? Quid tandem facias Senecæ, qui dubitavit utrum in globo solis quidam incolæ essent populi?

A vero etiam eos Lactantius aberrare existimat, qui asseveranter affirmabant esse antipodas, et pendulos, ut ille loquitur, homines (*cap. 24*). Nam hi, inquit, majorem nobis admirationem movere debuissent, quam horti pensiles ab omnibus tam multo sermone olim celebrati.

Ad philosophiam inde revertitur, quam Cicero declarat fugere multitudinem, et a doctis tantum comparari (*cap. 25*). Non illa ergo, ait Lactantius, est sapientia, quæ hominibus sine ullo discrimine data, ab omnibus percipi potest. Stoici quidem contra Ciceronis sententiam servis et mulieribus, Epicurus vero rudibus philosophandum, et Plato civitatem sapientibus componendam esse censuerunt. Sed nemo ex illis id perduxit ad exitum. Nam prius discenda est grammatica, rhetorica, geometria, musica, et astrologia. Atqui has scientias et artes discere nec mulieribus, nec rudibus concessum est. Quamobrem nulla mulier præter Themisten, nullus servus præter Phædonem, nemo barbarus præter Anacharsim coluere philosophiam. Plato autem et Diogenes, qui operam ei dederunt, non servi, quemadmodum nonnulli opinantur, fuerunt, sed illis evenit servitus.

Contra vero omnes doctrinam cœlestem, in christiana religione traditam, facile consequuntur; atque illius, quæ sola sapientia est, servatis decretis ex hominibus improbis et injustis fiunt justi et boni (*cap. 26*). Uno enim, quod gratis datur, lavacro omnis aboletur malitia, positoque vetere homine, novus redditur.

Fatetur quidem Lactantius multa esse præcepta philosophorum; sed tam parvi, inquit, sunt momen-

ti, ut nullus ideo illis obtemperet (*cap. 27*). Ihi autem Stoicos, qui sola virtute beatam vitam effici, et Epicurum, qui sapientem etiam in tormentis beatam prædicabant, plane refellit, tum quia non quælibet tormenta, sed ea tantum, quæ pro fide, justitia, et Deo tolerantur, beatum efficiant; tum etiam quia solus Deus dare potest debitum virtuti præmium, videlicet immortalitatem felicitatemque æternam. Philosophi igitur, qui hanc appetunt, nec veram religionem tenent, virtutis vim, et mercedem prorsus ignorant.

Hac porro veræ religionis, unius summi Dei, et cultus ei debiti ignoratione fidem philosophi in maximos lapsi sunt errores (*cap. 28*). Inde fluxerunt naturam esse omnium matrem, aut fortunam esse deam. Hinc Empedocles queritur angustas esse nostrorum sensuum semitas. Inde Anaxagoras somniavit omnia tenebris circumfusa, Democritus veritatem in puteo esse demersam, Academici nihil posse sciri. Sed Lactantius has omnes convelit falsas opiniones, atque eam potissimum, qua fortunam deam omnibus dominari gariebant, illiusque defensorem Tullium plane confutat (*cap. 29*). At christiani, inquit, probe noverunt nullam esse ejusmodi fortunam, sed spiritum pravum, hostem justitiæ, omnium bonorum insidiatorem, qui ut hominem exerceat ad virtutem, non statim a Deo detrusus est ad pœnam. Denique facta eorum, qua in hoc libro dixerat, repetitione, atque exposito superiorum ac subsequentis libri argumento, huic finem imponit.

ARTICULUS IV.

Analysis libri quarti.

Miratur Lactantius, ac deplorat cæcitatem hominum, qui relicto veri Dei cultu, fictitios plures alios, eorumque simulacra venerari cœperunt (*cap. 1*). Inde enim vero prodierunt injustitia, impietas, dissidia, fraudes, scelera, caligo et tenebræ. Septem tamen, sublata sapientia, de rebus naturalibus disputaverunt, qui per antonomasiam cognominati sunt sapientes. Sed parvus horum, ab aliis arrogantia et insipientiæ condemnatorum, numerus insipientiam cæterorum omnium redargebat. Alii autem post eos philosophi frustra ubi quæsierunt sapientiam, ubi non erat (*cap. 2*). Pythagoras enim et Plato illius et veritatis indagandæ causa accesserunt ad Ægyptios, Magos et Persas, minime vero ad Judæos, apud quos solos illa remanserat. Arbitratur autem Lactantius illos inde divina providentiâ aversos, ne scirent veritatem, quam Deus constituerat, appropinquante ultimo tempore, per Ducem magnum patefacere. Quod quidem in hoc libro demonstrandum aggreditur, postquam ostenderit sapientiam non posse a religione divelli.

Manifestum itaque prius id facit, quod jam in libro primo demonstraverat, sapientiam non inveniri in multorum deorum cultu, sed in vera religione, qua unus dumtaxat Deus colitur, nec ideo a sapientia separari potest (*cap. 3*). Plurium siquidem deorum cultus et rationi et naturæ adversatur, quia sicut unius hominis unus pater, et unus dominus, ita et unus

tantum Deus est. Quin etiam sicut matrimonium verum esse non potest, ubi una mulier multos viros habet, sic nec religio vera est quæ multos deos veneratur. Sapientia igitur jubet ut unum tantum Deum amemus, sicut patrem, et religio ut eum timeamus, tamquam Deum (cap. 4). Neutra itaque potest esse invicem separari. Quamobrem philosophi, filiis abdicatis aut servis fugitivis similes, non accipient hæreditatem cœlestis regni, quia verum sapientiæ et individuae comitis ejus religionis fontem Deum ignoraverunt. Neque respondeas hanc a Platone et Tullio agnitam. Non enim eum uni veroque Deo cultum reddiderunt, qui debetur omnium soli patri, domino, rectori, ac vitæ et necis potestatem habenti.

Nobis autem hanc sapientiam et religionem patefecit Deus verus, de quo et operibus ejus antequam auctor noster disputet, sacrorum prophetarum nostrorum, qui plura de illo prænunderunt, ætatem breviter explanandam esse censuit (cap. 5). Ex hac quippe narratione omnes facile intelligent primo illos græcis scriptoribus esse antiquiores: secundo vera esse, quæ de Christo vaticinati sunt, quandoquidem hæc quomodo prædixerant completa vidimus.

Quibus præmissis, narrat Deum, antequam mundi opus adoriretur, genuisse spiritum, patria virtute pollentem, quem filium suum et Deum appellavit (cap. 6). Ab omnibus autem sive profanis, sive sacris vatibus hanc generationem annuntiatam fuisse comprobatur, ac nominatim Trismegisti, Sybillæ et Salomonis testimonio. Tametsi vero nomen filii Dei, qui sua potestate ac prudentia mundum condidit, soli ipsi et Patri suo sit cognitum, ille nihilominus Jesus vocatur ab hominibus (cap. 7). Varias autem reddit rationes cur nequam propria, sed potestatis et regni nuncupatione cognominetur Christus, non vero Chrestus, quemadmodum ignari quidam dicitabant.

Ad hæc vero, ille luculenter ostendit non primam tantum æternamque Christi generationem, sed secundam quoque, qua homo factus est, ab Hieremia semel et iterum renuntiari (cap. 8). Sed quia duplex illa generatio non minimas animis plerorumque hominum, ac quorundam quoque christianorum obduxerat tenebras, priorem sic explicat: Filius Dei a suo Patre solo sine feminæ permixtione genitus fuit. Quo autem modo genitus sit, etiamsi nemo scire, aut enarrare homo queat, ex sacris tamen litteris discimus eum Dei esse sermonem et rationem. Is vero spiritus est, quem Deus Pater ex Deo Deum, non tacite, sicut angelos, sed de ore suo vocalem, non utero, sed mente concepit et generavit. Quamobrem jure merito sermo et verbum Dei dicitur, manetque in æternum. Quod quidem Auctor noster clarius enucleare conatur facta cum angelorum creatione et hominum voce comparatione; ac prophetarum Davidis, Salomonis, et Johannis evangelistæ verbis stabilit ac confirmat. Quia vero ille vox et sapientia Dei est, Græci idcirco ipsum melius λόγος, quam Latini verbum sive sermonem appellaverunt. Addit Lactantius λόγος hunc Zenoni et Trismegisto non fuisse penitus incognitum (cap. 9).

Suprema porro Dei dispositione oportuit eum, appropinquante sæculi termino, in terram, non in virtute angeli (ipsa Auctoris nostri verba sunt), aut potestate cœlesti, sed in figura hominis et conditione mortali descendere, ut homines doceret justitiam, et templum, id est, Ecclesiam Deo constitueret (cap. 10). Ut omnes autem facilius agnoscant in hac sola Ecclesia, seu religione, sapientiam inveniri, demonstraturum se esse pollicetur ea suum sortitum esse effectum oracula, quibus sacri prophetæ prænunderunt fore ut Filius Dei nasceretur sicut homo, mirabilia faceret, cultum Dei per totam terram disseminaret, patibulo figeretur, et tertia die resurgeret.

Rem itaque a prima origine sic repetit. Majores nostri principes Hebræorum, relictis propter sterilitatem patriis sedibus, in Ægyptum migraverunt. Sed quia intolerabili servitutis jugo premebantur, inde, duce Moyse, post annos 450, educti, cum eo transierunt per divisos mirabiliter Rubri maris fluctus. Cum vastissimas dehinc solitudines peragrarent, miraculis ab eodem Moyse patris minime commoti, profanos susceperunt Ægyptiorum ritus. Quamobrem gravissimas tam ingrati animi, tantorumque scelerum dederunt pœnas, missique sunt sub legis Mosaicæ jugum. Postea vero cum in quadam Syriæ parte consedisent; hæc terra Judæa, et ipsi Judæi appellati sunt. Ibi sub iudicibus ac deinde regibus constituti, ob peccata, et susceptas pravas religiones vexati sunt bellis, et variis servitutis generibus, quarum ultima Babilone contigit. Exinde tetrarchas habuerunt usque ad Herodem, et quintum decimum Tiberii imperatoris annum, quo Christum crucis affecerunt supplicio.

Itaque posteaquam Judæi ita ad impios deorum cultus descivissent, ac sibi a Deo missos, qui ad meliorem frugem hortabantur, sacros prophetas sprevisent occidissentque, tum Deus, quemadmodum Hieremias, Esdras, Helias, Malachias, David, Isaïas prædixerant, Filium suum, opificem rerum, et sum consiliatorem misit, ut sanctam religionem transferret ad gentes (cap. 11). At is tamen Dei Filius, ut liberam iisdem Judæis Deum sequendi faceret potestatem, ex eorum gente virginem elegit, ejusque se insinuavit utero, quemadmodum a Salomone, Isaïa, Davide et Daniele longe antea prænunderatum fuerat (cap. 12). Jure igitur merito illos Auctor noster propterea coarguit, quod alium Messiam expectent Christum quippe verum esse Messiam, ex hac virgine natum, et verum hominem factum, aliis adhuc Danielis, Davidis, et Isaïæ verbis plane convincit. Præterea hunc prima generatione ab æterno Patre sine matris, sicuti secunda sine patris officio a matresua ortum esse verum Deum et hominem, non modo facta ejus comprobarunt, sed citata etiam a Lactantio Isaïæ, Hieremiæ, Davidis, Moysisque verba, imo etiam Apollinis Milesii, tametsi iste de illius divinitate obscurius loquatur (cap. 13).

Planum dehinc ille facit eosdem prophetas oraculis suis præmonstrasse fore ut Christus ex Davidis

familia nasceretur. Nam hoc significant Isaia et Nathan verba, quæ Judæi præpostere ad Salomonem detorquere moliti sunt. Nec minori evidentia docet sacerdotium ejusdem Christi in fundata ab illo Ecclesia prædictum fuisse divinis Davidis, et auctoris primi Regum libri, ac Zachariæ oraculis; quæ Judæi de Josue aut sacerdote Jesu, filio Josedech, explicare frustra conabantur (*cap. 14*).

Ad præcantata ab iisdem sacris vatibus miracula Christi inde delabatur, postquam demonstravit ab illis pariter prænuntiatam vocem in ejus baptisate auditam (*cap. 15*). Eo quippe lavacro ablutus, innumeris miraculis, quæ ab Apolline portentificæ virtutes appellantur, paralyticos, claudos, cæcos, mutos, surdos, leproso; et quolibet morborum genere afflictos, non manu aut medicamentis, sed solo verbo sanavit pluresque mortuos revocavit ad vitam. Ad hæc vero, quinque millia hominum quinque panibus et duobus piscibus in deserto saturavit, sedavit tempestates, et super mare siccis ambulavit pedibus. Ostendit autem Lactantius hæc antea annuntiata fuisse, aut prophetarum nostrorum vaticiniis, aut Sibyllarum carminibus, quorum auctoritatem elevare gentiles tum perperam moliebantur.

At plurimi his longe iniquiores objectabant hominem infami mortis supplicio interemptum, ab aliis hominibus sine insania coli non posse (*cap. 16*). Verum præterquam quod nemo credidisset Christum esse Deum, aut divino honore dignum, si felicissimam in hoc mundo vitam vixisset; mortis certe illius genus, magna et divina virtute susceptum, pluribus ante sæculis David et Salomon vaticinati fuerant. Judæi vero ira et invidia obcæcati, ideo cruci illum suffixerunt, quod nescirent duos fore ejus in hunc mundum adventus, quorum prior sicut David, Isaïas, et Sibylla prædixerant, non sine dedecore et ignominia esse debuit.

Urgebant tamen Judæi Christum hominem fuisse impium; quippe qui abrogavit Moysis legem, suillæ carnis interdictum ac circumcisionem (*cap. 17*). Sed nequidquam, ait Lactantius. Nam sicut Michæas, Sibylla, et ipsemet Moyses, ita Isaïas; idemque Moyses, et Jesus Nave Christi typus, præcinerant ferendam esse novam legem, qua vetus, ac circumcisio tolleretur. Quid vero, quod illa circumcisio Judaica prænotabat annuntiatam a prophetis sanctam cordis et spiritus circumcisionem, quemadmodum suillæ carnis interdictio demonstrabat a peccatis, et fœdis actibus esse abstinendum?

Præterea Christus Judæi præditionem ac necem suam prædixerat, nec anticipato tempore, Pilatus illum falso accusatum tradidit Judæis (*cap. 18*). Ab his autem, quemadmodum Isaïas, Sibyllæ et David prænuntiaverant, flagellis cæsus, deformatus sputis, felle et aceto potatus, tamquam agnus obmutuit, et ductus ad victimam lignoque crucis suspensus, ultro mortem obiit Gavianæ crudeliorem, et, quæ nulla eloquentiæ vi satis deplorari potest. Porro autem illam Christi mortem, et quæ postea contigerunt ab

A Esdra, Isaia, Davide, Hieremia, Moyses, Amos, et Sibylla scriptis prius tradita legimus (*cap. 19*).

Nec minus perspicue sacri prophetae nostri dudum antea enuntiaverunt Christum tertio post mortem die ad vitam revocandum. Ex his autem auctor noster citat Davidem, Oseam, ac Sibyllam (*cap. 20*). Tum ille narrat quomodo Christus redivivus in Galileam profectus sit, ubi non Judæis, ne eos in poenitentiam adduceret, sed discipulis suis videndum se præbuit, eisque patefecit sacra Scripturæ arcana, quæ huc usque a nemine poterant perspicui. Sacra autem hæc Scriptura Vetus Testamentum vocatur, a Novo minime distinctum. Illius quippe hoc adimpletio est, et in utroque idem testator Christus, qui morte sua Christianos, rejectis Judæis, fecit, Hieremia teste, æterni regni hæredes.

Tandem ille quadragesimo post mortem die in cœlum, uti antea scripserat Daniel, conscendit (*cap. 21*). Discipuli vero illius per totum mundum postea dispersi, magna peneque innumerabilia miracula fecerunt, posueruntque Ecclesiæ fundamenta. Ex his Petrus et Paulus Romæ prædicantes, a Nerone occisi sunt. Extat autem, ait Lactantius, ea Petri prædicatio, quæ Judaicæ gentis ruinam, Vespasiano imperante, futuram prænotavit.

Contra tamen christianæ religionis hostes instabant fieri non posse, ut quid unquam de natura immortalis decedat, Deoque indignum, ut qui homines docturus erat, fieret homo, infirmitatibus carnis nostræ et morti subjectus (*cap. 22*). Nonne enim Christus homines majori et efficaciori auctoritate docuisset, si venisset ut Deus?

Nequaquam, ait Lactantius. Doctor enim et præceptor debet tradita a se morum vitæque præcepta non verbo tantum docere, sed implere etiam exemplo (*cap. 23*). Quod sane post mundum conditum solus Christus, utpote Deus et homo, executus est. Terrenus namque doctor summam doctrinam et virtutem capere non potest, nisi ab aliis doceatur (*cap. 24*). Cælestis vero magister, nisi homo, non potest hominibus præire exemplo, ac quid agendum sit præmonstrare. Debuit ergo Christus ex virgine nasci, et simul homo esse et Deus; ut inter Deum et homines mediator sive, ut aiunt Græci, *μεσιτης* constitutus, Ecclesiam conderet, doceret homines, eosque ad immortalitatem perduceret (*cap. 25*).

Cur autem cruci affixus mori voluerit, duplicem Lactantius profert rationem (*cap. 26*). Primo quia hoc necis illius genus a prophetis fuerat prænuntiatum. Secundo, sicut edita a Christo miracula, quæ auctor noster singulatim enarrat, ita etiam aceti potus, spinea corona, et alia quæ pertulit tormenta, magnum aliquid significabant. Denique tot tantisque cruciatibus, tamque crudeli morte, homines et patientiam docuit, et mortis contemptum.

At, inquebant, cur supplicio crucis potius, quam alia honestiori morte vitam finire maluit? Respondet Lactantius, ut infirmis et humilibus opem ferret; ut præberet omnibus exemplum; ut corpus ejus inta-

grum, et ad resurgendum habile servaretur; ut A mors ejus omnibus innotesceret; ut ostenderet ex omni terrarum orbe congregandum sub alas suas populum, qui signum crucis erat suscepturus. Adjecit ille figuram mortis Christi fuisse agnum, qui a Judæis ex Ægypto exeuntibus immolatus est.

Ostendit deinde miram esse potentiam signi crucis, quo quidem, ac Christi nomine dæmones expelluntur, nec consulti possunt dare responsa (cap. 27). Neque dicendum id ab iis non metu, sed odio fieri. Christianos quippe, hoc crucis signo munitos, potius punire quam fugere deberent. Ad hæc vero, si dæmones, qui gentilium dii revera erant, christianis, crucis signum præferentibus, nocere non possint, et ab iis vincantur, vera profecto et victrix est christiana religio. At hosce dæmones eosdem esse, ac B ethnicorum deos, variis Lactantius probat argumentis, atque eo potissimum, quod illi necromantiæ artibus evocati, de se, et de Deo respondebant quidem, sed non aliunde, quam ab inferis, ubi Christus biduo tantum fuit.

Trismegistus autem plura locutus est de illo, et Deo Patre ejus, quem agnoscere, et cui servire omnino tenemur (cap. 28). Atque inde religio, id est, a pietatis vinculo, quo religati sumus, non a religendo, uti opinabatur Cicero, nomen sortita est. At sicut religio veri Dei, sic superstitio, quæ a voce *superstes* nomenclationem habet, falsorum deorum impius est cultus.

Post hæc docet Lactantius Christum, Dei Filium, unum et ejusdem cum summo Patre suo substantiæ C esse Deum (cap. 29). Ab illo siquidem tanquam a fonte rivus, et radius a sole procedit, nec potest ab eo separari. Quod quidem quibusdam exemplis explicatum, duplici confirmat Isaie testimonio. Ex quibus concludit summum Patrem Deum cum Filio colendum.

Veram autem hanc doctrinam non solum infensissimi christianæ religionis inimici gentiles atque Judæi impugnabant; sed hæretici quoque, uti prædictum fuerat, labefactare nitentur (cap. 30). Quidam etenim ex his, qui lubrica fide, erroribusque suis fecerunt ecclesiasticæ unitatis dissidium, augendis opibus et honori studebant, maximumque affectabant sacerdotium; vel credebant aut esse incongruum, aut fieri neutiquam posse; ut Deus carne humana indueretur, vel falsorum tandem prophetarum vaticinatione decepti sunt. Singulos autem hæresum auctores, ut ab iis diligentius caveamus, nominibus suis Lactantius appellat, palamque facit quæ vera sit catholica Ecclesia. Spondet denique se contra omnes hæreticos peculiari in opere disputatorum, nobisque hujus et sequentis libri argumentum proponit.

ARTICULUS V.

Analysis libri quinti.

In hujus libri prologo Lactantius declarat nullum sibi esse dubium, quin homines inepte religiosi, vix

lecto fortasse ejus aliorumque principio, illos stantia projiciant et execrentur, (cap. 1). Ab his tamen inhumanitatis jure postulat, ut eos prius legant, quam condemnent. Sed fatetur se hoc ab illis non impetraturum, qui christianos, inaudita causa, quibuslibet suppliciis excarnificatos trucidabant. Sperat tamen se non omnem prorsus operam perditurum. Nutans enimvero christianos confirmabit, aut saltem gaudebit se in veritatis luce versari. Neque etiam omnino desperandum fore ominatur, ut orationis dulcedo a suavitas mentes sanas ad ipsum audiendum alliciat. Ethnici siquidem sacris nostris scriptoribus ob rudem impolitumque loquendi modum non crederent. Sapientia itaque et christianæ religionis veritas idoneis præconibus cum indigeat, nec qui hæreticos ad eam tuendam, uti Minucius Felix, Tertullianus, et Cyprianus se contulere, ejus suffecerint defensionem, plures idcirco ausi sunt contra ignotam sibi veritatem scribere.

Duos autem ex illis eosque sibi notissimos ac cavos memorat, quorum alter philosophi officium professus, disputationes suas corruptissimis moribus destruxit (cap. 2). Tribus vero in libris, quos eorum religionem christianam evomuit, tam in propugnandorum cultu, quam in nostra religione impugnandis, vanus apparuit, ineptus, et ridiculus. Alter autem numero judicum, atque in primis faciendæ persequendi auctor, duos composuit libellos, græco *εὐαγγελίου* nomine inscriptos, quibus nisus est demonstrare sacram Scripturam sibi esse contrariam; Paulum et Petrum aliosque Christi discipulos fuisse piscatores, rudes, indoctos, et fallaciarum disseminatores; Christum a Judæis fugatum, ac collecta nongentorum hominum manu, furta fecisse et latrocinia; ab Apollonio vel paria vel majora, quam ab illo, edita miracula; ac tandem hunc Apollonium qui divinitatem sibi non arrogavit, Christo fuisse modestiorem (cap. 3). Sed his omnibus tam invictæ quam breviter infirmatis funditusque eversis, nos auctor noster admo- se impiis sacrilegorum horumque Scriptorum divulgatis commentationibus stimulatum, manum his admovisse libris conscribendis, in quibus christianæ religionis veritatem plenius et uberius, quam Tertullianus in Apologetico, ac Cyprianus in sua ad Demetrianum oratione, tuebitur et demonstrabit (cap. 4). D Suo autem si hortatu et exemplo præmonstratam viam docti homines inierint, non dubitat, quin brevi tempore pravæ religiones evanescant, solaque supersit christiana religio.

Finita hac præfatione, venit ad propositam de justitia disputationem (cap. 5). Summa vero, inquit, de virtus aut virtutis fons est hæc justitia, quam poëta et philosophi frustra quæsitam fluxerunt e terris migrasse in cælum. Saturno siquidem regnante, cultus veri Dei, pax summa, et temperantia ubique regnabant. At Jupiter postquam regnum eidem Saturno patri suo eripuit, terrore insolentissimæ protestatis homines a Deo abduxit, ut ipsum adorarent (cap. 6). Tum vero sublatus est veri Dei cultus, et ignoranti

cæcitas, error, vitium, avaritia, idololatria, malaque omnia postea ita inundaverunt, ut nullum amplius exstiterit justitiæ vestigium. Verum Deus indulgentissimus suum, ultimo appropinquante tempore, misit nuntium, qui hancce justitiam, quæ ipsa *Dei unici pia et religiosa cultora* est, ad nos tandem reduxit (*cap. 7*).

Cur ergo, inquires, illam non omnibus pariter dedit? Quamvis Lactantius huic quæstioni jam fecisset satis, rursus tamen respondet Deum non exclusisse penitus mala, eaque permisisse, ut virtus suum, sine quo constare nequit, adversarium haberet, ac christianorum fides et constantia exerceretur. Falluntur ergo, qui putabant a mundo abesse justitiam. Ante eorum enim oculos erat, et ab omnibus facile suscipi potest, si verum Deum colere et præcepta illius implere voverint. Si rite enim observarentur, nulla plane forent bella, nullæ dissensiones, insidiæ, fraudes, rapinæ, nulla stupra, adulteria, aliaque crimina; nullus esset extra generandi cupiditatem concubitus, ac per totum terrarum orbem mansuetudo, pietas, pax, innocentia, æquitas, temperantia, fides vigerent. Universa siquidem mala impius deorum cultus secum invexit (*cap. 8*).

Nulla igitur apud falsorum deorum cultores poterat esse justitia, quippe qui innocentes christianos, atque ut ipsi fatebantur, justorum imitatores, quibuscumque horrendis suppliciis vexando, et occidendo, belluas feritate superabant (*cap. 9*). Tantam autem crudelitatem, tantumque odium pepererat veritas, christianorumque pietas, et sanctimonia, quibus solent malorum hominum scelera argui et condemnari. Tam pii enimvero erant christiani, quam impii gentiles, uti auctor noster longa scelerum et criminum, in quibus hii quotidie volutabantur, enumeratione, atque Senecæ et Lucilii testimonio convincit. Quid vero, quod Æneæ exemplo ostendit tum etiam eos esse maxime impios, cum vellent pii omnibus videri (*cap. 10*).

Pro impietatis itaque merito gravioribus sæpe vexabantur malis, quæ illi fortunæ perperam tribuebant. Offenso etenim vero Deo, pœnas hii aliique, qui apud illos religiosi et natura boni videbantur, jure meritissimo solverunt. Jovem namque colebant, et Venerem, aliosque deos detestandis infames sceleribus. Quæ quidem omnia ut eorum cultores possent impune imitari, in theatris repræsentare non erubescabant.

Itaque ea fuit illorum impietas, et crudelitas, ut immanissimam, dictoque plane horrendam, quam Lactantius graphice depingit, in christianos commoverint *persecutionem* (*cap. 11*). Quin etiam sceleratissimi homines sacrilegas et a Domitio collectas leges condiderunt; ut scirent omnes quibus pœnis christianos multari oporteret. Sed hos imitari debebant ethnici, si sapientes fuissent, si vero stulti, illos spernere et irridere, vel suam illis relinquere stultitiam (*cap. 12*). Quis enimvero, nisi stultissimus,

A stulto invidet? At iidem ethnici cum in christianos tam crudeliter sæviunt, fatentur quidem illos non esse stultos, sed metuunt ne, invalescente in dies illorum justitia, ipsi *cum diis suis narinosi* deserantur. Et certe christianorum numerus nec tormentis, nec morte imminutus, semper crescebat (*cap. 13*). Quis autem non virorum tantum, sed mulierum etiam et puerorum invictam ubique gentium in immanissimis et horrendis suppliciis patientiam, auctumque semper eorum numerum considerando, confestim non intelligebat et illos minime stultos, et veram esse eorum religionem?

Nec sibi objici Lactantius patitur quosdam cessisse suppliciis. Data enimvero sibi facultate, et Ecclesiis pace, ad christianam professionem protinus redire, et acta peccati pœnitentia, firmior facta est eorum fides. Nostri porro martyres illatam sibi immanissimis cruciatibus mortem cum facillime vitare possent, eam longe gloriosius, quam Mutius et Regulus, sponte sua oppetierunt. In iis itaque martyribus vera, quæ ab Horatio et Seneca laudatur, virtus et sapientia, quemadmodum mera, ut canunt Sibyllæ, in gentilibus, fictitios deos colentibus, impietas et stultitia fuit.

Cur vero christianos tametsi sapientes, ab ethnicis stulti dicerentur, hanc Lactantius reddit rationem, quia justitia quamdam præ se fert stultitiæ speciem (*cap. 14*). Sed antequam id ille Carneadis Académici, ab Cicerone et Lucilio plurimum laudati, duplici pro justitia, et contra justitiam oratione ostendat, manifestum nobis utique facit duas justitiæ esse partes pietatem et æquitatem. Pietas autem est Dei cognitio et cultus. Æquitas vero seu æqualitas, omnes homines æquos et pares facit. Atqui ethnici Deum verum neque cognoscunt neque venerantur. Apud ipsos quoque erant pauperes et divites, ac diversæ omnino hominum conditiones, sicut et diversi honorum dignitatumque gradus. Nulla igitur apud illos fuit pietas et æquitas, ac proinde nulla justitia. Omnes vero christiani verum Deum colunt, ac quamvis corporum conditione diversi, spiritu nihilominus, et sincera animi demissione, seu *humilitate*, rerumque humanarum contemptu, opum atque utilitarum communicatione, pares erant et æquales (*cap. 15*). Tum deinde orationis a Carneade contra justitiam, quam philosophi nec invenire nec defendere potuerunt, habitæ hanc summam exhibet (*cap. 16*). In ea Carneades justitiam in civilem et naturalem divisit. Utramque vero subvertere eo conatus est, quod civilis sit quidem sapientia, sed justitia non sit, naturalis autem sit justitia, sed non sapientia. Plurima enim, inquit ille, quæ sapienter acta videbantur, injusta plane erant, uti patet exemplo hominis, qui vel venalis domus celat vitia, vel ut vitæ suæ consulat, tabulam alteri secum naufragium facienti, vel equum alteri secum in communi certamine ab hostibus vulnerato eripit. Verum tota hæc Carneadis oratio, cui doctiores ethnici respondere non poterant, ab auctore nostro firmis rationibus, dataque vera

sapientiae et stultitiae definitione confutatur, penitusque destruitur (*cap. 17*).

Altera Carneades pro iustitia oratione probare nititur ideo eam ab hominibus coli, et comparari, quia honor est debita virtuti merces (*cap. 18*). Sed hanc quoque orationem refellit Lactantius, quia Academicus ille homo sibi absurde contradixit, nec comperit habuit quod sit virtutis praemium. Ab solo siquidem illud dari potest Deo vero, qui voluit virtutem sub stultitiae specie esse celatam. Nec minus clare auctor noster ostendit ab ethnicis dementibus christianos in stultorum numero propterea censeret, quod torqueri et interfici mallent, quam tribus digitis thura falsis diis incendere.

Inexpiablem autem facinoris reos esse probat, qui huiusmodi diis, sive potius demonibus, quorum nec originem nec nomen noverant, impie servientes, Deum verum ab aliis coli non patiuntur (*cap. 19*). Prius siquidem quam christianis vim inferrent, probare utique debebant, qui qualesve sint eorum dii, quo cultu honorandi, et utrum illorum providentia mundus regatur. *Religio enim cogi, inquit, non potest: non vi et armis, non scelere et saevitia, non cruciatibus et caede, sed invictis rationum momentis, patientia et spontanea morte defendi persuaderique debet.* Voluntaria autem idcirco est, quia Deus nec amat nisi amantem, nec audit, nisi ex animo precantem. Atque ethnicorum religio tota est in ritibus externis, quibus falsos deos, christianorum, vero tota in animo, quo verum Deum adorant ac precantur.

Qui ergo deos non colit nullam illis facit injuriam, aut si quam faciat, haec ab ipsis diis, non vero ab aliis propulsanda erat (*cap. 20*). Neque etiam christianos ad sacrificia illis facienda cogere ulli licebat. Execratio namque est, non sacrificium, quod ab invito extorquetur: nec illud aut volentibus diis, aut christianis nolentibus prodesse poterat.

At objiciebant ethnici puniendos esse, qui religionem evertunt. Sed christiani, repouit Lactantius, eam minus destruebant, quam Aegyptii, qui bestias et dicta pudenda venerabant; quam alii ethnici, qui deos suos in templis adorabant, et deridebant in theatris: quam philosophi, qui docebant aut nullos esse deos, aut omnia sua sponte vel fortuito fieri: quam alii tandem, qui venditabant deos de terrenis rebus nullam habere curam, nec unquam ira aut gratia commoveri, nec ab ullo homine timendos. Verum insani revera gentiles, et furore a demonibus inspirato excaecati christianos, fictis diis sacrificare recusantes, quibuslibet atrocissimis suppliciis enecabant (*cap. 21*).

Verum hi ab iisdem christianis sciscitabantur cur illorum Deus patiatur suos cultores non solum cruciari, sed pauperes esse, miseros et inhonoratos (*cap. 22*). Sed huic quaestioni facile respondet Lactantius. Proposita etenim patientiae, quam virtutem maximam esse negare nemo potest, definitione, evidentissime ostendit haec a Deo permitti; quia non ad

fragilia corporis, sed ad perpetua animi bona respiciendum est. Deinde Deus sinit christianos his adversis tentari, ne rebus prosperis corruptantur, ut illorum probet fidem ac devotionem, ut eorum numerus augeatur, et plurimi relicto tandem deorum cultu, illorum sequantur exemplum. Neque tamen tyranni, qui in illos tanta inhumanitate saeviebant, id ferent impune, sed in extremo judicio punientur. Recte ergo hinc concludit dandam ab omnibus hominibus iustitiae, patientiae, aliisque virtutibus operam; ut finito hujus vitae decursu, aeternam mercedem accipiant.

ARTICULUS VI.

Analysis libri sexti.

Docet in hoc libro Lactantius quo ritu, quoque sacrificio Deum coli oporteat, ac quis sit verus in quo summa rerum consistit, Dei cultus (*cap. 1*). Nullus autem, inquit, alius hic est, nisi innocentia, quam solam Deus ab homine desiderat. Tota itaque via ethnicos errasse demonstrat, qui deos suos hostiis, sacrificiis, libationibus, aliisque externis ritibus, tamquam iis indigerent, colendos cenabant (*cap. 2*). Verus etenim Dei cultus est, quo mens colentis se ipsam illi immaculatam hostiam sistit. Quomodo autem id praestandum sit, deinceps a se auctor noster dicit esse patefaciendum, ut ad justitiam, qua, teste Cicerone, nihil melius, homines eradiantur. Primo autem docet duas esse humanae vitae vias, quarum una virtutis est, et ducit ad caelum; altera vitiorum, et ad inferos deprimit (*cap. 3*). Nobis autem enucleate explicat quam incogniti philosophis, poetisque fuerint utriusque viae exitus, quantumque illi in utraque explicanda a christianis dissideant. Dehinc ostendit tam planam, facilem et jucundam esse vitiorum viam, quam virtutum iter difficile, spinosum et asperum; sed finem illius sempiternam esse poenam, et hujus beatam immortalitatem (*cap. 4*). Nam haec aeterna felicitas maximis tantum laboribus, in hac vita constanter toleratis, conceditur. Quapropter Deus voluit communem hominibus esse adversarium, qui eis omni dolo et arte insidietur, coneturque illos ad peccatum allicere atque avocare a recta virtutum semita.

Ad singulas autem virtutes exponendas priusquam ille veniat, rejicit ac refellit datas a poeta Lucilio virtutis descriptiones, ex quibus Cicero vivendi officia, suis in libris explicata, traxerat (*cap. 5 et 6*). Planum dehinc facit virtutem praecise positam non esse, uti putabant, in boni et mali scientia, vel in augenda re familiari, vel opibus quaerendis, vel pretio divitiis persolvendo; aut bonorum malorumve defensione, aut commodis patriae parandis. Lucilium porro aliosque in tradendis virtutis definitionibus ideo deceptos esse colligit; quia cum nemo, nisi a Deo creditus, quae vera sit virtus, scire queat, hi umbram tantum et imagines ejus consecrati sunt (*cap. 7*). Haec accedit, quod falsa virtutis et sapientiae specie delusi, non animadverterunt varios vitiorum et inferni trames, quibus diabolus homines pro sua cujusque

centi nisi benedicendo respondeat; aut culpa sua alium hominem faciat sibi inimicum, aut injuriam ulli faciat, aut illatam ferat impatienter (*cap. 18*). Ibi autem Cicero recte corripitur, qui decernit pœnas ab eo, qui nos lacessivit, posse merito jure repositi. Qui enim pœnas a lædente repetit, jam victus est. Ad hæc vero Deus prohibet, ne sol super iram nostram occidat. Nec immerito Cicero Cæsarem in hoc potissimum laudat, quod nihil nisi injuriarum soleret oblivisci.

In Peripateticos ibi auctor noster adhuc recidit, eosque propterea insciæ condemnat, quia docebant iram esse virtutis fomitem, qua fortius adversus hostes dimicetur (*cap. 19*). Ira enimvero, cupiditas, et libido, unde fictæ a poetis tres furæ, hominem in omnia peccata præcipitem agunt; nisi earum limites a Deo constituti recte servantur. At sicuti gentiles eos prætergressi sunt, sic qui intra illos se continet. B patiens est, fortis et justus.

Gradum inde facit ad quinque corporeorum sensuum voluptates, quæ coerceri debent, aut quemadmodum animi affectus, ad rectam rationem revocari (*cap. 20*). In bellis autem unam tantummodo, quæ ad generandum pertinet, esse arbitratur; inlinitas vero in homine sed virtute comprimendas. Una ex iis est oculorum, quam nonnulli philosophi jurè merito proscribunt, nisi publica probarent spectacula, iisque delectarentur. Ludos vero circenses, ac nominatim spectacula gladiatorum vetita esse docet generali Dei lege, qua quodlibet homicidium facere, aut videre, aut filios recenter natos exponere omnibus omnino interdicitur. Nec minori severitate improbat comœdias, tragœdias, venationes Saturno dicatas, scenicos ludos Libero, memoratos circenses Neptuno consecratos, cæterasque ejusmodi ludorum celebrationes.

Neque etiam minus, inquit, vitiosa est aurium voluptas, quæ ex suavitate vocis, sermonis et cantus maxime in scenâ et theatro percipitur (*cap. 21*). Eam sane ob causam voluit Deus divinas scripturas simplici sermone conscribi. Si cui autem homini voluptati sint cantus et carmina, huic, ait Lactantius laudes Dei canere et audire debet esse jucundum.

Gustatus autem et odoratus oblectamenta similiter cavenda sunt (*cap. 22*). Turpe siquidem bono sapientique viro est, si ventri et gulæ serviat, aut floribus incedat coronatus. Voluptatum præterea illecebræ arma diabolo subministrant, quibus titillat animas, earumque virtutem expugnare conatur.

Fatetur quidem Lactantius voluptatem tactus esse totius corporis sensum: sed de sola libidine disserit (*cap. 23*). Quamvis autem hæc in hominibus longe major et ardentior, quam in cæteris animantibus sit; eam tamen diabolus variis modis, ac maxime lupanaribus, palam et impune constitutis, acuit et inflammat. Contra ejus itaque impetus maxima virtute armari debemus. At si quis ejus affectus frænare non possit, illam intra legitimi thori contineat præscriptum. Nulli enim viro plures mulieres, neque ulli mulieri

A plures viros ullo plane modo simul habere licet. Ab utroque autem conjuge servanda est conjugii fides, ac nefas omnibus legit ma illius voluptate uti, nisi suscipiendæ sobolis causa. Vitandum itaque non tantum omne adulterium, sed prava cogitatio, ita ut nullus alienam mulierem videndo, illam animo concupiscat. Neque objiciendum difficile esse frænos injicere voluptati. Plurimi etenim, ait auctor noster, beatam et incorruptam corporis integritatem retinuerunt. At hoc continentæ genus, quod Deus non præcipit, sed dumtaxat consulit, est virtutis tamquam consummatio, qua homo ipsi Deo fit similis.

Si quis porro libidine, cupiditate, aut alio quovis modo peccaverit, non desperanda peccati venia, quam Deus sincere vereque pœnitenti concedit. Nec est sane quod quis sibi de peccato occulto blandiator. Nam nihil, uti ibi Lactantius variis Senecæ Ciceronisque verbis confirmat, est Deo absconditum. C. Omni itaque peccati labe expurganda est conscientia, illique soli aperienda, qui eam sanare potest (*cap. 24 et 25*).

Quisquis autem virtute omni præditus, Dei præceptis paret et obedit, hic verus illius cultor est, ac vere illi sacrificat. Non enim Deus verbenas, fibras, cespitem, ebur, aut ullum texturæ ac picturæ opus, non immolationes, et sanguinem pecudum, non magnifica templa exigit, sed puram mentem, castam innocentemque vitam, laudes, hymnos et gratiarum actiones, quæ, uti Trismegistus memorat, vera dona sunt, et sacrificia, quæ Deus ab homine, ad justitiam, sicut ait Tullius, nato postulat. Hac porro justitia et virtute constat verus Dei cultus, veraque religio. Cæterum ab omnibus misericordia Dei imploranda est, petenda venia peccatorum, et ipse Deus in corde nostro consecrandus.

ARTICULUS VII.

Analysis libri septimi.

Hujus libri initio Lactantius palam declarat instituendam a se disputationem de divino perpetuæ felicitatis præmio, quod variis sacrarum Scripturarum testimoniis, et argumentis probabilibus se demonstraturum esse confidit (*cap. 4*). Sed antea probandum esse putavit quam ob causam factus sit mundus, ac refellendam opinionem Platonis, qui eum semper mansurum, et Aristotelis, qui semper fuisse, ac semper futurum prædicavit. Veriorem quidem esse existimat sententiam Epicuri, qui auctore Democrito, mundum et ortum esse, et perituum asseverat. Sed nec ille, nec alii, inquit, philosophi veritatem leviter odorati, rationem reddere potuerunt cur mundus resolveretur. Quin etiam hi vitiis et cupiditatibus irriti, ea nunquam vera esse intellexerunt, quæ a christianis traduntur.

Tot vero tantorumque errorum præcipua procul dubio origo fonsque fuit, quod propriis ingenii viribus ea comprehendere voluerint, quæ ab homine, nisi a Deo edoctus fuerit, non possunt intelligi (*cap. 2*). Stoicos vero nominatim corripit, qui modo naturam

matum : sed contendit animam, quæ tenuissima est, nec ullum sub corporis sensum cadit, a cœlesti subtilitate, ut alibi ipse Lucretius cecinit, deduci, sive a Deo creari. Falsum vero est corpus interire simul atque discedit anima. Per multos etenim dies postea integrum manet, ac certis quibusdam aromatis conditum, durat perquam diutissime.

Instabat Lucretius : Sensus in pueris crescit, viget in juvenibus, in senibus minuitur. Ergo sensus, sive anima mortalis est. Respondet Lactantius aliud esse mentem, qua vivimus; et aliud animam, qua cogitamus. At mens, inquit, sive intelligentia in homine pro ætate augetur et minuitur. Anima vero in eodem semper permanet statu. Præterea si memoria scientiaque aliquid accipiant incrementi aut detrimenti, vel si plane deficiant, non animi, sed corporis est vitium.

Urgebat idem Epicureus animam dolori et tactui, atque idcirco fragilitati et mortis esse obnoxiam. Quin immo, ait auctor noster, anima mœrorem repellit sapientia et virtute, quæ immortalitatis est fabricatrix.

Eadem facilitate illud diluit, a Lucretio additum, animam morbo et oblivione cum corpore suo affici. Virtus enim propterea, inquit, adhibenda est, ne mens, non autem anima ullo frangatur corporis dolore, et oblivionem sui patiatur.

Nec hilum quidem proficiebat Lucretius rursus obijciendo animam esse corporis partem, quæ ab illo separata non magis sentit, quam oculus a corpore avulsus. Negat siquidem Lactantius, ac pernegat animam esse corporis partem; sicuti omnes recte inficiantur id, quod in vase aut domo continetur, illius esse partes.

Cæteris autem omnibus imbecillius fatiliusque illud esse censet, quod rursus opponit Epicureus ille poeta animam paulatim ex morientibus corporis partibus emigrare. Nam anima in his, qui uno momento interficiuntur, e corpore statim erumpit. Ex frigescentibus vero aliorum, diuturno morbo laborantium, membris si paulatim se explicare videatur, illud non animæ, sed corporis defectu accidit.

Ridet porro Lactantius Lucretium qui demum urget ridiculum animæ sese dissolvi conquerentis commentum. Quis enim animæ ullius etiam Epicurei morientis audivit aliquando ejuscemodi querimoniam? Quæ etiam potest esse hominis mortui querela? Denique morientes plurimi se exire potius et proficisci, quam mori, voce aut gestu significant.

Poterat quidem auctor noster Epicureis opponere Pythagoreorum de animæ transmigracione opinionem. Sed eam prætermittit, utpote quæ absurda, nec commemoratione, aut confutatione digna sit. Veram autem de animæ immortalitate sententiam stabilit et confirmat non solum Trismegisti, Apollinis Milesii et Sibyllarum testimoniis, sed quia etiam nullus eam negare auderet coram mago quodam homine, qui novit animas suis carminibus evocare. Neminem vero censet esse magis insulsum et fatuum, quam Aris-

toxenum, qui cum nullam esse animam diceret, se vivere, et mentem, qua id cogitaverat, se habere non intellexit (cap. 13).

Quando autem et quomodo post corporis mortem homines impli pœna æterna mulctandi, et justis beatæ immortalique mercede remunerandi sint, ut explicet Lactantius, haud dubitanter asseverat appropinquare judicii tempus, ac mundum, quem quidam philosophi a multis sæculorum millibus exstitisse somniaverant, expletis ab ejus ortu annis sex millibus consumendum: sed hanc ille opinionem rationibus ex quadam tantummodo convenientia petitis stabilire nititur (cap. 14).

Plura tamen signa, inquit, hanc extremam mundi cladem præcurrent (cap. 15). Ubique enim quælibet calamitates, miseræ, impietas, et omnium vitiorum illuvies terram obruent. Ægyptus sanguine tamquam flumine operietur. Romanum imperium, cujus varias ætates Seneca descripsit, subvertetur, quemadmodum a Prophetis, ac Sibylla et Hystaspæ prædictum est (cap. 16). Post bella siquidem civilia decem regni illud inter se partientur, donec ex extremis septentrionis finibus oriatur rex potentissimus, qui tres et his decem regibus delebit, ac princeps omnium constituetur. Quæ autem quantaque, eo regnante, mali et prodigia futura sint, auctor noster enucleate recenset.

Addit ille mittendum a Deo prophetam magnum, qui editis pluribus miraculis, multos ad Dei cultum convertet (cap. 17). Sed hic propheta ab alio rege, ex Syria oriundo, occidetur, ac sine sepultura relicus, post diem tertium reviviscet, rapieturque in caelum. Impius autem ille rex, et mendaciorum propheta, si ipsum constituet ac vocabit deum, atque ut adoretur, signa faciet et prodigia. Templum vero Dei dirueri conabitur, jubebit sectatores suos non secus ac pecudes signari, immanissima crudelitate vastabit orbem terræ, et montem, in quem veri Dei cultores conligent, obsidebit. Sed Deus eorum precibus exoratus, mittet ex cœlo regem magnum, qui illos liberabit, impiosque omnes disperdet. Quæ quidem omnia Hystaspis testimonio, et prolatis a se tam Hermæis, quam Sibyllarum verbis prænuntiata esse arbitrat (cap. 18).

Porro autem rex ille magnus, postquam ceciderit gladius, de cœlo noctu descendet, ipso paschalis prævigilio, ac comitantibus Angelis, qui tradent in manus justorum impios montem obsidentes (cap. 19). His vero deletis, et monte exciso, solus fugiet impius Antichristus, qui quarto postea prælio debellatus, scelerum suorum cum principibus et tyrannia læti pœnas. Demum exstincta malitia, requiescet orbis, atque simulacra deorum, et omnis idololatria penitus exstinguetur.

Postea resurgent mortui, et a magno rege, Dei filii cultores veri Dei judicabuntur, ac singuli pro meritis aut mercedem accipient aut pœnam (cap. 20). Ibi autem Lactantius explicat quomodo et quo igne animæ improborum hominum, tametsi immortales ac spiri-

tuales, revera cruciabantur. Quin etiam addit justos A etiam igne examinandos (cap. 21).

Neque hæc, inquit, mera sunt, ut quidam putant, poetarum, cæteris scriptoribus antiquiorum figmenta. Nam hi veram de hominum resurrectione doctrinam, assiduis prophetarum nostrorum concionibus predicatam, non satis intelligentes, aut immutarunt, aut corruerunt. Maronis autem testimonio id confirmat, atque insuper ostendit certissimum illud documentum a nemine posse ideo labefactari aut infirmari, quia post tot sæcula nullus ab inferis vivus remeavit (cap. 22).

Falsos itaque illos esse pronuntiat, qui docuerunt animas aut renasci, vel de corporibus in alia corpora migrare. Nam mortui reipsa resurgent, quando eorum animæ, uti a Chrysippo et Sibylla traditum, B corporibus suis rursus a Deo induentur. Nec putat curiosius inquirendum quomodo id fieri possit. Nulla enim operum Dei etsi ratio reddi queat; credere tamen debemus ab illo veterem hominem ineaarrabili modo restituendum, qui novum creavit (cap. 23).

Post maximum autem, ait ille, iudicium, et justos ad vitam revocatos, Christus mille annis regnabit inter homines, ac cum eis versabitur (cap. 24). Nos autem admonet se breviter ea enarrare, quæ opinabatur per id tempus eventura, ac quale futurum hominum vivendi genus. Propter varias autem de elapso ab ortu mundi annorum numero opiniones, dictum fatetur esse difficile, quando complebuntur sex illa annorum millia, quibus finit, mundi, sicuti superius dixerat, fiet lapsus et ruina. Putat tamen annos ab eo, C quo hæc scribebat, tempore non amplius superesse quam ducentos (cap. 25).

Tum deinde nostros ille ante oculos ponit quanta mala, finiente millenario Christi regno, princeps demonum cum suis asseculis facturus sit, quomodo cum iis penitus interibit, ac solus per septem annos permanebit Dei populus (cap. 26). His tandem expletis, mundus, inquit, renovabitur, homines transformabuntur in angelorum similitudinem, iniusti resurgent, ut cum dæmone et ministris ejus igne cruciatuque sempiterno torqueantur. Porro autem ille declarat hanc esse sanctorum prophetarum doctrinam, quam quidem quia christiani abscondebant, execrandas opiniones illis ethnici falso ascripserunt. Posthæc in quibusdam tantum editionibus sub- D jungitur epilogus, quo Lactantius Constantini Magni laudat pietatem, ac de restituta christiana religione gratulatur. Sed hæc in melioribus codicibus prætermissa tam spuria et supposita videntur, quam certum est auctorem nostrum omnes adhortari ad suscipiendam veram religionem, ad fragilia caducaque bona contemnenda, ad dandam semper justitiæ aliisque virtutibus operam, ut possint promissum a Deo sempiternæ felicitatis præmium consequi (cap. 27).

CAPUT II.

De horum librorum auctore, titulo, argumentis, numero, divisione in capita, ac quas ob rationes in lucem editi sint.

ARTICULUS PRIMUS.

De horum librorum auctore, ac titulo, quid Institutionum divinarum nomine intelligatur, de totius Operis, singulorumque librorum titulis, argumentis, numero, atque in capita divisione.

Lactantium horum septem de divinis Institutionibus librorum esse verum auctorem tantus tamque unanimis omnium semper fuit consensus, ut nulla, ne minima quidem ea de re controversia haberi posse videatur. Nihil itaque necesse est infinita propemodum illorum, atque in primis recentiorum, quibus id probetur, testimonia a nobis congeri. Unum tamen instar omnium testem omni exceptione majorem appellabimus Hieronymum, qui disertissime asseverat ab Lactantio nostro compositos: *Institutionum divinarum adversus Gentes libros septem* (Hieronym. *Catalog. script. Eccl.* § 80, pag. 121). In sua quoque ad Magnum oratorem epistola: *Septem, inquit, libros adversus Gentes Arnobius edidit, totidemque discipulus ejus Lactantius, qui de Ira quoque et Opificio Dei duo volumina condidit, quos si legere volueris, Dialogorum Ciceronis in eis ἐπιτομὴν reperies* (Epist. 85, ad Magn. pag. 656). Et rursus in alia epistola, ad Pammachium et Oceanum hæc scribit: *Quis mihi interdicere potest, ne legam Institutionum ejus, Lactantii, libros, quibus contra Gentes scripsit fortissime* (Epist. 41 ad Pamm. et Ocean., pag. 345)?

Visne aliud adhuc certius tibi dari testimonium? Ecce præsto est ipsiusmet testificatio Lactantii, qui alio in opere, ubi impios falsorum deorum cultores exagitat, hæc totidem verbis scripsit: *Sed imperitiam horum jam coarguimus in secundo divinarum Institutionum libro* (Lactant. lib. de Ira Dei, cap. 2). Postea vero alios castigat de Christo domino prave sentientes: *Quos, inquit, ex parte jam refutavimus in quarto supradicti operis libro*. Ubi quoque notat peripateticorum de ira temperanda opinionem: *Quibus, ait ille, in sexto libro Institutionum respondimus* (Ibid. cap. 17). Quid plura? Ille rursus eadem in commentatione: *Satis, ait, ut opinor, ostendimus in nostris Institutionibus deos multos esse non posse* (Ibid. cap. 11). Manifestum denique fecimus in hisce divinarum Institutionum libris ab illo suum de Opificio Dei librum citari. Ab ipso itaque et hunc et alios a se compositos significat. Ratum igitur certumque omnino est Lactantium nostrum esse horum librorum auctorem ac parentem.

Nec minus ex jam citatis illius et Hieronymi verbis constans fixumque esse debet non alium his, de quibus agimus libris, ab Lactantio præfixum titulum, quam Institutionum divinarum. Cur autem eo titulo illos inscripserit, ex his colligere possumus ipsius verbis: *Si quidam prudentes, et arbitri æquitatis, institutiones civilis juris compositas ediderunt, quibus*

civium dissidentium lites contentionesque sopirent; A quanto melius nos et rectius divinas institutiones litteris persequemur, in quibus non de stillicidiis, aut aquis arceendis, aut manu conserenda, sed de spe, de vita, de salute, de immortalitate, de Deo loquemur; ut superstitiones mortiferas erroneasque turpissimas sopiamus (lib. I Institut. cap. 1). Quemadmodum igitur plurimi, uti ex eorum operibus liquet, aliique summi, uti ait Cicero (Cic. lib. I de Legib.), viri libros de Jure civili et Legibus, atque ut ejusdem Ciceronis verbis utamur, de stillicidiorum, ac de parietum jure, aut de stipulationum et judiciorum formulis componendis, a se editos, institutiones civilis juris appellavere, sic longe melius rectiusque Lactantius putavit hos libros suos, in quibus de evertendo falsorum deorum, et stabiliendo veri Dei cultu agitur, Institutionum divinarum nomine et titulo esse inscribendos.

Quid autem institutionum nomine significetur, si roges, respondebimus visum quibusdam eos designari libros, quibus prima docendæ alicujus artis, seu scientiæ elementa ita explicantur, ut rudes adhuc et indocti homines illam gradatim assequi possint. Verum Lactantius ampliori significato nomen illud adhibuit. Palam siquidem profitetur se hoc in opere de omnibus christianæ religionis institutis, falsisque gentilium superstitionibus, multo plenius et uberius disputavisse, quam cæteri sua usque ad tempora christianæ religionis defensores disceptaverunt. Quapropter Institutionum divinarum nomine plenam et integram de enucleandis ac vindicandis ejusdem christianæ religionis præceptis et institutis, ac de ethnicorum impiis cultibus coarguendis designat disputationem. Ubi itaque hos ille libros aut alii solo citant Institutionum nomine, id brevitalis causa factum, nullus, ut opinor, disiltebitur.

Quamvis autem generalis sit ille totius operis titulus, singulis tamen libris suam, quemadmodum in antiquissimis editionibus legitur, peculiarem inscriptionem videtur præposuisse. Nos quidem non fugit hæc inscriptiones in recentioribus nonnullis editionibus fuisse aliquando immutatas. Verum illas sine his correctionibus ab ipsomet Lactantio profectas esse nobis facile persuadebitur. Nam illæ non solum in antiquis illis editionibus, sed in manuscriptis etiam codicibus cum recentioribus tum antiquis, eodem modo sub cujusque libri fine, et sequentis initio, repræsentantur. Quid vero, quod et illud ex ipso Lactantio colligi potest? In fine enim libri tertii titulum et argumentum libri quarti sic explicat: *Quæ religio, et quæ sapientia vera sit, liber proximus indicabit* (lib. III Inst., cap. 30). Simili etiam modo librum quartum sic absolvit: *Sequitur, ut, quoniam satis de religione vera, et sapientia locuti sumus, in proximo libro de justitia disseramus.* (lib. IV, cap. 30). Si quis tamen inde aliquem, antiquissimis codicibus scribendis præfectum, inde singulis libris titulos inscribendi sumpsisse occasionem contendat, in sua manere potest sententia, ac si id rite probaverit, nos illico cedemus.

Quod de diversis et operis totius, et cujusque libri inscriptionibus diximus, idem de illorum argumetis dicendum. Toto enim in opere unum et generale, et singulis in libris singulare aliquod argumentum tractatur. Commune enim, libris omnibus, his a Lactantio proponitur verbis: *De religione nobis, reliquæ divinis instituitur disputatio* (lib. I Inst., cap. 1). Duæ vero sunt illius disputationis partes; quarum prima ille falsas gentilium religiones tribus prioribus libris funditus evertit: secunda vero christianæ religionis veritatem et sanctitatem in aliis sequentibus asserit, stabilis ac demonstrat (lib. IV, cap. 30).

Singulare quoque uniuscujusque libri nobis exhibet argumentum. In primo enim, quem primam institutionem appellat, falsas, sicuti ipse loquitur, deorum religiones reteggit. In secundo fontem causaque patefacit, quibus homines primitus crediderunt plures esse deos, et in pravo eorum cultu postmodum perseveraverunt (lib. I, cap. 23; lib. II, cap. 1). Vana dehinc in tertio (cap. 1, 2, 25, 30) explodit ethnicorum philosophiam. Quarto (cap. 3, cap. 30) in libro ostendit quæ vera sit sapientia et religio. At in eo contra Judeos potissimum de Christo Domino disputat. Cum gentilibus vero speciatim in libro quinto (cap. 1) congressus disserit de justitia. In libro sexto (cap. 1, cap. 2, cap. 3) docet quis verus sit cultus, sive, ut ipse ait: « quo ritu, quoque sacrificio Deum coli oporteat: » ac quæ sint virtutes, earumque formæ ac termini. Denique libri septimi (cap. 1) argumentum est « Divinum, » quemadmodum Lactantius ipse dixit, « præmium beatitudinis perpetuæ; » vel, sicut alibi, « Quid virtus mercedis a Deo mereat, » et brevius alio in loco: « De vita beata. » Quo autem modo argumentum illud tractaverit, ex his accipe illius verbis: « Satis et huic parti satisfaciemus, cum testimoniis divinarum litterarum, tum probabilibus argumentis. » Post hoc ultimum verbum in antiquissimo codice Bononiensi additum notatur *etiam*. At si vera genuinaque sit hæc lectio, ibi *vatum* nomine debent procul dubio intelligi Hystaspis, Hermetis, ac potissimum Sibyllarum decantata oraculorum, quæ hocce in libro frequentius citantur (lib. VI, cap. 3; lib. III, cap. 13; lib. I, cap. 4).

Totum porro divinarum Institutionum opus in heptem, nec plures libros ab ipsomet Lactantio distributum fuisse citatus a nobis paulo ante Hieronymus apertissime testificatur. Quamvis autem id penitus tacuisset, quid, quæso, clarius his ipsiusmet Lactantii verbis: « Nullus suavior animo cibus est, quam cognitio veritatis, cujus (mss. duo antiquissimi regie bibliothecæ, cui) asserendæ atque illustrandæ septem volumina destinavimus. » (lib. I Inst., cap. 1). Præterea ille libro primo (cap. 23) finem se imposuisse his verbis significat: « Sed jam libro facere finem decrevi, ne modum excedat. » Similiter libro tertio (cap. 30): « Planius quæ religio... liber proximus indicabit: » et quarto (cap. 30): « In proximo libro de justitia disseremus. » Ab ipso autem libri secundi initio (cap. 1): « Quanquam, inquit, primus,

libro religiones deorum falsas esse monstraverim. » A In eodem libro (cap 3) : alios quatuor posteriores hunc designat in modum : « Scientiæ veritatis explicandæ, quatuor posteriores libri servient, » et in septimo priores libros memorat. Huc accedit, quod ab uno libro nos mittit ad alium. Nam præter illa quæ paulo ante annotavimus, ipse in his libris nos remisit a tertio et quarto ad secundum; a sexto ad tertium, a septimo ad secundum, ac denique postquam variis in locis septimum *Institutionum* librum ultimum fore sæpius dixisset, hæc in illius epilogo totidem verbis scripta legimus : « Decursis propositi operis septem spatiis, ad metam protracti sumus. »

Quam verum itaque et manifestum est hocce opus a Lactantio ipso septem in libros fuisse divisum, tam certum profecto omnibus esse debet horum librorum in capita divisiones, eorundemque capitum argu- B menta non a Lactantio esse composita, sed ab alio scriptore, eoque admodum recente, qui primæ illorum editionis ætatem non longo temporis intervallo superavit. Neque enim in antiquis codicibus manuscriptis, quos videre licuit, hæc habentur, sed tantum in recentioribus.

ARTICULUS II.

Quibus rationibus Lactantius ad hos libros conficiendos adductus sit, et utrum Minucius Felix, Tertullianus ac Cyprianus non plene suscepto defendendæ christianæ religionis muneri satisfecerint.

Varias Lactantius reddit rationes, quibus ad hos libros edendos ac publicandos adductus est. Testatum C enim primo facit se his scribendis ideo animum apulisse, ut illustrandæ veritati daret operam, ac doctis hominibus veram sapientiam, et indoctis veram religionem ostenderet, ac singulorum mentes cœlestibus præceptis imbutas, ad verum divinæ majestatis cultum posset dirigere (*lib. 1 Inst., cap. 2*).

Præterea si maximi oratores sub vitæ finem sese vanæ gentilium philosophiæ tradiderunt, ac jurisconsulti quasdam composuerunt juris civilis institutiones, ipse multo æquius, consultius, et utilius esse putavit has divinas institutiones litteris consignando, ad veram, piam, divinamque sapientiam, quasi ad portum aliquem tutissimum, se conferre, « in quo omnia, inquit, dictu pronæ sunt, auditu suavia, facilia intellectu, honesta susceptu. » Neque tamen D suum dumtaxat propter peculiare commodum propriosque usus tantum opus aggressus est; sed, ut superstitionibus mortiferis, turpissimisque erroribus sopitis, ac penitus extinctis, veritatem christianæ religionis demonstraret. Septem itaque volumina huic asserendæ atque illustrandæ destinavit, ut ethnici ea informentur, nec obdurati, aut pervicaciores contra se ipsos, et contra ipsa Solis luce clariora rectæ rationis lumina amplius pugnent, ac tandem ab inveteratis erroribus liberentur. Si qui vero pertinacissimi adhuc aures claudant, sperat non defuturos sanæ mentis homines, quibus veritas, non insuavi prorsus et impolito sermone tradita placeat.

At si nemo adhuc ex illis, quod difficile est, ad sanam mentem, et viam salutis redire velit; nutantes saltem christianos scriptis suis confirmabit. Denique si nemini, quod credibile non videtur, sibi certe scripta sua proderunt, gaudebitque in veritatis lumine versari (*lib. iv, cap. 5, et lib. v, cap. 1*).

Una autem in primis horum librorum conficiendorum ratio et occasio auctori nostro ea fuit, quod persuasum habuerit idoneos peritosque ad suam usque ætatem defuisse doctores, qui vehementer, qui acriter redarguerint publicos gentilium errores, et integram christianæ religionis causam ornate ac perfecte defenderint (*lib. v, cap. 2*). Duo vero potissimum ethnici scriptores, de quibus paulo post, hac strenuorum pugilum penuria stimulati, christianam religionem, ipsomet Lactantio præsertim ac dolente, ausi fuerant sacrilegis litteris lacessere et impugnare. Tam superba ergo impietate et veritatis conscientia ille incitatus, ac coactus, hos conscripsit libros, quibus vanos illorum impetus frangeret, perfectamque et omnibus numeris absolutam exhiberet ejusdem christianæ religionis defensionem. Sed necesse est hæc a nobis paulo fusius explicari.

Mirum enimvero multis videri potest qua Lactantius ratione idoneos christianæ religionis defensores suum usque ad tempus defuisse tanta confidentia asseveret, nisi de iis tantum, qui sibi noti fuerunt, expresse loqueretur. At mirabilis quibusdam illud videbitur, quod in horum numero posuerit Minucium Felicem, Septimum Tertullianum, ac Cyprianum; Arnobium vero præceptorem suum altissimo silentio præterierit. Non enim hic magis perfecte, quam illi, christianæ religionis egit causam. Sed tanti silentii causa fortassis fuit præceptoris dignitas. Forte etiam incognitæ illi fuerunt Arnobii lucubrationes, quas nuper in Africa ediderat. Inde quippe Lactantius junior egressus, tamque longe positus, quid in ea ab magistro suo scriptum fuerat, potuit ignorare. Sed quidquid sit de Arnobio, quid, inquiet aliquis, tribus aliis celeberrimis scriptoribus, a Lactantio memoratis, defuit; quominus tam præclaro christianæ religionis defensorum munere fungerentur? Respondet libere Lactantius Minucium Felicem se totum ad id studium non contulisse, id est, non plenam, et integram, sicut facile poterat, instituisse de tuenda christianæ religionis veritate disputationem. At nos ea de re in nostra de illius libro dissertatione jam egimus (*Dissert. in Minuc. Octav., cap. 2, art. 1*).

Duo autem in Tertulliani pro christiana fide *Apologético* Lactantius desiderat, et doctrinæ christianæ institutionem, et sermonis elegantiam atque claritatem : « In eloquendo, verba Lactantii sunt, parum facilis et minus comptus, et multum obscurus fuit. » (*lib. v, cap. 1*). Neque ab hac opinione multum recessit Hieronymus, qui ad Paulinum hæc scripsit in verba : « Tertullianus creber est in sententiis, sed difficilis in loquendo. » (*Hieronym. Epist. 49 ad Paulin., pag. 567*). At quantavis, inquiet alii, sit sermonis illius barbaries, et obscuritas; utraque

tamen recte compensatur maxima sane argumentorum vi, robore et pondere.

Veruntamen quod ad stabiliendam nostram doctrinam spectat, Lactantius fatetur Tertullianum in eo libro recte quidem absurdis ethnicorum accusationibus respondisse, sed negat satis ab eo explicata, aut probata fuisse nostrae religionis documenta : « Aliud tamen est, inquit, accusantibus respondere, quod in defensione aut negatione sola positum est, aliud instituere, quod nos facimus, in quo necesse est doctrinae totius summam contineri. » (*Lact. lib. v, cap. 4*).

Sed Tertulliano non aliud in suo Apologetico propositum fuit; nisi ut evidenter omnibus ostenderet christianos omnium etiam gravissimorum criminum accusatos, sed numquam auditos, multoque minus convictos ab ethnicis plane immerito condemnari. Quamobrem suo in Apologetico nihil aliud probandum in se suscepit, nisi manifestissimam omnibus facere veram christianorum doctrinam, innocentiam, summam vitae et morum integritatem, ac gentiles eorundem criminum revera esse reos, quorum falsissime illos accusabant. Atqui ille haec omnia suo in libro luculentissime perfecit, quamvis non omnia, sed praecipua tantum christianae religionis documenta tam sincere exponat, quam breviter, sed evidentissime demonstrat. Proposito itaque suo cum cumulate satisfecerit, nec illi, nec ulli cuilibet auctori vitio verti debet quod plura non dixerit, quam ad institutam disputationem conducere arbitrabatur. At volebat proculdubio Lactantius susceptam a Tertulliano christianorum defensionem tam arctis finibus non coerceri (*Dissert. in Tertullian. cap. 4, art. 4*).

Major est illius de Cypriano conquestio. Quanto enim magis laudat illius ingenium et eloquentiam, tanto magis illum redarguit, quod in sua adversus Demetrianum, christianae religioni oblatrantem, disputatione « sacramentum ignorantibus, » id est, gentilibus, « placere ultra verba » non possit (*Lactan. lib. iv, cap. 2 et cap. 4*). Rationem ab eo si postules, respondet : « Quoniam mystica sunt, quae locutus est, et ad id praeparata ut a solis fidelibus christianis audiantur. » Quae vero illa mystica sint, postea sic explicat : « Non enim Scripturae testimoniis, quam ille, Demetrianus, utique vanam commentitiamque putabat, sed argumentis et ratione refellendus erat. » Quin etiam palam, et vix ulla absque excusatione narrat eum non modo a doctis hujus saeculi viris ea propter irrisum, sed se etiam audivisse quemdam sane disertum hominem, qui Cyprianum, « immutata una littera, Coprianum vocaret, quasi quod elegans ingenium, et melioribus rebus aptum, ad aniles fabulas contulisset » (*ibid. cap. 4*). Et certe nomen Coprianus, seu Copreus, et Coprea, sive, ut alii, apud Suetonium legunt Coprias, a verbo graeco κοπρία et κοπριον derivatum est, quod scurram, rabulam, sycophantam, vilemque significat hominem, qui magna quidem de se praedicare, sed aniles et ineptas fabu-

las venditare solebat (*Sueton. in Vit. Neron. § 6, et in Claudii § 8*).

Nulli quidem mirum videri debet, si gentiles Cyprianum, eorum religionis hostem infensissimum, dieteris, irrisionibus et contumeliis vexare tentarunt. Sed admirationem plurimis movet Lactantius, qui eas his solum repulit verbis : « Raptus, inquit, eximia eruditione divinarum litterarum, ut iis solis contentus esset, quibus fides constat » (*ibid. et Inst., cap. 4*). Censuit itaque Cyprianum in sua adversus Demetrianum disputatione debuisse prius humana philosophorum et historicorum, quam divinae scripturae sacrae afferre testimonia. Quoniam enim haec ille « nondum, » ut ait Lactantius, « capere non poterat, debuit suis potissimum refutari auctoribus. »

Non male forsitan, si haec prima fuisset Cypriani cum Demetriano de christianae religionis veritate concertatio. Sed plures antea se habuisse significat ab ipso orationis suae exordio, ubi Demetrianum sic alloquitur : « Cum ad me saepe studio magis contradicendi, quam voto discendi venires, et clamoris vocibus personans, malles tua impudenter ingerere, quam nostra patienter audire. »

Nonnulli itaque respondent citata a Cypriano sacrarum Scripturarum loca, ex prophetarum desumpta esse testimoniis, quae validissimum, ut videbimus, adversus ethnicos pro firmanda religione christiana argumentum suppeditant. Sed ad Cypriani defensionem illud magis facit, quod haec in commentatione refellendam suscepit calumniam Demetriani et aliorum gentiliun, qui christianos omnium quibus mundus concutiebatur, malorum causam esse clamitabant. Atqui eam evertit iis Sacrae Scripturae testimoniis, quibus haec mala in scelerum ab ethnicis commissorum vindictam futura praenuntiabantur. At quia haec evenerunt sicuti longe antea praedicta fuerant, iidem gentiles negare non poterant divina esse horum oraculorum, et totius sacrae nostrae Scripturae auctoritatem. Quibusdam insuper nec infrahis sane rationibus insulsam Demetriani criminationem refellit.

Denique de illa Lactantii censura haec Hieronymus ad Magnum oratorem scripsit verba : *Cyprianus vir eloquentia pollens et martyrio, Firmitate errante, mordetur, cur adversus Demetrianum scribens, testimoniis usus sit prophetarum et apostolorum, quae ille ficta et commentitia esse dicebat, et non potius philosophorum et poetarum quorum auctoritatem, ut ethnicus, contraire non poterat* (*Hieronym. Epist. 93, ad Magn. pag. 653*). Quid autem, amabo te, eo verbo mordetur indicare voluit? Nonne detractionem aliquam, nec prorsus aequam reprehensionem? Eo enim significatu a Terentio scriptum legimus : *Invidere omnes mihi, mordere clanculans* (*Terent. Eunuch, act. 3, scen. 4, v. 20*). Ab ipsomet quoque Hieronymo illud eodem sensu usurpari non inepte forsitan quis colliget ex subsequentibus illius verbis : *Cyprianus quod idola dii non sint, qua brevitate, qua historiarum omnium scientia, quorum*

verborum et sensuum splendore perstrinxit (*Hieronym. loc. cit. pag. 657*). Nonne autem his verbis significat Cyprianum rite suo defensoris christiani munere functum, si non in sola, uti putavit Lactantius, adversus Demetrianum, in aliis saltem, adversus ethnicos orationibus?

ARTICULUS III.

De duobus philosophis gentilibus, quorum impiis scriptis Lactantius ad hos libros divulgandos impulsus est, et utrum ab ipso christianæ religionis causa perfectius quam ab aliis, ac qua ratione defendatur.

Lactantius ambos illos philosophos, qui ipsum, ut paulo antea dicebamus, ad conscribendos hosce Institutionum divinarum libros compulerunt, nativis coloribus, suppresso tamen nomine, depinxit. Testatum autem nobis facit illos tum exstitisse, cum ipse in *Bithynia oratorias litteras* doceret, et templum Dei everteretur (*Lib. v Inst., cap. 2*).

Primus autem profitebatur philosophiam, sed omnibus infamis erat vitiis, quæ *capillis et pallio*, id est, philosophica professione, ac divitiis tegere nitebatur. Aliorum enim accusator acerrimus, pravis moribus suas de virtute disputationes destruebat. Tres vero libros adversus christianam religionem evomit, cum in illam tyranni crudelissime grassarentur. Verum imprudens ille homo, ac quid oppugnet, et quid loqueretur, plane ignorans, adeo hisce in libris ineptus, vanus et ridiculus apparuit, ut ab omnibus tam contemptus quam derisus fuerit.

Alter e numero iudicum, et persecutionis in christianos, quorum fidem aliquando amplexatus esse videbatur, excitandæ auctor, duobus libris, quos fallaci titulo *φιλαληθείς* inscripserat, conatus est Sacræ Scripturæ, tamquam sibi esset tota contraria, arguere falsitatem. Deinde vero ostendere conatus est paria vel etiam majora ab Apollonio, quam a Christo edita fuisse miracula (*Lactant. ibid. et Cæcil. lib. de Mort. persecut., cap. 16*).

Non alius autem secundus hic philosophus esse videtur, nisi Hierocles, quem Eusebius libro, post illius Demonstrationem Evangelicam, et alibi, typis edito, confutavit. Eandem enim Eusebius indicat operis inscriptionem: *Ταῦτα ῥήματα σε αὐτοῖς Ἱεροκλεῖ τῷ τὸν καθ' ἡμῶν ἐπιγεγραφοῦτι φιλαλήθει λόγον εἴρηται. Hæc ipsius Hieroclis verba sunt in oratione contra nos scripta, cui titulus Philalethes.* (*Euseb. lib. contr. Hierocl. pag. 515*.) Ab ipso præterea libri primordio eundem titulum memorat, additque Hieroclem eo devenisse impudentiæ, ut Apollonium Tyanæum, sicuti Lactantius dixerat, cum Salvatore nostro Christo componere non dubitaverit. Ad hæc vero, descripsit Eusebius Hieroclis verba, quibus Petrum, et Paulum, aliosque Christi discipulos, tamquam mendaces, indoctos, et impostores propterea redarguit; quia nimium extulerant res a divino præceptore suo gestas. Atqui similiter Lactantius noster: « *Præcipue, inquit, Paulum Petrumque laceravit, cæterosque discipulos, tamquam fallaciæ seminatores,*

quos eosdem tamen rudes et indoctos fuisse testatus est. (*Lactant. lib. iv Instit., cap. 2*.)

Nescii quidem non sumus quosdam opinari Eusebium Cæsariensem non esse hujus libri auctorem, sed ejusdem nominis alterum qui, teste Photio, refellerat libros ab Hierocle circa Theodosii junioris tempora de fato et providentia editos. Sed hi non videntur animum satis ad ea advertisse, quæ idem Photius litteris antea mandaverat: *Ἀνεγνώσθη Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου ἀνασκληαστικὸν βιβλίον πρὸς τοὺς ὑπὲρ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανεύως Ἱεροκλέως λόγους. Lecta est Eusebii Pamphili confutatio brevis librorum Hieroclis de Apollonio Tyanæo.* Nec est quod quis nobis objiciat duos tantum libellos a Lactantio memorari, et septem ab Eusebio confutatos. Nam ille non unius tantum Hieroclis, sed etiam Philostrati libros impugnat. Verum de hoc Hierocle alius disserendi locus dabitur.

Dictu porro longe difficilius quis fuerit primus scriptor, et philosophus, qui a Lactantio compellatur. Opinio autem Baronii fuit hunc esse Porphyrium, infestissimum christianæ religionis hostem, qui anno Christi 502, Diocletiani vero Imperatoris 19, sexagesimum nonum ætatis suæ agebat, vitamque ad extremam usque senectutem produxit. (*Baron. ad ann. 502, § 51*.) Nam is Porphyrius, quemadmodum citatus a Lactantio scriptor, philosophi officio ante omnia functus, *antistitem se philosophiæ* profitebatur. (*Lib. v Inst., cap. 2*.) Ab Augustino etiam Porphyrius appellatur doctissimus et nobilissimus philosophorum, et christianorum acerrimus inimicus, qui gloriabatur se virtutis et sapientiæ esse amatorem. (*August. lib. xix de Civit., cap. 22, et lib. xxii, cap. 5; lib. x, cap. 28*.) Nec Baronium id moratur, quod Lactantius tres tantum ab eo, quem citat, libros, et Suidas quindecim a Porphyrio compositos fuisse dixerint. Censet enim doctissimus Annalium scriptor tres primum a Porphyrio separatim editos, ac postea duodecim subsequentes.

Sed huic opinioni plura videntur repugnare. Nulla enim ratione probari potest hos libros separatim divulgatos fuisse. Quis etiam facile sibi persuadeat Porphyrium septuagenarium iis libidinis et gulæ vitiis contaminatum, quæ Lactantius philosopho suo aperte palamque exprobravit? Si quis vero respondeat illum, non secus ac plures libidinosos senes, his vitiis potuisse inquinari, dicemus id nobis adhuc esse probandum.

Præterea Eusebius et Hieronymus haud dubitanter tradiderunt libros a Porphyrio adversus christianam religionem tum editos, cum ille in Sicilia degeret. (*Euseb. lib. vi Hist. Eccl., cap. 19; Hieronym. Catalog. script. Eccl., § 81*.) Atqui Lactantius affirmat, se ipso præsentente, quando in *Bithynia Oratorias litteras* docebat, hunc et alium de quo egimus, philosophum « *suas explicasse sacrilegas litteras.* » (*Lib. v Inst., cap. 2 et 4*.)

Respondet quidem Baronius Hieronymum ideo credidisse Porphyrium eos in Sicilia perfecisse, quia

Roma illuc migraverat. Verum in Sicilia illos ab eo compositos fuisse, non Hieronymus solus, sed citatus etiam a nobis Eusebius palam asseverat. Deinde vero debebat Baronius nobis tempus indicare, quo Porphyrius in Siciliam secessit, et quamdiu ibi commoratus est. (*Baron. ad ann. 302, § 57.*)

Denique ex jam citatis Lactantii verbis haud absurde confici potest utrumque illum philosophum ab illo omnium primo confutatum fuisse. At si res ita se habeat, inde colligi poterit alium ab eo, quam Porphyrium designari. Discimus enim ab Hieronymo alios adversus hunc Porphyrium confectos fuisse a Methodio, qui uti ille ait: *Ad extremum novissimæ persecutionis, sive, ut alii affirmant, sub Decio et Valeriano in Chalcide Græciæ martyrio coronatus est* (*Hieronym. in Catal. script. Eccl. § 83, Apol. advers. Jovin. advers. Rufin. lib. II, Epist. 83, ad Magn.*). Duas autem ibi refert opiniones de tempore, quo sanctissimus ille martyr morte pro Christi fide occubuit. Prima illorum est, qui eum sub Decio et Valeriano, id est, intra annum 250 et 260 mortuum arbitrabantur. Secunda aliorum, qui existimabant illum ex hac vita migrasse ad extremum excitatæ a Diocletiano novissimæ persecutionis, hoc est, circa annum Christi 311. Prima autem opinio stare nequit cum editis a Methodio libris adversus Porphyrium, qui anno Christi 263, trigesimum ætatis suæ annum ægebat. Nondum enim hos, quos Methodius confutavit, libros publicam in lucem emisisse videtur. Si verior sit secunda opinio, certe Lactantius, qui paulo post annum 311, divinas Institutiones composuit, tunc Methodii adversus Porphyrium libros non legisse dicendus est. In his enim Institutionibus illum a se omnium primo confutatum esse significat. Quia vero vix prorsus credibile est incompertam illi fuisse Methodii Apologiam, nonne inde sequitur ab ipso alium quam Porphyrium denotari?

Utriusque porro partis hæc sunt argumenta, quæ pro more officioque nostro examinata omnium ob oculos ponimus, ut suam quilibet de iis ferat sententiam, et quam putaverit veriore, amplectatur. Nobis autem si quis certo probaverit hunc, de quo Lactantius loquitur, non esse Porphyrium, in suam eo facilius nos pertrahet sententiam, quo persuasum magis habemus nullam esse rationem cur Lactantius, Porphyrii libros refeliendo, illius nomini percerit.

Quidquid autem de hoc, cujus neque scripta, neque fortassis nomen ad nos pervenere, philosopho statuatur, certum esse debet Lactantium ideo hos Institutionum divinarum composuisse libros, ut illius, atque alterius impii scriptoris divulgatas adversus christianam religionem commentationes confutaret, et plenius ac perfectius, quam alii hactenus christianæ religionis defensores, illius demonstraret veritatem. Utrum autem huic proposito ipse penitus satisfecerit, quæstio, nec minima quidem, esse potest. Nam Hieronymus ad Paulinum de illo hæc scripsit in verba: *Lactantius quasi quidam fluvius eloquentiæ Tu-*

lianæ, utinam tam nostra affirmare potuisset, quam facile aliena destruxit. (*Hieronym. epist. 49, ad Paulin.*) Quid autem hæc verba aliud sonant, nisi Lactantium in illud ipsum vitium incidisse, quod aliis objecit, et quod se emendaturum pollicitus est? *Aliena*, inquit Hieronymus, id est, ethnicorum errores facile destruxit, sed *nostra*, nimirum documenta, non potuit eadem facilitate adstruere, probare, stabilire. Certum tamen est in his *divinarum Institutionum* libris dogmata et instituta nostræ religionis longe fusius, quam in citatis ab illo Minucii Felices, Tertulliani, ac Cypriani commentationibus, non solum contra gentiles, sed etiam adversus Judæos asseri et confirmari. Utrum autem ea bene aut male, utrum plane ac perfecte, aut jejune et exiliter asseruerit, postea expendemus. At Hieronymus non videtur alia ratione illud, quod memoravimus, de his libris iudicium tulisse, nisi quia oppositos sinceræ fidei nostræ dogmatibus errores in eis se animadvertisse arbitratus est. Sed quicumque, de quibus postea agendum, illi fuerint, palam tamen asseverat eos nulli unquam impedimento sibi fuisse, quominus hosce divinarum Institutionum libros legeret, quibus, inquit, contra gentes Lactantius scripsit fortissime (*Hieronym. epist. 41, ad Pammach. et Ocean., Hieronym. Comment. in Eccl.*). Alio autem in libro præclarum vocat Institutionum divinarum opus, in quo Lactantius de vitiis et virtutibus plenissime disputavit.

Quod porro addidit Hieronymus Lactantium esse quasi quendam fluvium eloquentiæ Tullianæ, id sane verum esse facile omnes concedunt, et Hieronymo libenter suffragantur. At de Lactantii eloquentia jam disputavimus.

Denique Hieronymus in sua ad Magnum epistola scribit in *divinarum Institutionum*, et *de Officio Dilecti* libris reperiri dialogorum Ciceronis ἀπεροπαίων (*Hieronym. epist. 83 ad Magn.*). Sed quo sensu id ille dixerit, a nobis supra observatum est. Quamobrem id tantummodo adjiciemus Ciceronem sæpe sæpius a Lactantio refelli, atque ibi potissimum, ubi de sacris christianæ religionis et moralis disciplinæ documentis agitur.

CAPUT III.

De horum librorum ætate, ac variis fragmentis, quæ videntur inepte iis inserta, et de erroribus Lactantii adscriptis.

ARTICULUS PRIMUS.

Quo tempore Lactantius hos libros scripserit, et utrum duas divulgaverit eorum editiones.

Quo tempore Lactantius suos *divinarum Institutionum* libros in lucem emisit, quidam opinantur his ipsis indicari illius verbis: *Ab excidio Trojæ Urbis colliguntur anni 1170. Ex hac temporum ratione manifestum est ante annos non amplius 1800, natum esse Saturnum, qui et sator omnium deorum fuit* (*Lactant. lib. I Inst., cap. 23*). Isæus siquidem opi-

natur hinc posse confici Lactantium anno Christi A 502, hos libros edidisse. Nam secundum accuratam, inquit, Glareani ad Livium chronologiam, ab exordio Trojano ad Urbem conditam anni 452 elapsi fuerunt; ab Urbe condita ad Christi ortum, anni 751; quibus si addas annos 502 ipsa annorum 1485, summa conficitur. Verum si vera sit hæc annos computandi ratio, ex ea sequitur probabiliorē esse rejectam ab Isæo Baronii opinionem, qui eosdem Lactantii libros anno 516 compositos esse arbitratur. Ex tota enim summa anni 517 numerandi sunt. Quamobrem Isæus fateri cogitur tam varias esse chronologorum ea de re sententias; ut certi nihil statui queat. Addit deinde, quod utique verum est, Lactantium non multum curare de tradenda certa aliqua annorum computandorum ratione. Et vero non aliud B ibi probandum suscipit, nisi Saturnum deorum patrem, juxta ipsam ethnicorum chronologiam, non ante annos circiter 1800 natum, atque eos proinde frustra de impiorum suorum rituum antiquitate gloriarī. Quocirca in subsequenti libro, sic de Jovis ætate loquitur: « Qui ante annos mille septingentos natus. » (*Idem, lib. II, cap. 5*). Numquid ergo Jupiter Saturni filius centum annis patre suo junior fuit? Constat itaque nihil ex his omnibus elici posse, quo horum librorum ætas certo definiatur.

Quamquam autem id fateatur Isæus, putat tamen illos ipso Christi anno 502 fuisse revera compositos. Testatum enim vero Lactantius facit se cum in Bithynia artem profiteretur oratoriam, et templum Dei everteretur, impiis duorum ethnicorum, de quibus nos paulo ante, scriptis se fuisse stimulatum, ut suas divinas Institutiones ederet (*lib. V, Inst., cap. 2*). Atqui eversum est illud templum anno 302, quo videlicet Diocletianus, data lege, omnia christianorum templa destrui jusserat. Nemini autem, ait Isæus, probabile fiet Lactantium, non minus tanta horum gentium impietate et audacia provocatum, quam summo veræ religionis tuendæ ardore incensum, post quatuordecim tantum, ut minus, annos suam in his libris, quibus eos confutaret, conscribendis impendisse operam. Nec eum moratur Lactantii ad Constantinum oratio, quibusdam in libris exhibita. Hanc enim, de qua infra agendum, ut spuriam et suppositam plane rejicit ac repudiat.

Sed huic alii respondent mirum penitus non esse, D si Lactantius non statim, quod scriptoribus sæpe usu venit, impia confutaverit ethnicorum Scriptorum commenta, tametsi passim scriptis publicis sparsa et disseminata fuissent. Quis enim asserere audeat utrum in potestate ejus positum fuerit, ut per tempus, quo christiani variis ac violentissimis vexationum tempestatibus conturbabantur, libros adversus gentiles publicaret? Aliæ etiam causæ nemini cognite accedere potuerunt, ob quas opportuniorem scribendi occasionem expectandam esse existimaverat. Quidquid sit, persuasum habent validioribus sane argumentis probari posse hos libros longe post annum 502 publicam venisse in lucem.

Verum hi duas adhuc scinduntur in partes. Nam Baronius illos ipso Christi anno 516 a Lactantio editos fuisse arbitratur (*Baron. ad ann. 315, § 20 et 21, et ad ann. 516 § 55*). Contra vero alii non ante annum 521 ab eo scriptos fuisse autumaverunt. Suam autem sententiam eminentissimus ille Cardinalis duabus potissimum rationibus firmare conatus est. Primam inde ducit, quod Lactantius his conficiendis libris operam dederit, cum Licinius vexabat Ecclesiam, et Constantinus expeditionem contra illum parabat. Auctor quippe noster illi in hujus operis præfatione victoriam ab eo reportandam vaticinatur. Secundum vero hinc petit, quod Arianæ hæreseos, quæ caput anno 515 extulerat, tanquam notæ, et ubique jam vulgatæ, facta sit ab eodem auctore nostro mentio (*Lib. I Inst. cap. 1, lib. IV Inst., cap. 50, pag. 449*).

Sed respondent alii in dubium vocari, utrum illa præfatio, et nomen *Ariani* in Lactantii textum ab aliquo male feriato scriptore intrusa non fuerint. Deinde vero tametsi omnino constaret hæc ab Lactantio esse profecta, nihil inde Baronius, nisi adversus suam opinionem posset conficere. Certis siquidem, inquit, et invictis rationum momentis potest demonstrari Licinii persecutionem non ante annum Christi 519 esse exortam. Si Lactantius ergo hujus persecutionis meminisset, non anno Christi 516, sed post annum 519, hos libros composuisse dicendus est.

Tota igitur quæstio in hoc sita est, utrum Lactantius de Licinii persecutione loquatur, ac quo tempore excitata sit. Quod ad primum autem spectat, utriusque opinionis fautores fatentur factam revera ab eo persecutionis illius mentionem: *Scribebat, inquit Baronius, hoc anno, quo persecutio Licinii vexabat Ecclesiam (Baron. ad ann. 516, § 55)*. Non eam igitur ille mox orituram, sicuti quidam putant, sed jam ortam haud obscuris verbis pronuntiat.

Et certe Lactantius Diocletiani in christianos sævientis immanem crudelitatem, et eo imperante illata christianis horrenda atque hactenus inaudita supplicia depinxit, ut jam præterita, et quorum nonnulla ipsemet viderat (*lib. V Inst., cap. 11*). Ast alia his plane similia aut prorsus eadem adhuc, cum hos libros exararet, inflictæ sic alibi memorat: *Cultores Dei summi, hoc est, justos homines, nimirum christianos, torquent, interficiunt, exterminant, nec causas odiorum reddere ipsi possunt, qui tam vehementer oderunt; quia ipsi errant. Irascuntur iis, qui veram viam sequuntur, et cum corrigere se possent, errores suos insuper crudelibus factis coacervant, innocentium cruore maculantur, et dicatas Deo mentes, evisceratis corporibus, extorquent. Cum talibus nunc congregari et disputare contendimus. Postea vero: Ecce in eo errore est civitas, vel potius ipse orbis totus, ut bonos et justos viros, tanquam malos et impios persequatur, excruciet, damnet, occidat.... Cur enim tam crudeliter sæviunt; nisi quia metuumt, ne in dies invalescente jus-*

tilia, cum diis suis narinosis relinquuntur (*Lib. v Inst. cap. 12*). Rursus autem alio in libro. *Spectatae sunt, peccanturque adhuc per orbem terrarum poenae cultorum Dei, in quibus excruciantis nova et inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari, cum immanium bestiarum ultra ipsam mortem carnificina saevierit* (*lib. vi, cap. 17*). Denique plura in rem confessam, et postea adhuc tractandam, nunc non congeremus, quibus palam ille facit christianorum numerum tot tamque crudelibus tormentis et caedibus non modo non minui, sed semper augeri. Ex citatis quippe Lactantii verbis satis aperte intelligitur duplicem ab illo memorari persecutionem, unam a Diocletiano motam, et a Licinio alteram (*lib. v. cap. 12*).

Definiendum itaque superest quo tempore haec secunda persecutio incœperit. At Boronius illud consignat anno Christi trecentesimo decimo quarto, cum obortis Constantinum inter et Licinum simultatibus, Cibalensi hic fusus victusque fuit praelio, quod in Eusebiano chronico et aliis scriptoribus eodem anno 314 assignatur. Sed alii Licinianae persecutionis initium anno decimo nono supra trecentesimum factum fuisse arbitrabantur. Ab ejusdem enim Eusebiani chronici auctore, quemadmodum a Theophane et Cedreno, Licinius dicitur, anno 319 aut 320, christianos ex suo expulisse palatio. Atqui eos procul dubio inde ejecit, ubi primum cœpit in christianam religionem palam saevire. Ad haec vero, in eodem chronico anno 321, Basileus Amasiae Ponticae episcopus coronam martyrii sub Licinio retulisse perhibetur. Theodorus quoque eandem, teste Nicephoro, coronam adeptus est sabbato, septimo mensis Februarii die, sicut in martyrii ejus Actis, a Bollando editis, legimus. Atqui sabbatum die Februarii septima in annum Christi 319, dominicali littera D. notatum, non vero in annum 316, incidit. Lactantius igitur non ante hunc annum 319 divinarum Institutionum libros edidit.

Nonne autem roboris ac firmamenti aliquid huic posteriori opinioni inde accedit, quod Lactantius significare videtur se ex Bithynia, unde a Diocletiano, sicut diximus, vocatus fuerat, prius secessisse, quam hos *divinarum Institutionum* libros emisisset in lucem? (*lib. v Inst., cap. 2.*) Non enim prorsus inepte colligi inde potest eos ab illo compositos, postquam se contulisset in Gallias atque ibi Crispus in ejus traditus fuisset disciplinam. At id anno 318 aut paulo post contigit.

Quidam vero recentiores critici has utriusque et Baronii et aliorum sententiae difficultates sustulisse sibi videntur, dum dicunt factam fuisse a Lactantio duplicem horum librorum editionem. Opinantur enim illum primam his conscribendis manum admovisse, cum persecutione in christianos furente, in Bithynia degeret; deinde vero illos, data Ecclesiae pace, ab eo secunda manu retractatos, et auctos, publicam prolatos fuisse in lucem. Posteriorem vero hanc editionem vulgatam esse existimant longe post Ci-

bolense bellum, et cum Lactantius apud Crispum Caesarem commorabatur in Galliis, ubi eam Constantino Magno nuncupavit. Nec parum forsitan huic opinioni favere videtur magna codicum manuscriptorum, ac praecipue in fragmentis quibusdam exhibendis varietas.

At quid, quaeso, prohibet, quominus haec discrepantia in male feriatum et improbum quemdam veterum librorum corruptorem refundatur? Praeterea Lactantius, sicuti paulo ante annotabamus, satis aperte significat se hos libros non composuisse, quamdiu in Bithynia remansit.

Urgebit fortasse aliquis a Lactantio, post publicatos *divinarum Institutionum* libros, editam fuisse eorum epitomen. Cur autem eam confecit, nisi maximam propter utilitatem, quam plurimi ex his libris perceperunt? Nonne ergo eandem ob causam potuit ille secundam eorundem librorum editionem divulgare, prima ut fieri solet, magis accuratam, atque idcirco altera magis utilem? Inficias quidem non ibimus, hoc fieri potuisse: sed utrum revera factum sit, nulla satis certa firmaque ratione stabilitur. Testis siquidem nobis est Hieronymus primam ac majorem hujus epitomes partem, a suo jam tempore fuisse amissam, quae quidem paucis abhinc annis, quemadmodum dicemus, reperta et edita est. At cur, quaeso, in tota illa epitome, cujus conficiendae laborem ab illius initio deprecatur, nullam duplicis *divinarum Institutionum* editionis, fecit mentionem? Neque etiam secundae horum librorum editionis, ulum plane, nisi incertissimum omninoque fallax vestigium in ea, quam habemus, deprehenditur. Ergo aut nunquam haec secunda ab eo facta est, aut illius jacturam fecimus.

Quae porro ex his diversis de horum librorum aetate sententiis verior sit, judicet aequus rerum aëstimator, et eam amplectatur. Sed quodcumque judicium feratur, fatendum est hos libros editos fuisse intra annum 316 et 322. Atqui illud sex tantummodo annorum intervallum non tanti momenti pluribus videbitur, ut longius propterea disputationis filum trahatur. Interim expendamus utrum hi libri Constantino Magno, quod ad cognoscendum eorum tempus conducere potest, revera nuncupati fuerint.

ARTICULUS II.

Utrum Lactantius hos libros Constantino Magno nuncupaverit eumque una et altera oratione allocutus sit.

Duo potissimum in his divinarum Institutionum libris occurrunt loca, ubi Lactantius Constantinum Magnum compellat, hocque opus fausto nominis ipsius auspicio incubatum fuisse testificatur. Horum autem in priore auctor ejus perspicue asserit illum ex Romanis imperatoribus primum fuisse, qui repudiatis gentilium erroribus, verum Deum coluit, ac restitutam a se veram, scilicet Christi, religionem amplexus est (*Lactant., l. 1, c. 1*). Quamobrem ei pollicetur fore ut Deus felicitatem ei tribuat, quamdiu imperii moderabitur gubernaculum, atque illud

senex liberis tradat suis, quod ipse juvenis a patre A accepit. Nec minus asseveranter promittit fore ut pro tam egregio pioque facinore dignam a Deo mercedem accipiat, et alii in aliis terrarum partibus, adversum Christianos tum adhuc sævientes, tanti sceleris pœnas persolvant.

In secunda vero, quæ priore longior est, Constantino imperatori rursus gratulatur, quod ad humani generis tutelam, et restituendam Christianam religionem a Deo excitatus, nemo amplius ne Christiani quidem nomen ulli exprobrare auderet, ac extinctis omnibus tyrannis, pericula quam plurima vitaverit, solasque totius mundi teneat imperium. Addit porro omnes Deum precari, ut ab eo protectus et custoditus, in ejus amore perseveret (*Lact.*, l. vii, c. 26).

At Isæus ac postea Thomasius variis rationibus B primam orationem spuriam omnino et supposititiam esse existimant. Primo enim ea abest a septem Vaticanis, aliisque bene nullis diversa manu exaratis, et aliis impressis codicibus, ac potissimum ab omnium antiquissimo manuscripto sancti Salvatoris Bononiensis exemplari. Deinde vero hæc, inquit, oratio pugnat cum genuinis Lactantii libris, quibus significat christianos tum adhuc per totum terrarum orbem ab gentilibus et tyrannis crudelissime divexari. Audisti jam recitata a nobis superius ejus verba: neque hæc minus perspicua videntur: « Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit, et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres furit, ne quis exstet sepulturæ locus » (l. v, c. 11). Atqui in illa ad Constantinum Magnum oratione tyranni non ubique, sed in quibusdam tantum orbis terræ partibus in Christianos sævire dicuntur.

Verum hæc specie verboque tenus repugnantia, non multum alios morantur. A nobis siquidem jam observatum est duplicem a Lactantio denotari Christianorum acerbissimam vexationem, unam a Diocletiano, alteram a Licinio excitatam, ac priorem quidem præteritam, posteriorem vero præsentem. Si ergo alicubi, ut in citato loco, de illa etiam uti adhuc præsentem loquatur, ibi non historici, sed oratoris sequitur morem, a quo res præteritæ tamquam præsentem non raro exhibentur. Sufficit autem ad utramque recte distinguendam, ut unius elapsam, alterius præsentem indicetur tempus. Nihil porro vetat, quominus Liciniana persecutio, non ubique sæviens, designari potuerit.

Minoris procul dubio ponderis illud est, quod urget Isæus Lactantium, ubi celeberrimos memorat Christianæ religionis defensores, nullum Arnobii præceptoris sui, qui eodem ac illo tempore causam Christianorum agebat, habuisse sermonem. Rationes enim reddidimus, cur Arnobium prætermiserit, vel, si velis, pepercerit nomini ejus, ac venerandæ semper magistri dignitati (*supra*, c. 3, art. 2).

Neque etiam validius videtur aliud ejusdem Isæi argumentum, inde petitum, quod varii scriptores,

atque in primis Hieronymus, qui Lactantii opera sedulo recensuit, nullibi dixerint hosce Divinarum Institutionum libros Constantini Magni in scriptos fuisse nomini, aut illum in eis compellatum. Nam idem ipse Hieronymus simili silentio præterivit cui pulcherrimus, ut ipse ait, Lactantii de Ira Dei liber, et alius de Persecutione, in scripti nuncupatique fuerint.

Nec erat sane quod instaret Isæus Lactantium ad hos edendos libros compulsam fuisse, cum Christianorum templum anno Christi, sicut diximus, 502 funditus dirutum vidisset; atque idcirco illorum editionem ad illud usque distulisse tempus, quo Constantinus Magnus pacem ecclesiis reddidit. Quid enim mirum est, si tempus ille expectaverit magis opportunum, quo videlicet piissimus ille imperator, victo Licinio, tantum favebat Christianis, quantum Licinius ille adversus eos in quibusdam provinciis furebat ac bacchabatur?

Major itaque ac tota pene difficultas posita videtur in manuscriptorum codicum auctoritate. Constantini quippe nomen, et verba quibus Lactantius eum alloquitur, penitus omiſsa sunt in antiquissimo Bononiensi, et aliis diversæ ætatis manuscriptis codicibus, ac pluribus etiam editis, sed in aliis tamen non minori numero inveniuntur. Nam ut quinque Vaticanos, aliosque aut prius, aut posterius exaratos prætereamus, hæc omnia exhibentur in Floriacensis olim monasterii, nunc regie bibliothecæ codice, qui ibi numero 5755 notatur, et ab annis 900 videtur exaratus. In altero autem quondam Claudii Puteani, jam vero regie ejusdem bibliothecæ numero 5756 ab annis circiter 800 descripto, ea Lactantii ad Constantinum allocutio non quidem occurrit, sed in illo hic legitur libri secundi titulus: « Incipit liber secundus Lactantii Cæcili Firmiani, de Origine erroris, ad Constantinum. » Neque id temere ab amanuensi librario scriptum putaveris. In eodem etenim codice idem Constantini nomen sic initio libri tertii præfigitur: « Vellem mihi, Constantine imperator, quoniam veritas, etc. » Similiter et quarti initio: « Cogitanti mihi, Constantine imperator, et cum animo, etc. » Rursus vero quinti exordio: « Non est apud me dubium, Constantine imperator, quin hoc opus, etc. » Longioris et fortasse parum utilis operæ pretium foret alios omnes enumerare codices, in quibus ea omnia leguntur. Nam et horum codicum major est numerus, sed non plures diu ante vulgatas typis editiones scripti sunt.

In hisce porro editionibus, ubi Constantini nomen, et Lactantii ad eum sermo reperitur, prior nominanda est, quæ Romæ ex domo Petri de Maximo, anno 1468, prodiit. Legitur quoque in editione Beulæ anno 1563 et aliis plerisque omnibus. Thomasius vero in illius, quam anno 1570 publici juris fecit, notis observat hanc Lactantii ad Constantinum orationem ab duobus Bononiensibus et quinque Vaticanis abesse, quam idcirco Isæus, quemadmo-

dum Constantini nomen, ex Lactantii textu postea abstulit.

Non dubium itaque est quin tanta manuscriptorum codicum discrepantia suspensum teneat plurimorum animum, ne in unam citius inclinet, quam in alteram partem. Et certe si major Bononiensis codicis antiquitas aliis præponderare videatur, aliorum tamen in Galliis descriptorum ætas, quæ uno vel altero tantum sæculo posterior est, suum habet pondus, suamque auctoritatem. Huc accedit, quod nulla videatur ratio cur ea Lactantii oratio, et Constantini nomen his libris aut adjicerentur aut tollerentur. Nihil quippe hæc conducunt ad Lactantii propositum, atque iis additis aut deletis, nec minus integri sunt ejus libri, nec meliores aut peiores. Postremo non ignobiles critici Lactantianum stylum agnoscunt in ea oratione, quæ tolli facilius potuit, quam adjici.

Verum majoris forsitan ponderis forent hæc argumenta, si plura non essent alia fragmina, quæ fraudulentè iisdem Divinarum Institutionum libris inserta videntur. Præter alia quippe plura de quibus mox agendum, altera certe Lactantii ad Constantinum oratio, priore, uti animadvertimus, longior, sub finem totius operis in quibusdam editionibus tamquam genuina legitur, et in quibusdam aliis rejecta est ad marginem (*l. vii Inst., c. 26*). Sed eam Isæus neque in duobus manuscriptis Bononiensibus, neque in duodecim Vaticanis, neque in cæteris quos ipsi videre licuit, se invenisse profitetur. Neque alii etiam, posterioribus in Anglia, Cantabrigiæ, et Oxonii editionibus præfecti, illam in iis, quibus usi fuerant, manuscriptis Anglicanis repererunt. Abest quoque a Romana editione, divulgata anno 1468, et ab eo, quem nos accurate recensuimus, codice manuscripto regiæ bibliothecæ, numero 3756, ab annis, ut diximus, circiter 800 exarato. De altero autem antiquiore ejusdem bibliothecæ exemplari nihil statui potest; quando quidem ultima ejus folia post medium caput nonum libri septimi avulsa aut deperdita fuere.

Cum itaque hæc oratio sive allocutio tot antiquiorum codicum auctoritate destituatur, nonne inde haud incerto confici potest illam omnino spuriam esse et adulterinam? At si hæc notha est, et conficta ab aliquo nugatore, cur non et alia prior? Sed par omnino non videtur ratio. Secunda etenim hæc oratio longe majores suppositi additamenti notas præ se fert, quam prima. Hæc quippe in multis, uti jam observavimus, exstat tam antiquioribus, quam recentioribus manuscriptis, illa in paucissimis, iisque ætatis ultimæ. Deinde vero posterior non tantum huic priori, sed ipsimet genuino Lactantii textui adversatur. In illa quippe, uti observatum est, scriptor dixit christianos in magna saltem mundi parte horrendis suppliciis torqueri, cædi et necari: in hac e contrario, qui Dei nomen vitio verteret Christianis, esse neminem. In prima tyranni et Christianæ religionis hostes infensissimi tum imperasse dicun-

tur: in altera asseritur eos, datis scelerum poenis, jacere profligatos, solumque Consumma rerum potiri. Nonne autem inde haud absurde potest hanc secundam orationem esse, ac vero Lactantii textui tantum insutam, quam altera genuina, atque reapse profecta haud immerito videtur? Quæ ita se habeat, dicendum erit hos divinarum Institutionum libros a Lactantio, uti diximus, anno 320 aut 321, quo tempore jam susceperat Licinium inter et Constantinum inimicitias, et ille in christianos sæviebat. Verum quia falsarii et vetustissimorum codicum tanta temeritate nefarias manus libris Lactantii ausi sunt, quid de his orationibus beat, expendas velim, et pronunties. Interea alia horum librorum loca examinanda sunt, quæ militer spuria, aut etiam depravata, et fuisse perhibentur.

ARTICULUS III.

De fragmentis pluribus quæ spuria videntur Lactantii textui præpostere inserta.

Omnibus scripta Lactantii legentibus obvii veniunt, quæ in illius textum perperam intrinsecis non prorsus immerito jure videntur. Illud est: « Sicut mater sine exemplo generem suum, sic ineffabiliter pater genuisse est coæternum. De matre natus est, qui non fuit; de patre, qui aliquando non fuit. » Certe credat, intelligentia non requirat. Ne autem ventum putet incredibile, aut repertum non singulare (Lactant., *l. ii, c. 8 et 9*). Multa hæc ab insulsissimo quodam scriptore prorsus omnino addita existimant. Nam Isæus nos ea deesse in antiquissimo Bononiensi, octavo, aliisque optimis codicibus. Alii vero vident illa quoque ab iis abesse, quos ad quosdam horum Lactantii librorum editionem nonnullas habebant. Desiderantur etiam in duobus antiquioribus regiæ bibliothecæ exemplaribus: 900 et 800 exaratis.

Deinde vero quisquis ea, quæ fragmentum dunt et sequuntur, vel levissime legerit, comperiet eo Lactantii sermonem plane turbatum, tam insuper animadvertimus in hoc tametsi primo additamento repugnantiam. Nam ibi Filius Patri suo coæternus, et nihilominus aliquando fuisse, sive non coæternus asseritur. Scimus a Betuleto observatum in secunda editione legi: « Qui aliquando non defuit. » Sed quis deat hanc emendationem a scriptore aliquo confectam, ut tolleretur tam evidens contradictio ergo verba illa in aliis editionibus stellulis imelius in aliis ex textu ad marginem rejecta, spuria esse animadvertuntur. Non desunt tamen quidam viri, qui hæc genuina esse ac catholicè dicta existimant. Sed illorum rationes infra exhibimus, ubi de Filii Dei divinitate agemus.

ec multo post, ubi Lactantius de rerum omnium A
 ctione disputare incipit, adjecta similiter videtur
 periodus : *Fecit in principio bonum et malum,*
tane quid sit, apertius explicabo; ne quis me ita
i arbitretur, ut poetæ solent, qui res incorporales
usdam figuris quasi visibilibus comprehendunt,
præsertim ipsum adhuc nihil esset. Tota enim
 hæc periodus plane inconcinna, et Lactantio
 sus indigna, ab plerisque omnibus editionibus
 cta est; tum quia in manuscriptis Bononiensibus,
 ecim Vaticanis, aliisque quamplurimis non inve-
 r; tum quia Manichæi errores redolere pluribus
 est. Nos tamen illam legimus in antiquiore ma-
 scripto codice regię bibliothecæ, qui numero 3755,
 non in altero, qui sequenti numero notatur. At
 nihilominus colligitur jam a longo tempore eam B
 tantii nostri textui fuisse inepte adjectam. Neque
 verito quidem. Nam hæc verba ibi Lactantii ser-
 em perturbant et confundunt. Nonnulli præterea
 ant his verbis significari Deum fecisse bonum et
 um, non modo ante creationem mundi, sed etiam
 Filii sui generationem. Si res ita sit, nihil pro-
 o doctrinæ Lactantii, ut postea ostendemus, magis
 rarium fingi poterat.
 aulo post in vetustiore codice regio media inter
 verba : *Tam etiam charus est,* et ista : *Hunc*
ex bono per se malum effectum, Græci διάβολον,
 interjecta fuere : *Etiam charus est. De quo nunc*
ius, quod alio loco et virtus ejus, et nomen, et
enarranda nobis erit. Interim de hoc uberius, ut
osito divina noscatur; quia nec bonum intelligi
 malo potest, nec malum æque sine bono, et sa-
 tia boni malique notitia est. *Hunc ergo malum*
itum, Græci διάβολον, etc. Sed hæc neque in aliis
 u exaratis codicibus, nec in editis pluribus occur-
 t, nec ullus scriptor alicubi se ea legisse annota-
 Si ergo genuinum est hoc fragmentum, pecca-
 t profecto ii, a quibus avulsum aut omissum fuit.
 purium et nothum, multo nequiores sunt, qui il-
 data opera, textui Lactantiano inserere ausi sunt.
 aucissima vero post verba, et ante hæc : *Exor-*
igitur Deus, etc. interpositum est aliud addi-
 entum, cæteris multo grandius, et cujus longitudo
 d integrum a nobis describi non sinit. Ibi autem
 ptis traditum legimus mundum a Deo creatum, ut
 us contrariis sibi repugnantibus constaret; D
 os etiam duos spiritus, unum bonum, pravum al-
 um, ut in illorum potestate essent, quæ in mundo
 invicem adversantur. Similiter Deus, uti ibidem
 eritur, hominem creaturus, bonum fecit et malum,
 virtus esse posset. Quia tamen fas non est malum
 eo proficisci, ille constituit spiritum pravum ma-
 am inventorem, *deditque illi ad mala excogitanda*
enium et astutiam, ut in eo esset et voluntas pra-
et perfecta nequitia. Ambos autem illos spiri-
 ad certamen sic composuit; ut alterum præpo-
 rit bono, et malo alterum. Postea creavit multos
 gelos *repugnantis naturæ, qualis deorum,* quorum
 s post mundum conditum a cœlestis substantiæ

vigore descivit. Omnes porro angelos, quorum prin-
 cipes erant illi duo spiritus, fuisse in principio pares,
 et ejusdem apud Deum conditionis.

Et hæc quidem in hoc longiori sanc additamento
 enarrantur. Sed Isæus asserit illud non reperiri in
 antiquissimo Bononiensi codice, neque in duodecim
 Vaticanis, aliisque plurimis. Spark. vero notat illud
 etiam abesse ab Anglicanis, quorum copiam habuit,
 excepto tamen Bulliosensi. Deest quoque in editione
 Romana anno 1568 divulgata, et aliis emendatori-
 bus, quemadmodum et in pervetusto regio exemplari
 numero 3756. Fatemur quidem illud a nobis inven-
 tum in altero antiquiori numero 3755, sed hoc ad
 marginem addito carmine :

Qui legis hæc, lector, foveas laqueosque caveto.

Putavit itaque librarius, aut codicis emendationi
 præpositus, in hoc fragmento venenum propinari
 Manichæorum, qui duo principia, unum bonum, et
 malum alterum imperite prædicabant. Eadem fuit
 opinio Isæi, qui in notis suis observat impium illud
 dogma nunquam alibi clarius adstrui. Spark. tamen
 Betuleium castigat, quod in suis ad hunc locum com-
 mentariis scripserit Lactantium ibi pugnare contra
 errorem Origenistarum et Manichæorum, qui Deum
 mali auctorem esse voluerunt. Cæterum Betuleius
 hoc additamentum asteriscis voluit includi, quia illud
 aut adulterinum, aut saltem plane dubium esse arbi-
 trabatur. In eo autem mortiferum aliquod Manichæo-
 rum virus versute et subtiliter insinuari inde colligi
 potest, quod illius auctor aperte pronuntiat Deum
 fecisse bonum et malum. Sed quoniam duriora vi-
 deri poterant hæc verba, ut ea corrigeret, aut miti-
 garet, paulo post addidit : *Et quoniam fas non erat*
ut a Deo proficisceretur malum (neque enim contra se
ipse faceret), illum constituit malorum inventorem,
quem cum faceret, dedit illi ad mala excogitanda in-
genium et astutiam; ut in eo esset et voluntas prava,
et perfecta nequitia, et ab eo contraria virtutibus suis
voluit oriri, eumque secum contendere, utrumne ipse
plus bonorum daret, an ille plus malorum. Verum
 quid hæc, inquiet aliquis, subdola emendatione voluit
 sibi versipellis ille scriptor? Nonne legerat quæ paulo
 ante ab ipso Lactantio nostro vere scripta sunt, a
 Deo factum alterum spiritum, in quo indoles divinæ
 stirpis non remansit : *Itaque suapte invidia,* inquit,
 D *tamquam veneno infectus est, et ex bono ad malum*
transcendit, suoque arbitrio, quod a Deo illi liberum
datum fuerat, contrarium sibi nomen adscivit. Unde
apparet cunctorum malorum fontem esse livorem.
 Nonne hæc uti orthodoxa, ita satis clara et perspicua
 erant? Quid opus erat obscura et malitiosa aliqua in-
 terpretatione ibidem pauca post lineas adjecta?
 Quantumvis autem illa bono aliquo sensu explicari
 possit, cui, amabo te, credibile fiet omnia hæc plane
 inutiliter ab Lactantio fuisse adjuncta?

Præterea in hoc additamento duo spiritus, quos
 Lactantius a Deo primum creatos memorat, dicuntur
 angelorum principes. Atqui in libro quarto, ad quem
 illius additamenti auctor nos mittit, prior spiritus a

dum Constantini nomen, ex Lactantii textu postea abstulit.

Non dubium itaque est quin tanta manuscriptorum codicum discrepantia suspensum teneat plurimorum animum, ne in unam citius inclinet, quam in alteram partem. Et certe si major Bononiensis codicis antiquitas aliis præponderare videatur, aliorum tamen in Galliis descriptorum ætas, quæ uno vel altero tantum sæculo posterior est, suum habet pondus, suamque auctoritatem. Huc accedit, quod nulla videatur ratio cur ea Lactantii oratio, et Constantini nomen his libris aut adjicerentur aut tollerentur. Nihil quippe hæc conducunt ad Lactantii propositum, atque iis additis aut deletis, nec minus integri sunt ejus libri, nec meliores aut pejores. Postremo non ignobiles critici Lactantianum stylum agnoscunt in ea oratione, quæ tolli facilius potuit, quam adjici.

Verum majoris forsitan ponderis forent hæc argumenta, si plura non essent alia fragmina, quæ fraudulenter iisdem Divinarum Institutionum libris inserta videntur. Præter alia quippe plura de quibus mox agendum, altera certe Lactantii ad Constantinum oratio, priore, uti animadvertimus, longior, sub finem totius operis in quibusdam editionibus tamquam genuina legitur, et in quibusdam aliis rejecta est ad marginem (*l. vii Inst., c. 26*). Sed eam Isæus neque in duobus manuscriptis Bononiensibus, neque in duodecim Vaticanis, neque in cæteris quos ipsi videre licuit, se invenisse profitetur. Neque alii etiam, posterioribus in Anglia, Cantabrigiæ, et Oxonii editionibus præfecti, illam in iis, quibus usi fuerant, manuscriptis Anglicanis reppererunt. Abest quoque a Romana editione, divulgata anno 1468, et ab eo, quem nos accurate recensuimus, codice manuscripto regiæ bibliothecæ, numero 3756, ab annis, ut diximus, circiter 800 exarato. De altero autem antiquiore ejusdem bibliothecæ exemplari nihil statui potest; quando quidem ultima ejus folia post medium caput nonum libri septimi avulsa aut deperdita fuere.

Cum itaque hæc oratio sive allocutio tot antiquorum codicum auctoritate destituatur, nonne inde haud incerto confici potest illam omnino spuriam esse et adulterinam? At si hæc notha est, et conficta ab aliquo nugatore, cur non et alia prior? Sed par omnino non videtur ratio. Secunda etenim hæc oratio longe majores suppositi additamenti notas præ se fert, quam prima. Hæc quippe in multis, uti jam observavimus, exstat tam antiquioribus, quam recentioribus manuscriptis, illa in paucissimis, iisque ætatis ultimæ. Deinde vero posterior non tantum huic priori, sed ipsimet genuino Lactantii textui adversatur. In illa quippe, uti observatum est, scriptor dixit christianos in magna saltem mundi parte horrendis suppliciis torqueri, cædi et necari: in hac e contrario, qui Dei nomen vitio verteret Christianis, esse neminem. In prima tyranni et Christianæ religionis hostes infensissimi tum imperasse dicun-

tur: in altera asseritur eos, datis scelerum suorum pœnis, jacere profligatos, solumque Constantianum summa rerum potiri. Nonne autem inde concludi haud absurde potest hanc secundam orationem supposititiam esse, ac vero Lactantii textui tam præpostere insutam, quam altera genuina, atque ab ipso reapse profecta haud immerito videtur? Quod si res ita se habeat, dicendum erit hos divinarum Institutionum libros a Lactantio, uti diximus, editos esse anno 320 aut 321, quo tempore jam susceptæ erant Licinium inter et Constantinum inimicitiae ac similitates, et ille in christianos sæviebat. Verumtamen quia falsarii et vetustissimorum codicum corruptores tanta temeritate nefarias manus libris Lactantii inferre ausi sunt, quid de his orationibus statui debeat, expendas velim, et pronunties. Interim vero alia horum librorum loca examinanda sunt, quæ similiter spuria, aut etiam depravata, et adulterata fuisse perhibentur.

ARTICULUS III.

De fragmentis pluribus quæ spuria videntur, et Lactantii textui præpostere inserta.

Omnibus scripta Lactantii legentibus obviam multa veniunt, quæ in illius textum perperam intrusa plurimis non prorsus immerito jure videntur. Primum illud est: « Sicut mater sine exemplo genuit auctorem suum, sic ineffabiliter pater genuisse credendus est coæternus. De matre natus est, qui ante jam fuit; de patre, qui aliquando non fuit. Hoc fides credat, intelligentia non requirat. Ne aut non inventum putet incredibile, aut repertum non credat singulare » (*Lactant., l. ii, c. 8 et 9*). Multi autem hæc ab insulsissimo quodam scriptore præpostere omnino addita existimant. Nam Isæus nos admonuit ea deesse in antiquissimo Bononiensi, octo Vaticanis, aliisque optimis codicibus. Alii vero annotarunt illa quoque ab iis abesse, quos ad castigandam horum Lactantii librorum editionem præmanibus habebant. Desiderantur etiam in duobus vetustioribus regiæ bibliothecæ exemplaribus ab annis 900 et 800 exaratis.

Deinde vero quisquis ea, quæ fragmentum antecedunt et sequuntur, vel levissime legerit, confestim comperiet eo Lactantii sermonem plane turbari. Apertum insuper animadvertimus in hoc tametsi brevissimo additamento repugnantiam. Nam ibi Filius Dei Patri suo coæternus, et nihilominus aliquando non fuisse, sive non coæternus asseritur. Scimus quidem a Betuleio observatum in secunda editione Romana legi: « Qui aliquando non defuit. » Sed quis non videat hanc emendationem a scriptore aliquo oculatiore factam, ut tolleretur tam evidens contradictio? Recte ergo verba illa in aliis editionibus stellulis inclusa, melius in aliis ex textu ad marginem rejecta, in notis spuria esse animadvertuntur. Non desunt tamen docti quidam viri, qui hæc genuina esse ac catholico sensu dicta existimant. Sed illorum rationes infra examinabimus, ubi de Filii Dei divinitate agemus.

Nec multo post, ubi Lactantius de rerum omnium A creatione disputare incipit, adjecta similiter videtur hæc periodus : *Fecit in principio bonum et malum, id plane quid sit, apertius explicabo; ne quis me ita loqui arbitretur, ut poetæ solent, qui res incorporales quibusdam figuris quasi visibilibus comprehendunt, cum præsertim ipsum adhuc nihil esset.* Tota enim vero hæc periodus plane inconcinna, et Lactantio prorsus indigna, ab plerisque omnibus editionibus rejecta est; tum quia in manuscriptis Bononiensibus, undecim Vaticanis, aliisque quamplurimis non invenitur; tum quia Manichæi errores redolere pluribus visa est. Nos tamen illam legimus in antiquiore manuscripto codice regię bibliothecæ, qui numero 3755, sed non in altero, qui sequenti numero notatur. At inde nihilominus colligitur jam a longo tempore eam B Lactantii nostri textui fuisse inepte adjectam. Neque immerito quidem. Nam hæc verba ibi Lactantii sermonem perturbant et confundunt. Nonnulli præterea addunt his verbis significari Deum fecisse bonum et malum, non modo ante creationem mundi, sed etiam ante Filii sui generationem. Si res ita sit, nihil profecto doctrinæ Lactantii, ut postea ostendemus, magis contrarium lingi poterat.

Paulo post in vetustiore codice regio media inter hæc verba : *Tam etiam charus est,* et ista : *Hunc ergo ex bono per se malum effectum, Græci διάβολον,* hæc interjecta fuere : *Etiam charus est. De quo nunc parcius, quod alio loco et virtus ejus, et nomen, et ratio enarranda nobis erit. Interim de hoc uberius, ut dispositio divina noscatur; quia nec bonum intelligi C sine malo potest, nec malum æque sine bono, et sapientia boni malique notitia est. Hunc ergo malum spiritum, Græci διάβολον,* etc. Sed hæc neque in aliis manu exaratis codicibus, nec in editis pluribus occurrunt, nec ullus scriptor alicubi se ea legisse annotavit. Si ergo genuinum est hoc fragmentum, peccarunt profecto ii, a quibus avulsum aut omissum fuit. Si spurium et nothum, multo nequiores sunt, qui illud, data opera, textui Lactantiano inserere ausi sunt.

Paucissima vero post verba, et ante hæc : *Exorsus igitur Deus,* etc. interpositum est aliud additamentum, cæteris multo grandius, et cujus longitudo illud integrum a nobis describi non sinit. Ibi autem scriptis traditum legimus mundum a Deo creatum, ut rebus contrariis sibi que repugnantibus constaret; D factos etiam duos spiritus, unum bonum, pravum alterum, ut in illorum potestate essent, quæ in mundo sibi invicem adversantur. Similiter Deus, uti ibidem asseritur, hominem creaturus, bonum fecit et malum, ut virtus esse posset. Quia tamen fas non est malum a Deo proficisci, ille constituit spiritum pravum malorum inventorem, *dedique illi ad mala excogitanda ingenium et astutiam, ut in eo esset et voluntas prava, et perfecta nequitia.* Ambos autem illos spiritus ad certamen sic composuit; ut alterum præposuerit bono, et malo alterum. Postea creavit multos angelos *repugnantis naturæ, qualis deorum,* quorum pars post mundum conditum a cœlestis substantiæ

vigore descivit. Omnes porro angelos, quorum principes erant illi duo spiritus, fuisse in principio pares, et ejusdem apud Deum conditionis.

Et hæc quidem in hoc longiori sane additamento enarrantur. Sed Isæus asserit illud non reperiri in antiquissimo Bononiensi codice, neque in duodecim Vaticanis, aliisque plurimis. Spark. vero notat illud etiam abesse ab Anglicanis, quorum copiam habuit, excepto tamen Bulliosensi. Deest quoque in editione Romana anno 1568 divulgata, et aliis emendationibus, quemadmodum et in pervetusto regio exemplari numero 3736. Fatemur quidem illud a nobis inventum in altero antiquiori numero 3755, sed hoc ad marginem addito carmine :

Qui legis hæc, lector, foveas laqueosque caveto.

Putavit itaque librarius, aut codicis emendationi præpositus, in hoc fragmento venenum propinari Manichæorum, qui duo principia, unum bonum, et malum alterum imperite prædicabant. Eadem fuit opinio Isæi, qui in notis suis observat impium illud dogma nunquam alibi clarius adstrui. Spark. tamen Betuleium castigat, quod in suis ad hunc locum commentariis scripserit Lactantium ibi pugnare contra errorem Origenistarum et Manichæorum, qui Deum mali auctorem esse voluerunt. Cæterum Betuleius hoc additamentum asteriscis voluit includi, quia illud aut adulterinum, aut saltem plane dubium esse arbitrabatur. In eo autem mortiferum aliquod Manichæorum virus versute et subtiliter insinuari inde colligi potest, quod illius auctor aperte pronuntiat Deum fecisse bonum et malum. Sed quoniam duriora videri poterant hæc verba, ut ea corrigeret, aut mitigaret, paulo post addidit : *Et quoniam fas non erat ut a Deo proficisceretur malum (neque enim contra se ipse faceret), illum constituit malorum inventorem, quem cum faceret, dedit illi ad mala excogitanda ingenium et astutiam; ut in eo esset et voluntas prava, et perfecta nequitia, et ab eo contraria virtutibus suis voluit oriri, eumque secum contendere, utrumne ipse plus bonorum daret, an ille plus malorum.* Verum quid hæc, inquiet aliquis, subdola emendatione voluit sibi versipellis ille scriptor? Nonne legerat quæ paulo ante ab ipso Lactantio nostro vere scripta sunt, a Deo factum alterum spiritum, in quo indoles divinæ stirpis non remansit : *Itaque suapte invidia,* inquit, *tamquam veneno infectus est, et ex bono ad malum transcendit, suoque arbitrio, quod a Deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen adscivit. Unde apparet cunctorum malorum fontem esse livorem.* Nonne hæc uti orthodoxa, ita satis clara et perspicua erant? Quid opus erat obscura et malitiosa aliqua interpretatione ibidem paucas post lineas adjecta? Quantumvis autem illa bono aliquo sensu explicari possit, cui, amabo te, credibile fiet omnia hæc plane inutiliter ab Lactantio fuisse adjuncta?

Præterea in hoc additamento duo spiritus, quos Lactantius a Deo primum creatos memorat, dicuntur angelorum principes. Atqui in libro quarto, ad quem illius additamenti auctor nos mittit, prior spiritus a

Lactantio appellatur verus Dei Filius (*lib. iv, cap. 6 et 7*). Ad hæc vero, angeli in eodem fragmento finguntur non unius, sed *repugnantis naturæ, qualis deorum*. Sed ubi, quæso, Lactantius ita umquam locutus est? Quid etiam quod scriptor ille ab Lactantiani sermonis imitatione ita recessit ut duas intra lineas hæc verba, *exorsus est fabricam mundi*, repetantur. Denique quantum hoc additamento male interruptitur oratio Lactantii, tantum illo sublato, tota sibi cohæret, et aptissime connectitur.

Aliud porro fragmentum, præcedente longius in libro septimo exhibetur (*lib. vii, cap. 5*). Auctor autem illius declarat in aliis libris, et paulo antea se iis respondisse, qui objiciebant culpam hominis refundendam in Deum, qui malum sicuti et bonum fecit. Præterea nulla, inquit, posset esse virtus, nisi Deus diversa fecisset. Sublato enim malo, bonum etiam tollitur. Fecit igitur Deus bonum et malum, ut virtutem exercitatione, et de malorum confictatione redderet perfectam. Nulla enim sine hoste et certamine victoria est. Quemdam vero contra argumentantem sic inducit: *Si bonum sine malo esse non potest, quomodo primum hominem dicis ante offensum Deum in solo bono fuisse, aut postea in solo bono futurum?* Huic itaque continuo respondet se hanc quæstionem in prioribus libris prætermisisse; ut ibi opportuniore loco illa discuteretur. Quapropter ut eam nunc solvat, docet primo hominem constare corpore terreno, et anima tenui, sed æterna; quæ cum sibi contraria sint, necesse est hominem bono et malo esse obnoxium: *Animæ autem, inquit, adscribitur bonum, quia indissolubilis est; corpori autem malum, quia fragile est*. Quamobrem bonum et malum separari non possunt, nisi anima a corpore separaretur. Porro autem *boni malique notitia simul primo homini data est: sed cum esset in bono tantum, id ipsum bonum esse ignorabat*. Ast ubi primum percepit boni et mali intelligentiam, de beatitudinis loco in communem orbem relegatus est; ut experiretur bonum et malum, quorum naturam agnoverat. Unde apparet homini, ut bonum a malo discernat, datam esse sapientiam, quæ sine malo stare non potest.

Primus autem homo, pergit ille, quamdiu fuit in solo bono, vixit sicut infans boni et mali nescius. Sed non potest esse sapiens, et sine ullo malo beatus ante animæ corporisque separationem. Tunc enim sicut corpus ita et malum concidet, atque solum bonum cum anima beata semper permanebit. Sic ergo Deus hominem in hac vita medium inter utrumque posuit, ut haberet boni vel mali sequendi licentiam. Sed quia mala bonis, et bonis mala apparentia permixta sunt, officium sapientiæ desideratur; quo plus mente videamus, quam corpore. Cum autem id difficile et rarum sit, ideo sapiens, qui fragilia bona contemnit; et Christianus, qui pro fide nec tormenta nec mortem recusat, pro stulto habetur. Homo ergo a Deo factus est mortalis, et malis subjectus, ut virtutem caperet, eique virtus daret immortalitatem.

Atque ita disputat auctor hujus fragmenti. At illud

A spurium, et Lactantio suppositum esse inde conficitur, quod illud Isæus in codicibus Bononiensibus, duodecim Vaticanis, et aliis, Spark. vero in omnibus Anglicanis affirmant non inveniri. Neque a nobis etiam repertum est in vetusto codice regio numero 3756. De alio autem antiquiore nihil statui potest, quia ibi decurtatum mutilatumque fuit. Omittitur quoque in antiquis editionibus Romana, Florentina, Antuerpiensi et aliis melioribus. Betuleius vero suspicatus est illud a Gryphio omnium primo typis editum.

Quapropter a plurimis repudiatur tamquam adulterinum. Quidam vero suspicantur illud fabricatum esse a veteratore quodam, ingenioso æque ac callido, qui Lactantii stylum recte imitatus est. Sed hoc procul dubio non fuit difficile homini, qui sua dicta ex variis ipsiusmet Lactantii libris collegerat. Nobis tamen facile non persuadebitur tot uno in loco adhibitas a Lactantio comparationes, quot iste ingressit in primam hujusce fragmenti partem. Multo autem minus putamus eundem Lactantium illa usum fuisse, quæ desumitur ex Circo, contra quem tam vehementer, et jure tam merito declamat. Præterea ille non obscure significat, quæ in prima fragmenti illius parte disputantur, jam satis a se fuisse tractata: *At enim, inquit, jam sæpe dictum est virtutem nullam fuisse futuram, nisi haberet, quæ opprimeret* (*Lact. cap. 22*). Auctor vero hujus additamenti palam declarat, aut potius fingit se hæc leviter attigisse, quamvis ea quæ ibi scripsit, ex quinto ac præcipue ex sexto Divinarum Institutionum libro delibaverit (*lib. v, cap. 7 et 21; lib. vi, cap. 15; lib. ii, cap. 12; lib. vii, cap. 4 et 5; lib. de Ira Dei, cap. 15*). Nec potiori ratione dicere poterat quæstionem de homine, qui sine malo esse non potest, in superioribus libris fuisse prætermisissam. Quæ enim vero ibi protulit, hæc pleraque omnia ex secundo et septimo Institutionum, atque ex libro de Ira Dei excerpta fuisse quivis facile cognoscere poterit. Scimus quidem librum de Ira Dei a Lactantio, ut fusius infra ostendemus, editum fuisse post septem Divinarum Institutionum libros, ubi hoc additamentum legimus. At certe si ibi ab eo scriptum fuisset, et tanta cura hanc solvisset quæstionem, certe in libro de Ira Dei, ubi eam retractavit, non omisisset nos solito suo more ad hunc locum mittere, aut aliquam illius facere mentionem.

Porro autem etiamsi Isæus illud, sicut superiora fragmenta rejecerit, nec passus sit ea in Lactantii textu typis mandari, solius tamen Bononiensis codicis auctoritate fretus hæc, ubi Lactantius de Cypriano disserit, illius inseruit textum: *Unde apparet disertissimo et doctissimo viro, quantum ad sacrilegos atinet refellendos, non facultatem dicendi, sed consilium defuisse in eo præcipue, quod Demotrianum veritatis expertem, non ratione prudentiæ humanæ, qua uti in principio debuit, sed auctoritate cælestium præceptorum, quorum ille se hostem fatebatur, extinxit* (*lib. v, cap. 1*). At ibi solita Isæi desideratur diligentia, qui nobis expresse non edisseruit quo in manuscripto Bononiensi, an in vetustissimo, aut altero recentiore

hæc scripta sint. Tametsi vero in priore exstarent, A
numquid illius solius auctoritas præ cæteris omnibus
valere debet? Nonne et in eo sunt aliqua, sicut in
aliis, librarii errata? At illud alienius scriptoris esse
additamentum inde patet, quod eadem de Cypriano
postea et elegantius dicantur. Vero autem simile non
est Lactantium censuisse repetenda esse hæc injuriosa
verba, quæ de tam eximio scriptore non jure prorsus
merito dicta vidimus. Nonne ergo multo verisimilius,
ne dicam certius, est hanc repetitionem oscitanti li-
brario esse adscribendam? (*Lact. cap. 4.*)

Denique vir cl. Stephanus Balusius (*Balus. lib. II, Miscell. pag. 46*) aliud breve de extremo judicio
fragmentum edidit, quod quidem in codice 1095 Col-
bertinæ Bibliothecæ post septem *Divinarum Institutio-*
num libros, et ante librum *dè Ira Dei* descriptum in-
venerat. Codicis autem hujus auctoritate fultus, exis-
timavit illud a Lactantio revera profectum fuisse. B
Balusium secutus est Thomas Spark., qui illud postea
ex duobus Anglicanis codicibus in editione Oxoniensi
typis excudi curavit. Nos vero duos alios, de quibus
paulo post agendum, in Colbertina bibliotheca vidimus,
ubi etiam idem fragmentum eodem modo reperitur.
Verum quomodo fieri potuit, ut illud in his tantum,
quæ profecto recentissima sunt, exemplaribus, non
autem in aliis longe pluribus et antiquioribus occur-
rat? Cur etiam in hisce manu tam recenti scriptis
libris suo in loco descriptum non fuit? Nonne inde
concludi potest nullam esse rationem, cur illud ex
Lactantii nostri potius quam alterius auctoris libris
transcriptum dicatur? Ut ut sit, tanti breve hoc frag-
mentum non est momenti, ut in illius inquirendo pa-
rente diutius detineamur. Nihil novi enim nobis sup-
peditat, nisi Helicæ Thespitis nomen, qui, ut ibi tradi-
tur, *fide* (mss. duo Anglicani, *fidem*) *Judæorum Anti-*
christum persecutus est. Sed vereor, ne et hæc verba
cum iis non convenire possint, quæ Lactantius et in
libro septimo Institutionum, et in epitome de Judicio
extremo scriptis tradidit.

At mirum sane quanta confidentia recentior quidam
criticus (*Simon. Epist. xxv select. Roterodami, anno*
1704) in una ex selectis suis epistolis asseruit hæc
omnia fragmenta, de quibus hactenus disputavimus,
genuina esse ac sincera, atque a Lactantii textu ab
iis fuisse amputata, qui in monasteriis olim codicum
veterum præerant emendationi. Nos vero ibidem mo-
nitos esse voluit fore ut in altera epistola, ne in hac
longior esset, eadem tantummodo fragmenta exami-
naret. An fidem liberaverit, nobis est incompertum.
In citata autem epistola fatetur ea additamenta, in
quibus Manichæorum erroresprehenduntur, in
meliorum codicum manuscriptorum parte non inve-
niri. Sed audacter affirmat a multis sæculis emenda-
tores horum codicum ex auctorum textu hæc et alia
plura sustulisse, quæ sibi orthodoxa non videbantur.
Denique haud dubitanter asseverat Lactantium, qui
theologicis dogmatibus nostris non perfecte imbutus
fuerat, potuisse falsis Manichæorum, a Gnosticis oriun-
dorunt, inficere opinionibus.

Sed vide, queso, insolitam plane hominis, cui cri-
tici nomen tanto in amore et deliciis est, sagacitatem,
novumque profecto argumentandi genus. Lactantius,
ait vir ille criticus, potuit Manichæorum erroribus
coinquinari; ergo his revera coinquinatus est; ergo
illa, de quibus agitur, scripsit fragmenta; ergo mona-
chi codicum emendatores illa amputaverunt. O dig-
nam certe tanto critico argumentationem! Sed ut
tanti sceleris monachos accusaret, prius ipsi prolan-
dum erat Lactantium his Manichæorum erroribus re-
vera fuisse contaminatum, deinde scripta esse a
Lactantio illa additamenta, ac quando a monachis
avulsa, aut in posterioribus non descripta codicibus.
At hæc nunquam sane probabit, aut ullus alius pro-
bare poterit. Præterea vero pluribus rationibus de-
monstravimus notha et spuria esse ea omnia addita-
menta, atque ea potissimum quæ Manichæorum virus
venenumque redolere videntur. Nec minus clare ac
perspicue ostendimus plerisque iisdem fragmentis
orationem Lactantii præpostere turbari, atque oppo-
sitos ejus doctrinæ propugnari errores. Sed pudet
longiorem operam perdere in refellendis calumniis,
quibus neotericus ille scriptor non solum fidem mo-
nachorum, sed vetustissimorum etiam scriptorum
doctrinam in suis passim scriptionibus infamare frus-
tra conatus est. Parcendum tamen homini, qui ante-
quam animam anno 1712 ageret, veniam ab iis, quos
tam graviter, quam immerito offenderat, publice pe-
tiit, obiitque in catholicæ Ecclesiæ sinu. Unum certe
optandum, ut ad meliora animum eruditionemque
suam convertisset.

ARTICULUS IV.

De variis erroribus Lactantio adscriptis.

Si quæ in additamentis, hactenus recensitis, sint
Lactantii errata, hæc non Lactantio nostro, ut vidi-
mus, sed aliis otio suo abutentibus, tribuenda esse
plerique omnes haud plane immerito arbitrantur. Ad
ipsummet vero Lactantium spectant plurimæ falsæ
opiniones, omnisque prorsus generis errores, quos
multi sane sibi visi sunt in ejus passim scriptis de-
prehendisse. Tantus vero eorum est numerus, ut vix
unquam alius scriptor tam sæpe in paucis libris er-
rasse videatur. Aliqui enim centum et septuaginta il-
lius errata olim numerabant, alii ea postmodum ad
quatuor supra nonaginta, alii vero ad minorem nu-
merum redegerunt. Major autem illorum pars ad fi-
dem orthodoxam, minor ad moralem disciplinam,
minima ad res physicas pertinet. Sed quo major singi-
tur eorum numerus, eo facilius omnes intelligunt
plura ex notatis locis sana esse, nec digna plane qui-
bus illa censoriæ severitatis nota inuratur. Quamobrem
in Romana Operum Lactantii editione, anno 1468 di-
vulgata, frater Antonius Raudensis Theologus, sicut
ibi scriptum legimus, a fratre Adamo Genuensi his
versibus redarguitur:

Hic male corripuit stolidis Antonius ausis
Auctorem, in variis causa pianda locis.
Non erat in tenebris errantis imaginis astrum
Dicere, vel nitidum luce carere jubar.

Denique cum sanctæ Ecclesiæ pia lumina constet
Obsequio ex tanto conticuisse viro :
Tu vero eloquio lingua interdicta latino
I cubitum ; nam te pensat elleborum.

Verumtamen non defuerunt postea inter recentiores heterodoxos non pauci, qui Lactantium vel aliorum adhuc errorum accusaverint, vel ipsum eorum, quæ defendere frustra conantur, falsorum dogmatum fecerint conscium et fautorem. Sed tantam temeritatem postea opportuniori loco, ne eadem repetantur, duximus esse castigandam.

Gravioris procul dubio momenti debet esse testimonium Damasi Papæ, qui in sua ad Hieronymum epistola hoc de Lactantii nostri epistolis tulit iudicium : *Fateor tibi eos, quos mihi jam pridem Lactantii (duo mss. Lectitanti) dederas libros, ideo non libenter lego ; quia et plurimæ epistolæ ejus usque ad millia spatia versuum tenduntur, et raro de nostro dogmate disputant : quo fit, ut et legenti fastidium generet longitudo, et si quæ brevia sunt, scholasticis magis sint apta, quam nobis, de metris, et regionum situ, et philosophis disputantibus, plures mss. et edit. disputandis, alii disputantia.* At his Damasus verbis : *Raro de nostro dogmate, nihil aliud significare videtur ; nisi eas quas Hieronymus proposuerat, de quibusdam sacre Scripturæ locis quæstiones.* Deinde vero hæc Damasi censura spectare tantum videtur Lactantii, si nomen ejus ibi scriptum sit, epistolas, non autem *divinarum Institutionum* libros, in quibus, sicut in aliis, plura sane, uti ex illorum analysi, et aliis infra fusius dicendis, facile dignosci potest, de nostris dogmatibus et placitis nec jejune, nec indocte disputat. Quid vero, quod Hieronymus, ad quem scripsit Damasus, sic de iisdem Lactantii libris loquitur : *Firmianus quoque noster in præclaro Institutionum suarum opere, Y litteræ meminit, et de dextris et sinistris, hoc est, de vitiis et virtutibus, plenissime disputavit (Hieronym. Comment. in Eccles. pag. 770).* De ipsius autem epistolis nihil possumus certo definire ; quandoquidem nullæ ad nos pervenerunt.

At saltem Gelasius primus, inquiet aliquis, in concilio Romano, opera Lactantii, cum aliis, quæ catholica et apostolica romana Ecclesia non recipit, his rejecit verbis : *Opuscula Lactantii apocrypha.* At plures olim dubitaverunt utrum ea verba genuina germanaque sint. Nos vero certo certius scimus illa in omnibus antiquioribus et melioris notæ manuscriptis codicibus reperiri. Sed non minus compertum habemus

A hoc Gelasii papæ decreto plura veterum Ecclesiæ Patrum, uti Tertulliani, Eusebii Pamphili, et aliorum scripta, tamquam apocrypha amandari, quæ nihilominus sana et orthodoxa esse omnes ultro fateantur. Eo itaque nomine notata fuerunt, vel propter alias eorundem scriptorum lucubrationes, erroribus infectas ; vel propter quædam errata, quibus alicubi asperguntur. Nemo autem negare potest Lactantium nostrum hos *divinarum Institutionum* libros conficiendo, in plures impegisse errorum scopulos, atque in eum in primis, quem Chiliastæ de millenario Christi post extremum iudicium in terris regno linxerant. Nonne autem is solus error prædictæ Damasi censuræ locum dare potuit ? Nos autem de illo egimus, et infra adhuc aliquid dicemus.

B Alios porro sive veros, sive adscriptos illi errores solito candore nostro sic suo loco exponemus, ut, iis ulla absque dissimulatione explicatis, palam omnibus faciamus, quid in illis reprehensione dignum sit. Verum eadem ingenuitate alios eluemus, qui ei a quibusdam inconsiderantia, aut malevolentia adscribuntur. Nihil quippe nonnullis recentioribus magis cordi est, quam ut veterum Ecclesiæ Patrum lapsus erroresque augeant et multiplicent. Nonnunquam tamen versuti illi homines simulant se illos aliquantulum excusare ; quia errare humanum est, aut quia vetustis scriptoribus, ex ethnicorum ad Christi religionem venientibus, nondum satis explorata sacra nostra documenta Sed hac subdola fraudulentaque excusatione nihil aliud agunt, quam ut illorum, et antiquæ ac semper venerandæ traditionis infirmitate eleventque auctoritatem.

Cæterum qualescumque sint Lactantii nævi, aut errores, nos certe paulo post ostendemus Christianæ religionis veritatem validissimis ab illo demonstrari rationum momentis. Negari quoque non potest in ejus libris plura christianæ fidei de sacra Scriptura, de Deo, de Christo Domino, de veteri et nova lege, hujusque præceptis et institutis documenta recte ab eo explicari, asserti et confirmari. Sed hæc etiam et fusius traduntur in *Divinarum Institutionum* libris. Quapropter him rito censentur præcipuum esse illius opus, magna cura, animique contentione elaboratum. Neque tamen illud ea sola sacra, sed profana quoque et varia ac multiplici eruditione refertissimum est.

JOSEPHI ISÆI CÆSENATIS

NOTÆ IN PRIMUM LIBRUM

DIVINARUM INSTITUTIONUM LACTANTII FIRMIANI.

CAPUT PRIMUM.

Nam et abjecisse quosdam res familiares suas, etc.

Fuerunt hi Socrates, Democritus Abderites, de quo et ipse Lactantius lib. III, cap. 25, Anaxagoras, Clazomenius, et alii.

Nam quia virtutibus amaritudo permixta est, vitia vero voluptate condita sunt, illa offensi, hac delinuti feruntur in præceptis, etc. Idem ait lib. de Ira Dei, c. 19. Hæc autem causa præter alias affertur, cur, cum virtus sit homini secundum naturam, vitium vero contra (ut est apud Senecam lib. de Ira II, cap. 13 et epist. 123; detrimentum, et Quintilianus lib. XII, cap. ult., et egregie demonstrat S. Thom. in p. 2, q. 71, art. 2), illam tam pauci, hoc tam multi amplectantur; nempe quia licet bonum virtutis sit hominis naturæ consentaneum, secundum partem rationalem, tamen bonum sensibile, quo in vitium pellicimur, etiam ei convenit secundum partem sensitivam, quæ rationi adversatur. Quamvis autem portio rationalis sit in homine potissima, nihilominus homo sequitur potius bonum sensus, quam bonum rationis, quia incipit a bono sensibile cognoscere et amare bonum rationis. At vero multo plures sunt incipientes, quam consummantes: ideo plures sunt, qui sistunt, et qui sunt in bonis naturæ sensitivæ, quam qui perveniunt ad bona rationis amplectenda; eo magis quod valida est illecebra sistendi in illis, et quiescendi, quoniam sunt ab ineunte ætate in usu, sunt etiam magis nota, nimirum evidenti experientia sensuum, sunt denique magis moventia, tum ratione promptæ delectationis, tum ratione imminenti oppositi contristantis. Rationis autem bonum, quod est virtus, profecta ætate percipitur, et parum cognoscitur, et parum movet. Nam tristitiam, atque amaritudinem (ut ait Lactantius) saltem in principio permixtam habet; præmium vero et voluptatem in futurum promittit, ut ait Arist. in de Anim. Text. 53. Cajetanus d. quon. 71.

Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, etc. Fictarum ait litium; nam verarum nunquam patronus fuit, cum ne forum quidem attigerit, ut testatur ipsemet lib. III, cap. 13. Olim autem cum in Græcia, et Romæ floureret eloquentiæ studium, juvenes percepta grammatica ducebantur ad rhetores, qui themata illis vel confecta, vel ex historiis petita proponebant, qualia sunt, quæ in Senecæ patris, et Quintiliani declamationibus, et apud græcos scriptores etiamnum multa reperiuntur; in quibus pueri in scholis sese dictione ac scriptione exercerent, ut postea serio ad populum vel senatum eloqui possent: sed et in utramque partem disserere, et *θεσις ἀδελφούς*, id est propositiones inopinabiles, et materias infames pertractare consueverant, de quibus Gell. lib. XVII, cap. 12. Ita enim ad dicendum de re quacumque, prompti atque instructi fiebant. Qui igitur hac dicendi ratione in scholis erudiebantur, declamare dicebantur, orationesque hujusmodi ad forensium actionum similitudinem dictæ, declamationes vocabantur. Unde S. Hieronymus in questionibus ad Damas: *Nec aures (inquit) Quintiliani flosculis, et scholari declamatione mulcendæ*. De quibus non parùm multa apud Quintil. lib. II, cap. 10, et lib. IV, cap. 2, Senec. in Prologo Declamationum. Floruit in eo dicendi genere Libanius sophista, ob id sane quam gratus Juliano Imperatori, de quo scripsit Eunapius. Item Carneades, de quo meminit idem Lactantius lib. V, cap. 15. Paulus quoque Tyrius eo nomine tam charus Adriano Imperatori fuit, ut Tyrum ejus patriam fieri metropolim ab eodem Imperatore obtinuerit, ut scribit Suidas. Hæc itaque exercitationes erant, quibus paulo supra Lactantius ait se in professione illa oratoria diu versatum, juvenes olim non ad virtutem, sed plane ad argutam malitiam erudivisse, multumque illarum usum nunc sibi profuturum, ad causam veritatis adversus Gentes perorandam.

Nam si quidam maximi oratores, etc. Ipsum fortassis M. Tullium intelligat, quem a forensibus actionibus, et gerenda republica, in philosophiæ studio, tanquam in portu conquiescere ex ipso novimus initio Tusculanarum, et lib. pr. Academic. quæst.

Et si quidam prudentes, et arbitri æquitatis, Institutiones civilis juris compositas ediderunt, etc. Fuerunt

A hi Caius, Ulpianus, Paulus, Florentinus, Callistratus, Martianus.

Erroresque turpissimos sopiamus. In aliquibus impressis libris, post hæc verba, subtextitur illa oratio. *Quod opus nunc nominis tui auspicio inchoamus, Constantine, Imperator maxime. Qui primus romanorum principum, repudiatis erroribus, majestatem Dei singularis ac veri, et cognovisti, et honorasti. Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illuzisset, quo te Deus summus ad beatum imperii culmen egressus, salutarem universis, et optabilem principatum præclaro initio aspicias es; cum eversam sublatamque justitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiasti: pro quo factu dabit tibi Deus felicitatem, virtutem, diuturnitatem, ut eadem justitia, qua juvenis exorsus es, gubernaculum reipublicæ etiam senex teneas; tuisque liberis, ut ipse a patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc adversus justos in aliis terrarum partibus sæviunt, quanto serius, tanto vehementius idem Omnipotens mercedem sceleris exsolvet; quia ut est erga pios indulgentissimus pater, sic adversus impios reclusissimus iudex. Cujus religionem cultumque divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, nisi eum, per quem rebus humanis justitia, et sapientia restituta est?*

Hæc oratio Constantinum alloquitur jam palam Christi religionem amplectentem, et impietatem aversantem; quo tempore Licinius Constantini in Imperio consors, pacta cum ipso Constantino conventa de christiana protegenda religione contemnens, Ecclesiam Dei per omnem Orientis oram vexabat: Occidens autem Constantini dominatum sortitus, summa pace ac tranquillitate potiebatur. Quamobrem nonnulli gravissimi et magni nominis viri ex hoc loco sibi tempus reprehendisse visi sunt, quo Lactantius hocce Institutionum suarum libros elucubravat. Putant enim, hoc contigisse anno Domini trecentesimo decimo sexto, quo persecutio Licinii vexabat Ecclesiam, et adversus eum a Constantino expeditio parabatur; atque in hac præfatione ad Constantinum, ut putant, directa,

C vaticinatum fuisse Firmianum cladem illam ac perditionem Licinii, et Constantini victoriam. Ego vero haud possum, quin cum Thomasio sentiam, loca hujusmodi, quibus vel Constantinus appellatur, vel ad ipsum sermo dirigitur, notha esse ac suppositicia, cum in antiquissimo omnium Sancti-Salvatoris bononiensis codice, in plerisque vaticanis, cæterisque probatioribus ea deesse animadverterim. Jam tota hæc oratio non solum ab antiquissimo illo, atque item ab altero ejusdem cœnobii codice, sed etiam a septem vaticanis, ab excusis florentinis, et ab aliis multis tum mss. tum impressis abest; et post illa verba (erroresque turpissimos sopiamus) continenter legitur (omissis ergo hujus terrenæ philosophiæ auctoribus, etc.). Habemus quoque alia Lactantii loca, quæ omnium omnino codicum auctoritate fulta, nullam controversiam aut ambiguitatem patiuntur, quibus non satis consentiunt, quæ in hac oratione leguntur. Ille quidem lib. V, cap. 2 et 4, cum enuntiat, qua

D qua causa ad scribendum accesserit, ait, se eo tempore, quo in Bithynia oratorias litteras docebat, templaque Dei evertentur, cum duos intellexisset (Porphyrium autem, et Hieroclem intelligit) ibi veritati superbius atque importunius insultare, suasque impietates et blasphemias adversus Christianam religionem evomere, illorum superba impietate stimulatam suscepisse id scribendi munus, ut omnibus ingenii sui viribus accusatores justitiæ refutaret. Temporum autem eversio ex Diocletiani decreto, et Porphyrii trium librorum contra Christum editio in annum Domini trecentessimum secundum incidit. Verum hoc loco tum demum sibi hoc opus inchoari dicitur, quando in Occidente jam malis quiescentibus, in aliis tamen terrarum partibus adversus justos sæviabant; videlicet cum adversus Licinium a Constantino expeditio pararetur, quæ contigit anno Christi trecentesimo decimo sexto. Quomodo autem simile vero videatur Lactantium impiis Porphyrii et

Hieroclis disputationibus, ut ipse ait, exstimulatum, et merita pro Dei religione ira succensum, quatuordecim annos moram traxisse, atque a calamo temperasse, et non protinus ad scribendum accessisse, seque ad refutandas illorum impietates primo quoque tempore contulisse? Illud etiam non parum habet momenti, quod quo tempore Lactantius Institutiones scribebat, crudelitas tyrannorum adversus christianos per totum orbem terrarum exercebatur; id enim expressis verbis ita testatur lib. v, cap. 11, *quæ (bellua) uno loco*, etc. et cap. 12 ejusdem lib.: *Ecce in eo est errore* etc., lib. v, cap. 12. *Ecce in eo est errore orbis ipse totus, ut bonos et justos viros, tanquam malos et impios persequatur, excruciet, damnet, occidat*; et cap. 14 ejusdem libri: *Quæ (bellua) uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit*, etc. Et lib. vi, cap. 17: *Spectatæ sunt enim, semperque spectantur adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei, in quibus excruciantis nova et insitata tormenta excogitata sunt*, etc. At tempore Licinianæ persecutionis, quo hæc oratio ad Constantinum directa fingitur, quiescebat fere per orbem Christiana religio: tantum in Oriente vexationem aliquam patiebatur quod et ex hac oratione ostenditur, ubi dicitur: *Nam malis, qui adhuc adversus justos in aliis terrarum partibus sæviunt, quanto serius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem sceleris exsolvet*. Quæ vexatio, cum occidentem non attigerit, a Severo non est ejusmodi visa, quæ inter alias Ecclesiæ persecutiones censeretur; sic enim habet lib. ii Histor.: *Sane tum Licinius, quia adversus Constantinum de imperio certavit, milites ejus litare præceperat, abnuentes a militia rejiciebat: sed inter persecutiones non computatur, adeo levioris negotii fuit, quam ut ad ecclesiarum vulnera pertineret.* Eusebius quoque in Vit. Constantini lib. i: *Uti (inquit) Imperium Romanum in duas partes diremptum noctis tenebris, et splendori diei omnibus persimile videretur; nam iis, qui Orientem obtinebant, tanquam noctis caligo offundebatur: illis autem, qui erant alterius partis incolæ, splendor clarissimæ diei illuscescebat*. Denique Sozomenus lib. i, cap. 2: *Per idem tempus Christiani, qui versus orientem ad Lybes usque, qui sunt confines Aegyptiis, habitabant, conventus palam agere propterea non ausi sunt, quod Licinius benevolam suam erga illos animum mutaverat: at Græci, Macedones, et Illyrici, qui versus occidentem suarum rerum domicilia habebant, Constantini opera, qui illi imperii romani parti præfuit, libero animo et securo Deum coluerunt*. Permovere id quoque fortasse quæmpiam possit, quia si scripsit Arnobius anno Domini trecentesimo secundo, et opus suum quasi fidei suæ vadem prope ac festinanter edidit, ut quamprimum inter fideles admitteretur, utique simillimum vero videtur, opus illud post quatuordecim annos a Lactantio visum, siquidem scripsisse illum velimus anno trecentesimo decimo sexto. At vero quid cause esse potuerit non apparet, cur cum semel Theophili, semel atque iterum Tertulliani, Cypriani, Minutii meminerit, qui omnes Christianorum causam adversus gentes jamdudum egerant (nam Theophili quidem meminit in fin. hujus lib. i, Tertulliani lib. v, cap. 1 et 4, Cypriani eodem cap. 1 et 4, Minutii lib. i, cap. 11 et lib. v, cap. 1), tamen sui ipsius magistrum, qui causam eandem non minus quam quisquam ipsorum acriter ac luculenter, sed propius et recentius multo peregerat, tam alto Arnobium silentio presserit, nisi quia uterque eodem scribebat tempore, necdum forte Lactantius Arnobii libros vidisse poterat. Sed et sanctus Hieronymus, qui primam librorum Lactantii editionem vidisse potuit (fuit enim fere illius contemporaneus, Hieronymi infantia Lactantii extremos dies, ut credi potest, propemodum attingente), quique tam sedulo illius opera recensuit, ut cuiusnam quodque eorum inscriptum ab illo fuerit dicere non omiserit, simpliciter et absque ullius ad quemquam inscriptionis commemoratione libros Institutionum pertransit, nec us-

A quam Constantini imperatoris meminit, cujus tamen profecto nomine librorum horum dignitatem atque existimationem apud omnes augeri plurimum posse intelligebat. Non meminit Honorius Augustodunensis, qui eodem modo quingentis ferme abhinc annis eorundem Lactantii operum catalogum texuit. Non aliam putamus ob causam, quam quia hi libri ad Constantinum minime fuerint ab auctore inscripti, nimirum, ut probavimus, elucubrari cœpti anno trecentesimo secundo, et ideo, ut credere par est, jam perfecti, absoluti, editi, antequam Constantinus impietatem palam aversaretur, et christianam fidem amplexaretur. Ita igitur sentio non solum Methodium et Arnobium eodem tempore, quo editi sunt a Porphyrio Commentarii illi blasphemii adversus Christum, nempe anno trecentesimo secundo, sed etiam Lactantium nostrum sacrilegas ethnicorum impietates adversis scriptis refutavit aggressum, atque hanc orationem, quæ tot rationibus exploditur, notham et supposititiam esse; neque sustineri posse, ut censebat Thomasius, quod fieri potuerit, ut Lactantius ante tempora Constantini scripserit hos libros, sed eos Constantini tempore ediderit; non enim hic edidisse illos dicitur, sed nominis ejus auspicio tunc temporis inchoasse.

CAPUT III.

Tantarum. Hæc dictio non magnitudinem, sed multitudinem hoc loco significat, ut fiat antithesis ad illud (*una*) ita Græcis *ποσότης* promiscue significat, tot, et tantus: hanc dictionem in eadem significatione accipi apud jurisconsultos annotavit Antonius Augustinus lib. ii Emendat. cap. p. ex L. Si ita legatum. D. de legat. p. ubi habetur: *Sed non in ampliores, quam decem, qui legati sunt; quod si minus sunt, in tantos, quanti inventiantur*. Sic, *quantus*, pro, quot, ut in d. L. et in L. 2, § Si vero. Cod. de prefect. Prætor. Aphric. *Et quanti limitanei, in quibus locis vel limitibus constituti*. Adde Vegetium lib. iii, cap. 5, ex optimis codicibus: *Signorum militarium quanta sunt genera*. Et eod. lib., cap. 9: *Ut integris suis quantos possint homines interimant*. Sic et Lucæ interpres 15 quem temere damnat Valla: *Quanti mercenarii in domo patris mei abundant panibus*.

CAPUT IV.

At quin impleta esse, etc. Ita lego, non atqui, ex B. et T. Arnob. lib. vi, in princ.: *At quin nos arbitramur, omnem Deum*, etc. Lib. iii: *At quin ego rebar paulo ante, spontaneas esse numinum benignitates*. Tertullian. Apologet. c. 2: *At quin invenimus inquisitionem quoque in nos prohibent*. Papinian. in l. debitor., § 1, D. ad S. C. Trebell. *At quin sive possidet creditor actor, idemque hæres rem, sive non possidet*. Paulus in L. Atquin natura, D. de negot. gest. *At quin natura debitor fuit*. Et ita scriptum esse in Pandect. Florent. testatur Barnabas Brissouius in Pargerg. qui et alia loca ostendit.

Sed etiam cohærentia. Sed saltem cohærentia, vel, sed certe cohærentia, sive, sed vel cohærentia, dicere debuisset Lactantium notat Vall. et mendum esse librorum suspicatur lib. iii, Elegant., cap. 27.

CAPUT V.

De his, quibus omnino, etc. Ita legitur in B. T. Sic infra lib. v, cap. 15: *De suis doceamus auctoribus*. Cicero Lentul.: *De Crasso domum emissem*. De Orator. *Hoc audi de patre*. Recentiores editiones habent, *ab his quibus*, etc. At vetustiores, *de quibus his omnino*, etc.

Ex his unum Deum probemus necesse est. Demonstrat Lactantius, ethnicos sapientes veteres unum Deum credidisse. Idem præstat Clemens Alexandrinus in Orat. ad gent. Vid. August. Eugubin. de peren. Philosoph.

Homerus nihil nobis dare potuit, etc. Immo potuit et præstitit; nam Cyrillus contra Julianum, Homerum unum Deum asseruisse demonstrat.

Aquam esse dixit, ex qua nata sint omnia, etc. Præter notatos ad oram textus, vide Plutarchum in Placitis, Laertium, Eusebium de Præpar. lib. 1, cap. 5, et lib. vii, cap. 5. Ambros. lib. i Hexamer. cap. 2. August. Civit. lib. viii, cap. 2. Cyrill. contra Julian. Et Anaximenes, etc. Non æthera, sed aera legitur apud Ciceronem ubi scilicet de Anaximene loquentem, et apud Laertium in Anaximene.

Permixtus. Vulgata lectio Maronis habet, *commistus.*

In summum tamen unam mentem mundo præesse testatur. De Aristotele loquitur, quem ex 2. de Generat. ex 12 Divinorum, ex cap. 7 libelli de Mundo, unum Deum sensisse constat: ostenderunt id recentiorum viri doctissimi Trapezuntius lib. ii de comparat. Arist. et Plat. Scaliger de Subtilit. ad Cardan. exercitat. 365, alii nonnulli.

Plato. In Parmenide, Timæo, Phædon. Legib. Reput. Videndus est Bossarion cardinalis lib. ii adversus Calumn. Platon.

Omnia sentiens ac movens. Secutus sum lectionem Tax. et P. et Ciceronis ipsius prima Tusculan. al. omnia sentiens, et omnia movens.

De immortalitate Mortis. Liber interdicat.

Item in Exhortationibus. Etiam hic Senecæ liber interdicat.

CAPUT VI.

Ob eamque causam in Ægyptum profugisse. Cic. iii de Nat. deor. unde hunc locum pene ad verbum desumpsit Lactantius, habet: *ob eamque causam Ægypto profugisse.*

Thoyth. Ex eodem Ciceronis loco emendavi Lactantii textum, qui in aliquibus exemplaribus habet, Thoth. Sed et Eusebius scribit in 1 Præparationis, ab Alexandrinis Thoth, ab Ægyptiis Thoyth dici Mercurium. Quin etiam ex pulcherrimo sane loco Martiani Capellæ lectionem hanc confirmemus. Is enim lib. ii, sic ait: *Itaque primo conducatne connubium, atque ætheri verticis pennata rapiditas apto sibi fœdere copuletur, ex nuptiali congruentia numero conquirat; moxque nomen suum, Cyllemique vocabulum (sed non quod ei dissonans discrepantia nationum, nec diversi gentium ritus pro locorum causis cultibusque finere: verum illud, quod nascenti ab ipso Jove sidere nuncupatione compactum, ac per sola Ægyptiorum commenta vulgatum fallax mortalium curiositas asseverat) in digitis calculumque distribuit, ex quo finalem utrinque litteram sumit, quæ numeri primum perfectumque terminum claudit: dehinc illud, quod in sanis omnibus soliditate cubica dominatur; litteram quoque 9 th que, quam bivium mortalitatis asserere ω 800 o prudens Samius existimavit, loco proximo sumit, ac sic mille ducenti decem, et 9 th octo numeri effulserunt. Numeros enim Græci per litteras suas expriment*

4248

Pheneatæ. Ita Cicero ubi supra. Sed et Pausanias in Arcadic. *Deorum vero (inquit) omnium maxime Mercurium Pheneatæ venerantur, etc.* Et quidem ἐρμούπολες de qua hic Lactantius, fuisse in Arcadia existimari potest ex Stephano. Verum: quoniam plerique libri hic pro Pheneatæ, habent, Saitæ (ii sunt populi in Ægypto, sic dicti ab urbe, quæ Sais nominatur), et Lactantius lib. de Ira Dei, cap. 11 testatur Ciceronem scripsisse, in numero deorum apud Ægyptios haberi Hermetem, eum scilicet, qui ob virtutum multarumque artium scientiam Trismegistus nominatus est, de quo eodem hic sermo habetur, suspicatus est vir clarissimus Petrus Ciacconius legendum hic esse, et Saitæ, et Pheneatæ colunt eum religiose; et apud Ciceronem, quem Saitæ colunt, et Pheneatæ, ut dicatur et in Ægypto a Saitis, et in Arcadia a Pheneatis coli. In nonnullis Lactantii codicibus corrupte legitur Femeate pro Pheneatæ.

Ὁ δὲ θεὸς εἷς, etc. Hæc ad verbum non reperi in Hermete, sed similia ad finem cap. 5 Pimandr.

Deo igitur nomen non est, quia solus est, etc. Ita

A quoque Minucius Felix in Octavio. Dionys. 1, cap. de Div. nomin. ait, neque nomen ejus esse, neque opinionem. S. Thom. pp. quæst. 13, art. 1, ait: *Deum a nobis nominari non posse nomine, quod ejus essentiam significet secundum quod est, quia nominamus, ut concipimus, et nomina sunt signa notionum: at Dei essentiam nosse in hac vita non possumus. An vero imponere Deo nomen tale queant Beati, disputant theologi in present. dist. 22 et p. p. quæst. 13, art. p. Et quomodo philosophi prisce Deum nominarint, vide August. Eub. de peren. philosophia lib. iii.*

Proprium nomen est Deus. Dicitur enim θεὸς ἀπὸ τοῦ θεῶσθαι, quod est videre, quasi omnia provideat, omnibusque prospiciat, ut scribit Damascenus lib. p. Orthod. fid. cap. 12. Ergo ab universali rerum providentia hoc nomen, Deus, desumptum est ad significandam divinam naturam.

Sibyllas decem numero fuisse, etc. De Sibyllis in genere videndi sunt Solinus cap. 8; Ælian. de varia Hist. lib. xii; Martian. Capell. lib. ii; S. Hieronym. adversus Jovinian. lib. p.; Suidas in Hierophila, et in σιβύλλαι, Franciscus Petrarca iv Memorab., cap. 5; S. Hieronym. lib. de Doctrina Christiana; Jo. Ludovicus Vives ad cap. 23, lib. xviii; S. August. de Civit. Dei; Gyrald. Dialog. 2 de historia Poetar.; Onufr. Panvin. in lib. de Sibyllis et Carminib. Sibyllin. Eas numero decem fuisse plerique Lactantium, seu potius Varronem secuti asserunt. Sunt qui putent plus fuisse. Contra vero unam Sibyllam, Sibyllinaque carmina, quæ sub plurium Sibyllarum nomine leguntur, unius esse, sunt qui contendunt: alii duas tantum fuisse autumant. Sed et illud animadvertendum, solere sæpe id, quod alteri Sibyllæ ab aliquo scriptore tribuitur, ab alio item ad alteram referri; ut jam hinc bonus lector intelligat, quæ de Sibyllis feruntur, valde perplexa esse atque obvoluta.

Quartam Cumæam in Italia. Urbs est Campaniæ Cumæ dicta, in qua Sibyllam hanc oracula fudisse pronuntiant, et de qua urbe Servius loquitur in iii Æneid. super illud:

Huc ubi delati Cumæam accesseris urbem, etc.

Alia est urbs in Locrensi agro, qui est Ionix minoris Asiæ, quæ latine dicitur Cuma, æ, vel Come, hujus Cumæ, Erythris proxima, in qua et aliam Sibyllam vaticinatam fuisse traditur; ex utroque, vel potius ex uno hoc ambarum Urbium nomine adjectiva deducta sunt, Cumæus atque Cumanus, quæ cum aliis scriptoribus sæpe, tum Lactantio nostro amphibologicæ occasionem præbuerunt, dum sæpe alteri Sibyllæ tribuunt, quod est alterius, et Cumæam cum Cumana, et Erythræam (quod Erythræ Cumæ Ionix sint proxime) cum utraque confundunt. Lactantius hoc loco dum Cumæam nominat in Italia, satis illam ab alia discriminat, quæ Cumæa, sive Cumana Ionica dici potest, quam inferius numero septimam ex Varrone recenset. De hac igitur Cumæa Italica meminit Aristoteles in lib. de Admirand. audition. cap. 91. Justinus Martyr in Admonitor. gent. in fine, Silius lib. xii. Eam nescio quomodo Phemoneon proprio nomine dictam scribat Servius in illud in Æneid.:

Quæcumque in foliis descripsit carmina Virgo, etc.

cum in 6 Virgilius Deiphoben eam appellet, et hoc ei fuisse proprium nomen ibi quoque Servius ipse confirmet. Gregorius Giraldus Dial. 2. hist. Poet. et Petrus Ciacconius quod viderent, de Sibylla Cumana inferius locutum Lactantium, putaverunt, huic loco mendum inesse, et pro Cumæa, legendum esse Cimmeria, secuti Suidam in σιβύλλαι, qui eodem ordine quo Lactantius has Sibyllas enumerat, τέταρτη ἢ ἰπαική ἢ ἐκ κίμυρρα τῆς Ἰταλίας, et Isidorum lib. viii Orig. cap. 8, qui omnia ex hoc loco mutuat videtur, ut quis non immerito suspicietur, ita olim fortasse lectum apud Lactantium. At vero quamvis Cimmeria quoque dici potuisset, quod ex Cimmerio Campaniæ vicino Cumis oppido, ut aliqui

putant, fuerit oriunda, tamen recte Cumæa quoque dicitur a plerisque, quod Cumis responsa dederit, ut intelligimus tum ex aliis, tum ex Justino, qui ibi ejus antrum se invisisse testatur ubi supra; et quidem ita legitur in duodecim Vaticanis et aliis omnibus tum mss., tum excusis, a quibus non sum ausus discordare; et Suidæ interpres ibi non *κίμωρα*, sed *κῦμα* legit. Lactantius autem satis, ut diximus, aliam ab alia discriminat, dum hanc Cumæam Italiæ nominat; illam igitur Cumanam à Cuma Ionie dictam intelligat necesse est.

Quintam Erythræam. Hanc nonnulli eandem dicunt cum Cumæa Ionica; nec mirum id erroris irrepisse propter locorum, nempe Erythrarum Ionie, ubi hæc vaticinata ab aliquibus dicitur, et Cumæ Ionie, ut supra diximus, propinquitatem. At vero cur Cumæam Italicam et Erythræam Aristot. cap. 91 de admirand. Audition. unam dixerit non video; nisi dicamus Erythræam vocitatum fuisse quoque Cumæam, ut asserit Martian. Capell. lib. II, forte quia et ipsa quandoque Cumis sit vaticinata. Nam scribunt aliqui, Cumis plures mulieres vaticinatas fuisse, quæ omnes Sibyllæ nomine nuncupantur; illuc enim proficiscebantur, vel ut peritiores divinandi fierent Apollinis oraculis, qui ibi maximum habuit Fanum cum specu, vel ut ejus sacris præessent, quæ non nisi a mulieribus peragi solitum erat: quæ omnes postea ab urbe illa Cumææ, vel Cumanæ sunt vocatæ. De hac meminit Clemens PP. primus in epist. ad Corinth. Lactantius ipse iterum lib. de Ira Dei cap. 22. Constantinus Magnus Imper. in orat. ad Sanctorum coet. apud Euseb. in ejus vita, S. Augustinus lib. xviii Civit. cap. 23.

Septimam Cumanam. Jam hanc non aliam intelligere possumus, quam eam, quæ Cumæ Ionie vaticinata est. Servius super illud Maron.,

Phæbè, graves Trojæ semper, etc.

notat, Varronem totam hanc de Sibyllinis libris Tarquinio oblati historiam non ad Cumanam, de qua hic sermonem habet Lactantius ex Varrone, sed ad Erythræam retulisse, sicut et Soidas retulit in Herophila. At vero Virgilius, et Solinus cap. 8, eandem historiam non ad hanc, sed ad Cumæam Italicam, quam Cumanam vocat Solinus, referunt. Sane Virgilius vaticinia Cumææ Sibyllæ Romæ asservata satis clare innuit illis libri sexti carminibus, quibus eam Æneas alloquitur:

Te quoque magna manent Regnis penetrata nostris:
Hic ego namque tuas sortes, arcanaque fata,
Dicta meæ genti ponam, etc.

Quæ ab aliis Demophile vel Herophile nominatur. Solinus et Suidas ubi supra non Cumanam, sed Erythræam vocant Herophilem; quanquam apud Solinum, et Tibullum Eleg. 5, lib. II legitur, Heriphile. Eusebius vero nec Erythræam, nec Cumanam, sed Samiam Herophilem vocatam scribit, quam Numa Romanorum Rege vivente floruisse refert.

Eamque novem libros attulisse. Ita quoque Halicarnassensis ad fin. iv. de reb. Roman. Geil. lib. I, cap. 19; Suidas in *Σιβύλλαι*, Servius ubi supra, Plin. lib. XIII, cap. 15; Solin. cap. 8. Suidas in Herophila tres libros, non novem fuisse scribunt, quos oraculorum plenos Sibylla Tarquinio obtulit, ac combustis duobus, tertium tantummodo superfuisse.

Ad Regem Tarquinium Priscum. Non Prisco, sed Superbo Tarquinio oblatos libros scribit Plin. d. e. 15. Halicarnass. Solin. Gellius ubi supra. Lactantium, seu potius Varronem a Lactantio relatum sequitur Suidas in *Σιβύλλαι*, et Isidorus viii Origin. cap. 8; quæ sententia vero propior videtur, et temporibus congruentior, si ad Sibyllam Cumæam Italicam, ut a Virgilio et Solino, hoc factum referatur. Hæc enim (auctore Solino) quinquagesima Olympiade rebus Romanis interfuit, et Tarquinius Priscus juxta Glareani Chronologiam ad Livium, et passim cæterorum, regnum capessit anno II Olympiadis quadragesimæ pri-

mæ, et regnat annis 38. At Tarquinii Superbi regnum incipit anno quarto sexagesimæ primæ Olympiadis, ita ut ab eo Sibyllæ tempore usque ad Regnum Tarquinii Superbi fluxerint undecim Olympiades, id est anni quatuor supra quadraginta. Hoc tamen non convincit falsam Plinii, Halicarnassei et aliorum opinionem; nam Sibylla usque ad annum vite octogesimum, nonagesimum, et ultra pervenire potuit; sed, ut diximus, altera opinio vero videtur similior. Qui vero ad Erythræam historiam referunt, ii toto cælo aberrant, siquidem velimus, Erythræam vaticinatam vel ipso Trojano bello, ut sentit Solinus, et alios quoque nonnullos sensisse refert S. August. ad fin. d. cap. 23. Quod bellum præcessit regnum Tarquinii Prisci annis quingentis et septuaginta, Superbi sexcentis et quinquaginta; sive illam floruisse velimus Romuli tempore, ut alios censuisse idem S. Augustinus refert ibidem, inter quos numero Eusebium in Chronic. quod sane tempus annis circiter centum et sexaginta Prisci regnum, Superbi ducentis et quadraginta quatuor præcessit annis.

Trecentos Philippeos postulasse. Adstipulatur Lactantio, seu Varroni, Servius super illud,

Hic ego namque tuas sortes, etc.

Ego quidem Macedonicum illud numisma Romæ unquam excusum, vel in usu fuisse, nusquam comperi apud auctores.

Marpesso. Hermolaus Barbarus in Castigat. ad Plin. lib. v, cap. 30, putat legendum, *Mermisso*, ex Stephano de Urbibus in *Μερμάσσο*. Pausanias quidem lib. x, ubi de Herophile fatidica loquitur, habet *Marpesso*, ut hic major pars librorum Lactantii. Alii legunt, *Marmisso*, ex Suida in *Σιβύλλαι*. T et P. codex hic habent, *Marmesso*, Achilles Satius in Tibull. legen. esse censuit *Marinesso* (ut habent etiam quidam impressi) vel *Marmesso*.

Decimam Tiburtem, nomine Albunæam. Eam videtur Albanam appellasse Tibullus Eleg. 5, lib. II.

Cujus sacra Senatus in Capitolium transtulerit. Hæc verba non agnoscit T. neque P. neque impressi nonnulli antiqui: sed si illa retineamus, ut a plerisque retinentur, malim cum Jano Gulielmio legi, *sortes*, quam *Sacra*. Plane *sortes* vocabantur vaticinia illa, ut ex Virgilio et Tibullo apparet, ubi scilicet et ita scriptum esse hoc in loco, aliquibus membranarum testatur ipse Janus in questionibus ad Plauti Menechm. c. 4.

Præter quam Cumææ, cujus libri, etc. *Εν ἀμφιβόλον*, de quo supra: vel ipse Lactantius, quam supra ex Varrone Cumanam appellarat, hoc loco Cumæam nominat; nam libri, qui sedulo oculocebantur, quosque soli quindecim viri adire poterant, illi erant, qui a Sibylla Tarquinio venditi fuerant, teste Halicarnasseo lib. IV, et Geil. d. c. 19; eam autem Lactantius ipse Cumanam dixit paulo supra. Eadem refert c. 25, lib. de Ira Dei.

Et Erythræam se nominatum iri prolocuta est. T. P. et impressi antiquiores habent: *Et Erythræam se nominat, ubi prolocuta est.* Janus Gulielmius ubi supra legit, *ubi prolocuta est*, quod proprie *proloqui* sit vaticinari et futura canere; unde Prophetæ dicti, quod futura proloquerentur.

De Quindecim viris, etc. Vide Onuphrium late.

Erythras mitterentur. Idem scribit cap. 22, lib. de Ira Dei. Verum non solum ex Erythris, sed etiam (ut paulo supra dixit) ex omnibus civitatibus, et Italicis, et Græcis, quæ sita fuerunt Sibyllina carmina; quod notat etiam Tacit. lib. v Annal. Halicarnassensis lib. IV. Etenim incendio Capitolii, quod contigit anno ante Syllæ dictaturam, dolo, an forte conflagraverant.

Εἰς θεός, ὃς μόνος ἐστίν. In Carminibus Sibyllinis ita legitur; *εἰς θεός μόνος, ὃς ἄρχη*.

Πανυπέριστατος. Corrupte in Carminibus Sibyllinis *παντωνυπεριστατος*, quod respuit scansio; quanquam ibi monet annotator ad oram libri Sibyllini haberi in mss. sicut in nostro.

Ἐποχεν. Hoc respicit metri ratio, cum syllaba secunda sit brevis. Recte est apud Theophilum, ἐπίχθη: omnes tamen Lactantii codices concordant; ideo non ausim mutare.

Εἰς λόγος εἰμι θεός. Hic versus sæpe reperitur inter Carmina Sibyllina; sed in hæc verba:

Αὐτός γάρ μόνος ἐστί θεός, καί οὐκ ἔστιν ἕτερος ἄλλος.

CAPUT VII.

Quod Delphis (credo) emigraverat. Sic quidem recte B. T. P. et vetustissimi excusi, cum (credo) aliis quibusdam codicibus desit. Illud enim (credo) ironice dictum patet, ut apud Tull. Philippic. prima: *Annibal, credo, erat ad portas*. Tertullian. cap. 46: *Credo, ob honorem patris ejus*. Lactantius infra lib. III, cap. 18: *Hic (credo) quod erat ignobili genere natus*, etc., et cap. 25: *Sed (credo) calor deterrebat*, etc.

Si Deus unus est, quæ esse beata solitudo queat. Fragmentum ex Ciceronis Hortensio, seu de Philosophia, quem amisimus.

Habet enim ministros, quos vocamus nuntios. Videtur Lactantius, ut a Deo solitudinem amoveat, Angelos accire, quos cum numine illo consociet: quod minime oportuit; neque enim ex eo quia sanctarum animarum, atque angelorum apud Deum propemodum infinitus sit numerus, idcirco solitarius non dicitur, neque si non essent, solitarius illum efficerent: id quod Theologi in primo dist. 24 ubi Richard. quest. prima, et S. Thom. p. p. quest. 51, art. 3, disertè docent. Quandoquidem solitudo non tollitur per associationem alicujus, quod sit extraneæ naturæ; dicitur enim aliquis solus in horto, quamvis sint ibi multæ plantæ, et animalia. Ita Deus, Angelis etiam et omnibus cum eo existentibus, vere solus, vel solitarius diceretur, si non essent in divinis personæ plures. Verum quoniam licet ab æterno omnino non fuerit aliqua essentia alia, quam divina, tamen in illa essentia est, et fuit ab æterno personarum pluralitas, quæ a Deo solitudinem excludit; ideo falsa est hæc propositio, et non admittenda: Deus ab æterno fuit solus; nam sensus illius est, quod ab æterno fuerit solitarius. Hoc catholicis animadvertimus. Cæterum excusatione non caret Lactantius, qui ad captum ethnicorum desilire debuit, et aliquid efferre, quod rudibus et hebetibus ingenis arridere posset. Neque enim (ut vere aiebat Archelaus episcopus contra impium Manotem disputans apud Cyrill. Catech. vi) mysteria de Patre, Filio, et Spiritu sancto declaramus ethnicis; quin et catechumenis non adeo aperte dicimus mysteria: sed sæpe obscurius dicimus, ut scientes fideles intelligant, et qui nesciunt non corrumpant.

Genisse regni sui ministros Deum. Verbum gignendi non modo a Lactantio et aliis ecclesiasticis scriptoribus, sed etiam in sacris litteris nonnunquam improprie sumitur. Nam et titulo Geneseos inscripti sunt libri Moysis de mundi creatione; et nos Dei genus sumus apud Paulum, in Actibus cap. xvii, et Jacob. 1, Deus voluntarie genuit nos. Cæterum ratio generationis, quæ promittitur ab Aristot. vii Ethic. cap. 12 et 7 Metaphys. text. 28 et seqq. et de qua S. Thom. p. p. quest. 27, art. 2, proprie a Deo, non nisi Verbi increati convenit processioni, de qua dicemus infra ad cap. 8, lib. IV.

Cujus nomen exponunt, etc. T. habet *explodunt*. Utrobique idem est sensus; dicitur enim *exponi*, quasi *extra poni*, perinde atque *explodi*, id quod foras mittitur, atque eijcitur. Sic lib. III, cap. 26, in fine, et *exposito veteri novum reddunt*.

Ἐολήσθησθε. Gulielmus Canterus novarum lect. lib. III, cap. 50, mavult *αιολήσθησθε*, id est, celeriter vertens. Quanquam ibi in meo codice editionis Antwerp. anni 1571, errore operariorum excusum est, *αιολήσθησθε*, quod nihil est.

Ipsæ ante omnia ex se ipso sit procreatus. Idem ait lib. II, cap. 9, ad fin. At vero propositio illa, quodcumque fuit, aliquando esse cepit, vere de omnibus

creaturis enuntiatur; cum de Deo loquimur, falso penitus asseritur. Etenim si Deus æternus est, ut veritas habet, et ipsemet Lactantius ubique, æterno autem cœpisse repugnat, nihil erat causæ, cur a seipso procreatus, aut genitus, aut factus diceretur, ut S. Bernard. de Consid. ad Eugen., lib. VI, in principio, et S. Thom., cap. 15, lib. I, contra Gent. ostendit. Jam propositionem illam, Deus se Deum genuit, damnant omnes theologi secuti Magistrum in primo distinct. 4.

CAPUT VIII.

Quid est autem tam remotum a Deo, quam id opus, quod ipse ad propagandam sobolem mortalibus tribuit? Multa in hæc sententiam ex nostris Arnob., lib. III, in princ. ex ethnicis Plin., lib. II, cap. 7.

CAPUT IX.

Quæ non ferro, ac viribus, etc. Ita quidem editiones pleraque, et Cicero ipse, cujus sententia est. Bon. tamen habet, *quæ ferro ac viribus debilitari frangique non possit*.

At animum vincere, etc. De hac victoria egregie disserit S. Ambrosius in lib. Officior. ubi de fortitudine agit.

Non ego eum summis viris comparo, etc. Quædam editiones habent: *Non modo eum cum summis viris comparo*, etc. Ego excudendum curavi ut est in B. et apud ipsum Tullium; illa enim, *tantum, solum, modo*, eleganter ad Græcorum imitationem plerumque negationi subintellecta, quam addita maluit Latini, sequente adversativa: *quamvis, et, aut, etiam*, non addatur. Ulpianus in L. Invitum, D. de Servit. urban. præd.: *Invitum autem accipere debemus, non eum qui contradicit, sed eum, qui non consentit*. Item in leg. pr. in princ. D. de Aqua quotid. et æstiv.: *Quotidiana aqua non illa est que quotidie ducitur: sed ea qua quis quotidie possit uti, si vellet*. Celsus in L. litus est quousque, D. de verbor. Signif.: *Prædia dicimus aliquorum esse, non utique communia habentium ea, sed vel alio aliud habente*. Alia loca promittit Anton. August., lib. II Emendation., cap. 1.

Sed Philoctetes ejus hæres non putavit, qui faciem suppositus arsuro. Plane Scriptores vulgo sentiunt, Philocteten incendisse pyram Herculis, ejusque sagittarum hæredem fuisse, ut scribit hoc loco Lact. Dist. IX Metamorph.; Cic. II Tuscul.; Diodor. Sicul., lib. V; Justin. historic. initio 20; Calaber., lib. X. Scholiastes; Homeri, Iliad. III. Senec. in Hercule. Oere; Philostrat. in Heroic., cap. 6; Servius in illud Virg. in Æneid. *Parva Philoctetæ*. Non recte igitur Petrus Victorinus II Variar. lection., cap. 15, hæc sententiam rejecit tot fultam scriptoribus, minus Apollodori motus auctoritate, Paeani ipsius Philoctetis patri hoc tribuentis 2 Bibliothec. Quamvis enim, ut ait Victorius, Philoctetes sub Agamemnone militaverit cum Nepolemo, Herculis filio, Trojano bello, quod multo ante præcessit Herculis obitus, id tamen contigit, cum Philoctetes jam valde grandis natu esset: unde fieri potuit, ut ille adolescens cum Hercule jam senio confecto viveret, eique morienti adesset, ut contra Victorium notat Brodeus I Miscellan., cap. 5.

CAPUT X.

Hunc Tarquitiu de illustribus viris disserens, ait incertis parentibus natum, expositum. Theodoretus de Æsculapio hæc eandem historiam referens, hæc habet sub initium octavi de Curatione affect. Græcar. *Atque, ut ad alios quoque transeam, testis est Apollodorus, Æsculapium ab aliis quidem existimatum esse filium Arctinoes, ab aliis vero Coronidis, quæ clandestino violentoque Apollinis congressu prægnans effecta, editum deinde infantem exposuisse dicitur*. Hunc vero, ait Apollodorus, a venatoribus casu repertum, raptumque ab altricis canis ubricibus, Chironi Centauro delatum fuisse, ibique nutritum medicæ arti operam impendisse, cujus in Tricca Epidaurorum civitatibus experimenta prima ediderit. Puto ego Theodoretum illa tantum ex Apollo-

doro sumpsisse: Æsculapium ab aliis quidem existimatum filium Arsinoes, ab aliis vero Coronidis; illa vero, quæ clandestino, et cætera omnia quæ sequuntur, non ex alio quam ex Tarquitiis, videlicet vel ex libro ipsius Tarquitiis, vel ex hoc Lactantii loco desumpta fuisse reor. Nam cum de Æsculapii ortu, educatione, disciplina varii varie scripserint, Homerus in Hymnis, Pindar. Pythior. Ode 3. Pausanias, lib. II, IV et VIII. Diodor. Sicul., lib. IV, cap. 9, et lib. V, cap. 13. Ovid. II Metamorph. Cic. III de Nat. deor. Tarquitiis, Apollodorus, et alii quamplurimi, neminem sane mihi comperias, qui eam historiam recitet, sicut Theodoretus, præter unum Tarquitiis. Porro ex Apollodoro eam descripsisse non potuit, qui non expositum ait Æsculapium a matre, non inventum a venatoribus, nec canis uberibus enutritum: sed cum Apollo matrem interfecisset, eaquæ jam mortua in rogo conflagraret, raptum protinus infantem e pyra, ab ea ad Chironem alendum delatum scribit. Apollodori verba ex 3 subijcio: *Hæc (Arsinoes) ab Apolline impleta Æsculapium peperit. At quidam non Arsinoes Leucippi filia, sed Coronidis Phlegyæ in Thessalia natum Æsculapium ferunt, cum qua, simul ac eam deperisset, Apollo statim concubuisse proditur, quam, quod præter patris sententiam ea potitus esset, Ischy Elati filio conjunctam fuisse aiunt. Apollo autem delatorem eorum immodicis maledictis execratur; et qui ad eum usque diem candidus fuerat, in nigrum commutavit, et Coronidem gravidam percussit, et necavit: ex qua, cum conflagraret, abreptum infantem e pyra ad Chironem Centaurum alendum tulit, etc.* Ergo ubi Theodoretus textus habet (hunc vero ait Apollodorus) inesse suspicor librariorum erratum, atque legendum (hunc vero ait Tarquitiis), et sane si totam Theodoretus ex Apollodoro historiam referebat, quem initio citaverat, illum ipsum statim rursus appellare nihil attinebat. Sed Tarquitiis appellavit; atque ita fragmenti hujus, quod excidit e libro Tarquitiis, non modo Lactantium, sed una cum Lactantio scriptorem habemus Theodoretum. Quæ minus advertens Theodorus Canterus II. Variar. lect., cap. 49, existimavit illa quæ hic a Firmiano ex Tarquitiis recitantur, ab ipso Tarquitiis, atque item rursus a Theodoretis ex Apollodoro fuisse deprompta.

Turpissime gregem pavit alienum. Nempe pavit Admeti pecora, ut est apud Ovid. II Metamorph. quod ridet etiam Tertull., cap. 14; Apol. et Cyp. de Vanit. idol.

Et muros Laomedonti extruxit. Ita quidem fabula narratur ab ipso Neptuno apud Homerum ad fin. XXI Iliad. Quanquam Herodotus Apollinem aut Neptunum Laomedonti servisse negat. Eandem fabulam tetigit Tertull. et Cyp. ubi supra; item Minut. et Clemens Alex. in Orat. ad Gent.; Tatian. cont. Græc. Vid. Ovid. II Metam. et Apollodorus II Biblioth. qui non impune eam fraudem tulisse aiunt Laomedontem, ut hic tradit Lact. sed Apollinem urbi pestem, Neptunum inundationem inmisisse: ad ea mala depellenda responsum ex oraculis petenti mandatum fuisse, ut Hesionem filiam suam Cæto devorandam exponeret, quam postea liberavit Hercules, ut ait auctor supra ad fin. 9 c. Sed hic secutus videtur Homerum, ex quo inultos potius abiisse deos intelligimus, Iliad. ubi supra.

Indicus maximus. Ludit eo titulo, quo uti solebant imperatores post devictas nationes; dicebant enim, Parthicus maximus, Germanicus maximus, etc.

Ab amore ac libidine turpissime victus est. Ita cum Michael Thomas, hunc locum restituit ex B. et T. pro eo, quod legitur in impressis, *ob amorem, ac libidinem*; neque enim Liber *ob amorem aut libidinem ab aliquo victus est* in expeditione illa Indica: ab amore tamen ipso, quo flagravat in Ariadne, *victus est.* Sed et aliarum quoque amoribus arsisse illum in India scribit Diodor. qui lib. V historiam ponit: ponit etiam Orosius, lib. I, cap. 9.

Delatus enim Dium. Insula est, quæ Cretæ adjacet

A Straboni, lib. X, et hanc puto germanam lectionem, quæ habetur in omnibus impressis Lactantii lib. et apud Diodor. Sicul., lib. V. Ovid. V Metam. Catull. De nupt. Pelei et Thetid. licet B. T. P. habeant, *Cretam.* De historia videndus etiam Plutarch. qui varias de Ariadne opiniones refert in Theseo.

Cum semiviro comitatu. Alludit ad illud IV Æneid.:

Et nunc ille Paris cum semiviro comitatu, etc.

Comitatum autem semivirum appellat Bacchi exercitum, in quo non solum viri erant, sed et mulieres, quæ Bacchæ appellatæ sunt, ut scribit S. Aug., lib. XVIII Civ., cap. 13.

Et liberam fecit, etc. Jocus est. Cum, inquit, is Liber esset, sibi met eam copulando liberam fecit, et cum ea pariter in cælum ascendit. Neque enim Liberam, hic accipi potest, ut contra, servam, distinguitur, cum nusquam sit proditum, Liberi patris opo ab ulla servitute Ariadne liberam factam; ideo contra cæteras editiones prima majoribus littera hoc nomen scripsimus. Erat autem apud gentes et dea, quæ Libera vocabatur, de qua Cic. II de Nat. deor. et 6 action. in Verr. Tacit. lib. II Livius I, 5 Decad. Arnob. V, S. Aug. VI Civit., cap. 13. Hanc alii Venerem, alii Cererem, quidam Proserpinam fuisse aiunt. Sed certe Ovid. de Ariadne loquitur in Pastor. illis carminibus, ad quæ procul dubio respexit Laet. cum hoc scriberet:

....Audierat jam verba querentis

Liber, ut a tergo forte secutus erat.

Occupat amplexu, lacrymasque per oscula siccant,

Et pariter cœli summa petamus, ait.

Tu mihi juncta toro, mihi juncta vocabula sumes;

Nam tibi mutata Libera nomen erit.

In solemnī precatione optimus maximus nominatur. Cujus precationis exemplum habes a M. Tull. in fine orationis pro Domo sua, et in oratione pro C. Rabir. perduell.

Regium puerum rapuit. De Ganymede loquitur, qui fuit Trois, Trojanorum regis filius. Plato quidem I de Legibus hujus fabulæ auctores damnat, de qua Homer. Iliad. XX, Virgil. V, Ovid. X Metam. Lucian. Herodian. lib. I, Oros. lib. I, cap. 12. Xenophon autem in Sympos. non propter corporis, sed propter animi pulchritudinem raptum fuisse tradit.

Eadem enim Jupiter, quem colebat, admisit. Sic adolescens ille Chærea Terentianus, se Jovis exemplo ductum, cujus stuprum in tabula depictum spectarat, virginem polluisse narrat Eunuch. Sed de hoc plura Clemens Alexandrinus in Orat. ad Gent. S. August. I Confession., cap. 10. Jovis adulteria et stupra lege apud Arnob. lib. IV et V, et Epiphani. in Ancorat.

CAPUT XI.

Quidam Poeta triumphum Cupidinis scripsit, etc. Quinam hic fuerit poeta compertum non habeo, neque hoc poema pervenit ad nos; cujus jacturam minus gravate ferimus, cum præclarum ejusdem tituli poema Francisci Petrarchæ habeamus matrona lingua conscriptum.

Imprudencia. Ita lego, quantumvis reclamantibus B. T. P. et impressis plerisque, qui habent *prudencia*, suadente tamen Aldina editione, nonnullisque aliis, atque adeo ipsomet Lactantio, qui ex contextu ipso ita monstrat legendum; nam per se ipsum futura scire non posse, sed ab alio moneri, istuc porro imprudentiæ est, sive prudentiæ defectus: idcirco autem Lactantius ab Jove prudentiam amovet, ut et divinitatem tollat, quod erat totius disputationis propositum. Simile quiddam cum inf. cap. 13, de Saturno narraret, inquit: *Rursus imprudentiam reprehendam necesse est; cur enim responsum ab alio potius accepit?* Ubi et hunc locum innuit, et se hic Jovis imprudentiam notasse ostendit.

Nisi Themis futura dixisset. Lactantius secutus est Apollonium, qui a Themide admonitum scribit Jo-

vem : at Lucianus mavult a Promethæo, qui etiam ob eam causam e Caucaso fuerit liberatus. Apollodor. in Biblioth., ubi de Peleo loquitur, utramque sententiam refert.

Si parcarum, etc. Vide Lucianum fere eadem ludentem adversus deos.

Ζεὺς, sive Ζῆν, appellatus est, etc. Carpit hoc loco Budæus Lactantium in libro de stud. litterar. instruendo, tanquam qui hæc parum accurate perpenderit, nec viderit, ea omnia symbolice dici. Sed nã ille totius disputationis Lactantii propositum parum accurate perpendit, qui omnes symbolicas ejusmodi interpretationes nugamentis ethnicorum a Stoicis atque aliis affectis eliminare contendit, tanquam non modo ridiculam atque ineptam rem, sed etiam impiam, et capitalem, que (ut ex Cicerone notat ipse Lactantius inf. cap. 17) falsas opiniones genuit, turbulentos errores, et superstitiones pene aniles : quod cum Arnobius ad finem 5, et Lactantius ipse egregie infra, cap. 12, 17, et alibi sæpe, tum S. Augustinus, lib. vii et xviii Civit. Tatan. item, qui Lampasaceni Metrodori allegorias exsibilat, et alii quidam SS. Patres præstiterunt.

Imbres ferreos dicunt. Innuit Virgilii carmina xii Æneid.

... Il toto turbida cœlo
Tempestas telorum, et ferreus ingruit imber.

Aut navis, in qua est impositus, in tutela habuit aquilam figuratam. Escl, *aut navis, in qua est impositus, tutela (ut navis sit generandi casus) habuit aquilam figuratam.* Ita scribendum esse hunc locum convincit quod sequitur, *sicut taurum, etc.* Neque tamen eum loquendi modum damno, *tutelam in aquila figuratam, quem infra lib. v, cap. 8, ab ipso met Lactantio usurpari intelligo, ubi dicit justitiam tanquam in aliquo simulacro figuratam.* Sed hic non ita scripsisse eum contendo, quod subdiderit, *sicut taurum, etc.* alioquin, si ut vulgo legitur, et in sex Vaticanis, legamus, *tutelam habuit in aquila figuratam, vel in aquilam figuratam, ut legit codex B. et quinque Vatican, quo posteriora prioribus convenirent, sicut in tauro, vel sicut in taurum, dicere oportebat.* Ut autem non ita pervium intellectui locum Lactantii speriamus, tutela erat navis insigne proræ impositum, quod Græce *παράσημον* dicebatur; eratque Dei alicujus effigies, aut animalis, a quo navis ipsa denominabatur, ut apud Virgilium Pistris et Centauro, cum ait :

Centauro invehitur magna.

Hinc *ἄρτοι* et aliis ejusmodi nominibus quedam naves sunt appellatæ, Strabo, Plutarch. Conviv. in 2 dec. Sapient. Lucian. dialog. *πλοίων ἐργα.* De tutela in hæc significatione meminit Seneca lib. x. Epist. Epist. 77, ubi inquit : *Navis bona dicitur, non quæ pretiosis coloribus picta est, nec cui argenteum aut aurum rostrum est, nec cujus tutela ebore cœlata est, etc.* Ovid. tutela navis intelligit Trist. pr. Elegia 5, cum ait :

....Et pictos verberat unda Deos.

Sil. Italicus :

Tutelæque Deum fluitant.

Sic rursus Lactantius in fin. hujus cap. Aquilam ei in auspiciis advolasse, quam victor bono omine acceptam tutelæ suæ subjugarit.

Sicut taurum cum rapuit, et transvexit Europam. Baptista Pius, cap. 98 suarum Annotationum legisse videtur, *sicut taurum figuratum, et ita nonnulli impressi habent.* Ego ut vocem illam textui addendam non probo, utique multo pluribus ac melioribus exemplaribus refragantibus, ita quasi glossema subaudiendam non nego; hic enim Lactantii sensus est, ut quemadmodum Ganymedes ab Jove in aquila raptus dicitur, eo quia fortasse raptus sit navi, cujus tutela

figuratam aquilam habuerit : ita dicitur Europam in tauro rapuisse, quod illam navigio abduxerit, in quo figuratus esset taurus ; quod quidem asserit Eusebius in Chronic. *Europa, inquit, a Cretensibus rapta est navi, cujus fuit insigne taurus.* Quanquam Palephatus narrat fuisse Gnossium quemdam virum nomine Taurum, qui cum bellum Tyriæ regioni faceret, et alias rapuerit virgines, et Europam Phœnicis filiam e Tyro, unde nata sit fabula.

Navigium celebratur. Navigium ponitur hic pro navigatione, ut apud Ulpianum in leg. prima, § Ait Prætor, D. de fluminib.; et apud Scævola in leg. Qui Romæ, § Callimachus, D. de verb. Obligat.

Cui cognomen Agesilao fuit. Agesilaus dicitur est *παρὰ τὸ ἄγειν τοὺς λαοὺς*, quod scilicet populos agat ; est enim mortuorum et inferorum deus. Sic vocatur etiam a Callimacho, ubi ait, *φοιτῶσι μέγαν Ἀγροδῶν, id est, ad magnum pergunt Agesilaum.* Qua re quod aliqui hoc loco legendum contendunt, *Agelasto, vel Agathalio, non probo, licet sciam, et Agelastum et Agathalium, et aliis cognominibus vocatum Plutodem ; a nobis stat Gyraldus 8 Syntagm. De diis gentium, Cœlius Rodigin. Antiq. lection. lib. vi, cap. 18.*

M. Antonii fuit infinitum illud imperium. Sic habent undecim Vaticani et omnes alii, quos equidem viderim, mss. vel excusi, uno excepto Vaticanorum ; et B. qui habet, *Pompeii, etc.* Hic autem M. Antonius (ut tradit Ascon. in primam, tertiam et quartam Verrin. Ciceronis) is est, qui gratia Cottæ Cos. et Cethegi factione a Senatu curationem infinitam nactus totius oræ maritimæ, qua Romanum erat imperium, non solum dissolutissimus ipse, ac nequam, sed etiam comitibus pessimis Siciliam et provincias omnes depopulatus est, et ad extremum indicto Cretensibus bello, reque male gesta, ibidem periit, antequam Pompeius contra piratas missus est ; de quo Cicero : *Postquam (inquit) M. Antonii infinitum illud imperium senserant. Et Frumentaria : Ita se M. Antonius in illo infinito imperio gessit.* Ut videas forte ad hæc loca respexisse Lactantium. Sed neque tamen Bononiensis codicis lectionem improbare ausim, cum ex Cicerone pluribus locis, ex Plutarch. Ascon. ubi supra, et aliis pateat, Pompeio quoque delegatum alio tempore a Senatu provinciam purgandi, atque a piratis vindicandi maris, et ob id non modo classis præfecturam, sed etiam infinitum prope imperium suscepisse. Plutarchus in Pomp. :

Id potissimum pressos Romanos rei frumentariæ angustis, et magnam famem timentes impulit, ut ad vindicandum piratis mare mitterent Pompeium. Legem Gubernius Pompeii familiaris rogavit, quæ non classis, sed plane in omnes mortales imperium et arbitrium concedebat liberum ; dabat enim ei imperium ea lex omnis intra columnas Herculis maris continentis totius, ad quinquaginta a mari millia passuum. Hoc spatium Romani orbis plagæ sane quam paucæ excluderant : verum id maximas gentes, potentissimosque reges complectebatur. Velleius de eod. bello piratico Pompeio

demandato lege Gabinia loquens : Quo S. C. pene totius terrarum orbis imperium uni viro deferebatur. Ut jam hinc quoque liqueat, cur infinitum illud imperium dixerit, si de Pompeio locutum mavis Lactantium. Ego vero a receptoribus lectionibus haud facile discesserim. Et quidem hanc nostram probarunt Cœl. Rhodig. lib. vi, cap. 18, Petrus Ciaccon. et Latinus Latinius ; alteram vero Thomasius in notis.

Ex civitate Messana. Strabo quoque libro primo Messenium illum appellat, et Plutarch. De Lsid. et Osirid. Ælian., lib. ii de Var. hist. Athenæus vero qui ejus librum tertium sacræ Descriptionis citat, eum nominat Coum ; alii Thegeatem dicunt, ut Theodoretus, initio tertii de curat. Græcar. affect. et alibi sæpe. Meminit ejus et Cicero in fine primi de Nat. deorum, Sext. Empiric. viii adversus Mathem. in principio, Theophil. Antioch. Episcopus serm. tertio.

Hanc historiam interpretatus est Ennius. Vid. Ar-

nob. in iv Minutium in Octavio, S. Augustinum in vi A Civitat. cap. 7, Crinitum de Poetis in Ennio, et Politian. Miscellaneor. cap. 35.

Jupiter enim sine contubernio conjugis filique coli non solet. Nam in Templo Jovi dicato in Capitolio tria sacella erant: medium quidem Jovis; ab utraque vero parte alterum Junonis, Minervæ alterum, sub eodem tecto et pinnaculo. Vid. Halicarn. ubi de Templo Jovis Capitolini ad fin. quarti Antiquit. Macrobr. tertio Saturn. c. 4.

Pessum acta. Ego hanc lectionem cæteris antefero: antulerunt etiam me priores alii; nam ita legitur in Aldina et Plantiniana; et cum in uno Vaticanorum in textu scriptum sit, *persumata*, ad oram libri positum est, *pessum acta*. Pessum ire apud Latinos id dicitur, quod in fundum, sive in imam alicujus rei partem decidit: quidni igitur μεταφορικῶς dixerit Lactantius, Jovis ætatem actam pessum, quæ in imam, seu extremam sui partem, et finem perducta erat? Corrupte plerique Vaticani, et P. *persumata*; B. et T. *pessume omnium*, *pessume acta*: quomodo enim ibi dicat Ennius, Jovem pessume ætatem egisse, qui totus est in laudibus Jovis? Alius Vatican. habet, *consummata*, et ita hunc locum citat Politian. in Miscellan. cap. 35.

Et sepulcrum ejus est in Creta. Arnob. lib. iv ad fin. Minutius, Theophil. ad Autolye. Epiphan. in Ancor. Mela, lib. ii, cap. 7. Solin., cap. 16.

In oppido Gnosso. Alii in Jasio monte malunt. M. Varr. apud Solinum d. cap. 16. in Ida. Vid. sunt præter notatos auctores, Cicero tertio de Natura deor. Diodor. Sicul. lib. iv. Cypr. de Vanit. Idol. Euseb. tertio de Præpar. cap. tertio, Politian. ubi supra.

Καύχημα τέφρου. Hinc corrigendus est codex Sibyllinus qui habet, *τέφρου καύχημα*: ibi enim scansio non constat; nec ἔξει legendum est, ut ibi, sed ut in nostro, *τρησε*.

Id est summum caput religionum publicarum. Non igitur solus Arnobius, ut censuit Theodorus Canterus libro primo Variar. lect. cap. 11, protulit nobis, unde Capitolium sit dictum, quod ipse Livium, Plutarchum, Halicarnasseum, et alios Romanarum rerum scriptores ignorasse putavit; nam etiam Lactantius noster hoc loco, et lib. tertio, cap. 17, illius vocabuli originem affert, secus tamen; quam tradat Arnobius ipse initio libri sexti, Halicarnasseus ad fin. quarti Antiquit. et Suidas.

Quod ignotis parentibus natos, Terræ filios nomine. Ita et Tertullianus cap. 11. Apolog. Unde factus est proverbio locus, de quo late auctor Adagiorum in *Terra Filius*, Rhodigin. Antiquar. lection. lib. xi, cap. 28 Politian. in Miscellan., cap. 18.

Pan eum. Ita B. T. et multi Vatican. quorum tamen alii habent *Pantum*: nonnulli alii codices junctim, *Panaeum*, ut P. alii *Panem*. Bocat. lib. iii, cap. 1 hunc Ennii locum paulo aliter refert, et *Pangæum* legit. In *Pangæo* monte, inquit, aram statuit, etc. Quod aliud promere non possim, satis habeo varias lectiones indicare; nam depravatam esse locum norint, D arbitror, omnes. Extaret Ennii sacra historia, unde desumptus est, totus expeditus esset: at hoc optare est.

Cæli stela. Hunc locum ingeniosissime restitutum debemus Petro Ciacconio, qui primus ita legendum monuit, *Stela*, unico l. non autem duplici, *stella*, ut corrupte in omnibus libris legitur. *Stela*, græce *στῆλα*, id est, columna. Plin. lib. vi, cap. 28: *In qua scriptæ sunt stelæ lapideæ litteris incognitis.* Sic enim excusum est in meo codice editionis Aldinæ Venet. a Paulo Manutio et Gelenio emendatæ; et ita eum locum castigat Barbarus in emendationibus Plinianis profersit, Budeus in Annotation. ad L. Sicuti, § Competit. D. Si servit. vindicetur, et compilatores Lexici græco-latini Basileæ impressi, anno 1568 in *στῆλα*, et Auctor Thesauri Latinæ linguæ in *stela*. Martian. Capell. l. ii: *Quasque librorum notas Athanasia conspi-*

ciens, quibusdam eminentibus saxis jussit adscribi, atque intra specum per Ægyptiorum abdita collocari, eademque saxa stelas appellans, deorum stemmata continere. Namque ibi quoque stelas legendum ex Plinio; et vocabuli etymo constat. Is igitur mons ob ejus altitudinem cæli columna vocabatur, tanquam qui cælum contingere atque adeo sustinere videretur.

Ibique eo in monte aram creat celo. Putavit Ciacconius quædam verba hic addita fuisse, et ita scripsisse Lactantium: *Postquam eo ascendit, contemplatus est late terras. In eo monte aram creat, primusque in ea ara Jupiter sacrificavit, in quo loco suspexit, idque quod supra mundus erat, quodque æther vocabatur precans, primum cælum nominavit.* Quod supra mundus erat, dixisse pro, quod antea mundus vocabatur.

Tutelæ suæ subjugarit. Vid. Diodor. Sicul. in sexto, et quid hic tutela significet, diximus supra.

CAPUT XIII.

Nummi veteres. De nummo prius signato vid. sunt Strabo lib. viii, Plin. lib. xxxiii, cap. 3. Macrobr. primo Saturn. cap. 7, Eutrop., Tertullian. Apologet., Minuc. in Octavio, Cyprianus de Vanit. Idol. et fragmentum Athenæi apud Theodor. Canter. secundo Var. lect. cap. 25.

Tutus latuisset in oris. Virgilius, *latuisset tutus in oris.*

Qui rursus Latio. Ita lego, ut apud Maronem, pro eo quod in aliis editionibus est, *quæ rursus*, etc. Nam ibi de Augusto loquitur.

CAPUT XIV.

Sacra historia. Scilicet Euhemeri.

Hæc Ennii verba sunt. Sacram videlicet Euhemeri historiam interpretantis.

Filius. Pro *Filium*. Antipthesis; ut, *sermonem quem audistis, non est meus. Urbem, quam statuo, vestra est.*

Pluto latine est Diespiter: alii Orcum dicunt. Jovem appellatum *Diespitrem* norunt omnes, id est, diei patrem, ut Varro interpretatur quarto de Ling. Lat. cap. 10. Macrobius primo Satur. cap. 15. At id cognomen inditum fuisse Plutoni ignotum habeo, nisi forte apud ipsum Varronem, ubi supra, his verbis: *Idem hic Diespiter dicitur infimus aer, qui est conjunctus terræ, ubi omnia oriuntur, ubi aboriuntur, quorum quod finis, Orcus dicitur, etc.* Hunc profecto potius, quam diei, noctis, et tenebrarum patrem dixissem cum Parca ipsum alloquente apud Claudianum, ubi inquit:

....O maxime noctis

Arbiter, umbrarumque potens!

Placiades Fulgentius: *Hunc etiam tenebris addictum dixere, quod sola terræ materia sit cunctis elementis obscurior.* Forte scripserit auctor noster, et Varro, *Dis pater*; nam ita vocatum Plutonem notissimum est: et *Dis*, seu *Dives* latine, id sane est, quod græce *πλούτων*, ut ait Lactantius. *Diespiter* non idem. Cic. secundo de Nat. deor. *T. rena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui Dis, ut apud græcos πλούτων, quia et recidunt omnia in terras, et oriuntur a terris.* Arnob. secundo ad fin. *Cum ex Apollinis monitu patri Diti ac Saturno humanis capitibus supplicaretur.* Isidor. 8 Orig. cap. 11, fere hanc emendationem insinuat.

Eosque muro circumegit. Equidem nullum auctorem latinum ita locutum invenio. Puto Lactantium scripsisse, *eosque murum circumegit*; nam *circumagere* nihil aliud est quam *circumducere*, ut apud Virg. ix:

Stridentem fundam circum caput egit,

Vel eos muro circumdedit.

CAPUT XV.

Per amorem memoriam defunctorum, etc. Al. per

amorem meriti, memoriam defunctorum, etc. Sed rō A meriti non reperitur in codicib. T. et P. et absuit a codice Francisci Petrarchæ, qui locum hunc refert secundo de Otio religiosorum, nec dictionem illam agnoscit.

Tolleret. Cicero tollerent, et hinc Castor et Pollux.

Atque adeo in plerisque, etc. Mendum habent omnes libri, ubi legitur, atque alio in plerisque, etc. Nam Lactantius citat alterum locum Ciceronis cap. 3, de Natura deorum, ubi aliquantulum variat lectio; ibi enim, atque in plerisque civitatibus intelligi potest, augendæ virtutis gratia, quo libentius, etc.

Sancum. Mira de hoc nomine lectionum varietas, ut Vaticanos codices inspicienti liquet, et de qua videndus est Gregorius Gyraldus primo Syntagm. de diis gentium. Vide etiam Varronem de Lingua Latina lib. iv, cap. 10, Propertium lib. iv eleg. ad fin., Silium viii, Punic. Halicarnasseum n Antiquitatum; item librum, qui Caii Sempronii nomine circumfertur de divisione Italiæ cum Annii commentariis, sanctum Augustinum lib. xviii Civit., cap. 19. Nostra lectio exhibetur a cod. B. a nonnullis Vatican. et ab editionibus Aldina ac Plantiniana; probatur a Josepho Scaligero in conjectaneis ad Varron. ubi supra, tum ex Propertio ubi supra, tum ex illius nominis etymo ab ipso Propertio ibi tradito.

Mea sacra. Ita Maro in aliquibus editionibus. At in al. me sacra, et ita quoque in antiquis aliquot Virgilianis haberi notatur ibi in editione Velutelli, et in Castigationibus Pierii Valeriani in Virgilium, cui quidem Lactantii lectio minus placet.

Ἐλλὰς ἐν τῇ πίνοθα. Paulo aliter leguntur hæc carmina in Oraculis Sibyllinis.

Platonis imitator. Quin etiam æmulus, ut placet Quintiliano lib. x, cap. primo ad fin.

*Illud profecto fuit. Facile intelligitur, ut notat Andreas Patritius in scholiis ad Ciceronis fragmenta, et Sigonius in Dialogo, cui titulus Accusator, seu de Consolatione Ciceronis, depravatam esse hunc locum, quem desumpsit Lactantius ex ipsius Ciceronis libello de Consolatione, cuius meminit ipse in Tusculanis, et alibi, et Lactantius noster in Institutionibus sæpe. Hunc cum docti omnes conquererent amissum, prodiit in lucem septemdecim abhinc annis eodem titulo liber, et sub eodem nomine Ciceronis, de quo multa inter eruditos illius temporis viros extitit lis, an Ciceronis genuinus esset, atque germanus. In eo igitur libello (Cicero sive alius sit auctor) planissime ac rectissime legitur: *Quod si ullum unquam animal cons. crandum fuit, qualia multa consecraverunt Ægyptii (quod nullum profecto fuit) si Cadmi, etc.**

Amphitryonis. Aldina, Plantiniana, et nonnullæ aliæ editiones mendum habent, ubi legitur, Amphionis. Nostræ lectioni adstipulatur libellus ille Consolationis, et Sigonius atque Patritius, hunc locum ex Lactantio referentes in Ciceronis fragmentis: optima item exemplaria T. P. editio Florentina, et aliæ, atque adeo ipsa ratio; neque enim ullam Amphionis progeniem in deos relatum novimus: at Amphitruonis progeniem, nempe Herculem; norunt omnes, qui licet Jove patre, matre Alcmena sit natus, ut tradit Apollodorus ii. Bibliothec. Homer. hymno in Herculem tamen etiam dixerunt Amphitruonis filium, ut Euripides in Hercule. insano, et alii.

Et illos, quos in cælum merita locaverunt. Cicero, cuius locus est in ii de Legibus, habet, et illos, quos in cælum merita vocaverint; vel, et illos, quos endo cælo merita vocaverint, ut in quibusdam libris Ciceronis legi testatur, et legendum censet Muretus ad illud Catulli, Flacci delicias suo Catullo.

Attici conscientiam. Hinc testem habes Lactantium, Atticum fuisse illum, qui per litteram A. interlocutor designatur in libris Tusculanarum, qua de re quæstio esse solet, ut notat Turnebus ix Adversariorum cap. 18, nam alii, ut Lambin. in Annotationibus ad primum librum earum Quæstionum, Lactantii opinionem refellunt, et non Atticum, sed incertam per-

sonam, puta, adolescentem, designari contendunt, sive auditorem, ut Robertellius in Annotationibus ad varios auctores.

Quia hoc scelerato homini placuit Antonio. Vid. Cic. Philipp. 2. ad fin.

Germani fratris. In aliquibus mss. melius et acrius haberi, gemini fratris, testatur Janus Gulielmius ad Plaut. Menæchm. cap. 3. Geminus frater vocatur, qui uno partu, et uno die natus est. Plaut. Menæchm. in fin.:

Spes mihi est, vos inventuros fratres germanos duos
Geminos una matre natos, et patre uno, uno die.

Virgilius de eodem Romulo et Remo in viii:

Geminos huic ubera circum
Ludere pendentem pucros, etc.

Patriæ parricida. Ita et Cicero iii Officiorum cap. 3 ad fin.: Ecce tibi, qui Rex populi Romani, etc.

CAPUT XVI.

Religionum animos nodis, etc. Lucretius, Religionum animos nodis, etc.

*Et illi lex Papia fibulam imposuit? Jocatur Seneca in Jovem; nam lex Papia Poppea sexagenarios infibulabat, id est vetabat uxorem ducere, tanquam effecta jam virtute essent ad generandum, cui legi postea Claudius Caesar abrogavit, ut scribit Suetonius in Claudio, apud quem corrupte legitur pro Poppea, Pompeia, et apud Isidor. iv Orig. cap. 15, relatum in decret. in cap. Quædam, distinct. 2. Eum errorem secutus est Beroaldus ad Sueton. ubi supra cap. 19 et 23. Rivall. in histor. jur. Civil. lib. ii, qui tamen lib. iv, in Claudio recto nomine usus est: sed eundem errorem refutavit Alciatus, lib. iii Dispunction., cap. 3. Tiraquell. in legib. connubialib. leg. vi, n. 20. Præteius de Legib. populi Romani in Papia Poppea, ex Dione lib. lvi, Tacito lib. iii, Ulpiano Epitom. Tit. 29. Ei denique legi abrogavit et Justinianus Imperator in l. ultima cod. de Nuptiis. Dixit autem Seneca (fibulam imposuit) ducta metaphora ab iis, qui infibulabantur, vel vocis servandæ gratia, quæ ex coitu mutatur, vel valetudinis, quibus perforabatur utrinque a lateribus cutis illa, quæ super penis glandem extenditur, eique superaddebatur circulus æneus, quem fibulam vocabant: unde apud Martialis lib. ix, Epigr. 23, *refibulare*, quod est *fibulam solvere*. Et de *infibulandis* juvenibus plura apud Celsum. Corrupte hic in aliquibus impressis, pro *fibulam*, legitur *tabulam*, vel *fabulam*, quod et Beroaldus notat in Claud. d. cap. 19.*

Jus trium liberorum? Erant privilegia et immunitates quæ favore propagationis dabantur parentibus tres filios habentibus, de quibus in leg. prima cod. Qui num. lib. Se excus. leg. prima cod. de Jur. liber. et § Sed hæc juris. Instit. ad S. C. Tertullian. Plutarch. de Amor. prol. Sed interdum ex Principis indulgentia iis quoque qui pauciores, ac etiam nullos habebant filios, hæc privilegia dabantur. Id jus qui accuti fuissent, præter, alias ea quoque utilitate fruebantur, quod cum aliquid populo virum dividebatur, ii pro tribus liberis accipiebant. Vid. Duaren. lib. primo Disputation. cap. 40, Alexand. Neapol. Genial. dier., lib. iv, cap. 8, Beroald. et Sabellic. ad Sueton. in Galba, cap. 14.

CAPUT XVII.

Videtisne igitur, etc. In pauculis variat lectio apud Ciceronem.

Hoc est, falsa se intelligere, vera nescire. Utinam (inquit Cicero) tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere!

Ut in historia sacra continetur. Id est, in historia Euhemeri de diis, de qua sup. cap. 11.

Esculapium curando juveni advocavit. Narrat fabulam Ovidius xv Metamorph.

CAPUT XVIII.

Si fas cædendo cælestia scandere, etc. Hos duos

versiculos ex Ennii Epigrammatis a Cicerone in libris de Republica positos refert Seneca lib. xix Epistolarum, Epistola 109: *Id de quo quaris*, etc. Verum apud Senecam primum versiculum corruptum haberi scribit Crinitus de Honest. discip. lib. xix, cap. 5. Nec tamen versiculum illum ex Seneca profert, qui in editionibus Senecæ varie legitur. Puto Crinitum apud Senecam legisse: *Si faciendo plagas caelestum ascendere cuiquam*, etc. Quæ lectio Erasmo quoque in Annotationibus ad d. epistolam, et mihi minus placuit, quanquam Pincianus in Castigationibus suis ad eundem Senecam meliorem eam existimat, quam hanc ab Erasmo positam, videlicet: *Si fas est plagas caelestum ascendere cuiquam*, etc. Itaque putabat Crinitus legendum esse apud Senecam, ut in Lactantio; et Erasmus quoque non absurdam esse Lactantii lectionem existimabat. Pithæus autem lib. primo Adversarior. cap. 11, Lactantii lectionem damnat, et ita Ennium scripsisse contendit: *Si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam*, etc. *Endo* pro in, passim dixisse veteres, nec jure reprehensum Africanum, si ita locus fuisset, ut apud Ennium secundum Firmiani lectionem; nam conditionem illam adjecti, *Si fas cædendo*, etc. quæ potuit non esse vera: jure autem merito reprehensum, quod jactasset, sibi tam multis magnisque cædibus polluto cælum patere, modo cuiquam mortalium in caelestium plagas ingredi fas esset. Hanc Pithæi lectionem, quæ mihi valde placet, probat etiam Scipio Gentilis Origin. et Lambinus in Annotationibus ad fragmenta Ciceronis in de Repub., et fere est eadem cum ea lectione, quam se ex divinatione et conjectura reposuisse ait Erasmus: sed Pithæi magis Enniâna videtur. Vide Gruteri animadversiones in Senecam.

Est vero (inquit) *Africane*. Andreas Patritius in scholiis ad fragmenta Ciceronis e in de Repub. putat legendum, *Est vero ita, Africane*, vel simpliciter, *Et vero Africano*. Ego ubi unanimes cunctos codices reperio, non facile quicquam immuto; neque tamen litteratorum virorum opiniones reticeo.

Divinis docere litteris. Genes. iv, ubi frugum et vitium inventio, atque cultura Adamo et Noe tribuitur, de quo disserit rursus ipse Lactantius infra lib. ii, cap. 14; et S. Augustinus lib. viii, super Genes. ad litter. Plinius igitur ad fin. vii, et cæteri Ethnorum nugantur, qui hæc Cereri et Eumolpo Atheniensi attribuunt, vel Dionysio, sive Osiridi, ut scribit Diodorus lib. primo, cap. ii.

Ut Æsculapio medicina, Vuleano fabrica. Plin. lib. vii, cap. 56 Polidor., Virg. de Rerum invento-ribus.

Figulinæ repertori. Scilicet Rhæco et Theodoro, secundum aliquos, ut refert Plinius lib. xxxv et cap. 12.

Vasa Samia. Plin. eod. lib. cap. 16.

Est vero cur quisquam, etc. Ita reposui, ut est in B. T. P. et Plantiniana editione, non ut in aliis quibusquam, *est vero causa, cur quisquam*, etc. malebant enim simpliciter, *est cur*, vel *est quod*. Plautus Aulular. *est, quod revisam domum*; Ovid. ii Metamorph.

Est vero, cur quis Junonem lædere nolit.

Lactantius supra in fine cap. 17: *Erat plane, cur tantum laborem*, etc., et infra lib. ii, cap. 7, ad fin.: *Est vero, cur illorum auctoritas*, etc.

CAPUT XIX.

Metuebant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur. Exemplum habet de Cicerone infra lib. ii, cap. 5, in principio; et idem dicebat S. Augustinus de Varrone lib. vi de Civit., et de Scevola lib. iv, cap. 27.

CAPUT XX.

Si animal ipsum fuisset, cujus figuram gerit. Atqui

A scriptores non defuere, qui tradiderint animal ipsum fuisse, nempe lupam veram, quæ Romulo et Remo mammæ præbuerit: Virgilius viii:

Et viridi foetam Mavortis in antro, etc.

Ovidius ii Pastor.: *Venit ad expositos*, etc. et iii. *Lacte quis infantes*, etc. Propert. ii, Eleg. vi: *Nutritus duro Romule*, etc. Nec poetæ solum, sed et Historici, et quidem insignes, relati ab Halicarnasco ad finem primi Antiquitat. Plinius viii, cap. 17. Strabo in v. Justinus historicus lib. xxxviii, xliii, et in fin. xliii. Plutarchus Parallel. xxxvi et in questionib. Rom. quæst. xxi, Hygin. cap. 252. Receptius tamen est Lupam illam fuisse mulierem, Accam Larentinam nomine appellatam, cognomine Lupam, quod meretrix esset. Lupas enim cognominabant eas, quæ corpus vulgabant, quomodo Antonii scorta sæpe Cicero in Philippicis lupas vocat. Hoc supradictorum auctorum plerique, atque insuper alii tradiderunt: Ovid. Pastor. iii, Plin. lib. xviii, cap. 2, Plutarch. in Romul., Festus, Livius, lib. i, pr. Decad.: Massurius apud Gellium lib. vi, cap. 7, Macer Histor. lib. primo, apud Macrobi. primo Saturn. cap. 10; quam opinionem historici magis consonam fuisse scribit Halicarn. ubi supra.

Larentinæ. Hanc secutus sum lectionem, tum propter auctoritatem meliorum codicum B. T. P., tum quia paulo infra ejusdem festa nullis refragantibus Lactantii codicibus dicuntur *Larentinalia*. Quanquam de nomine mulieris et ejus festorum multa varietas apud scriptores. Cicero in epistolis ad Brutum, Varro, Festus, Livius, Ovidius initio tertii Pastorum, et Plinius ubi supra *Laurentiam* vocant. At vero Gellius lib. vi, c. 7, Macrobius primo Saturn. cap. 10, Tertullianus c. 15 et 24 Apologet., Minucius in Oct. et Plutarch. in Romulo *Larentiam*.

Exemplum scilicet Atheniensium in ea figuranda Romani secuti sunt. Quemadmodum Harmodius et Aristogiton cives Athenienses Hipparchum tyrannum occiderint, late habetur ex Thucydide in Prohem. et lib. vi, eorum Plato et Sympos. meminit, Aristoteles ii Rhetor. cap. 25, Cicero prima Tusculana in fine, Ælian. de Varia historia lib. ii. Post necem Tyranni, cum meretrix, Harmodii amica, ut scribit Athenæus lib. xiii, cap. 24, et ambobus conjuratis lyræ cantu familiaris, ut scribit Plinius lib. xxxiv, c. 8, capta esset, et a tyranno Pisistrato et Hippia validis tormentis excruciatâ, ut omne consilium conjuratorum in eo occidendo narraret, et criminis socios proderet, nihil ab ea potuit extorqueri; quin etiam (ut scribit Tertullianus in calce Apologet.) carnifice jam fatigato, postremo linguam suam comestam in faciem tyranni sævientis exputit, ut expueret et vocem, ne conjuratos confiteri posset, si etiam victa voluisset: quanquam hoc factum Plinius lib. vii, cap. 25, ubi de Leæna, non ipsi, sed Anaxarcho, cum simili de causa torqueretur, attribuit, sicut et Valerius lib. iii, cap. 5, Athenienses igitur ejus honori animalis effigiem posuerunt, cujus illa nomen gerebat: sed linguam addi ab artifice venterunt. De ænea Leæna ab Atheniensibus huic posita meminit Pausan. in Attic. De historia meminere Athenæ. Et Plinius ubi supra, Tertullianus ubi supra, et ad Martyres cap. 6, item Eusebius Cæsariensis in Chronic. qui cædem Hipparchi recenset sub Olympiad. 65. Unde non satis assequor, quomodo Lactantius scribat, Romanos in figuranda lupa exemplum sumpsisse ab Atheniensibus; nam cum Lupa factum, videlicet Accæ Larentinæ, ducentis quinquaginta circiter annis Leæna factum præcesserit, simillimum vero videtur, multo antea Lupam a Romanis, quam ab Atheniensibus Leænam figuratam, et ideo Athenienses potius a Romanis exemplum ejusmodi, quam Romanos ab Atheniensibus sumere potuisse. Cæterum quia meretrix conscia fuit conjurationis, nec cædem vetuit, quam utique conjuratos deferendo vetare potuit, merito ab ea quo-

que tyrannum occisum scribit Lactantius, cum tamen ipsa cædem minime perpetraverit.

Larentinalia. Qui mulierem *Laurentiam* vocant, hæc ipsius festa *Laurentialia*, vel *Laurentalia*, ut Ovidius sub initium in *Fastor.*, qui *Larentiam*, *Larentialia*, vel *Larentialia*; qui *Laurentiam*, *Laurentialia* appellant; ita qui *Larentinam*, *Larentinalia*.

Sed Faulam quoque, etc. De hac Plutarchus in *Quæst. Roman.* quæst. 55, ubi eam *Larentiam Fabulam* vocat.

Floralia. De quibus Varro pr. de Re rustic. c. pr. Plin. lib. xviii, cap. 29. Macrob. lib. primo Saturn. cap. 4.

Celebrantur ergo illi ludii cum omni lascivia, etc. Omnes quidem nequitiae et obscenitates illis in ludis representabantur a nudis mulieribus, quæ mimorum officio fungebantur; quibus cum aliquando interesset Cato, illius majestatem et severitatem reveritus populus non ausus est postulare ut mulieres nudarentur, quod fusius narrat Valerius Maximus lib. ii, c. de Majestat. Senec. Epistola 98, *Erras, mi Lucili*. Incidebant hi ludii 4 calendis maii, et calendis ipsis maii, ut scribit Plinius d. c. 29, et Ovid. in fine iv et initio v *Fastor.* Lapsum puto Gyraldum, qui lib. de Diis Gent. Syntagm. pr. ubi de Flora loquitur, scriptum reliquit, Festa *Floralia* eadem fuisse cum festis *Majumæ*, de quibus in L. unica. cod. de *Majum.* lib. xi, et l. xv, tit. 6. de cod. Theodos. *Floralia* enim Romæ fiebant: at *Majumæ* spectaculum non in occidentalibus oris, sed in orientalibus præbitum doctissimus cardinalis Baronius probat in suis ad martyrologium notationibus sub die 26 decemb. Suidæ refutata opinione, dicentis *Majumam* festum fuisse a Romanis mense Maio ad ostia Tyberina peragi solitum, quamvis Suidam plerique omnes sequantur. Alciatus in annotationibus ad d. L. unicam, cod. de *Majum.* et lib. v *Parerg.* cap. 5, Cujac. ad eandem L. Girard. Pratei. Brisson. in suis vocabulariis in verbo, *Mauma*, Steuvechius ad Vegetium lib. iii, cap. 59, alii. Quorum tamen sententia Gyraldo minime patrocinatur, cum illi *Majumæ* festa ad ostia quidem Tyberina peragi solita scribant, non tamen asserant eadem fuisse cum ludis *Floralibus*, qui in ipsamet urbe celebrabantur, ut Alexander Neapolitan. notat Genial. diæ. lib. vi, cap. 8.

Pavorem, Palloremque. Cicero in de Nat. deorum, Plin. lib. ii, c. 7.

Præsentem haberet. Hæc est recepta lectio a mss. et excusis, nec temere rejicienda, sicut nugatur Thomasius. *Præsentem haberi*, vel *præsentem esse*, pro *adesse*, norunt omnes creberrimam locutionem esse omnibus latinis scriptoribus, præsertim Lactantio ipsi lib. ii *Instit.*, cap. 2, in fine, lib. de Ira Dei, et alibi. B. tamen habet, *secum haberet*.

Mentem. Cicero et Plin. ubi supra.

Magnum Cicero audaxque consilium suscepisse Græciam dixit, etc. Locum excidisse ex ii de Legibus putant Sigonius et Patritius, in eorum Scholiis ad fragmenta Ciceronis.

Virtutes enim oportet, non vitia consecrari. Cicero, *Virtutes enim non vitia consecrare decet*.

Febrem. Cicero, Plinius, ubi supra.

At illa. Apud Ciceronem, *ast olla*.

Supervacuis exstructionibus. Templis videlicet, diis, seu potius dæmonibus consecratis.

Imaginibus. Idolis dæmonum.

Sunnas digitis. Jocatur in morem illum ethnicorum, quo res ad sacrificandum paratas duobus aut tribus digitis accipere solebant. Thus quidem eo modo in aræ flammam jaciebant. Sanctus Hieronymus epist. prima: *Non est tantum in eo servitus Idoli, si quis duobus digitulis thura comprehensa in bustum aræ jaciatur*. Lactantius, lib. v, cap. 19: *Nam cruciari atque interfici malle, quam thura tribus digitis comprehensa in focum jaculare*, etc. Porphyr. *πῆρὶ ἀπόχης ἐπιψύχων* inquit: *Pythia Ermionea lætatur dum sacrificaret, placentæ frustis acceptis e pera tribus digitis*. Ovid., ii *Fastor.*:

Et digitis tri thura tribus sub limine ponit.

A **Atque hinc alia quoque Lactantii loca declarantur**, lib. iv, cap. 3: *Illam enim Religio muta est, non tantum quia mutorum est, sed quia ritus ejus in manu et digitis est*; lib. v, cap. 20: *In qua nihil aliud video, quam ritum ad solos digitos pertinentem*.

Horre. Ex mss. a Thomasio citatis; nam, *colere*, quod est in impressis, Lactantio ipsi repugnat.

Cum ex mulierum capillis tormenta fecissent, etc. Vegetius de Re militar., lib. iv, cap. 9; Capitolium in Maximin.

Sicut juvenes ab iisdem antea missi cum virginibus, ex quibus sunt *Parthenii nati*, etc. Hæc lectio habetur in multis Vaticanis, in antiquissimo illo B. et altero item ejusdem bibliothecæ S. Salvatoris Bononiensis, in editis Florentinis, et Venetis Tridin. Et omnino de hac *Partheniorum* historia videndi sunt Strabo, l. vi, Justinus Historic. in fin. lib. iii, Isidorus, lib. ix Orig., cap. 2, ubi tamen errore captus est, ut *Spartanos*, pro *Parthenii*, scripserit. Vir eruditissimus latinus Latinus putavit, lectionem Aldinæ editionis, quæ habet *ante admissi*, non modo minime absurdam esse et sensu carentem, ut censuit Thomasius, sed etiam valde appositam, et proprie cum historia congruentem; ex qua constat juvenes illos, antequam bellum illud solveretur, remissos esse Lacedæmonem eo jussu, ut ad sobolem procreandam cum omnibus promiscue virginibus copularentur. Atqui verbum, *admittere* (præter cæteras ejus significationes) est marem fœminæ, vel fœminam mari admove ad initum, unde *admissio*, *admissura*, *admissarius*. Petrus Giaccinius suspicabatur legendum, *antea dimissi*.

Parthenii. Al. *Partheniæ*, ut hic cod. B. Aristoteles quinto *Politicor.*, cap. 7. Pollux, in *Ἰαπεθίας*, Strab. ubi supra.

Veneri armata. De qua Pausan. in *Laonic.* Quintil. ii *Institut.*, cap. 4.

Jovi quoque pistori, etc. Historia est apud Liv. in quinto primæ Decad. Frontin. tertio *Stratagem.*, cap. 15; Ovid. sexto *Fast.*, Suid.

Mutam. Nympha Tiberis prius Lara appellata, ut apud Varron. quarto de *Ling. Lat.* postea *Muta*, ut apud Ovid. secundo *Fast.* qui fabulam narrat, ab *Auson.* *Larunda* dicta, *Mania* denique alibi ab eodem Varron. Macrobio primo *Saturnal.*, cap. 7. Arnobio in fin. tertii.

Cunina. Sic legitur apud Varron. et S. August., l. iv de *Civitat.*, c. 8 et 11. B. habet, *Cunia*, P. *Cuna*.

Sterculius. Ita Tertullian., cap. 24 *Apolog.*, Macrobo. primo *Saturn.*, cap. 7: *Stercutius*, Plinius, lib. xvii, cap. 9, Servius in primum *Georgic.* Isidor. *Etymol.*, lib. xvii, cap. primo, alii vero *Stercutus*. Varr. de vit. pop. Rom., lib. ii: *Sterquilus*. Codex B. hic, *Stercus*, T. *Sterculinus*, P. *Stercutus*.

Mutinus. Ita Tertullian. d. cap. 24, quam lectionem probat Vives ad cap. 11 lib. iv de *Civitat.* Dei, et Gulielmus libro primo *Verisimil.*, cap. 25, Festus Pompe.: *Musinus Tusinus Musini Tisini* (inquit) *sacellum fuit in Velis*, etc. Arnob., lib. iv: *Mutunus*. Sed S. Augustinus d. cap. 11 habet *Musunus*, et **Tutunus.** Cod. B. et P. hic, *Tutinus*.

Terminus. Vid. Apollod. initio *Biblioth.* Pausan. in *Beotic.* in fin.

Nam cum Tarquinius Capitolium facere vellet, etc. Liv. ad fin. primi primæ Decad. et ad fin. quinti, Ovid. secundo *Fast.*, S. Augustinus in quarto de *Civitat.*, c. 25 et 29, Serv. ix *Æneid.*

CAPUT XXI.

Humanarum hostiam. Ethnicorum feritatem notat, qui humanas hostias immolabant; qua de re Plut. in *Pelop.*, Tertull., 9 *Apologet.*, Clemens Alexand. in *Orat. ad Gentes*, Minuc. in *Octav.*, Euseb., lib. iv *Præparat.*, cap. 7, Nazianz. in *Orat. de Epiphani.*, Sanctus August. de *Civitat.*, lib. vii, cap. 19, Theodor. septimo *Therapeut.*

Esam, atque Theutatem. De quibus Lucan. in primo,

Nonnulli *Esam* interpretantur Martem. *Theutates* vero Mercurius est, de quo Livius sexto tertiæ Decad. Cæs. lib. sexto de bell. Gallic. ubi de humanis victimis, Arnobius secundo.

Latiæ Jupiter. Dicitur etiam *Latiaris*, et ita hoc loco scriptum esse in aliquibus Lactantii membranis testatur Franc. Juretus in Notis ad Symmachi epistolæ, libro primo, epistola 9.

De ponte Milvio. M. Varro e *ponte Sublicio*. *Fiunt* (inquit) *Argei ex scirpeis virgultis simulacra hominum, et quotannis e ponte Sublicio a sacerdotibus jaci solent*. Sic Epicadus apud Macrobius, lib. secundo Saturn., cap. 11; Halicarnass. vero pr. Antiquitat. : *Simulacra, inquit, hominum triginta numero de Sacro ponte mittunt in Tiberim fluvium, quæ Argeos nominant*.

Καὶ πεφωλῶς ἄδῃ. Desumpsit hunc versiculum Varro fortasse ex Macrobo. primo Saturn., cap. 7, ubi habetur ἄδῃ, id est, Diti, non autem κρονιδῃ, id est, Saturno, ut in omnibus Lactantii libris manifesto librariorum errore; nam hic τὸ πατρι, non nisi Saturnum designare potest, cui integra corpora humana immolabantur, ut ex Ovid. Macrobo. ubi supra, et lib. II Saturn., cap. 11, cæteris Lactantius hoc ipso loco confirmat. Ergo τὸ ἄδῃ Firmiano refugere oportuit, ut Ditem intelligamus, monente quoque Pontiano in notis ad Macrobo. ubi supra.

Φῶτα. Hujusce dictionis non modo latinam interpretationem, quæ a plerisque editionibus abest, ac plurimis mss. inest tamen aliquibus aliis hoc modo, φῶτα, id est, hominem, vel id est, lumina, sed etiam omnem accentum sustulimus, ut ambiguitas servetur oraculi, quam data opera versus continet: ea vero tollitur, sive accentum dictioni superimponas gravem, aut circumflexum, ut prave in omnibus editis reperitur, tam apud Macrobius dicto cap. pr. et II, quam apud Plutarchum; nam accentu gravi signata ad hominis, circumflexo ad luminis significationem contrahitur, ut tradit Suidas in φῶς, et alii, sive articulum proponas, sive multo magis, si addita interpretatione eam in alterutrum sensum declares. Cur autem φῶς et hominem, et lumen significet, ponit Plutarchus, ubi supra. In memoriam revoces velim, lector, rationes quibus hanc de variis accentibus et significationibus vocis ΦΩΤΑ argumentationem diluimus, ut pote regulis hodiernæ grammaticæ plane repugnantem (Vid. col. 241 hujus tom. not.).

Jaci. Jace legitur vitiose in omnibus Lactantii libris: ideo correximus ut apud Poetam:

Tantum Relligio potuit suadere malorum,
Quæ peperit sæpe, etc.

Duos Lucretii versus a se invicem separatos initio primi de Natura rerum conjunxit, ordinavit, extulit, ut ad rem suam facere putavit; ibi enim prius illa leguntur:

Quod contra sæpius olim
Relligio potuit scelerosa atque impia facta.

Deinde paucis interjectis ille versus habetur:

Tantum Relligio potuit suadere malorum.

Isidis Ægyptia sacra. De quibus supra, cap. 17, Arnob. primo, Minuc., S. Augustinus, lib. vi de Civ., cap. 10.

Lucanus. Μημνησκὸν ἀμάρτημα; nam pro Ovidio Lucanum posuit.

Et tectum ligno. Arca videlicet lignea inclusum (sic quidem habent libri Lactantiani); vel (ut omnes Lucani codices habent) *et tectum lino*, id est, linteis obvolutum, etc.

Osiris. Miratur Gyraldus syntagm. 8 Lactantium hoc loco filium *Isidis Osirim* fecisse, cum Plutarchus cui Diodorus assentit primo lib., cap. 2, non filium, sed fratrem ac maritum *Isidis* eum dicat in lib. de *Isid. et Osirid.* Verum meminisse debuit Gyraldus ex iis, quæ collegerat ipse syntagm. 6, ubi de *Serapid.* in 8, ubi de *Osirid.* in 12, ubi de *Iside* loquitur, implexam historiam, et valde abditam: intelligere po-

tuit, Lactantium, quamvis ab opinione Plutarchi recesserit, aliorum tamen haud multo minus Plutarcho gravium scriptorum narrationem secutum. Principio Jovem, quam Jupiter compressit, eandem fuisse cum *Dea Iside Ægypto* culta ipse Firmianus asserit sup. cap. 11. Ovidius in fine primi *Metam.* Apollodorus initio II *Biblioth.* Lucian. in *Dialog. Zephir.* et Not. unde et a Propertio de saceris ipsius, quæ Romæ suo tempore agebantur, loquente *Inachis* appellatur, lib. II *Eleg.* penultima:

Atque utinam Nilo pereat, etc.

Item, lib. II, *Elegia*, quæ incipit, *Jupiter affecte*, etc.

Io versa caput primos mugiverat annos,
Nunc dea, quæ Nilii flumina Vacca bibit.

Id quoque Græcos affirmare scribit *Ælianus*. Hæc *Epaphum* genuit ex *Jove*, qui ab eadem cultus *Ægypto* conjunctum matri *Templum* habuit, ut *Ovid.* et *Ælianus* tradunt. Porro qui *Epaphus* Græcis, ille idem est qui *Ægyptiis* *Apis*, ut scribit *Herodotus*. *Apim* autem eundem esse cum *Serapide*, ex *Aridæo* *Argivo* novimus, et *Nymphodoro* *Amphipolitano* apud *Euseb.* x *Præpar.* et ex *Varrone*, apud *August.* xviii *Civit.*, cap. 5. Idem vulgo creditum scribit *Ruffinus*, *Soidas*, alii. Jam vero *Serapim* eundem cum *O-iride* creditum scribit *Tacitus* in fine *vigesimi*; et *Diodorus Siculus* lib. primo, cap. 2, asserit *Serapim* tum dici *Osirim*, tum *Dionysium*. Et idem ait *Lactantius* ipse hoc loco. Quin etiam *Plutarchus* in lib. de *Isid. et Osirid.* *Præstat*, inquit, *autem Osirim cum Baco eundem facere, et cum Osiride Serapim*. Et *rursus* de *Api*, quod idem habitus sit cum *Osiride* a *Sacerdotibus Ægyptiis*, refert *Plutarchus* ibidem, et *Strabo* de *Memphi* loquens, lib. xvii, *Lactantius* igitur eum, qui in *saceris* *Isidis* semper querebatur, et inveniebatur, ipsius *Isidis* filium fuisse, ut *historia* docet, eundemque *Osirim* dicere hos secutus auctores potuit.

Ardua jam dudum resonat. Nonnihil variat lectio horum versuum apud *Ovidium*; nam ibi, *pars manibus clypeos*, et,

Res latuit patrem, priscique imitamina facti.

Quia principes intelligendi. Locus hodie non habetur inter opera *Sallustii*.

Vetustatem in majus componentem. Secutus sum *Florentinæ* editionis lectionem probatam *Carrioni*, lib. II *Antiq. lect.*, cap. 7, pro ea, quæ est in al. *vetustatem in majus componentes*. Non enim voluit *Sallustius* a *Curetibus* *vetustatem*, sed potius *Curetum* illud et *inventæ*, et intellectæ religionis factum, quippe qui principes fuerunt intelligendi res divinas, ab ipsa *vetustate in majus fuisse compositum*, et ideo *Jovis* altores dictos, eoque nomine celebratos.

Illos dico, qui vel inhoneste saltatu tripudiant. *Sallios* innuit *Martis* *Sacerdotes*.

Vel qui nudi uncti. *Lupercos* significat, *Panos*, *Pastorum* *Dei* *Sacerdotes*.

Quid de scutis jam vetustate putridis, etc. Hæc erant *Ancilia*. *Virgilius* autem de his omnibus in fin. 8.

Hinc exultantes *Sallios*, nudosque *Lupercos*,
Lunigerosque apices, et lapsa *ancilia* cælo
Extulerat.

O stultas hominum mentes, o pectora cæca! Quamlibet in tenebris, etc. *Lucretius* in hisce versibus pro, *stultas*, habet, *miseras*, pro, *quamlibet*, *qualibus*.

Minus sanus et ineptus. Secutus sum cum *Thomasio* lectionem cod. B. pro ea, quæ in aliquibus impressis est, *nimis lascivus et ineptus*, etc. Quamquam valde placet et illa, quam de conjectura profert *Ludovicus Carrio* *Antiquarum* lection. lib. II, cap. 7, videlicet, *minus lascivus et ineptus*, etc. *Lascivia* autem hic non est libido, sed hilaritas, et jocus petulantior. *Ulpianus* in *L. Cornelia* D. ad *L. Cornel.* de *fiscar.* *Cum quidam per lasciviam causam mortis præbuis-*

et, etc. Sic Cicero pr. de Finib. primo de Divinat. A Terent. Heecyr.
Varro pr. de Re rustic. Vide Budæum in Annotationibus ad l. Ex conducto, § Si vis tempestatis, D. locati.

CAPUT XXII.

Sabinus ille Rex fuit. Numa Pompilius, de quo hic habes multa ex Liv., lib. x, 4 Decad. et Plutarcho in Numa.

Nefaria sacra. Quia infantes Saturno immolabantur, quod scelus Tertullianus etiam exprobrat Gentibus, cap. 9 Apolog.

Fatuam, Faunam. Hanc alii *Fatuam*, alii *Faunam* vocant, alii simul *Fatuam Faunam*, ut Lactantius hic, et Arnobius lib. pr. et v, cur autem utroque nomine appellaretur, scribit Macrobius pr. Saturn., cap. 12.

In operto sacrificant. Ita B. et ceteri omnes mss. et optimi, non ut est in deterioribus impressis mendose, in *aperto*, quod Lactantii sententia repugnat, et historiae de Sacris ipsius Deæ, de quibus Cicero in Orat. de Arusp. respons., Macrobius ubi supra, B Plutarchus in Cæsare et Cicero, Senec., Epistol. lib. xvi, epistola 98: *Erras, mi Lucili*, etc., ubi etiam in castigatis editionibus legitur, in *operto*. Correctum tamen hic mendum est in excusis Aldinis, Florentinis, Plantinianis.

Et Sextus Clodius. De quo Sueton. in libell. De clar. Rhetor.

Ollam ebiberat. Ego quicquid usquam reperi a doctis viris in Lactantio nostro meditatam libenter, cum lectore communico, ut ne quid ei desit, vel ad utilitatem, vel ad voluptatem capiendam. Ceterum etiam atque etiam unumquemque commonitum velim, ut ne sibi a veteribus, et jam receptis lectionibus unquam recedendum putet, quæ aliquo modo defendi ac sustineri possint; alioquin si pro ejusque nostrum ingenio dictiones veteres ac sententiæ mutantur, invertantur, et novis subinde inventis utcumque collibeat expungantur, non jam profecto scriptorum antiquorum monumenta, sed nostra commenta tenebimus. Joannes Meursius, libro quinto Critici Arnobiani, cap. sexto, legendum hoc loco putat, *Obbam*. Erat autem *Obba* poculi genus, auctore Nonio. Arnobius quinto hanc historiam referens, *Seriam* dicit: erat autem et *seria* vas vinarium fictile oblongum; et Lactantio seu potius Sex. Clodio consentit, ut a viro *Fatua Fauna* ob vinum largius epotum casa fuerit, sicut tradit etiam Plutarch. Problematis. Verum apud Macrobo. longe aliter factum narratur d., cap. 12.

Terricolæ Lanias Fauni, etc. Putantur excidisse hi versus ex Satyris Lucilii, *ivere, et esse homines*, etc. Ita legendus est versiculus iste, sicut apud Lucilium ipsum in collectaneis fragmentorum veter. poetar. ethnic. in B. T. P., nec omittenda copula, ut in quibusdam excusis.

Ahenis. Ad oram unius libri, pro *ahenis*, scriptum erat, *inanis*, quam suspicor esse veram lectionem, ita ut punctus fiat post *inasse*, deinde continenter legatur, *inanis pergula pictorum*, quibus aptissime subduntur illa, *veri nihil, omnia facta*.

Item patres eorum Faunus et Laomedon. Eorum, scilicet Latini, et *Priami*; nam *Priami Laomedon* pater fuit, Latini *Faunus* pater, *Picus* avus. Ideo lego hic cum B. et T. non *Picus*, ut in multis editionibus, sed *Faunus*. Virgilius septimo de Latino loquens:

Hunc Fauno et Nympha genitum Laurente Marica
Accipimus, Fauno Picus pater, isque parentem
Te, Saturne, refert.

Sed et Arnob., lib. II: *Quis*

Picum Fauni patrem, atque avum Latini, etc.

Historia vero sacra testatur, etc. Historia videlicet Euhemeri de Diis, de qua supra toties.

Ut in quamque regionem venerat. Ita lego, ut est in B. ut, pro *statim atque, ex quo primum*, venustatis obtinet mirum quantum. Plaut. Pænul.

Ut quemque visco offenderant,
Tam crebri ad terram decidebant, quam pyra.

Accedebam.

Al. in quamcumque regionem venerat; Al. in quamcumque regionem veniret.

Atabyrio. In B. scriptum est, *Ataburio*, ea videlicet prolatione, qua Latini olim Græcum Ἀταβύριον per u, representabant: sic *Musia* pro *Mysia*, *Tumpanum*, *Assurius*, *Sulla*, *Purulus*, *Poluposus*, et similia in Pandectis Florentinis reperiri testatur Brisson. in Parerg. Corrigitur Appian. qui in Mithridatic. hist. Jovem, pro *Atabyrio*, *Tabyrium* vocat; quia priori modo, et dicendum, et scribendum liquet ex hoc loco, Stephano, Strabon., Apollodor. tertio Biblioth. et Pindar. in Olymp. ubi Diagoram celebrat, et ejus Scholiaste. Stephanus tamen et Strabo non ab hospite, ut Lactantius, sed a monte *Atabyrio* Jovem ita dictum volunt.

Labradeo. Ita Plutarch. in quæst. Græcis, quæst. 45, et Ælian. Strabo autem et Stephan. *Labradeus*, vel *Labraudenus*. Ælianus non ab hospite, ut hic tradit Lactantius, sed alia ratione hoc nomine vocatum scribit Jovem. *Labradeus*, inquit, *Jupiter nominatus est, quod permultum pluisset*.

Cassio. Ita scripsi, ut reperi in omnibus codicibus, et apud Theophil. duplici ss: illo enim scribit *Κασσιος Ζεύς*. Stephanus tamen non ab hospite, sed a *Casio* monte, et Urbe Ægypti hoc Jovi nomen inditum scribit. « *Casion* (inquit) *mons et Urbs Ægypti, a quo et Casii Jovis, etc.* » Sed et Plin. *Casii* montis, et *Jovis Casii* ibi delubrum habentis meminit lib. IV et V utrobique cap. 12, Strabo, lib. XVI, Solin., cap. 46, 47 et 49, Suid. et siquidem hinc denominatum Jovem malimus, non *Cassio* scribendum est, sed simplici s, *Casio*, ut apud Lucaum, lib. VII, de Pompeii sepulcro loquentem:

Et Casio præferre Jovi, etc.

Nepotem. Scilicet Urani, sive Cœli, qui primus orbis universi imperio præfuit. Is enim ex Tellure uxore filium suscepit Saturnum, Saturnus ex Rhea Jovem, ut scribit Apollodor. initio Biblioth. Lactantius etiam hic subdit, *avian Tellurem, quæ fuit Urani conjux*. Uranus ergo avus Jovis, et Jupiter ejus *Nepos*, ut ait etiam supra cap. 5 et in fin. cap. 11. Hæc igitur recta lectio est ab omnibus excusis libris agnita, non, *pronepotem*, ut ex B. legitur ad oram librorum Plantinianæ editionis, in Tax. item, et P.

CAPUT XXIII.

Theophilus in libro de Temporibus, etc. Hic liber tertius est eorum, quos ipse Theophilus contra Gentes scripsit ad Antholycum. Vide Sanctum Hieronymum de Script. Eccles.

Thallum. Ita scripsimus, monente Meursio in Hypocritic. ex Tertulliano XI Apologet., Minuc. et ipsomet Lactantio hoc lib. sup. cap. 15, pro *Thalum*, quod legitur in omnibus excusis.

322 annis Thalli lapsum, quem secutus est Theophilus, et deinde Lactantius, ostendit luculenter Benedictus Pererius in commentar. ad Daniel. lib. XVI, cap. 14, et lib. XI in Disput. de 70 Hebdomad. part. prima, quæst. 2. Quamvis autem in hac supputatione mire variant chronologi, omnium tamen expensis sententiis, haud minus, quam octingentis, vel nongentis circiter annis, Belum Trojano excidio antiquiorem fuisse constat. Vid. Hermann. Contract. in Chronic. et alios.

Mille quadringenti septuaginta. Si hæc scrip-isse Lactantium anno Domini 502 verum est, ut mihi quidem videri superius in notis ad cap. primum asserui, secundum Glareani Chronologiam ad Livium ex probatissimis conflata auctoribus, colligerentur anni 1485. Nam ab excidio Trojano ad Urbem conditam fluxisse scribit annos 452; ab Urbe condita ad Christum natum 754; quibus addendo annos 502, ipsa conficitur summa annorum 1485; qui autem asserunt hæc scripsisse Lactantium anno 316, magis eum a

vera summa aberravisse fateri coguntur. Verum chronologi, ut dixi, vehementer variant, neque in supputationibus temporum sategit Lactantius.

Ante annos non amplius, quam mille octingentos, etc.

LIBER SECUNDUS.

CAPUT PRIMUM.

Gestio enim convictis inanibus, etc. Al. *gestio enim, Constantine Imperator, convictis inanibus, etc.* At illa, *Constantine Imperator, in plerisque Vaticanis, in duobus Sancti Salvatoris Bononien. in T. P. in editione Florentin. et aliis quibusdam non habentur.*

Esse aliquam perversam potestatem, scilicet Diabolum.

Cujus originem suo loco narrabimus; nunc fallacias arguamus. Hæc in nostra editione restituta volumus auctori ex codice B. ut etiam Thomasius in Plantiniana, quæ cæteris desunt.

Spectare nos cælum Deus voluit, etc. Erectus, inquit, est homo, ut cælum suspiciat. Ita Plato in Timæo, ubi de usu oculorum, Senec. epistola 93, *Eam partem, etc.* ad fin. Philo Judæ. in lib. de Plantat. Noc. Basil. Homil. 9 in Hexaemer. quod tamen dictum arguit Galenus libro tertio, de usu part. cap. tertio.

Ut id, cui dominari debet, imitetur. Ita legendum esse, ut est in B. et P. textus ipse convincit, non ut in plerisque impressis, *ne id, etc.*

CAPUT II.

Quid sibi templa? Ita de templis manufactis, lib. primo, cap. 20, libro sexto, cap. 25, lib. de Ira Dei cap. ultimo in fin. Sed et Arnobius initio sexti, quad neque, inquit, aedes sacras venerationis ad officia construamus, etc. et ibidem paulo infra: Sed templa illis extruimus nulla, etc. Et Minuc. ad fin. Octav.: Templum quod ei extruam? Nos autem dignius quidem, ac principalis Dei templum humanam animam et didicimus, et dicimus, et docemus, quod præcipue illi sit exornandum, dicandum, atque sacrandum: sed nec manufacta hæc tamen templa deserenda, in quibus illi exterior quoque debitus cultus exhibetur asserimus, qui Dei ipsius jussu templum illud scimus Hierosolymis a Salomone constructum magnificentia, firmitate, opulencia, decore usque ad miraculum suscipiendum, ut Sacra Historia II Reg. et Josephus Judæ. de Antiquit. et de bell. Judaic. et Eupolem. apud Euseb. IX Præparat. testantur; illudque ipsum Dei Filium Dominum nostrum sepe summet præsentie et mansionis claritate nobilitasse, inde profana exerecentes depulisse, domum Patris, domum orationis appellasse, Joan. II, Marc. XI. Idcirco jam inde usque a primis conditi mundi temporibus semper locum aliquem divino cultui dedicatum inter fideles fuisse, quamvis diversis nominibus appellatum, omnis instrumenti veteris pagina testatur, Gen. XXVII et XXXV; Daniel. VII, Amos IV, Esai LVI, Exod. XXV, Deuteron. XII. In Prophetis et Psalmis ubique. Post autem Domini Salvatoris excessum, de Ecclesia, quæ erat Corinthi, in hac significatione Paulus Apostolus mentionem agit in pr. ad Corinth. cap. XI. Juvat et exteros illorum temporum testes advocare. Philo Judæus Petri Apostoli contemporaneus (nam et cum ipso Romæ collocatus dicitur, dum ibi ad Caium pro Judæis legatione fungeretur) in lib. de Vita contemplat. ubi fidelium mores, qui sub Marco Evangelista Alexandria degebant, describit, testatur, eos habuisse sacras ædiculas, quas Semneæ, sive monasteria vocabant, ubi solitarii sanctæ vitæ mysteriis dabant operam: quem refert etiam Euseb. lib. II Hist. Eccles. cap. 17. Vel Luciani illius impii, et christianorum hostis infensissimi, qui Apostolorum, et etiam Trajani temporibus vixit, locus extat in Philopat. unde intelligi potest, quo etiam tum sumpto, ornatu, impensa inter christianos excitabantur eccle-

A Jam ex superioribus falsus apparet calculus. Arnobius aliam inivit supputandi rationem, et ad duo milia annorum ab Jove ad illa usque tempora intercessisse scribit prope finem lib. II.

sia; ibi enim Critiam quemdam introducit, qui cum ab aliquo fidelium persuaderetur fieri christianus, ab eodem ubi christianorum conventus ageretur est deductus: quem quidem locum ita describit. *Pertransivimus screeas portas, et ærea limina, multisque jam superatis scalis, in domum aurato fastigio insignem ascendimus, qualem Homerus Menelai fingit esse; atque ipse quidem omnia illa contemplantur, quæ insularis ille adolescens: video autem non Helenam, sed mehercule viros faciem inclinatos, et pallescentes, etc.* Lamprius Lactantii contemporaneus (scripsit enim primis Constantini temporibus) in Alexandro testatur, Alexandrum ipsum, qui capessivit imperium anno Domini ducentesimo vigesimo quarto, adjudicasse christianis locum, ut ibi erigeretur ecclesia. *Cum christiani, inquit, quemdam locum, qui publicus fuerat, occupassent, contra popinarii dicerent, sibi cum deberi, rescripsit, melius esse, ut quomodocumque illic Deus colatur, quam popinariis dedatur.* Flavius Vopisc. de Christianorum Ecclesia Valeriani Imperatoris, qui post annum Domini circiter ducentesimum quinquagesimum septimum imperium tenuit, hoc testimonium profert ad senatum rescribens: *Miror vos, Patres sancti, tandiu de aperiendis libris Sibyllinis dubitasse, perinde quasi in christianorum ecclesia, et non in templo omnium deorum tractaretis.* Evaristus autem Pontifex (ut ad nostros redeamus) qui sedem tenuit anno Domini centesimo duodecimo, titulus, il est, ecclesias in urbe Roma divisit presbyteris, quod ex libro de Romanis pontificibus constat. Tertullianus, qui floruit circa annum Domini ducentesimum, de ecclesia meminit in hac significatione in libro de Idol. item ad uxor. lib. secundo, cap. 9, lib. de veland. Virginib. cap. 15, et alibi sæpe. Sed et Cyprianus, qui paulo ante Lactantium floruit, post annum Domini ducentesimum quinquagesimum, ecclesiam sub nomine Dominici mentionem egit libro de Operibus et Eleemosyn. sicut et concilium Laudicentum c. 28, relatum in cap. non Oportet, distinct. 42. Cujus nominis rationem affert Eusebius in Oracione de Laudibus Constantin. Waltrid. item, et Strab. de Reb. Ecclesiastic. cap. 7. Eodem libro de Romanis pontificibus habetur, Fabianum pontificem anno Domini ducentesimo quadragesimo quinto, quo tempore christiani tranquillitate potiebantur, struxisse ecclesias, unde sepulera Martyrum, quæ sub terra in cryptis arenariis latebant, erectis desuper ejusmodi ædificiis, reddita fuerint clara atque conspicua, christianorum usui opportuna. S. Gregorius Nyssenus in vita Sancti Gregorii Thaumaturg. scriptum reliquit, ipsum sanctum Gregorium eodem Fabiani tempore Neocæsareæ in Ponto, ejus urbis erat episcopus, universo fidei populo pecuniam et operam conferente, nobilem erexisse ecclesiam, quæ ut Deo acceptissima, nullis unquam terræ labefactata sit motibus; nam licet urbs illa terræ motibus prope interierit, dicitur tamen templum illud integrum semper atque illæsum mansisse, et ne illo quidem tempore, quo Diocletiani decreto omnes divini sunt jussæ christianorum ecclesie, ulla vi appetitum; integrum enim extasse ejusdem Nysseni tempore, qui aliis quoque locis templa atque altaria a christianis erecta, eodem Fabiano sedem tenente testatur. Denique paulo antequam scriberent Arnobius, Minucius, Lactantius, edictum Diocletiani de diruendis ecclesiis, et comburendis christianorum libris erupisse, constat ex Eusebio lib. VII Hist. c. secundo et tertio, qui eam cladem deplorat, sicut et ipse Arnobius in fin. quarti his verbis: *Nam nostra quidem scripta cur ignibus meruerunt dari? Cur immaniter conventicula dirui, in quibus summus oratur*

Deus, pax cunctis, et venia postulat magistratibus, A exercitibus, regibus! Et eodem tempore, ex eodem edicto eodem Bithyniæ divino cultui dicatam, quam ille Dei templum recte nominat, se præsertim eversam fuisse testatur Lactantius infra lib. quinto, cap. secundo, qui et suam de templis christianorum sententiam aperit lib. vi in fin. ubi docet Deo quidem in templis gratias agendas esse, verumtamen non in templis solum, sed et domi, et in ipso etiam cubili. Et libro de Ira Dei cap. 8, fatetur templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre, Deum colentis erga ipsum Deum obsequium esse. Contra ecclesias virulentam linguam exeruit (sicut machinas olim Nabuchodonosor rex Babylonis diaboli typus, de quo quarto Reg. cap. xxv et Diocletianus ille nefarius) quidam Eustachius hæreticus, contra quem coactum est concilium Gangrense circa tempora primi concilii Nicæni. Id ita definit cap. 5 suorum Decretor.: *Si quis docet domum Dei contemptibilem esse debere, et congregationes, quæ in ea sunt, anathema sit.* Hanc hæresim postea ex inferis iterum excitarunt Patreni hæretici (ut scribit Hugo Ferrariensis) anno Christi 1200, quos secuti sunt Waldenses, Wiclefistæ, Hussitæ, Taboritæ.

Quid aræ volunt? Ita de Sacrificiis lib. i, cap. 20, lib. vi, cap. 1, 20 et 25, lib. vii, cap. 6, lib. de Ira Dei cap. 21. Philo Judæ. in lib. quod deter. potior. insidi. Arnob. ad fin. quarti. Ea scilicet præsertim Patres clamabant adversum illos, qui ita Deo immolabant, quasi hostiis ac victimis indigeret. Id ipse ostendit Lactantius lib. vi, c. 2: *Mactant igitur, inquit, opimas ac pingues hostias Deo quasi esurientibus, profundunt vina quasi sitiunt, accendunt lumina tanquam in tenebris agentibus; vel qui ita exteriora peragebant, ut sacrificium interius, contriti videlicet cordis, humiliati ac Deo devoti, penitus omitterent.* Nos vero et sacrificium interius, quo mens offertur Deo, et quidem etiam exterius a nobis ei deberi asserimus, qui scimus toties de sanctis altaribus et sacrificiis in sacris litteris mentionem fieri, Gen. iv, viii, xii, Levit. ii et vi, Numer. v, Paralip. lib. ii, cap. 28, innumeris aliis in locis. Sacrificium quidem exterius Deo semper debitum, etiam naturali ratione, idcirco fuisse scribit Sanctus Thom. secunda secundæ quest. 85, articulo primo, quia naturalis ratio dicit homini, ut alicui superiori subdatur propter defectus, quos in seipso sentit, in quibus ab aliquo superiori eget adjuvari et dirigi, et quicquid illud sit, hoc est, quod apud omnes dicitur Deus. Sicut autem in rebus naturalibus naturaliter inferiora superioribus subduntur: ita etiam naturalis ratio dicit homini secundum naturalem inclinationem, ut ei, quod est supra hominem, subjectionem et honorem exhibeat secundum suum modum; et est modus conveniens homini, ut sensibilibus signis utatur ad aliqua exprimenda, quia ex sensibilibus cognitionem accipit, et ideo ex naturali ratione procedit, ut homo quibusdam sensibilibus rebus utatur, offerens eas Deo in signum debite subjectionis et honoris, secundum similitudinem eorum, qui dominis suis aliqua offerunt in recognitionem dominii. Hoc autem pertinet ad rationem sacrificii, quod olim exhibitum Deo est etiam ipsiusmet jussu in victimis. Nunc sacrificium incruentum, ineffabile, a Christo Domino institutum, in sacrosanctissima offerimus eucharistia, de quo plura ad primum cap. lib. sexti. Unde ipse Lactantius libro de Ira Dei cap. 19, inquit: *Quibus persuasum est Deo placere justitiam, eunque, quia sit dominus ac parens omnium venerantur, et precibus assiduis, ac frequentibus votis dona et sacrificia offerunt, etc.* et lib. eod. cap. 8: *Templa ædificare, sacrificia facere, dona conferre, etc.*

Quid denique ipsa simulacra, etc. Sic sæpe de simulacris, sive imaginibus Lactantius infra cap. 3, 7, 18 et 19. Tertullian. cap. 12 Apologet. Lubet autem admirari eum sancta synodo septima infelicium capitum insaniam omni lacrymarum fonte lugendam, quæ sanctorum Patrum loca adversus idololatras di-

recta detorquent impie contra Sanctorum imagines, quas pie veneratur Ecclesia; nam merito quidem gentibus exprobrabant, quod statuas, aliasve imagines adorarent, quæ nil aliud essent, quam simulacra hominum mortuorum, illisque ipsis simulacris circumscripta numina esse censerent, ut iis liquet libri sexti Arnobii verbis: *Sed erras, inquit, et laboris; nam neque nos æra, etc.* At vero quicumque catholicam fidem amplectuntur, non mortuorum, sed vivorum imagines (Deo enim vivunt sancti ipsius) non adorant latræ quidem, quæ uni Deo debetur, adoratione, sed qua decet veneratione prosequuntur; neque in iis animo imaginibus sistunt, quasi illis ipsis finita numina censeant: sed in eos feruntur cœlites, quorum imagines venerantur, quia in ipsorum recollectionem, dilectionem, imitationem inde vehementer excitantur, ut ait S. Gregorius Magnus in epistola ad Secund. Cæterum jam a Christi atque Apostolorum temporibus, ipsius Christi, sanctissimæque crucis ejus, matrisque Virginis, et ipsorum apostolorum imagines in veneratione apud fideles habitas nemo potest ambigere, qui paulisper modo sit historiis sacris imbutus. De Christi quidem imagine nulli mortalium elaborata, sed ab ipsomet Christo domino effigiata, et Abagaro Edessæ principi ab eo missa, gravissimi tradunt auctores; Evagrius Hist. lib. iv, cap. 26, ubi et de ejusdem imaginis miraculis in concilio Nicæno secundo verificatis et probatis, Joan. Damasc. de Fide Orthod. lib. iv, cap. 17, Nicephor. Hist. lib. ii, cap. 7, Constantin. Porphyrogenit. apud Metaphrast. die 10 Augusti, et die 15 Novembris, in Actis sanctorum Samonis et Guræ. Quin etiam Græci de eadem imagine festum anniversarium celebrant 17 Kal. Septembris, ut in eorum Menolog. Adrian. PP. ejus nominis primus ad Carolum Magnum epistolam scribens, quæ extat in tomo tertio Concilior. nov. edition. testatur, eandem de imagine Christi ab eo ad Abagarum missa historiam cognitam et receptam fuisse a Stephano PP. in concilio Romano, et de ejus miraculis etiam apud Theophanem Hist. miscel. lib. xvii et Metaphrast. ubi supra. Quo Christi ipsius testimonio pro sanctis imaginibus quodnam aliud vel firmius, vel illustrius afferri potest? Jam de statua Christi erecta a Syrophænissa, quæ ab ipso Domino sanata fuerat, cum sanguinis profluvium pateretur, ut scribunt evangelistæ, proditum est ab Euseb. Hist. lib. vii, cap. 14, Damasc. de Imaginib. orat. tertia. De Salvatoris imagine in ecclesiis pingi solita extat can. synodi habitæ ab ipsis Apostolis Antiochiæ his verbis: *Ne decipiantur salvati ob Idola: sed pingant ex opposito divinam humanamque manufactam, impermistam effigiem Dei veri ac Salvatoris nostri Jesu Christi, ipsiusque servorum contra idola et Judæos; neque errent in idolis, nec similes sint Judæis.* Tertullian. in lib. de Pudicit. Calicum picturas recenset, in quibus pastor Christus cum ove reperta pingebatur. Crucis autem vexillo, tanquam præfixo titulo antiquitus ecclesias insigniri solitas, atque ideo quoque tituli nomine appellatas, intelligimus ex l. ultima cod. de Pagan. in cod. Theodos. et ex leg. Decernimus, cod. de episcop. et cleric. Sanctus Irenæus, qui proximus fuit Apostolorum temporibus (is enim magistrum habuit Polycarpum Joannis Apostoli discipulum) damnat Eneclitas imaginibus Christi Domini et Pauli Apostoli abutentes lib. i, cont. hæres. cap. 24. De Imaginibus vero Deiparæ Virginis a sancto Luca evangelista depictis scribit Theodor... initio commentar. in Lucam, Nicephor. Calist. lib. ii, cap. 45, lib. vi, cap. 15, lib. xiv, cap. 2, lib. xv, cap. 14. De ipsorum quoque apostolorum Petri et Pauli imaginibus ab eodem sancto Luca depictis idem Nicephor. primo Hist. cap. 45 et d. cap. 15, lib. vi. De Angelorum imaginibus, quæ tunc pingebantur, meminit Dion. Areopagita Pauli Apostoli discipulus, de Cœlest. Hierarch. cap. 1 et 2, quem refert Adrian. 1 in lib. adversus Pseudo-Carol. ad Carol. Magn. Denique S. Paulinus Nolanus epi-

scopus Lactantii contemporaneus ad Severum scribens epistola 12, testis est sacras ac venerandas cruce, aliasque sanctorum imagines in absidibus ecclesiarum pingi solitas, illis versibus :

Pleno coruscat Trinitas mysterio, etc.

Atque hactenus de sanctis imaginibus in usu et cultu habitis ante tempora Lactantii, et ipsomet Lactantii tempore; nam post tempora Constantini Magni, et ab ipsomet Constantino, ubique sculptas pictasque imagines, et perpetuo deinde in Ecclesia Dei fuisse tam manifestum est, ut nulla probatione res egeat. Epiphanium episcopum hunc olim errorem habuisse ferunt de non habendis imaginibus, idque constat ex dictis ipsius hæres. 79, in lib. adversus hæres. et in quadam epistola ad Joannem episcopum Hierosolymitanum ab ipso scripta; et deinde tempore sancti Gregorii Magni Serenum quemdam episcopum Massilien. quem ipse sanctus Gregorius per epistolam vehementer increpat, quod inconsiderato zelo quorundam Sanctorum imagines fregerit, timens ne a populo adorarentur. Neque tamen hi duo episcopi de hæresi sunt notati, cum eo tempore nondum ea de re quicquam Ecclesia decrevisset, neque illi pertinaci quodam animo id ita sentirent, ut parati non essent ecclesie contrarium docenti assentiri. Fautores quidem ejusdem erroris fuerunt multi Græcorum imperatores: Leo tertius scilicet, qui propterea a Gregorio tertio communionem fidelium atque imperio privatus est; Constantinus Quintus, qui a Deo Elephantie morbo percussus interiit; et Leo quartus, cujus uxor Irene, eo defuncto, curam gerens imperii nomine filii Constantini sexti, concilium in Nicæna Urbe secundum curavit congregandum, in quo a trecentis quinquaginta episcopis opinio adversus sanctas imagines tanquam hæresis est perpetuo anathemate damnata. Hoc concilium Græci septimam generalem synodum vocant, coactam anno Domini 781, Imperantibus Constantino et Irene ejus matre, sedente Adriano pontifice ejus nominis primo. Eam hæresim habuerunt Samaritæ, Sarraceni, Ariani, Theopaschitæ, et propiori tempore Waldenses, Wiclefistæ, et alii iniquitatis et tenebrarum filii Iconoclastæ, sive Iconomachi appellati, non solum in il. septima synod. generali damnati, sed et in octava universalis Constantinopoli coacta sub Adriano II, in tribus Lateranensibus, in Francfordien. et denique in Tridentin., session. 25, et convicti præclaris disputationibus Joannis Damasc., Jonæ Aurelianen., Joannis Molani in eorum libris de imaginibus atque picturis, doctorum omnium in cap. Venerabiles, de Consecrat. Distinct. 5, et S. Thom. 5 part., quæst. 25, art. 5.

In libris moralibus. Qui magno damno interciderunt. *Fucum stultiæ perbiberunt.* Cum hac lectione consensus cod. B. S. Salvat. antiquior: sed alter ejusdem cœnobii, nonnulli Vatican. T. et P. et editio Florentina habent, *succum stultiæ*, etc. Ego priorem ab Aldin. et Plantinian. impressione exhibitam, et probatam Antonio Augustino, ut testatur Thomasius in notis, secutus sum; ut videlicet translatio desumpta sit a coloribus, quibus panni inficiuntur, cum dixerit hoc eodem loco, ethnicos infectos esse persuasione, etc. Sic Plin., l. xxii, c. 2. *Jam vero infici vestes scinus admirabili fuce.* Et Cn. Matus apud Gell., l. xx, c. 8:

Jam sensiles tapetes ebrii fuce,
Quos concha purpura iuvenis venenavit.

CAPUT III.

Ait tamen, non esse illa vulgo disputanda, etc. Ponitur hic locus inter fragmenta Ciceronis e III, de Natura deor.

Hoc enim quod oculis subjectum est, non homo, sed hominis receptaculum est, etc. Corpus hominis vocat receptaculum hominis; supra vero, c. 2, in fin. hospitium, infra, c. 13, vasculum et domicilium, l. iv,

c. 26, *vestem*: sic aliis alibi ejusmodi forte nominibus. Lib. v, c. 22, ait hominem esse solo in animo. Quod autem hic posuit, scripsit etiam, l. vii, c. 12, et l. de Opif. Dei, c. 1 et 20, ubi pene ad verbum exscriptus est Ciceronis locus in fin. Somn. Scipionis: *Tu vero enitere*, etc. Huius opinionis auctor Pythagoras, assertor fuit Plato, qui in primo Alcibiad. sive de natura homin. nititur comprobare, hominem esse animam tantum intellectivam, non autem corpus, quo illa tanquam instrumento utatur ad actiones obeundas. Nam cum animam naturæ simplicis et incorporeæ videret esse, corpore misceri eam non posse existimavit, cum incorporea corporibus minime coalescant: illud etiam ex contraria sententia absurdum sequi opinabatur, quod et anima cum corpore interiret, et majori ejus contagione inquinaretur, cujus quia est expers, si naturæ ipsius sinceritatem spectemus, idcirco illum non corpori commistam, sed veluti gubernatricem illi præfectam esse censuit; nec hominem e corpore atque anima compositum appellat, exterritus difficultate connexionis: sed animam ait corpori inditam illi imperare. At vero Ammonius, Plotini præceptor, diligentius hanc rem scrutatus, eam inquit intelligibilem rerum esse naturam, ut possit corpora penetrare, et puritate sua retenta illis sese alligare: quod in aeris illustratione cernimus, cum lux, quæ incorporea est, illum corporeum perludens illustret, ipsa tamen minime inquinatur. Sic ergo animam incorpoream aligari putat corpori, ut ei minime miscetur, sed incorrupta manens, illi vitam, motum, sensum omnem afferat. Ita sentit et Gregorius Nyssen., l. de Anima et Resur. et de homin. Opific. qui etiam conatus est ostendere, qualisnam sit illa corporis et animi copulatio; id quod præclarissime, ut omnia suo more, exequitur S. Thomas II, cont. Gent., c. 56 et seqq. exequi non potuit Lactantius, cum id conaretur, c. 16 de Opific. Dei. Atque Platonis positio ad suadendam virtutem et firmandos mores maxime videtur accommodata: idcirco, vel ipse, cujus ex metaphysicis præceptis contrarium astruitur, Aristoteles, ubi de moribus sermonem habet, prope abest a Platonis loquendi more, ut ix Ethic., c. 3 et 8. Sed et Sancti Patres ita locuti quandoque videntur: Arnob., l. II: *Quid enim sumus homines, nisi animæ corporibus clausæ?* Sic illas corporibus illigatas sæpe solet dicere. Quin etiam ad hunc eundem modum Scriptura sacra: Genes. primo, *Faciamus hominem*, etc. Job., x: *Pelle, et carnis vestisti me.* Sic corpus a Paulo Apostolo *tabernaculum* vocatur, secunda ad Corint., c. v; et alibi, *domus lutea*; Job., iv, *carcer, et custodia*, ps. cxli. De hac questione integrum scripsit librum Plotinus, qui est primus primæ Enneadis, in qua quicquid Platonici arbitrentur, illud porro ex vera philosophia et divinæ theologia asserendum, animam humanam esse formam informantem ac substantialem ipsius corporis, non autem illi assistentem, ut nauta navi, id quod etiam aliquando sensisse Lactantium apparet ex c. 5, l. vii: *Si regit, inquit, non utique sicut mens corpus regit, etc.* Et multis in locis docet Aristoteles, secundo de Anim. text. 24, et 12 Metaphys. text. 16. Sanctus Thom., prima pr. quæst. 76, 1, 6, 7, et contr. Gent., l. II, c. 56, 57, 68 et seqq. et quolibet 12, artic. 12, et ita de intellectiva anima sensisse Aristotelem adversus Aven-Rois disputat idem sanctus doctor secundo cont. Gent., c. 59, et Gregorius de Arimin. secundo Sentent. distin. 16 et 17, quæstione prima; et est conclusio de fide, ut habetur in Clementin. fidei, de summa Trinit. Quare cum in substantiis compositis non sit hoc aliquid forma, vel materia tantum, sed utrumque, ut docet Arist. et commentator in septimo Metaphysic. text. com. 27, et late S. Thom. De ent. et essent., c. 2, ubi Cajetanus, et in prima p. quæst. 75, artic. 4, et quol. 76, art. 1, ideo non animam solam, neque corpus solum dicendum est hominem esse, sed animam simul et cor-

pus, nempe totum compositum; quæ quidem sententia cum ad corporum resurrectionem adstruendam, ut apud Athenagoram in libro de Resurrectione, sanctum Thom. in 4 sentent. distinct. 45, quæst. unic., art. 1, et alios de mortuorum resurrectione disputantes, tum vero ad alias non parum conferat fidei positiones firmandas, de quibus Io. Andr. in d. Clement. fidei, in verb. Intellectiva, de Sum. Trinit. idcirco monere volui, non esse ab ea discedendum, sed cavendum ab ejusmodi locutionibus, quibus corpus dicitur animæ vas, instrumentum, receptaculum, indumentum, hospitium: quippe quæ videantur aliquid re partim ad hoc Platonis Placitum, non esse animam corporis formam, partim ad aliud ejusdem in Phædro et Phædone dogma de animabus aut corpora conditis, ab Origene receptum primo principior. c. 7 et 8 quod refutat Lactantius ipse in tertio hujus operis, c. 48. Sanctus Epiphanius adversus hæres., l. II, hæres. 64; Mag. sentent. in 2 distinct. 18; Alexander Alens. in 2 p., quæst. 62, memb. 5; sanctus Thom., l. II cont. Gentes, c. 85 et 84, et p. quæst. 47, art. 2; quæst. 90, art. 4, et quæst. 118, art. 3; sanctus Bonavent. 2 sententiar. dicta distinction. 18, art. 2, quæst. 2; quod denique damnat tamquam hæresim Viennen. concilium, et Clemens quintus, ut in d. Clement. fidei legimus. Loca vero sacræ Scripturæ et Sanctorum Patrum ex adverso prolata hæc interpretatione sunt exponenda, ut dicamus cum sancto Thom. d. quæst. 75, art. 4, ad primum, quod quia illud potissimum videtur esse unumquodque, quod est principale in ipso, idcirco contingit, ut quod in homine principale esse censetur, dicatur homo; et ita quidem aliquando secundum veritatem pars intellectiva, quæ dicitur homo interior, aliquando vero pars sensitiva cum corpore secundum existimationem aliorum, qui tantummodo circa sensibilia detinentur; multo autem minus corpus dicendum fuerit animæ laqueus, vinculum, carcer, ut inf. dicam, l. VII, c. 5.

Corpora sunt hominibus carentia. Ita lego, ut in B. T. P. et aliquibus Vatican. non ut vulgo legitur, *animabus carentia.* In illa enim constat Lactantius opinionem, mentem ipsam atque animam cujusque esse hominem.

Et faciunt animos. Lucret., *efficiunt animos.*

Vertere ad lapidem, atque omnes uccedere ad aras, nec procumbere humi, etc. Aldinæ, Plantinianæ et aliquot aliarum editionum lectionem secutus sum, quæ magis Lucretiana visa est; ab omnibus quidem illa Lucretii exemplaribus exhibita, quamvis B. T. P. refragantibus, qui habent, *vertere se,* etc. *Et procumbere,* etc.

Si quidem hominum, atque mutorum, vel solum, vel certe maximum in Religione discrimen est. Alibi clarius suam effert sententiam, brutis videlicet inesse rationem, et sola religione ab hominibus, non ratione aut sermone differre, inf. hoc eod. lib. cap. 9, lib. III, cap. 10, de Ira Dei cap. 7. Hæc opinio a Pythagora mansisse creditur, qui dum in Metempsychosi sua illa delirat, easdem esse censet animas hominum atque brutorum, ille utique brutorum omnium irrationalior. Ejus opinionis meminit Maro in Georgic. :

His quidam signis, atque hæc exempla secuti,
Esse apibus partem divinæ mentis, et haustus
Æthereos dixere, etc.

Quam et Plato habuit, ut scribit Plutarch. quinto Plator. cap. 20, et Porphy. cum secutus in lib. III de Sacrific., et de qua plurima disserit idem Plutarch. in lib. An brutis sit ratio, et in lib. de Solertia Animal. Galeni verba sunt in principio orationis suasoriæ ad bon. art. : *An animalium generi, quod irrationale appellatur, nulla omnino data ratio sit sane dubium est; nam etsi caret ea, quæ in voce versatur, quam sermonem nominant, quæ tamen animo concipitur, quam ratiocinationem dicunt, ejus fortasse particeps omne genus animalium est, quamvis aliis parcius, aliis liberalius tri-*

buta sit, etc. Arnobius ex bruti persona initio septimi : *Sed rationales illi sunt, et articulatas exprimunt voces. Et unde illis notum est, an et ego quod facio meis rationibus faciam, et vox ista, quam promo, mei generis verba sint, et solis intelligantur a nobis?* etc. Plato in Politic. ait, sæculo aureo non homines modo cum hominibus, sed cum bestiis etiam ratiocinari solitos, illasque interrogare, ac vicissim ab illis responsum accipere; quam Platonis sententiam memorat etiam Euseb. lib. XII Preparat. cap. 9. Quid quod Pythagoras et Melampus, Tiresias, Thales et Apollonius ad linguas avium interpretandas incubuere? Democritus quidem (ait Plin. lib. XXIX, c. 4) monstra quædam ex his conicit, ut possint avium sermones intelligi. Verum isthæc deliramenta a sapientioribus ethnicis, nedum a theologis nostris sunt derisa. Quale enim porro absurdum est, quia bruta natura instinctu quæpiam gerant, ex quibus aliqua prudentiæ imago, ut ait Aristoteles, illis inesse videri possit, et quia quædam voces edant inter se eodem instinctu notas, ideo illa, vel ratione, vel sermone pollere arbitrari? Quid vero atinebat sola religione differre a brutis hominem asseverare? Quomodo enim circa rationem decepti sunt, ita circa religionem decipi poterant; nam, et gallinis villaribus religionem attribuit Plinius lib. X, cap. 41, et valde mira sunt, quæ idem lib. VIII, cap. 4, de Gestis Elephatorum, quæ religionis ac pietatis esse videntur, posteris legenda reliquit. Verumtamen omnia ejusmodi geruntur ab illis :

Haud equidem, quia sit divinitus illis
Ingenium, aut rerum fato prudentia major,

Ut ait Maro : sed quia ut in homine ars, prudentia, sapientia, ita brutis inest vis quædam ejusmodi naturalis, ejus ductu apes, araneæ, canes, vulpes, elephanti, et cætera id genus bruta, quæ solertiora videntur, gerunt mira nonnulla, in quibus ratio quidem elucet, non tamen ipsorum, sed superioris virtutis ipsa dirigentis. Sic enim sagitta directe tendit ad signum ex motione illi indita a collimante, perinde ac si ipsa rationem haberet dirigentem; et idem apparet in motibus horologiorum, et aliorum, quæ arte fiunt ab humanis ingeniiis. Sicut autem comparantur artificialia ad artem humanam; ita comparantur omnia naturalia ad artem divinam; et ideo ordo apparet in iis, quæ moventur secundum naturam, sicut in iis, quæ secundum artem, ut dicitur in secundo Physic. Quocirca in operibus brutorum quædam sagacitates apparent, in quantum habent inclinationem ad quosdam ordinatissimos processus, nimirum a summa arte ordinatos; et propterea quædam animalia dicuntur prudentia, vel sagacia, non quod eis sit aliqua ratio, vel electio: quod hinc apparet, quia omnia, quæ sunt unius naturæ, similiter operantur, ut docuit Sanctus Thom. in pr. secundæ quæst. 43, articulo secundo ad tertium, et eadem fere protulit ipsemet Lactantius inf. cap. 5, dum adversus Ciceronem disputaret rationem sideribus tribuentem. Videnda etiam, quæ disserit sanctus doctor pr. quæst. 78, art. 4, et in pr. secundæ quæst. 11, art. 2. Jure ergo illis non prudentiam inesse, sed prudentiæ imaginem dicit Aristoteles initio Metaphys. et I. VIII et IX, de Hist. Animal. utrobique cap. primo, in fin. primi de Generatione Animal. et sexto Ethic. cap. 7. Ratione autem carentia etiam sermone carere decuit, ut ostendit Aristoteles lib. I Politicor. cap. 2. Quod si animalium nonnulla arte edocta proferre verba quædam videntur, non est ea proprie locutio, quia non intelligunt, quæ pronuntiant, sed assuetudine quædam id agunt. Quibus cognitis subit hoc loco admirari, Josephum Judæ. Antiquit., cap. 3, sensisse (ut affirmat Tostat. quæst. 429, in cap. XII Genes.) serpentem, qui primam mulierem decepit, fuisse verum et naturalem serpentem, cui tunc naturale fuerit, intelligendi ac loquendi facultate præditum esse; et Basilium in Hom. de Paradiso dicentem, bruta omnia

fuisse inter se ante Adami lapsum concorditer viventia, quæque audirent inter se, et multo loquerentur sensate. Sed contra disserit sanctus Augustinus l. xi, de Genes. ad litteram cap. 29. Denique soli homini rationem tributam esse docet Spiritus Sanctus psalm. xxxi: *Sicut equus et mulus*, etc. et Psalmo xlv: *Comparatus est jumentis*, etc. quod et ipse Lactantius asseruit libro de Ira Dei cap. 7 et 13, et de Opif. c. 2 et 3. Eam hæresim de Brutis rationis participibus Philastrius tribuit Gnosticis et Manichæis.

CAPUT IV.

Quis non sit tanto hoc custode securus? Non est hereticum Horatianum, ut in cæteris impressis existimatum apparet: sed prosa ipsius Lactantii ironice loquentis.

Quod aurea vasa templis inferantur, etc. Et de donis pretiosisque muneribus, quæ Deo offeruntur, præsertim ad templorum ornatum, alia ejusmodi ex Lactantio promunt hæretici inf. cap. 7, lib. v, cap. 8, lib. vi, cap. 25, l. de Ira Dei, c. 21. Verum isthæc jure auribus paganorum sæpe ac sæpius ingerebantur, qui ita exteriores oblationes et munera probabant, ut sanctitatis obtentu avaritiam foverent, quod ex Persio hic affirmat Lactantius; vel Deo tanquam indigenti offerebant, ut idem Lactantius aiebat lib. vi, cap. 2, vel denique hæc merito jactantur adversus eos, qui ita largiuntur Deo, ut totam eorum spem in cultu atque ornamento exteriori ponant, interiori penitus omisso, et spiritus oblatione neglecta, qua præcipue Deo placemus. Interior igitur animi cultus præsertim ei exhibendus: sed nec exterior quoque omittendus; munera enim et oblationes externæ ideo illi acceptissimæ sunt, quatenus (ut ait S. Thom. in secunda secundæ quæstion. 85, art. 2) signa sunt interioris oblationis; nam exteriores actus religionis ad interiores ordinantur. Templorum quidem ornatum Deo placere facile intelligunt omnes ex c. xxv et seqq. Exod. et ex cap. vi et seqq. lib. II: Regnorum, ubi immensam auri et argenti vim a Salomone erogatam cognoverint in supellectile templi illius admirandi, quod Dominus tanquam sibi acceptissimum innumeris privilegiis decoravit, ut legitur Paralip. lib. II, cap. vii. Et de antiquissimo christianorum more exornandi templa, liquet ex rebus gestis a Constantino Magno in Ecclesiasticis historiis, ita profecto res sacra decentius sit, et magnificentius; et ad Deum glorificandum expiantur animi mirum quantum. Neque enim nos Deo quicquam offerimus tanquam indigenti, qui est Dominus omnium: sed, ut ait Iræneus, lib. iv, cap. 34, gratias agentes. Nam quemadmodum intelligimus (ait Justin. Martyr in Apolog. ii pro Christian.) Deum non indigere oblationibus nostris; ita scimus nos indigere aliquid offerre illi. Unde et ipse Lactantius lib. de Ira Dei cap. 16 fatetur eos, quibus persuasum est Deo placere justitiam, venerari eum precibus assiduis, et frequentibus votis ei dona et sacrificia offerre, justis denique operibus eum demereri.

Non, inquit, bis pueri. Alium similem locum habes apud eundem Senecam Epistolar. lib. xxi, epist. 116, nimis anxium; et de hoc dieterio *Bis pueri senes*, vide auctorem Adagiorum.

Dionysius Siciliae Tyrannus, etc. Hæc Cicero ad fin. iii de Natura Deor., Valer. Max. lib. pr. cap. de Neglect. relig. Ælian. de Varia hist. lib. pr. Arnobius ad fin. vi.

Ipsos expetant pænæ. Impressi omnes et scripti Vaticani sic habent: quæ cum sit phrasid non utique usitata, haud aliter sustineri posse crediderim, quam si *Pænæ* hic pro numinibus quibusdam, furiis viderentur, ac debuis ultricibus accipiamus, ut apud Plutarchum..... *Non tanquam vir, sed pænæ quædam, et abominabilis dæmon urbem invasisset.* Codex B. habet, *In ipsos expetant pænæ.* Quæ germana (me iudice) lectio esset, si *pænæ* ibi, pro *pænæ*, scriptum fuisset: Verum id librarii fuerit error. Certe verisimile est ita

A scripsisse Lactantium, *In ipsos expetant pænæ*; sicut Livius lib. pr. deorum numen ab ipso capite orsum in omne nomen Albanum *expetitum pænæ*; et paulo supra: *ut in eum omnes expetant hujusce cladis belli.*

Cur hunc tam potentem sacrilegum, etc. Janus Guilielmus in quæstionib. ad Plant. Menæch., cap. 4, scriptum esse testatur in aliquibus membranis, *cur hunc tamen potentem*, etc. Unde ille de conjectura legendum putat, *cur hunc tam impotentem*, etc.

Videtiæne, inquit, etc. Apud Ciceronem lectio variat.

Catanensi. Urbs est Siciliae, *Catina*, vel *Catine* dicta penul. corrept. a Cicerone act. 6 in Verr. in fin., et Silio, lib. xiii; Strabo tamen, Diodorus, Ptolemæus, et hic Lactantius non *Catinum*, sed *Catanam*, et inde *Catanenses*, scribunt.

CAPUT V.

Concavo ære. Sphæra videlicet, de qua Cicero in Tusculanis, et secundo de Natura deorum, ubi similem sphæram a Possidonio quoque factam scribit. Sext. Empiric. initio octavi adversus Mathematic. titulo, An sint Dii, Claudian. in nobili illo Epigrammate:

Jupiter in parvo, etc.

Vel inerrantium, vel vagarum. Ita in mss. optimis B. T. P. pro eo quod in impressis corrupte legitur, *vel errantium, vel vagarum*; eadem enim sunt *errantes*, quæ *vagæ*: at *inerrantes* dicimus *fixas*.

CAPUT VI.

Propositiones quidem veræ sunt. *Propositio* hic sumitur non pro *θεσι*, sed pro *πρότασι*, id est, pro syllogismi *propositione*, quam scholastici *majorem* nominant, Cicero primo de Inventione simpliciter *propositionem* appellat. Lactantius suo more, id est, Ciceroniano loquitur.

Assumptiones falsæ. Cicero et Quintilian. *assumptionem* vocant, quam scholastici *minorem* nominant.

CAPUT VII.

Habes, Balbe, etc. Nonnihil variat hic locus apud Ciceronem.

CAPUT VIII.

Dedit omnibus Deus pro virili portione sapientiam. *Portiones viriles* jurisconsulti æquales ut plurimum interpretantur, quæ scilicet pro numero personarum, et in capita constituuntur, ut tot flant, quot sunt et personæ: Ulpianus in l. prima, § Si pupillis, D. de tutel. et ration. distrahend. Papinianus in l. Pupillus, D. de fidejussor. Paul. in l. xliii, D. de re judicata. Sic paulo inf. quæ (sapientia) si omnibus æqualiter datur, occupari ab antecedentibus non potest. Sapientiam autem (causaliter, non identice), Lactantius vocare videtur facultatem illam, et lumen cunctis divinitus inditum, cælestis doctrine, et veræ religionis inquirendæ et assequendæ. Vid. et cap. 25, 26 et seqq. libri tertii.

Accius Navius. Multum variant hujus auguris nomen auctores, ut notat Glareanus ad primum primæ Decadis Livii. Nam Valer. Maximus, lib. i, cap. 4: Decium *Accium Navium* appellat; Plinius, lib. xxxiv, cap. 5: *Accium Navium*, ut Lactantius et Livius: Dionys. autem, lib. iii, nomen ejus *Nevius*, cognomen *Accius* fuisse scribit. Alii cum diphthongo *Nævius* scribunt, alii *Actius*. Sed res non tanti. Vid. apud hos omnes auctores, et apud Plin. Secundum in lib. de Vir. illustrib. in Tarquin. qui scribit, *Accii Navii*, Ciceronem primo de Divinat. ubi scribitur, *Actius Navius*, et apud Festum in *Navia*.

Castor et Pollux bello latino, etc. Cic. ii de Natura deor. Ovid. ad fin. primi Fast. Valer., lib. i, cap. 8, Plutarch. Æmil.

Idem bello Macedonico. Valer. ubi supra, item Plutarch. qui rem paulo aliter narrat, ubi supra.

Simulacrum Fortunæ muliebri non semel locutum esse, etc. Valer. ibid. Plutarch. in Coriol. Halicarnas., lib. viii. Sanctus Augustinus, l. iv Civitat., c. 19.

Item Junonis Monetæ. etc. Valer. ubi supra. Livius quinto primæ Decad.

Claudia quoque. etc. Historiam ridet Minucius, refert Ovid. quarto Fastor. Livius ix, tertiæ Decad. Fenestell., cap. 12 de Sacerd. roman. Plinius Secundus, de Viris Illustr., cap. 46. Herodian. 1.

Æsculapius Epidauri accitus. etc. Valer. ubi supra. Plutarchus in quæstionib. Roman., quæst. 94. Arnob. qui rem irridet, lib. vii.

Appius Claudius Censor. etc. Val. lib. 1, cap. de Neglect. relig., Liv. ad fin. lib. ix primæ Decad.

Junonis Lacinia. etc. Ita legend. hic ex Valer. ubi supra. Liv. ii quintæ Decad. et quarto secundæ Decad. Arnob., lib. vi, qui historiam referunt. Virg. ad fin. tertiæ Æneid. :

Attollit se Diva Lacinia contra.

Prave legit B. Jun. *Lucinæ.*

Turullius. etc. Valer. ubi supra.

Ceres quoque Milesia. etc. Valer. ibid.

Tiberio namque Attinio. etc. Livius ii primæ Decad. hunc vocat Titum Latinum, Valer. Latinum simpliciter, lib. 1, cap. de Insomniis. At Dionys., lib. vii. Plutarch. in Coriolan. Sanctus Augustinus, iv Civit., cap. 26, Titum Latinum : Macrobius Anniun vocat, i Saturnal., cap. 11. De Historia, præter notatos, Cicero i de Divinat., Arnob. vii, Minucius in Octav.

Illud quoque somnium. etc. Variant nonnihil scriptores. Quidam enim tradunt Augustum propter illud somnium in aciem descendisse; alii vero, propter idem somnium prælio non adfuisse. Lactantius autorem habuit Valerium, lib. 1, cap. de Somniis. Vide et Plutarchum in Brut. ad fin. Sueton. in Octav., c. 45 et 91. Appian. ad fin. iv de Bell. Civil., Patercul. item, et Florum l. iv, c. 6, Tertul. in lib. de Anim.

CAPUT IX.

Perspicat errores. Post hæc verba, in nonnullis editis libris leguntur illa : *Sicut mater sine exemplo genuit auctorem suum : sic ineffabiliter genuisse credendus est coæternum. De matre natus est, qui ante jam fuit ; de patre, qui aliquando non fuit : hoc fides credat, intelligentia non requirat, ne aut non inventum putet incredibile, aut repertum non credat singulari. Verum enimvero Lactantianæ disputationis exordium illinc esse, cum esset Deus ad excogitandum providentissimus, etc. et totam illam, quam rejeci, periodum nihil quicquam elocutionis habere Lactantii, modo non plane sint excoordes, illico facile omnes intelligent. Nam vel illa tot ὁμοιοτέλευτα, quibus uti non solet Lactantius, fucum ipsum atque imposturam indicant. Adjectam inepte patet ab aliquo Arrianorum, qui Dei filium creaturam esse asserebant, et tempus aliquod fuisse, quo is non fuisset. At hic stultissimus extitit, qui hoc idem asserit : sed tamen patri coæternum illum vere affirmat. Ostendum autem in sequentibus, non modo non favere Arianiis Lactantium, sed tam recte de Dei Filio sensisse, ut magnæ Nicænæ synodi confessionem pene nobis expresserit. Jam tota illa periodus abest ab antiquissimo codice B. ab octo Vaticanis et aliis optimis mss. quos ego diligenter inspexi ; et post illa verba, *perspicat errores*, continenter legitur, *cum esset Deus ad excogitandum*, etc. Hæc cum pii viri, qui in ea periodo Arianismum deprehendebant, non animadvertent, potius de corrigendo loco, ut arbitrator, quam de illo penitus, ut par erat, delendo, et e Lactantii scriptis extrudendo cogitaverunt ; quo factum est, ut in aliquibus ita locus emendatus legatur, *De patre, qui aliquando non defuit. Ego amovi totam adulterinum et subditivum.**

Ad excogitandum providentissimus. Ita sancti Patres et sacra ipsa Scriptura interdum loquitur improprie, ac μεταφορικῶς, cum alioqui cogitatio in Deo nulla sit, ac proinde neque prudentia ; neque enim more hominum discurret, aut ratiocinatur : sed uno et simplici actu omnia intelligit, cognoscit, agit, ut

docet S. Thom. i cont. Gent., cap. 57 et seqq. et pr. quæst. 14, art. 7.

Antequam ordiretur hoc opus mundi. Post hæc verba, in nonnullis impressis subsequebantur illa : *Fecit in principio bonum et malum : id plane quid sit apertius explicabo, ne quis me ita loqui arbitretur, ut poetæ solent, qui res incorporales quibusdam figuris quasi visibilibus comprehendunt. Cum præter ipsum nihil adhuc esset, quoniam pleni, etc. Quæ tota periodus abest a B. T. ab undecim Vaticanis aliisque mss. plurimis, Florentiana item, Plantiniana, et cæteris melioribus editionibus : idcirco a Manichæis suppositam quis asserbat. Diabolus natura, et a principio malum a Deo factum, atque etiam ipsi Lactantio, ut mox videbimus, repugnantem fidenter rejeci.*

Tanquam rivus oriretur. etc. Sæpe Patres, ut emanationem illam Filii a Patre, nec lingua ulla effabilem, neque intellectione comprehensibilem aliquo modo designent, uti solent hæc similitudine fontis et rivi ; sicut hoc loco Lactantius ; item solis et radii, ut eod. cap. 29 Tertullian. adversus Prax. et cap. 21 Apologet., et Cyprian. sive ille Rufinus super scriptura. Apost. Sic et Paulus Hebræor. primo, ἀπαύλασμα τῆς δόξης αὐτοῦ, splendor gloriæ ejus ; non ut quicquam filii æqualitati cum Patre detraheretur : sed quia, ut docent theologi, Deus pater est origo, et principium divinitatis, plenitudinemque Deitatis in primo signo originis dicitur possidere, quippe quia per se illam habet : filius autem in secundo signo ; nam a patre per generationem sibi communicatam eandem numero essentiam accipit, ac proinde nihil detrahitur æqualitati.

Similem sui. Similitudine in natura. Ideo enim processio Verbi in divinis habet rationem generationis, quia procedit per modum intelligibilis actionis, quæ est operatio vitæ, et a principio conjuncto, et secundum rationem similitudinis, non cujuscumque, sed in natura. Nam conceptio intellectus est similitudo rei intellectæ, et in eadem natura existens, quia in Deo est intelligere, et esse ; unde processio Verbi in divinis verissime, et propriissime dicitur generatio, et ipsum Verbum verissime et propriissime filius, ut docet S. Thom. pr. quæst. 27, art. 2, quæ de re plura dixi ad cap. 8 libri iv.

Spiritum. Quod hic, et lib. iv, cap. 6, 8, 9, 18 et alibi forte Lactantius Dei filium Dei spiritum appellet, insinulatur erroris a S. Hieronymo in epistola ad Pammach. et Ocean. de Error. Orig. quasi non recte senserit de persona Spiritus Sancti. Verum (de tanto Patre petita venia) non absurda est hæc locutio, neque solum Lactantio, sed Tertulliano, Cypriano, cæteris usitata, ut Dei Filium Dei spiritum appellarent, eo quidem sensu, quo Deus spiritus vocatur Joan. iii et prima Joannis cap. iv, ut notat S. Thom. pr. quæst. 36, art. 1. Ita igitur est intelligendus, et Tertullianus Apologet. cap. 21, de Orat. c. 1 adversus Marc. lib. 1, cap. 19, lib. iii, cap. 6 et 16, lib. iv, cap. 21, adversus Prax. cap. 26 ; Cyprianus de Vanit. Idolor. num. 71, secundum unam lectionem, quam ibi notat Pamelius, item auctor libri de montibus Sina et Sion, inter opera Cypriani.

Quomodo autem id voluerit, in quarto libro docere conabimur. Ita legunt duodecim Vaticani, et duo codices Sancti Salvat. Bonon. T. P. Plantiniani, et Florentiniani, aliique meliores tam mss. quam excusi, pro eo quod prave legitur in Aldinis : *Quomodo autem id fecerit, cum solus esset, in quarto docere, etc.* Neque enim Filius Dei factus est, sed ab æterno genitus a patre, qui proinde nunquam extitit solus, ut dixi lib. 1, cap. 7.

Deinde fecit alterum, etc. De supremo Angelo loquitur, quem conditum ait ante mundum hunc fuisse ; dixit enim paulo supra, *antequam ordiretur hoc opus mundi* : at vero de cæterorum angelorum creatione nihil hic habet Lactantius. Porro de tempore creationis eorum tria placita reperiuntur. Nam Gemadius et Acacius putaverunt, Angelos post mundum corporeum conditos ; quæ quidem opinio nullius

est momenti. Alij putant multis ante hunc mundum sæculis angelos conditos fuisse, Origenes primo Principio, in principio, et Homil. quart. in Esai. Gregor. Nazianz. homil. de Nativit. Dom. quem refert S. Thom. pr. pr. quæst. 61, art. 5; Basil. Homil. 1. in Hexaemer.; Damasc. u de fid. Orth. cap. 3, et Græcorum alij multi; etiam ex latinis Hilari, xii de Trinit. et contr. Auxent., Ambros. 1 in Hexaemer. cap. 5, et Præfat. in 1 Psalm. Isidor. 1, de Summo bono, Hieronym. ad 1 cap. Epist. ad Tit., Cassianus qui Collation. 8, cap. 7, scribit, neminem fidelium e de re dubitare posse, et Beda in lib. quæst. separ. quæst. 9. Quam opinionem hodie errorem in fide continere, asseruerunt quidam docti viri e schola S. Thomæ, videlicet Ferrarier. in Commentario ad Sum. cont. Gent. lib. ii, cap. 85, Magister Cano, et Soto major: alij vero ut Cajetanus in pr. pr. quæst. 61, art. 5, Sixt. Senen. lib. v Biblioth. annot. 5, et ipsemet S. Thom. d. art. 3, negant eam esse errorem in fide tam multis ac magnis Patribus comprobata, præsertim Gregorio Nazianzeno, cujus scriptis (ut ibidem inquit S. Thom.) nemo unquam ausus est calumniam inferre. Sed et S. August. lib. ii Civit. c. 52 nihil asserere ait contra fidem eum, qui dicat, angelos ante hunc mundum visibilem creatos, modo non dicat, ab æterno conditos; et fere idem ait Theodoret. quæst. 5, super Genes. Dicimus nos veteriorem sententiam secuti, non solum supremum Angelum (quod hic negat Lactantius), sed etiam cæteros angelos, qui cum supremo angelo simul omnes creati fuere, quod subicit Lactantius, negat Beda 9, quæst. separ. docet Bonaventura in ii dist. 2, art. 2, quæst. 5, et eadem dist. 2, art. 4, quæst. 1, et alij, simul omnes cum hoc mundo creatos fuisse: Epiphani. cont. hæres. lib. ii, hæres. 65, Theodoret. d. quæst. 3. S. August. ii Civit., xii Confess. iv, sup. Gen. ad litter. Gregorius Magnus xxx Moral. cap. 20, 24 et 25. Bed., Rupert., Hug., Magist. sententiar. et omnes Theologi in 2 dist. 2, S. Thom. pr. pr. quæst. 61, art. 5. Contrariam sententiam si non errorem in fide continere, at quidem certe hoc tempore temerariam esse, nec satis consonam doctrinæ Ecclesiæ, et testimoniis Sacrarum Scripturarum putamus et pugnare videtur adversus eam concilium Lateranense, quod refertur in capit. Firmiter, de Summo, Trinit. et fid. Cath.

Indoles divinæ stirpis, etc. Non quia primus angelus, de quo loquitur, natura Dei filius fuerit: sed improprie, et abusive hæc verba sunt accipienda, sicut cum dicimus Deum angelorum vel hominum patrem, angelos aut homines Dei filios, ut dixi supra, lib. i, c. 7, not.

Suapte invidia. Lactantius peccatum supremi angeli fuisse ait peccatum *invidia*, quod intelligendum est non primo, sed consequenter; nam primo ab eo peccatum fuit peccato superbiæ, Basil. homil. Quod Deus non est auct. mal., Chrysost. homil. de Adam., Ambros. in Psalm. xxxvi: *Vidi impium*, etc. et in Psalm. cxviii, *Incepisti superbos*, S. Aug. xii Civit., c. 16, et l. xiv, cap. 15, Hieronym. super Esai., cap. 14, Gregor. lib. xxxiv Moral., cap. 14, Anselm. de cas. diabol. cap. 4, Doctores omnes in 2 sent. dist. 5 et 6, Alexander Aleus. ii, pr. quæst. 109, memb. 2, S. Thom. pr. pr. quæst. 65, art. 2 et 3; quæ quidem assertio ita fulta est omnium quoque aliorum sanctorum atque theologorum testimoniis, ut oppositam aliqui dixerint, non solum valde temerariam, sed etiam erroneam. Consequenter vero peccasse peccato invidiæ dicitur; nam cum affectaverit excellentiam quamdam singularem, quæ singularitas per alterius excellentiam cessat, ideo peccatum superbiæ mox consecutum fuit peccatum invidiæ, S. Thom. in ii dist. 5, art. 2, et pr. pr. quæst. 65, art. 2.

Et ex bono ad malum transcendit. Sic paulo infra: *Hunc ergo ex bono per se malum effectum*, etc. Tendit hoc adversus Manichæos et Priscillianistas, qui diabolum natura malum a principio conditum fuisse contendunt.

A *Invidit enim illi antecessori suo*, etc. Dixi non primo, sed consequenter peccatum a diabolo fuisse peccato invidiæ. Ideo quærent theologij, cujusnam respectu fuerit ille invidia motus. Lactantius putasse videtur, diaboli invidiam insurrexisse contra unum divinorum suppositorum, nempe contra Dei Filium. S. Thom. pr. pr. quæst. 65, art. 2, ait, post peccatum superbiæ consecutum esse in angelo peccante malum invidiæ, quatenus de bono hominis doluit, et etiam de excellentia divina, quatenus et Deus contra voluntatem ip-sius diaboli usurus erat in gloriam divinam; cognitum enim ab angelo per fidem incarnationis mysterium ab initio suæ creationis quoad substantiam ipsius mysterij, licet non quoad particulares ipsius rationes, et circumstantias quasiam, ut S. Thom. docet in ii, dist. 11, art. 5. De hæc quæst. vid. DD. in commentariis, ac magistr. lib. ii, dist. 5, et S. Thom. quæst. 65, art. 2, Aleus. ii, pr. quæst. 109, memb. 9, Gulielm. Parisien. lib. ii de Univers. Cassian. collat. 8, cap. 8 et seqq.

B *Qui Deo Patri perseverando cum probatus, tum etiam carus est. Perseverando cum probatus*; hoc ego nequaquam probem. Nam perseverandi verbum in suo formali conceptu dicere videtur continuationem quidem actionis, sed cum quadam facultate deficiendi: ideo a Lactantio prolata sunt, quæ Dei unigenito convenire non possunt; is enim cum Deus sit, et unum cum Patre, eique per omnia secundum divinitatem coequalis, et consubstantialis, ut ipsemet ubique fatetur Lactantius, utique natura bonus est, nec a bono deficere potest.

Græci διάβολον appellant, nos criminatorem, etc. De hujus nominis significatione, et cur ita humani generis hostis appelletur, vide Tertullianum adversus Marcion., Basil. epistola ad Neocæsarien., Suidam in Σατάν et in Συκοφαντείν, atque Isidorum lib. viii Origin. cap. 11.

Ad Deum deferat. Post hæc verba, in Aldinis excusis illa statim oratio subtextitur, notata et inclusa tamen asteriscis, ut ex eo suspectam fuisse facile appareat; videlicet: *Cur autem justus Deus talem voluerit esse, quantum sensus nostri mediocritas poterit, explanare conabor. Fabricaturus Deus hunc mundum, qui constaret ex rebus inter se contrariis atque discordibus, constituit ante diversa, fecitque ante omnia duos fontes rerum sibi adversantium, inter seque pugnantium, illos videlicet duos spiritus, rectum atque pravum, quorum alter est Deo tanquam dextera, alter tanquam sinistra, ut in eorum essent potestate contraria illa, quorum mistura et temperatione mundus, et quæ in eo sunt, universa constarent. Item facturus hominem, cui virtutem ad vivendum proponeret, per quam immortalitatem assequeretur, bonum et malum fecit, ut posset esse virtus, quæ nisi malis agitur, aut vim suam perdet, aut omnino non erit. Nam ut opulentia bonum videatur, acerbitas egestatis facit, et gratiam lucis commendat obscuritas tenebrarum; valetudinis et sanitatis voluptas ex morbo ac dolore cognoscitur. Ita bonum sine malo in hac vita esse non potest. Et*

D *utrumque licet contrarium sit, tamen ita coheret, ut alterum si tollas, utrumque sustuleris; nam neque bonum comprehendi ac percipi potest sine declinatione ac fuga mali, nec malum caveri ac vinci sine auxilio comprehensi ac percepti boni. Necessè igitur fuerat et malum fieri, ut bonum fieret. Et quoniam fas non erat, ut a Deo proficisceretur malum; neque enim contra se ipse faceret, illum constituit malorum inventorem: quem cum faceret, dedit illi ad mala excogitanda ingenium et astutiam, ut in eo esset et voluntas prava, et perfecta nequitia; et ab eo contraria virtutibus suis voluit oriri, eumque secum contendere, utrumne ipse plus bonorum daret, an ille plus malorum. Sed rursus quoniam Deo summo repugnari non potest, bonorum suorum potestatem illi victori assignavit, quem supra bonum ac perfectum esse diximus. Ita duos ad certamen composuit et instruxit: sed eorum alterum dilexit, ut bonum filium, alterum abdicavit, ut malum. Postea*

autem multos genuit alios operum suorum ministros, quos Græci ἀγγέλους nominant; et illos unius, sed repugnantis naturæ, qualis duorum. Sed pars illa corruptibilis non utique statim corrupta est in ortus sui principio: sed post compositum ordinatumque mundum, sicut mox docebitur, a substantiæ cælestis vigore perversa voluntate descivit. Cæterum in principio pares universi aqua conditione apud Deum fuisse, et idcirco angeli omnes, quorum principes erant illi duo. Cum autem Deus ex his duobus alterum bono præposuisset, alterum malo, exorsus est fabricam mundi, omnibus his, quos creaverat, ministrantibus, et per certa officia dispositis. Hæc oratio multos continet errores. Nam primo hic clarius ac luculentius, quam unquam alibi in Lactantio, adstruitur dogma de duobus principiis, de quo dixi inferius cap. 10. Deinde parum magnifice ac decenter de Dei Filio loquitur, cui Luciferum pene parem constituit, ut ab aliquo Ariano id totum confictum esse liquido appareat. Non cum Lucifero, sed post eum cæteros angelos creatos ait; cuius contrarium docere S. Bonaventuram, et alios doctores in 2. dist. 2. paulo superius monui. Item non simul cum hoc mundo, sed ante ipsum omnes angelos genitos; cuius contrarium habere concilium Lateranen. et hodie docere cunctos doctores ibidem asserui. Item malos angelos non statim in ortus sui principio, sed longe postea, videlicet composito jam ordinatoque mundo peccavisse, de quo errore infra cap. 15. Denique angelos cum Deo instrumentaliter, sive ministerialiter ad mundi molitionem concurrisse, quod reprobant doctores omnes super primum cap. Geneseos. Lactantius non esse orationem, vehementer plerique suspiciantur; et ego hic profecto Lactantianam phrasim minime agnosco. Habet eam quidem Aldina editio, sed, ut dixi, asteriscis notatam. In Florentina, Plantiniana, cæterisque melioribus castigationibus non fuit recepta; rationes affert Michael Thomasius in notis. Denique a duodecim Vaticanis, ab antiquissimo Bon. T. P. aliisque mss. plurimis abest; et ideo in textum nostrum eam ego quoque minime recipendam putavi.

Illum primum et maximum filium. Cave putes Lactantium arbitrari angelos Dei filios natura esse, et ita vel ad Dei naturam illos extollere, filium Dei ad naturam angelorum dejicere. Lactantius unum Dei filium Jesum et cognovit, et docuit, ut inf. hoc lib. cap. 17, et lib. iv, c. 8, ipsumque Deum de Deo confitetur eodem c. 8 et c. 18 ejusdem lib. iv: *Quid, inquit, de hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus a cultoribus Dei suspensus est, atque suffixus.* Idem habet eodem lib. iv, c. 10, 13, 14 et 29. Item de lumine lumen eod. c. 29: *Ille, inquit, tanquam sol, hic quasi radius a sole porrectus.* Patri consubstantiali cap. eod.: *Utrique, inquit, una substantia est, ejusdemque cum eo potestatis.* Hoc eodem lib. cap. 17: *Solus, inquit, habet rerum omnium cum Filio potestatem; et unum cum Patre, toto. cap. eod. Et cap. 8 ejusdem lib. iv, citat illud Joannis, et confitetur: In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum.* In quo divinitas et cœternitas Filii luculenter asseritur. Omnia denique per ipsum facta fuisse confirmat hoc loco, et lib. iv, cap. 6, in principio et fin. et cap. 8 in fin. Annon igitur hic sacrosanctæ Nicenæ synodi contra Arium coactæ confessionem agnoscis? Potius igitur ex Lactantio confidit Arius, quam ut ei vel minimum assentiatur; sicuti sane temere nonnulli suspiciantur eo, quia vocibus quibusdam alicubi utatur, quibus hodie catholicis uti fas non esset, quasque suis ego locis et annotavi superius, et inferius diligenter annotabo. Meminisse quidem oportuit, nondum eo tempore nascentis vel adolescentis Ecclesiæ constitutum fuisse, quibus uti, quia cavere voces scriptores deberent; id quod postea crebrescentibus hæresibus constituere atque decernere fuit necesse, ne vel in locutionibus cum hæreticis, qui ad impia sua dogmata insinuanda illis sunt abusi, ullo modo conveniamus.

Cum ergo rectissimam de Dei Filio Lactantii sententiam teneamus, nemo sanus suspicari poterit angelos ab ipso deos censeri, qui deorum pluralitatem hoc toto opere tam magnis argumentorum molibus everterit. Capite quidem 17 hujus libri ait, multos in cælo spiritus angelorum esse, sed unum eorum parentem, et Dominum omnium Deum; et ibid. paulo infra: *Neque, inquit, Angeli dici se deos patiuntur, aut volunt, quorum unum solumque officium est servire nutibus Dei, nec omnino quicquam, nisi jussu ejus facere.* Et ibid. infra. *Nec, inquit, est in Angelis quicquam nisi parendi necessitas.* Sed et metui Deum ab Angelis, quippe qui ab ipso modo quod in ineffabili castigari possunt, affirmat lib. vi, cap. 21, ut prorsus a Dei Filii natura naturam angelorum infinito distare ex ipsomet Lactantio liqueat. Quocirca si quando filiorum Dei nomine angelos vocat, æquivoce, et μεταφορικῶς filiationis nomine utitur; nam nec Scriptura ipsa ab ejusmodi locutione interdum abstinuit, ut initio lib. Job: *Cum quadam die venissent filii Dei, etc.* Et c. xxxviii: *Et jubilarent omnes dei.* Ita enim uterque locus ex Hieronymi versione juxta Hebraicam veritatem legitur. Unde apparet Chrysostomum lapsam, qui utrobique secutus septuaginta interpretum editionem, pro *Filiis Dei*, vertentium *angelis Dei*, Homil. 22 in Genes. asseruit angelos nunquam in Divina Scriptura filios Dei, immo neque filios appellari. Neque officit, quod Paulus ad Hebræos pr. scribat: *Cui dixit aliquando angelorum, Filius meus es tu?* Ibi enim non negat Apostolus angelos dictos aliquando filios Dei ex gratia, sed ex natura duntaxat, quomodo solus Christus vere Dei Filius et appellatur et est. Sic etiam generationis vocabulum improprie quandoque Patribus, et Sacris Litteris usurpatum notavimus supra ad cap. 7, pr. lib. Cum igitur Lactantius hic et lib. iv, cap. 6, angelos censere Dei filiorum nomine videatur, respectu quidem Verbi, id est, unigeniti Filii Dei non univoce, sed æquivoce illo uti nomine putandus est.

Eoque simul et consiliatore usus est, et artifice. Ex viii Proverb. quem locum citat lib. iv, cap. 6, et Ecclesiastici xxiv; quem locum refert eodem lib. cap. 8, in fin. ubi Scriptura de Sapientia et Verbo Dei loquitur cum Deo Patre ad mundi creationem concurrente.

Nec audiendi sunt poetae, etc. Longa hic suscipitur disputatio adversus eos, qui asserebant Deum in mundi molitione nihil aliud præstitisse, quam quod ex materia æterna, increataque, sed rudi tamen, indigesta et confusa, res ipsas secreverit, digesserit, ordinavit. Hunc errorem ex hæreticis habuit et vulgavit quidam Hermogenes, contra quem scripsit Tertullianus. Lactantius contendit etiam materiam primam a Deo creatam fuisse de nihilo, et ex ea postea digestam atque ordinatam a Deo ipso mundum. Ad finem quoque hujus capituli ait, hominem postremo factum fuisse, cum jam mundo cæterisque rebus manus summa esset imposita; idemque tradit lib. vii, cap. 14. Ex quibus apparet Lactantium sensisse, ut major pars sanctorum Patrum atque theologorum sensit, materiam primam tam ordine naturæ, quam ordine temporis, sive durationis, ante omnem diem creatam fuisse, non omnino quidem informem, id est, quacumque forma carentem, sed forma completiva et distinctiva, quam illi Dominus per intervalla sex dierum naturalium, propriorum et successivorum, postea indidit prorsus eo modo, quo in libro generationis a Moyse traditur. Ita enim scripsit Dionysius lib. de Divin. nom. cap. 4, Sanctus Basilius, Ambrosius, et Bed. in Hexaemer., Chrysostom. in Joann., Greg. Magn. lib. xxxiii Moral., cap. 10, Rupert. de Operib. Trinit. cap. 57, et lib. ii, cap. 18, Hugo de Sanct. Vict. pr. de Sacram., Magister in 2 dist. 12, Alexand. Alens. 2, p. quæst. 47, Sanctus Bonaventura in 2, distinct. 12, art. 1, quæst. 2, Scot. in ii dist. 14, quæst. 1, S. Thom. p. p. quæst. 66, artic. 1 et 4, quæst. de potent., art. 2. Quamvis contra putarint gravissimi quoque ac sanctissimi viri, nempe

materiam in actualitate perfecta fuisse conditam in-
formitatemque ipsius præcessisse formationes non
tempore, sed natura, ac proinde mundum unum tem-
poris puncto, non autem per sex dierum intervalla
conditum; diesque illos non fuisse veros dies, qui a
Moysæ recensentur, sed per metaphoram accipiendos
et referendos ad cognitionem rerum creaturarum a
Deo mentibus inditam Angelorum: Philo Judæus in
lib. Allegoriar., Origen. 4, Periard. cap. 2, S. Au-
gust. iv de Genes. ad litter. cap. 21 et seqq., Pro-
cop. Gazæ, et Cajetanus in Genes. Quod autem at-
tinet ad hanc disputationem a Lactantio susceptam
adversus ponentes æternitatem materiæ, et Deo
coævam asserentes, videndi sunt Tertullianus adver-
sus Hermog., Joann. Grammaticus in lib. contra
Proclum de mundi æternit., Euseb. de Præpar. lib.
x, cap. 8, Gregorius Nyssen. de Homin. Opific., cap.
25, et lib. de Hist. sex dier.

Primum igitur non est probabile, etc. Excidisse pu-
tatur hic locus e III de Natura deorum.

Mori. Ita leg. ex B. T. P. Florent. editione, et
aliis, non ut in Aldina, *more*; Cicero enim erat, qui
more Academicorum disputabat, cui *mori* conceden-
dum aiebat Lactantius; et ita locum hunc refert
etiam Sigon. in fragm.

Semper. Hanc dictionem, quæ non habetur in qui-
busdam, addidi ex B. quoniam hic pro æternitate
materiæ disputabatur.

Seneca omnium stoicorum acutissimus. Multus est Lac-
tantius multis in laudibus Senecæ: jure quid-
dem, ac meritissimo; paucis enim in ejus doctrina, vel
demptis, vel additis, optimum habes christianum; et
ut ait Lactantius lib. vi, cap. 24, potuit esse verus
Dei cultor, si veræ sapientiæ ducem nactus esset.
Franciscus Petrarch. in epistola ad Senecam ipsum,
inter epistolas ad Vir. Illustr. veter. et in Apolog.
cont. Gall. ad fin. refert scripsisse Plutarchum, se,
cum in cæteris quibusque virtutibus ac disciplinis
Latinos cum Græcis viris contendisset, quem illi ex
Græcis in moralibus præceptis ex æquo opponeret, C
habere neminem.

Ergo, inquit, Deum non laudabimus, etc. Habes con-
similia ab eodem Seneca lib. iv de Benefic. cap. 7
et a Plin. lib. ii, cap. 7, et lib. xxvii, initio cap. 5.

In eodem luto hæsitatis; versuram solvis. Apud Terent.
hæsitatis, versuram solvis. Hæsitare in eodem luto di-
cuntur, ut explicat auctor Adagiorum, qui sic impli-
cantur negotio cuiquam, ut se nequeant extricare: a
viatoribus translatum, qui simul atque in luto in-
ciderint, cum alterum pedem conantur educere, al-
tero altius immerguntur. Rursus ut hunc extrahant,
alter, quem eduxerant, denuo est insigendus. *Versu-
ram autem solvere* illi dicuntur, ut explicat Budæus
ad l. vii. D. de pignorat. action. qui, ut syngrapham
nam dissolvant, et una cautione se liberent, pecu-
niam mutuam majori scenore accipiunt. Ita igitur
contingere ait Lactantius illis, qui rerum ortum natu-
ræ attribuunt, detrahunt Deo; nam a quo factum
mundum negant, ab eodem plane factum, mutato dun-
taxat nomine, fatentur, cum reipsa nihil aliud sit na-
tura, quam Deus. Sic etiam infra l. iii, cap. 28.

Sole nondum instituto. Thomasius legit, ut in B.,
solo nondum instituto, quod magis cohærere videantur
sequentia de frugibus et animalibus, quæ in solo
versantur. Ego lectionem cæteris omnibus mss. et
impressis receptam extuli. Cæterum de *solo*, sive
terra Lactantius jam dixerat; et rationem Thomasi
nihil habere momenti intelliget, qui textum in-
spexerit.

Itaque necesse fuit hominem postremo fieri. Vide
alias pulcherrimas rationes apud Greg. lib. de Homin.
Opif. cap. 2.

CAPUT X.

Suum vero habitaculum distinxit claris luminibus, etc.
Hoc loco Firmianus arguit erroris, quasi Dei se-
dem et domicilium beatorum statuerit in cælo side-

A reo, atque in eo solem et lunam posuerit. Ego hic
cæli nomine puto universam ab eo cælorum molem
intelligi, quatenus totum id quod est supra ignem
sursus usque ad cælum empyreum inclusive, cum
ipso empyreo complectitur: quam quidem cælorum
molem sole, et luna, micantibusque sideribus orna-
tam ait, nempe suis cuique cælo luminibus appositis;
idque ex ipsomet clare colligi reor, ubi dicit: *Fecit
igitur Deus primum omnium cælum, et in sublime sus-
pendit, quod esset sedes ipsius conditoris, etc.* Atqui
non solum sidereum cælum, sed universam cælorum
molem statuit in sublime. Subdit etiam: *Deinde
terram fundavit et cælo subdidit, etc.* Et lib. vii, c. 5,
quasi hunc locum declarans, inquit: *Lumina igitur
posuit in cælo, terræ autem, etc.* Numquid autem tellus
uni sidereo subditur? Cælum itaque ab ipso utrobi-
que accipitur, et contra elementa, quorum memin-
it, distinguitur; et ita pro universa cælorum, ut dixi,
mole, quatenus etiam extremum empyreum complec-
titur.

B *Ex quibus oriens Deo accensetur, etc.* Ita B. T. P.
et cæteri meliores mss. legunt, non ut in impressis,
ex quibus oriens Deo similis censetur. Accenseri idem
est, quod attribui; unde *accensi* milites dicebantur,
quasi *accensiti*, quod decurionibus et centurionibus
accenserentur, id est, *attribuerentur*, ut scripsit Varro
lib. xx Rhetor., et lib. iii, de Vit. Pop. Rom. Nov.
Marcel. c. 12. Afirmat autem Lactantius orientem,
lucem, vitam, diem Deo attribui: occidentem vero,
tenebras, mortem, noctem diabolo; infra cap. 15,
animam esse Dei, corpus diaboli; et cap. 18, Dei
esse cælum, et lucem; et tenebras autem, inferos et
supplicia ipsi malorum principi in distributione re-
rum attributa fuisse. Lib. vi, cap. 5 duos duces con-
stituit, alterum, qui virtutibus et bonis præsit, alte-
rum qui vitiiis et malis; et lib. eod. cap. 6, fontem
ait bonorum Deum esse, malorum vero illum divini
nominis inimicum: ab his duobus principiis bona ma-
laque oriri. A quibus omnibus locis cavere nos oportet,
quia nonnihil favisse auctor videtur damnato
illorum temporum Cerdonis et Marcionis dogmati de
duobus principiis, altero bonorum, altero malorum,
quod et amplexus est postea Manes. Hoc tamen ab his
differre videtur Lactantius, quod is non carere
principio diabolum, nec naturam malum esse asserit:
sed illum ait a Deo quidem bonum creatum, ad ma-
lum autem suo arbitrio, quod liberum illi fuerat da-
tum, transcendisse, ut supra sub initium cap. 9
exinde malorum omnium principem factum. At illi
duo principia principio carentia ponebant; et alterum
quidem natura bonum, alterum natura malum, ut
scribit S. Augustinus in lib. de Hæresib. hæres. 21
et 22. Philostr. in Cerdone et Apelle, Epiphani. in
lib. adversus Hæres. hæres. 66. Quam hæresim S.
Thomas expugnat, in contra Gent. cap. 41.

Unde solem esse appellatum Cicero vult videri. Ita et
Varro iv de Ling. Lat. cap. 10, Isidor. Origin. lib. iii,
cap. 70.

D *Quia non sunt plena ac solida Lumina.* Quasi aliquo
modo suapte natura lumina sint, ac proinde proprio
lucere lumine stellas putet: quam opinionem ha-
buisse credendi sunt omnes philosophi, et patres
illi, qui luminaria, et stellas, ut vehicula priscae lu-
cis effecta docuerunt; Basil., Ambr., Nazianzenus:
multo magis qui lucem illam prisecam aiunt in lumi-
naria, id est, in solem, lunam et astra a Deo fuisse
distributam, ut Apollinarius et Dydim. apud Lipo-
man. in Caten., Athanas. quæst. 83 et 85, Theodo-
ret. quæst. 14 et 16; in Genes., Procop. cap. pr. in
Genes., Damascen. ii, fid. Orthod. cap. 7. Ejusdem
sententiæ dicitur Avicenna, et Macrobius, qui unam
lunam excepit cap. 19 et 20 in Somn. Scipionis. Sed
contra Plato asseruit in Timæo, Plin. lib. ii, cap. 6,
et plerique astrologorum. Hugo de S. Viet. in Anno-
tat. in Genes. cap. 6, ait, solum solem propriam ha-
bere lucem, et ipsum ex igne esse factum; reliquas
vero stellas omnes ex æria materia factas reducere

potius quam lucere. Sanctus Augustinus super Genes. ad litter. lib. II, cap. 16, ait, Divina Scriptura manifeste quidem cognosci, disparem esse siderum claritatem, dicente Apostolo cap. V prioris ad Corinth. Epist., aliam esse claritatem solis, aliam lunæ, et aliam stellarum, et stellam differre a stella in claritate; utrum autem stelle lumen accipiant a sole, necne, ex Sacris Litteris colligi et constitui non posse.

Discordi concordia mundum constare, etc. Innuit opinionem Empedoclis, qui omnia ex lite et amicitia (videlicet elementorum) constare dicebat; de qua disserit Aristot. I Phys.; I de Anima, I Divinor.

Ut sacramento ignis et aquæ nuptiarum fœdera sanciantur. Ut constat ex leg. Seia Sempronio, D. de donat. inter vir. et uxor. quæ declaratur ex Festo in verbo *Aqua*. Budæus ad dictam legem, Ciriac. Observation. lib. II, cap. 2.

Materia corporis in humore est. Præcipue scilicet, forte quia et semen, et sanguis sunt humores: a quo corpus animalis, ut cætera omnia, ex quatuor elementis constat, ut ipse Lactantius declarat secutus Empedoclem inf. cap. 15.

Animæ in calore. Fuit hæc Democriti opinio, quam Aristoteles refutat in pr. de Anima. Nec sane video quomodo hic Lactantius asserat, materiam animæ igneam, vel calorem esse, qui certo sciat, hominis animam immortalem esse, ut ipse ostendit lib. III, cap. 12 et 13, et cap. 17, de Opificio Dei. Animam quidem esse ignem expressis verbis scribit inf. cap. 15, sibi metipsum contrarius, qui id pernegavit d. cap. 17, de Opific., et alibi scribit animam de Dei substantia esse, ut inf. cap. 15, ubi dicemus.

Nec humor potest nec corporari, nec corpus animari. In impressis est, *nec humor potest corporare, nec corpus animare*. Nostram lectionem exhibent Vaticani, duo codices Sancti Salvatoris Bonon. T. P. *Nec humor, inquit, potest corporari, videlicet in corpus illud densari, nec corpus ipsum animari, non animare, quia corpus non animat, sed animatur*. Ita quoque Budæus hunc locum recte profert in Annotationibus ad lib. II, D. de pœnis.

Exulibus quoque ignis, et aqua interdici solebat. De ignis et aquæ interdictione. Ulpianus in lib. II, D. de pœn. et ibi Budæ. in annot. ad Pandect. Festus in verbo, *aqua*, Isidorus Orig. lib. V, cap. 27, ad fin.

Immobilis est, ac deorsum vergens, etc. Recte a Thomasio in notis ex B. codic. correctæ est lectio impressorum, quæ habet, *mobilis est*, etc. Hic enim fieri antithesim manifestum est; et sane de igne dixit, *cujus natura quia mobilis est, et sursum nititur, vitam continet rationem*. Ergo de aqua recte subdidit, *cujus natura quia immobilis est, ac deorsum vergens, figuram mortis ostendit*. Figuram autem mortis ostendere non posset, si mobilis esset, quia, ut ipse Lactantius ait lib. VI, cap. 47, et lib. de Ira Dei cap. 47, vita actiosa est, mors quieta. Natura itaque immobilis est et quieta; prope enim ad terræ gravitatem accedit: ægre autem movetur, nec nisi deorsum versum, sicuti ventorum flaminibus agitur, aut extrinsecus alio quopiam modo ei motus indatur.

Ideo pecudes, neque in cælum suspiciunt. Galenus lib. III de Usu part. cap. 5, ait, hoc dictum esse hominum, qui nunquam viderint piscem *ὄρνιθοσκόπον*, id est, *cæli speculatorem* appellatum; hic namque vel in vitis cælum semper aspicit. Verumtamen ille nihil omnino revera in cœlo contemplatur, ut homo.

CAPUT XI.

Ut in excolenda terra juvarent, unde dicta sunt iumenta. Ita et Columel. lib. V, et Isidor. lib. XII, Orig. cap. 1, et lib. XV, cap. 17. At Nonius cap. 1, Pomponius jurisconsultus in l. Boves, D. de verbor. signific. et veteres alii, ut Gellius testatur lib. XX, cap. 1, non a *juvando*, sed a *jungendo*, dicta malunt.

Et innumerabiles animas procreare, etc. Sic inf. c. 14: *Statuit humanum genus diluvio perdere, non*

tamen continuo diluvium immisit. Sensus est Deum in æterna sua prædestinatione decrevisse, et statuisse, tempore procedente, et dum mundus maneret, humanis formatis corporibus innumeras animas procreare, ipsisque corporibus creando infundere. Catholica sententia, et Lactantio consona, qui cap. 19 libri de Opif. Dei: *Cætera, inquit, Dei sunt omnia, scilicet conceptus ipse, et corporis informatio, et inspiratio animæ, et partus incolumis*, etc. Ut post corporis informationem, fieri a Deo inspirationem animæ hinc facile intelligas. Commentum quidem de animabus ante corpora conditis, quod ex hoc loco nonnulli temere Lactantio affingunt, irridet et refutat ille lib. III, cap. 18.

Unde homo nuncupatus est, quod sit factus ex humo. Sic et lib. de Ira Dei cap. 10, ad fin. Homo autem hic corpus hominis intelligitur. Sed hanc etymologiam non probat Quintilianus lib. I, cap. 6. Probat Isidorus lib. II Origin., cap. 1. Vid. Rhodig. antiq. lect. lib. I, cap. 41.

Θεοειδῆ. Ita correxi quod corrupte in omnibus est *θεοειδῆν*. Plato VI, de Repub. ἀπ' ἐλαίνου τεκμαιρόμενοι, ὃ δὴ καὶ Ὀμηρὸς ἐκάλεσεν ἐν τοῖς ἀνθρώποις θεοειδῆς τε, καὶ θεοεικέλον; id est, ex eo conjectantes, quod sane et Homerus vocavit in hominibus Deiforme et Deosimile.

Terreæ progenies, etc. Editiones, quæ *ferrea* legunt in Marone, hinc castigandas monuit Turneb. Adversarior. lib. XXI, cap. 22, Rhodigin. antiq. lect. lib. IV, cap. 49. Pier. Valerian. in Hieroglif. lib. LVII, c. de Papyro. Qui autem Lactantii textum corruptum putant, ut refert ipse Pierius in castigationibus Virgilianis ad eum Virgilii locum, nec ipsi vehementer errant, cum Lactantius hic animalia sine ullo artifice orta esse de terra dicat: unde refert: *Terreæ progenies*; nec vox *Ferreæ* quicquam ad rem suam facit.

Præsentis substantia. Fuere tamen, qui dubitarint, an tempus præsens existat: de quo disputat Philosophus IV, Physicor. tex. 87 et seqq. S. August. lib. II Confession., cap. 14 et seqq. Vide et Censorin. de Die natal.

Ingratis. Ita B. T. Florent. et Plantiniana quoque ad oram libri. Adverbium est, idemque sonans, quod, præter gratiam et meritum. Non *ultro*, inquit Donatus, *coacte*, al. *ingrate*.

CAPUT XII.

Aiunt certis conversionibus, etc. Explicat et refellit rationem primæ originis animantium allatam ab Anaximandro et a Democrito, ut ipse Lactantius tradit inf. lib. VII, cap. 7, et aliis nonnullis veteribus philosophis, de qua Lucretius V, Cicero I de Legib., Diodor. lib. I, cap. 4, in principio, ubi etiam quiddam subdit ex Menalip. Euripidis Anaxagoræ discipuli, quo illum censet idem sensisse. Hanc autem opinionem, quæ asserit homines tanquam fungos primo, deinde quasi vermiculos quosdam e terra effusos, irridet Lactantius etiam lib. VII, cap. 4 et 7. Varias de Animalium primæ generatione sententias refert Censorin. de Die natal. c. 5.

Inquiunt. Nonnulli scilicet inter quos Lucretius in quinto, illis Carminibus:

At novitas mundi nec frigora dura ciebat,
Nec nimios æstus, etc.

A summo Deo. Codices Ciceroniani legunt, *a supremo Deo*.

Αὐτὸς ἔμαξε. Codex Sibyllinus habet, αὐτὸς μίξε.

CAPUT XIII.

Spiravit ei animam de vitali fonte spiritus sui, etc. Inf. hoc cap. *quarum animæ non ex Deo constantes, sed ex communi aere*, etc. Item *quod est ex cælo, et Deo imperet*, etc. Et I. VII, c. 12: *Quod ex cælesti spiritu, id constat*, etc. Et ibid. paulo inf.: *Quoniam ex Dei spiritu, qui æternus est*, etc. Ex his locis videtur Lactantius putare humanam animam ex Dei substantia esse; quantum quid dicam putare? quid enim hæc de re plane putet, assequi ego quidem certe non possum. Superius ad

fin. cap. 10, dixit animam esse igneam quiddam atque calorem; et inf. hoc eod. cap. dicit illam esse ignem: quam positionem ridet Aristoteles II, de Partibus anim. cap. 7: *Quod si anima, inquit Lactantius, ignis est, ut ostendimus, in cælum debet entis, sicut ignis, etc.* At quicquid alibi senserit, in supra notatis quidem locis eam de Dei substantia esse opinari videtur. E schola Platoniorum hæc fluxit opinio, quam secutus M. Tullius sæpe dicere solet, humanos animos ex divina esse delibatos, tractos, haustos, decerptos natura. Hoc errore captus videtur et Philo in lib. quod deter. pot. insid. et Tertullianus, de quo ita Gennadius in lib. de Dogmat. Ecclesiast.: *Nihil ex Trinitatis essentia ad creatam naturam credamus esse deductum, ut Plato et Tertullianus, etc.* Item secundum Theodoretum capti hæretici Cerdon, Marcion, Gnostici, et Manichæi ex illo Genes. II prave intellecto: *Inspiravit in faciem eius spiraculum vitæ.* Quia enim flatus ex corpore flantis educi videtur, ideo de Dei substantia ab ipso inspiratam animam crediderunt. At vero locus ille Genes. nihil opitalatur errori, quia homo, a quo similitudinem sumptam dicunt, non emittit flatum de sua substantia, sed de aere respirato, qui non est de substantia corporis, et multo minus animæ; deinde anima non potest facere flatum nisi de corpore, cum non sit creatrix: at Deus cum sit infinitæ potentia, potest animam de nihilo creare; et sic dicitur flasse, in quantum hominis flatum creavit. Ita docet Magister, et omnes doctores, præsertim S. Thomas in II, dist. 17. Illa enim inspiratio Dei corporalis non fuit, sicut nec locutio corporalis, cum dixit, *fiat lux, fiat firmamentum, etc.* Theodoretus hæc habet: *Nomine flatus non intelligimus partem aliquam essentia divina secundum Cerdonis et Marcionis rabiem, sed animæ naturam per id denotari, quod anima sit spiritus rationalis et intellectualis.* Damnata est hæc hæresis in concilio Toletan. pr. in assertion. fid. et a Leone I, epist. 91, et in conc. Bracaren. I, cap. 5, et contra illam disputat. Irenæ. lib. I adversus Hæres. cap. 24, et tota schola Theologorum d. distinct. 17, S. Thom. in II cont. Gent. cap. 85, et pr. pr. quest. 90, art. 1.

Empedocles, quem nescias utrumne inter poetas, etc. Aristoteles quidem in Poeticis potius eum inter philosophos, quam inter poetas censendum scribit; et Plutarch. de Audiens. Poet. ipsius carmina sermones potius quam Poesis dicenda.

Secundam. Correctus est error operarum, quæ in al. editionibus fecerant, *secunda.*

Est enim quasi vasculum, etc. Al. est enim terra quasi vasculum, etc. sed jure a B. abest *τὸ terra*; pergit enim loqui de corpore, quod tanquam vas et domicilium animæ dicit esse. Nobis autem ab ejusmodi locutionibus cavendum et abstinendum esse monui supra ad cap. 5.

Servivit enim sædissimis voluptatibus, etc. Ad le. Serton. de claris. Grammatic. cap. 6, Gell. I. XVII, c. 18.

Consevit. Ita lego, ut hic locus ab omnibus citatur, et habetur in B. T. P. Sic infra cap. 14: *Atque vineam sua manu sevit*; et arborum consitiones dicuntur. Verumtamen in editis plerisque legitur, *conseruit*, quam lectionem ex Pandectis Florent. in leg. in fundo alieno, D. de rei vendicat. Aurelio Victore et Livio, sustinet Ciriac. lib. II Observation. cap. 59.

Quæ si observasset, immortalis maneret. Contra Pelagium, qui asseruit, Adam mortem obiisse non propter culpam, sed ex naturali conditione, qua interiisset, etiamsi a Dei mandato non recessisset. Hæc hæresis damnata est in concilio Milevitan. cap. 1.

In qua posuerat intelligentiam boni et mali. Infra hoc eodem cap. *percepta igitur scientia boni et mali, etc.* In quam arborum specie arbor hæc fuerit, ab exponentibus super Genes. variæ opiniones recensentur: sed nihil certo statuitur. Illud quæritur, cur arbor scientiæ boni et mali appellatur. Hebræi

sunt opinati. primos parentes creatos fuisse simplicissimos, absque rationis usu infantium similes: quoniam autem arbor illa vim haberet accelerandi rationis usum, et liberi arbitrii, propterea fuisse appellatam arborem scientiæ boni et mali; nam secundum Scripturæ phrasim, scire bonum et malum, idem sonat, quod habere rationis usum. Hanc opinionem Sibyllis quoque firmatam, ut infra legitur not. 97, secutus est Lactantius, quæ communiter ab omnibus reprobatur; est enim maximus error, ne dicam hæresim, asserere, Adam ab initio fuisse boni ac mali nescium, sed ab esu fructus illius arboris scientiam boni ac mali adeptum. Qui enim omnibus animantibus nomina indidit, quæ profecto naturis eorum congruere debent, quique admirabilem prophetiæ facultatem habuit, quomodo de muliere pronuntiavit, *Hoc nunc os, etc.* quomodo quid bonum, quidve malum esset nesciret? Decuit etiam, ut quemadmodum quantum ad corpus institutus est in statu perfecto, ut statim posset generare, ita etiam institueretur in statu perfecto quantum ad animam, ut statim posset alios instruere et gubernare. Promuntur hujusmodi rationes ex sancto Augustino in pluribus locis super Genes. et lib. XIV Civit., cap. 17, et ex S. Thom. in p. p. quest. 94, art. 3. Disputat item contra illam opinionem Chrysostom. Homil. 16, super Genes. et vide Philon. præclare de primi hominis perfectione disserentem in libro de Mundi Opificio ad fin. Præterea fere omnes consentiunt, nomen illud *scientiæ boni et mali* non ei ligno a natura sibi a Deo indita convenisse: Eucher. I in Genes., Cyrill. III adversus Julian., S. Augustinus super Genes. et d. cap. 17, Theodoretus quest. 26, in Genes., Beda item, et Strab. quos sequitur Magister in II Sent., dist. 17. Secunda opinio est Josephi Judæi in primo Antiquitat. cap. 5, ideo sic appellatam, quod ejus fructus, si ederetur ab homine, vim haberet acuendi ingenium et solertiam, atque prudentiam cogitandi, multumque conferret ad percipiendam scientiam; quam opinionem refellit Lyranus. Tertia est Rupertii in II de Trinitate cap. 27, Tostat. super cap. XIII, Genes., quest. 154 et 155, Perer. lib. III in Genes., ita appellatam per ironiam, propter mendacium et fallax promissum serpentis, quo pollicitus est, si comederent, eos similes deorum futuros, scientes bonum et malum, ut vel ipso arboris nomine monumentum posteris representaretur tam insignis diabolici mendacii; atque ideo putant, illud nomen ei vel ab Adamo post peccatum, vel a Moysse inditum: et licet in historia Genes. ante congressum serpentis cum Eva bis arbor illa eo nomine vocitetur, id fieri dicunt per anticipationem; revera enim antea non habuisse id nomen: sed cum Deus præcepit Adæ ne de ea comederet, vel alio nomine illam appellavisse, vel quasi digito, aut alio modo illam designavisse. Opinio crebrior est, quam habet Chrysostomus super Genes., August. lib. VIII, super Genes. ad lit., cap. 6 et 15, Cyrillus, Beda, Strab. et alii, quos pr. loco citavimus, videlicet, nomen illud non ei a Deo natura inditum, quasi intelligentiam boni ac mali conferret ac contineret, ut scribit Lactantius, sed ab eventu postea secuto, quia quamprimum homo fructum illius arboris manducavit, discrimen boni et mali, quod antea tantum speculative cognoscebat, practice et per experientiam cognoscere cœpit, et quanta differentia esset inter bonum obedientiæ et malum inobedienciæ. Porro S. August. d. cap. 15, etiam ante sermocinationem serpentis cum Eva hoc nomen illi arbori a Deo impositum scribit.

Sententia in peccatorem lata, ut victum sibi labore conquireret. Ita leg. ex B. et aliis mss. opinio, et ex ipsa historia Genes. unde hæc sunt desumpta; ibi enim habetur: *Et emisit eum Dominus Deus de Paradiso voluptatis, ut operaretur terram, etc.* In aliis legitur, *Sententia in peccatores lata, ut victum sibi labore conquirerent.*

Ipsamque paradisu igni circumvallavit. Historia in

fin. cap. iii Genes. ita legitur : *Et collocavit ante Paradisum voluptatis Cherubim et flammam gladium atque versatilem ad custodiendum viam ligni vite.* Quid ibi intelligatur per flammam gladium, variae extiterunt sententiae. Tertullianus Apologetic. c. 46, per flammam gladium intellexisse videtur Zonam torridam, ejusque flagrantissimum aeternum more gladii eo accedentes ferientem, qua Zona circumdatus est paradisi. Tertullianum sequitur S. Thomas in 2, 2, quæst. 165, art. ult. Sed hæc expositio ad litteram non quadrat : clamat autem S. Basil. in 5 Homil. et initio 9, super Genes., S. August. super Genes. ad litter. initio lib. viii, et Beda ad ea verba, *In principio creavit*, etc. aliique gravissimi et sanctissimi viri, doctrinam Moysi in opere sex dierum creationis mundi totam historicam esse; ideo historice, proprie et ad litteram, non figurate, non mystice, non analogice intelligendam. Et zona torrida ibi erat etiam ante hominis lapsum : ut Scriptura dicit, flammam gladium ibi a Deo positum, postquam Adam inde ejectus est. Lactantius nihil aliud flammam gladium fuisse censet, quam ingentem quandam vim et copiam ignis, instar muri et propugnaculi, seu valli, ut hic ait, ante paradisi aditum positi. Secuti videntur Lactantium Petrus Comestor super illum Genesis locum, Nicolaus de Lyra, et Tostatus; quæ opinio a nonnullis reprobat tanquam inutilis, quod de Cherubim mentionem non faciat, et tanquam impropria et nimium literalis. Quidam impedimenta designari intelligunt, quibus homo post peccatum ab ingressu paradisi cælestis arceatur. Sed et hæc sententia a sensu litteræ procul abest. S. Ambrosius super illum versiculum Ps. cxviii : *Retribue servo tuo*, etc. flammam gladium interpretator ignem purgatorium. Ita et Rupertus in iii super Genes. cap. 52 et 53, qui eadem ratione refelluntur. Et gladius flammæ ante paradysum terrestrem fuit positus : ignis autem purgatorius subus terram ponitur a Theologis. Denique aliorum est sententia, quam probat Benedictus Pererius lib. vi super Genes. quod hæc verba Genes. historice prorsus intelligantur, ut sonant; videlicet, Cherubim, id est, Angelos ad Paradisi custodiam positos fuisse sub specie et figura hominum, tenentes manibus suis gladios acutissimos, et ob vibrationem, quasi emissis scintillis ac flammis coruscantes.

Donec summum judicium faciat in terra, et justos viros cultores suos in eundem locum revocet, etc. Hoc loco Lactantii et Tertulliani cap. 46 Apolog., notamus errorem, quo putant animas justorum post judicium universale in paradysum terrestrem introductum iri; nam illud nec Sanctæ Litteræ usquam docent, ut ait Lactantius, neque Sibylla dicit, quæ paradysum nominans, forte intellexit illum cælestem. Christus Dominus in regnum cælorum se justos post judicium universale vocaturum denuntiat, Matth. xxv : *Venite, benedicti*, etc. ut ibi sancti, et doctores omnes interpretantur.

Οἱ δὲ Θεὸν τιμῶντες, etc. Leguntur hi versus apud Theophil. ad Autolye. lib. ii; in codice autem Sibyllino non hi prorsus, sed similes extant Serm. 1, sub initium, ibi scilicet :

... Τὸν δὲ κλέει ἐν παραδείσῳ
Ἀμβροσίῳ ναύῳ.

Ἀθροιστὸν, etc. Extant hi versus in carminib. Sibyllin. Serm. 1, sub initium, et Serm. 8, circa medium : sed ibi aliquantulum variant. Serm. 1 :

... Τοὺς δὲ παλ' αἰῶνος
Ἐξυπῶνται ὄρε; θεοῦ;

Sermone 8 :

... Καὶ ἄνθρωπο; πλάθενται,
ὄρε; ἐκλάσσει ὄρε; θεοῦ, etc.

In quibus carminibus illud falsum est, Adam fuisse deceptum, ut ex fructu esu boni et mali acquire-

ret notionem, si de notione speculativa intelligatur, ut superius est dictum hoc eod. cap.

Ἐγρηθὸς τῆ; ζωνῆ; τῆ;. Ita leg. ut in Aldino et Planinianis exensis, et in cod. Sibyllino, 1 Serm. non autem, ut in editione Florent. et in cod. Sibyllino, Serm. 8, *Ἐγρηθὸς τῆ; καὶ ζωνῆ;.* Nam scansio non constat.

Quæ in mille annos propagaretur, etc. Profecto qui mille annis vixerit, in Scriptura comperies neminem, quicquid ipse de tempore vitæ Adami tradiderit inf. lib. vii, cap. 14, in fin. ubi eum refutavimus. Attamen non absurde eorum vitam in annos mille propagatam dicimus, qui quam proxime ab eo numero abfuerunt, sicut Jared, sicut Mathusala, et Noe, de quibus cap. v et ix Geneseos.

Ait enim, apud Ægyptios pro annis menses haberi, etc. Non fuit hoc perpetuum apud Ægyptios, licet Macrobi. 1 Saturnal. cap. 12, affirmet, anni certum modum apud solos Ægyptios semper fuisse; nam verius est Ægyptios annum variasse, et quandoque trim, sæpius quatuor mensium annum effecisse, ut traditur scripsisse Xenophontem in libro de *Æquivocis*, his verbis : *Annus diversus est; etenim ipsi Ægyptii utuntur anno quandoque menstruo, sæpe bimestri, non raro trimestri, sæpe quadrimestri, nonnunquam solari.* Solin. cap. 5, Ægyptiorum annum quatuor mensium scribit fuisse; et S. August. lib. xv Civit., cap. 42, aliquando quatuor mensium, aliquando mensurum. Sed et Plutarchus in Numa, Ægyptiis mensurum annum, mox quadrimestrem fuisse tradit. Illum tamen plerumque mensis spatio metitos ad cursum lunæ scribit Plin. lib. vii, cap. 48, et Censorio. de Die natal. De anni diversitate apud varias gentes, vid. Alex. Neapolitan., *Dier. Genial.* lib. iii, cap. 24; Camert. ad cap. 5 Solin. Gyrard. de Dieb. ann. et mens.

Quod argumentum perapicue falsum est, etc. Cum Varrone tamen sentire videtur et Plin. d. cap. 48, quem S. August. refert ubi supra; sed jure Varronem refellit Lactantius, et asserit id quod res habet, videlicet annos, quos vixisse ante diluvium homines Scriptura narrat, non menstruos, ut dicebat Varro, sed pares fuisse nostratibus, ut etiam demonstrat S. August. lib. xv Civit., cap. 14. Etenim Scriptura cap. vii Genes. in illo uno anno, quo duravit diluvium, mentionem facit primi, secundi et decimi mensis; et ne quis posset cavillari, menses illos paucioribus diebus constituisse, quam nostros, memoratur ibidem decimus septimus dies mensis secundi, et vigesimus septimus mensis septimi, et vigesimus septimus mensis secundi. Quia etiam si omnes dies, quos memorat Moyses in descriptione diluvii, per unum illum annum computet, reperiet illos ad trecentos et sexaginta. Nec mirum esse debere scribit Josephus Judæus, aut falsum videri, quod traditur de tam longæva priscorum hominum vita, quia Dominus illis ob inventionem scientiarum et artium, præsertim astronomiæ, ampliora vivendi spatia condonavit. Alias causas multas apud expositores super Genesim facile quisque reperiet.

CAPUT XIV.

In centum et viginti annis metam collocavit. Verba Domini, quæ refert Moyses initio sexti Genes. : *Eruntque dies illius centum et viginti annorum*, perperam intellecta causam præbuerunt erroris, Philoni in lib. de Gigant., Josepho Judæ. 1 Antiq., c. 5, Arnob. ii, cont. Gent., Lactantio, Diodoro Tharsen., Episc., Rupert. in iv super Genes. c. 15, Tostat. super cap. vi Genes. cap. 11, putantibus a Deo post diluvium metam vitæ humanæ in centum et viginti annis collocatam; cum tamen verba illa exponenda sint ita, ut dicamus, eruntque dies illius, id est, hominis, non ad vivendum, sed ad poenitendum, centum et viginti annorum. Hæc dixit Dominus ante annos viginti, quam fieri arca cœpisset, ut scribit S. Hieronymus, quæ facta legitur centum annorum spatio; vel secun-

dum Strab. ab eo anno dixit, quo cœpit arca fieri : sed quia homines in pravitate manserunt, ante præfixum tempus, nempe centesimo anno deleti sunt. Pœnitet, inquit Dominus, me fecisse hominem : id est, efficiam quod homo solet iratus et operis sui pœnitens; demolitur enim quod fecerat : sic ego hominem delebo, quem feceram; non tamen permanebit spiritus meus, id est, indignatio mea in homine in æternum, sicut adversus diabolum, quia caro est, id est fragilis : sed eum hic puniam, et aquis obruam; quin etiam antequam puniam, dabo ei tempus pœnitentis, eruntque dies illius ad pœnitendum centum et viginti annorum. Ergo verba Domini non severitatis sunt, sed clementiæ, atque miserationis; et ita interpretantur ea Chrys. Homil. 22 super Genes., S. Hieron. in quæst. Hebraic., S. Aug. lib. xv Civ., c. 24, Strab. et Hug. de S. Vict. in annot. in Genes., et denique Mag. hist. Scholast. in lib. Gen. cap. 51, concordatque hæc expositio cum textu hebræo, qui habet, *Non judicabit spiritus meus homines istos in æternum, quia carnes sunt*; id est, ut Rabbi Salomon interpretatur, non disceptabit, non iudicio contendet spiritus meus, etc. Sane vero quamplurimos centum et viginti annos excessisse novimus, non solum ex Sacris Litteris, cap. xi, xxiii, xxv, xlvi Genes. et alibi sæpe : sed etiam ex profanis auctoribus, Plinio lib. vii, cap. 48 et 49, Athenæo libro x, cap. 41.

Eaque terra de nomine ejus Chanaan dicta est. Ergo potius ab ipsomet Chanaan filio Cham, quam a Cham, ut ait Lactantius, dictam oportuit, ut etiam ipsi Chanaanæ a Chanaan dicti sunt c. x Genes.

Nec ullis in ea regione nubibus subtextitur cœlum. In Bonon. utrisque codicib. P. et aliquibus Vaticanis non habetur particula *enim*, nec ea clausula parenthesis includitur, quasi hic non prioris dicti ratio reddatur, cur ea gens sub dio degeret, sed alia causa afferatur, cur assidue sidera contemplari potuerit. Ego ita scripsi, ut est in omnibus impressis. Dubitationem habet quod hic ait Lactantius, in Ægypto nubes non fieri; nam Plin. lib. ii, cap. 50, nubes ibi fieri scribit, quamvis raras et tenues; et Democritus, referent Plutarcho in Placitis lib. iv, cap. 1, ob id Nili incrementum fieri tradebat, quod nive in partibus ad septentriones sitis sub solstitium æstivum resoluta atque diffusa, densentur ex vaporibus nubes, quæ compulsæ versus meridiem et ad Ægyptum ab Etesis ventis, in magnos ac vehementes dissolvantur imbres, quibus cum paludes, tum Nilus impleantur. Diodorus quoque lib. i, cap. 2, pluvias ibi, sed raras fieri testatur. Consentit Lactantio Mela lib. i : *Ægyptus, inquit, experts imbrium, mire tamen fertilis, etc.* Verum ex Philone scriptores conciliare possumus, qui lib. i de Vita Mosis, parvas ibi rarasque pluvias fieri scribit, in locis quidem maritimis, ut supra Memphis, nullas omnino; ubi et cur hyems Ægypto sit supervacanea pulcherrime disserit.

Portentificas animalium figuras. De quibus Cicero et in de Natura deor., Philo in lib. de Decalog.

CAPUT XV.

Cum ergo numerus hominum cœpisset increscere, etc., misit Angelos ad tutelam cultumque generis humani. In eo falsus est, quod ait, non ante ad custodiam datos angelos, quam hominum numerus cœpisset increscere; nam a primis usque parentibus unaqueque anima ab initio suæ creationis angelum habet ad sui custodiam deputatum; nec eo primi ipsi parentes, nec ulli omnino homines caruerunt : Orig. in lib. Numer., Hieronym. in Matth. xviii : *Angeli eorum, etc.* S. Bernard. Serm. de Angel. et in Psal. viii : *Quid est homo, quod memor es ejus, etc.* Magist. et omnes Theolog. in ii, dist. 41, S. Thom. p. 1, quæst. 113, art. 4.

Quibus quia liberum arbitrium erat datum. Peccatum reliquorum malorum angelorum contigisse scribit, cum jam hominum multitudo cœpisset increscere, hoc est post Luciferi peccatum longo temporis

intervallo; illudque peccatum fuisse luxuriæ atque libidinis, quia se mulieribus miscuerint. Dicimus nos, parvulam moram intercessisse inter Luciferi supremi Angeli creationem, et ejus lapsum. S. Augustinus super Gen. lib. xii, cap. 23 : *Factus, inquit, continuo se a luce veritatis avertit, superbia tumidus, etc.* Isidor. lib. i de Summ. bon. cap. 10 : *Mox ut factus est, in superbiam erupit, et de cœlo præcipitatus est.* Illud certissimum est, jam culpæ et damnationis reum factum, ubi ad tentandam primam mulierem accessit, ut contra opinionem Germani diserte disserebat Serenus Abbas apud Cassian. collat. viii, c. 10. Dicimus secundo malos angelos vel simul, et unico temporis instanti cum Luciferi peccavisse, ut scribit Alens. 2 part., quæst. 110, memb. 5. S. Thomas p. p. quæst. 63, art. 8, vel mora aliqua fortasse interjecta, ut S. Bonaven. in ii, distinct. 5, art. 2, quæst. 2, Scot. ead. distinct. quæst. 2, sed ea quidem imperceptibili et pene nulla, ut ex eisdem colligitur. Peccatum quoque malorum angelorum idem fuisse quod Luciferi, nempe superbia peccatum, de quo dixi ad cap. 9, quod illis Lucifer persuasit, ex eisdem sanctis Patribus et doctoribus constat, locis citatis. Statim autem atque peccaverunt, damnati sunt, et cum Lucifero e cœlo deturbati; Apocal. xii, S. Isidor. ubi supra, Damascen. de Fid. Orthod. lib. ii, cap. 4. Diabolum quidem, id est, Luciferum illico in infernum detrusum quidam doctores arbitrantur; alii vero in hunc aerem caliginosum : sed cum in tentatione a Christo victus fuisset, in infernum dejectum. Ita Mag. in ii, distinct. 6, qui tamen, an nunc is sit in inferno dubitat. Lactantius inf. lib. iii, c. 29, cum in hoc mundo manere permissum censet, ut homines malitia sua exerceat ad virtutem. De cæteris dæmonibus, alios quidem in hunc aerem caliginosum dejectos, alios autem, qui gravius peccaverunt, in infernum detrusos scribit S. Thom. d. distinct. 6, art. 4, et p. p. quæst. 64, art. 4. At S. Bonavent. d. distinct. art. 2, quæst. 1, affirmat locum cæterorum dæmonum usque ad diem iudicii non esse infernum, sed aerem caliginosum : utrum autem aliqui detrusi sint in infernum, se nescire fatetur; ait tamen aliquos illuc descendere ad torquendas animas. Sed ubique sint, sua semper secum deferunt tormenta flammarum, ut ait Glos. ordinar. super illud Jacob. iii : *inflammata a gehenna, etc.* quam refert et probat S. Thom. d. distinct. 6, art. 4. Illud quoque ex Sacris Litteris constat, angelos malos continuo post peccatum et damnationis sententiam, obstinatos mansisse in malo, in suaque damnatione et obstinatione ac pœna æternum mansuros; Alens. ii, p. quæst. 118, memb. 1, art. 1 et 4, S. Thom. p. p. quæst. 64, art. 2. DD. cum Magistro in 2 sentent., distinct. 7, ubi præsertim S. Bonavent. art. 1, Scot. quæst. unic. Durand. quæst. 2, Gabriel. quæst. 1, quod quidem de fide est, et definitum in cap. Firmiter, de Summ. Trinit. et fid. Catholicæ. Ex quibus multi Lactantii errores notari et caveri possunt; et primus quidem, quo hic scribit, Deum Angelis tunc præcepisse, ne contagione terræ maculati, substantiæ celestis amitterent dignitatem; jamdudum enim peccato polluti fuerant, et maculati, et in ea quidem macula et obstinatione confirmati, ut diximus.

Ad vitia pellexit. Fabulæ, Jam dictum est, multo antea, scilicet ante primorum parentum lapsum, a Lucifero ad peccatum illectos, quo statim damnati fuerunt.

Et mulierum congressibus inquinavit. Quodnam fuerit malorum angelorum peccatum, et quo tempore perpetratum, enarratum est supra. Cæterum quod angeli tempore Noe mulieres inierint, non solum Lactantius, sed etiam alii quamplurimi Patres senserunt, ex illo non recte intellecto Genes. cap. vi : *Ingressi sunt filii Dei ad filias hominum, illaque genuerunt, etc.* Josephus Judæ., i lib. Antiq., cap. 5, Tertullian. in lib. de Veland. Virginit., Justin. martyr

D

utraque Apolog. Clemens Alex. lib. in et v Stromat. Cyprian. de Discip. et habit. virg. Method. Serm. de Resurrect. Euseb. lib. v Præparat. Ita vero sentiendi causam dedit septuaginta Interpretum editio Græca vetus, quam isti secuti sunt post Philonem, quæ legendum præbebat, *οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ*, et Latina Italica (referente id Ambrosio, Augustino et Procopio), angeli Dei pro eo quod postea secundum textum Hebræum lectum est in Græco, *οἱ υἱοὶ τοῦ Θεοῦ*, et in Latina editione, filii Dei, quam utramque agnoverunt suo tempore Augustinus et Procopius. Idcirco pro angelis, seu pro filiis Dei, intelligendi sunt filii Seth, qui religiosi et Dei cultores erant; et pro filiabus hominum, intelligendæ sunt filia de stirpe Chaim: et ita explicat locum illum gloss. interlinear. Theodoret. quæst. 47 in Genes. Cyril. lib. ix cont. Julian. et in lib. ii Allegor. in Pintatheric. Serm. 1. August. lib. xv Civit., cap. 25. Hieron. in tradition. Hebraic. super Genes. lib. iv, cap. 12. Suidas in verbo *μαρτυρία*, et in verbo, *Seth*, Beda, Aymo, Rabanus in Genes. Rupertus item in Genes. lib. iv, cap. 12. Mag. historia Scholast. Genes. cap. 51. S. Thom. i part., quæst. 51, artic. 3, in resp. ad. 6. Quin etiam Philastrius lib. de Hæresib. cap. 108, positionem, qua dicitur, angelos cum mulieribus ante diluvium sese miscuisse, recenset inter hæreses. Reprobant item eam S. Joannes Chrysost., homil. 22, in Genes.; et discipulus ejus Cassian., lib. xii Collat. cap. 8. Denique S. Ambros. epist. 84, ad Demetriad. ait causam damnationis Luciferi et aliorum malorum angelorum non libidinem, sed superbiam exitisse, illumque una cum ipsis suis sectatoribus ante hominis lapsum e cælo per superbiam excidisse.

Tum in cælum ob peccata, quibus se immerserant, non recepti, ceciderunt in terram. Hæ fabulæ ex superioribus manant. De loco autem malorum angelorum post lapsum, sententias retuli paulo supra.

Qui autem sunt ex his procreati, etc. Fabulæ.

Ita duo genera dæmonum facta sunt; unum cæleste, alterum terrenum, etc. Modo hæc a superioribus præscindantur, verum sensum nancisci possunt, ut dicamus, cæleste quidem genus dæmonum esse, quod in aere caliginoso versetur, nam cælum pro aere non solum in profanis, sed etiam in sacris Litteris frequenter accipitur; terrenum autem genus esse, quod in ima telluris viscera et in infernum dejectum, ex S. Thomæ sententia diximus. Sed æreum illud genus per universa elementa vagatur, ita ut ventis validis, et fœdis tempestatibus agat aërem, indeque non modo grandines ac fulmina jaculetur, sed etiam, ut est in prodigiis, lanam, lapides, ceram, ferrum, carnem nonnunquam deplat: marinos autem fluctus mergendis navigantibus intentum concitat, et circa puteos, lacus, fontes, flumina ad perniciem hominum versatur, ut scribit Tertullian. in lib. de Baptism. Terram autem vel insolitis quassat motibus, vel aliter damno afficit atque perturbat. Unde sex dæmonum genera universum esse tradebat Orpheus in Poemat. ad Musæ., et Marcus ille apud Psell. in lib. de Dæmonib. et Porphy. in lib. resp. ex orac. Apollin. D Eos scriptores videat qui volet.

δαίμονιαρχον. Sicut Pharisei *δαίμονίων ἄρχοντα*, Matth. xii.

δαίμονια. Ita dictionem hanc restitui, quæ corrupte legitur in omnibus, *δαίμονια*; in aliquo enim differre debet etymologatum ab etymo: volunt autem *δαίμον*, quæ dicitio per *αι* scribitur, dici quasi *δαῖμον*, ἀπό τοῦ δαῖμονα, quod est *intelligere*, scire, Plato in Cratyl.; Martian. Capell. lib. ii; Macrobi. i Saturn. cap. 25.

Sciunt illi quidem futura multa, sed non omnia. Quænam futura? Respondet Origen. lib. iv Princ. cap. 2; S. August. in lib. de Divination. Dæmon., et lib. ii super Genes. cap. 17, et lib. ix Civit. cap. 22; Gregorius Magn. lib. xxviii Moral., cap. 6; Isidor. de Summ. bono; Damasc. lib. ii de Fid. Orthodox.; Magist. in 2 Senten., distinct. 7; et ibi S. Bonaventura artic. 3, quæst. 3; Durand. quæst. 3; item S. Thom. i. part.

PATROL. VI.

A quæst. 57, artic. 3, et 2-2, quæst. 95 et quæst. 192, et cont. Gent. lib. iii, cap. 154.

Responsa in ambiguos exitus temperare. Vid. Cicer. ii de Divin.; Tertullian. Apologetic. c. 22; Lactantium rursus inf. lib. iv, cap. 13; Euseb. de Præpar. Evang. lib. iv, cap. 1, et lib. v, cap. 10, ubi late de falsitate oraculorum; S. August. de Civit. lib. iii, cap. 17, et lib. xix, cap. 25.

Et solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur. Opportune quærent theologo, numquid dæmones aliquod solatium et gaudium acquirant ex hominum peccatis et damnatione; nam id ait quoque Minucius in Octavio, et S. Leo serm. 2 de nativ. Dom., sub initium. Respondet Alens. in ii parte, quæst. 100, memb. 5, art. 4, solatium esse illis quoddam, non verum, sed apparens, atque omni amaritudine respersum, quia gaudium illud non est ex apprehensione simpliciter convenientis, sed illius quod sibi conveniens videtur. Scribit etiam S. Augustinus lib. de Genes. contr. Manich. c. 17, dæmones habere potestatem in eos, qui Dei præcepta contemnunt, et de tam infelici potestate lætari. Iis vero lætitia illa in pœnam cedit: ideo et a S. Thoma in libris Sentent. quem refert et explicat Dominicus Bannes super i part., quæst. 64, artic. 3, dub. 2, vocatur illud gaudium fallax, et quasi phantasticum, eo quia illud continuo sequitur novus cruciatus, et dolor. Alii theologo negant simpliciter et absolute aliquod gaudium aut solatium in dæmonibus reperiri posse, quoniam summus dolor non admittit secum aliquod gaudium, etiam de aliquo obiecto distincto, ut Aristoteles docet septimo Ethic. et experientia demonstrat; et hoc probant ea ratione, quia si dæmones aliquod solatium et gaudium habere possent, non essent positi in statu summæ et extremæ miseræ, quod non est asserendum. Et ad S. Augustin. et Thom. respondent, non ibi accipi gaudium, sive solatium formaliter, sed causaliter, videlicet, dæmones gaudere de victoria, quam assequuntur adversus homines, quia victoria illa implet eorum desiderium, quo ex invidiæ zelo conantur homines deturbare ab adeptione regni cælestis; et illius desiderii complementum appellatur gaudium et lætitia, non formaliter, et revera, sed causaliter duntaxat, quia ex sui natura aptum esset delectationem et gaudium efficere, et reipsa efficeret in dæmonibus, nisi eorum voluntas a summo et extremo, quo conficiuntur, dolore præventa esset. Et hanc declarationem eliciunt ex eod. S. Thom., in commentariis ad Magistrum, ubi inquit, in eodem sensu dici dæmones lætari de malis nostris, quo dici solet, angelos beatos dolere de malis nostris: at vero certum est, beatos angelos non dolere formaliter, quia status eorum id non patitur; ergo neque dæmones lætantur, aut solatium ullum acquirunt formaliter, sed tantum causaliter, ut dictum est.

His quotidie merum profundunt. Tò merum abest a B. T. P. Ego quorumcumque impressorum lectionem retinui; nam illud, *profundunt*, absolute positum novum est, et scimus ethnicos genis merum profundere solitos, et curare genium mero dixit Horat. lib. iii Carm. Ode 17. Ad oram Plantinianorum positum est *his quotidie procumbunt*.

Sunt spiritus tenues, etc. Si proprie locutum auctorem velis, prope abest, ut nobis intelligendum præbeat, se dæmonibus auræ cujusdam tenuis substantiam tribuere, et ita cum eis sentire, qui angelis tenuissimum corpus attribuant. Quam quidem opinionem e Platonis fontibus fluxam docentis, Deum solum, et ab eo productam mentem omni penitus corpore carere, recepit Philo in libro de Opif. Mund. Tertullianus in Carn. Christ. Origenes in ii Principior. c. 2 et 8; Method., Athan., Basil. et Joan. Thessalon. episcopus, relati in 2 Nicæn. synod., actio. 4; S. August. viii Civit., cap. 9, et lib. ii, cap. 25 in Enchir. cap. 45 et 59 in lib. de Nat. dæmon.; et refertur in cap. *Sciendum*, 26, quæst. 3, in 7, de Genes. ad litter. c. xvii, et alibi sæpe, Cassian. l. vii, collat. 7,

30

cap. 15, Damasc. ii, Theol. c. 5 et l. iii adversus Iconoclast., atque etiam, ut dixi, Lactantius. Nam *tenue* idem Latinis, quod Græcis λεπτον, quod quidem nihil aliud est, quam *exile*, extensum, solidum tamen, et quod intra terminos capitur; id autem non nisi de corporibus proprie dici potest. Huic opponitur *spissum*; sunt enim relativa; sed nihil eorum, quæ carent quantitate, vel *tenue*, vel *spissum* est; sunt enim affectus peculiare situi partium. Verumtamen hæc sententia de corporibus angelorum jam omnium doctorum suffragiis est explosa, docentium angelos omnes omni penitus corpore carere. Ita docet Dionys. Areop. de Div. nom. cap. 21, Nazianz. in fin. de Theol. et in Orat. de Nativ. Salv.; Chrysost. Homil. 22, in Genes.; Gregor. Magn. iv Moral., cap. 9; Hug. de S. Vict. i de Sacram. p. 5, quæst. 7 et 8; Alens. in ii p., quæst. 20, memb. 3, ad 3; Albert. Magn., S. Thom., Bonav., Major. in ii Sent., distin. 8; rursus S. Thom. pr. pr. quæst. 51, art. 1 et 2, cont. Gent. cap. 88 et seqq. Joannes Duns in ii, distinct. 2, quæst. 6, et distinct. 8, quæst. 1; Thom. de Argentin. in ii, distinct. 3, quæst. 1; Marsil. quæst. 2. Extat denique concilium Lateranen. sub Innocentio III, relatum in cap. Firmiter, de Summ. Trinit. et fid. cathol. quod expresse Angelicam creaturam spiritalem, mundanam vero corpoream vocat. Quamobrem hoc etiam secundum naturalem rationem probabilius esse, oppositum vero si non errorem in fide manifestum, at certe temeritatem continere hoc quidem tempore doctores omnes affirmant.

Operati. Si legas *operati*, ut in multis editionibus habetur, illud, *occulte*, supervacaneum videtur. Ego vero secutus sum lectionem B. et T. positam ad oram Plantin.

Valetudinem vitiant. Cavendum tamen ab hæresi Gnosticorum, qui morbos affirmabant esse dæmonia, eosque non præsidii naturalibus, sed incantationibus curandos. Contra scripsit Plotin. lib. ix, 2, Ennead., cap. 14. Cavendum rursus ab errore Medicor. Petri Apon. et Pomponarii, qui affectus omnes obsessorum a dæmonibus humori melancholico attribuunt, nec adjurationibus, sed naturalibus auxiliis curandos esse contendunt. Vid. Tertull. cap. 22 Apologet. Minuc. in Octav., Psell. de Dæmon., Fernel. lib. ii de Abdit. rer. caus. Levin., Lemn. de Occult. nat., lib. ii, cap. 1.

CAPUT XVI.

Cujus nomine adjurati, de corporibus excedunt. Observa antiquissimum Exorcismorum usum in Dei Ecclesia, et potestatem fidelium in dæmonas. Ita lib. iv, cap. 27. Adde Ignatium ad Antioch. epistola 12, Justin. de Verit. Christ. Deleg. et in Orat. ad Gent.; Tertullian. de Corona milit., cap. 11, de Idololat., cap. 11, in fin. et ad Scap., cap. 1, et in Apologet., cap. 25; Cyprian. ad Demetrian. et ad Donat. epistola 2, et de Vanit. Idolor.; Minuc. in Octav., Epiph. Hæres. 30, Prudent. in Apotheos. contra Judæ. Sed et in Synagoga Exorcistas fuisse colligitur ex Actis Apost., cap. xix, et testatur Josephus, qui mira quædam refert, Judæ. Antiquit. lib. viii, cap. 2, et Epiph. Hæres. 30.

Et quod plerumque coram cultoribus faciunt. Hunc locum, qui mihi valde corruptus videtur, ita ex Cypriano et Minucio, a quibus hæc fere omnia desumpsit Firmianus, restituendum arbitror: *Quod etiam plerumque coram cultoribus suis faciunt; non utique in opprobrium religionis et honoris sui: sed quia nec Deo per quem adjurantur, nec justis, quorum voce torquentur, mentiri possunt.* Cyprian. de Idol. Vanit.: *Videas illos unde veniant et quando discedant, ipsis etiam, qui se colunt, audientibus confiteri.* Minuc.: *Quod sunt, eloquentur; nec utique in turpitudinem sui, nonnullis præsertim vestrum assistentibus, mentiuntur.*

Mia (inquit) φυλαχή εὐσέβεια, etc. Hæc ad verbum non reperio, sed similia, cap. 10, Asclep. *Justo, inquit, homini in Dei religione et in summa pietate præsidium*

est; Deus enim tales ab omnibus tutatur malis, etc.

CAPUT XVII.

Astrologia. Jpudiciaria videlicet, quæ per siderum aspectus vaticinari futura contendit. Vid. Tertull. Apolog. c. 35 et lib. de Idololat. Damnat has omnes artes, de quibus hæc sermo, etiam Cicero i de Nat. deor.; casque demolitur egregio volumine Joan. Francisc. Picus, cui tit. De rerum Prænotione.

Ἐπὶ πλάνα πάντα, etc. Inter carmina Sibyllina non extant.

Induerunt. Retinui lectionem Vaticanorum et omnium impressorum; nec placuit lectio B. *induxerunt.* In ea locutione secutus est Lactantius optimos auctores. Cicero ii de Finibus: *Ex ejus spoliis sibi, et torquem, et cognomen induit.* Livius, *nihil cura mea et fides nomen induit patroni plebis.* Personæ quoque indui proprie dicuntur.

Sic enim mundum regi a Deo dicimus, ut a rectore provinciam. Bellissima comparatio. Aristoteles in libell. de mund. *illum se habere in mundo dicit, tanquam imperatorem in exercitu.*

Non quo ullum honorem desiderent, etc. Quin imo honorem affectant, ut supra l. i, c. 7, et hoc libro c. 15. S. August. l. ix de Civ., c. 20, et idem omnes theologi affirmant. Nam, ut ait S. Thom. pr. pr. quæst. 64, art. 2, ad 3, spiritus mali in eodem peccato permanent, quo primo peccaverunt, quantum ad appetitum, licet non quantum ad hoc, quod obtinere se posse putent: at peccatum illud fuit peccatum superbiæ; unde et Christum Dominum tentans diabolus ausus est dicere: *Hæc omnia tibi dabo, si cadens adoraveris me.* Matth. iv.

Inde est, quod ab augure lapis novacula incisus est, etc. Hic finis est disputationis, quam exorsus fuit cap. 9 de diabolo, ejusque consortibus angelis; videlicet de creatione illorum, de peccato, damnatione, ejectione, primorum parentum deceptione, denique de illorum natura, odio adversus homines, ut rationem ostenderet admirandorum quorundam operum, et præstigiolorum ab iis effectorum aliquando et cap. 8 hujus libri recensitorum, quorum hoc loco epilogum facit.

Et victorias. Exemplum afferri potest de Sylvani voce ex Arsia sylvia missa, ut apud Livium initio secundi primæ Decad. Valer. l. i, c. 8, Plut. in Poplicola.

Quod formosum puerum in templo Jovis ad exuvias tendas collocarat. Apud Valer. Max. a quo desumpsit Lactantius, hæc ita scribitur historia lib. 1, cap. 2: *Creditum est, Varronem consulem apud Cannas cum Carthaginiensibus tam infeliciter dimicasse ob iram Junonis, quod cum ludos Circenses Ædilis faceret, in Jovis optimi maximi templo eximia facie puerum Histrionem ad excubias tendas possuisset.* Insigniter locus iste corruptus legitur in codicibus tam Valerianis, quam Lactantianis, nec a Pighio, qui Valerium emendatum edidit, nec ab alio quoquam animadversus. In pompa Ludorum Circensium exuvias quoque deorum e templis ad Circum ductas in tensis, notum est ex Sisinnio Capitone apud Festum in Tensa, his verbis: *Sisinnius Capito* (nam ita ibi legendum, non *Sinnius*, ex Lactantio, inf. lib. vi, c. 20) *tensam ait vocari vehiculum, quo exuvias deorum ludicris circensibus in Circum ad pulvinar vehuntur; fuit et ex ebore, ut apud Titinium in Barbato, et ex argento.* Tertul. in lib. de Spectacul., cap. 27: *Sed Circensium, inquit, paulo pompator suggestus, quibus proprie hoc nomen pompa, præcedit, quorum est in semetipsa probans de simulacrorum serie, de imaginum agnitione, de curribus, de tensis, de armamaxis, de sedibus, de coronis, de exuviis, etc.* Asconius Pædian.: *Tensæ autem sunt sacra vehicula, pompa ordinum, et hostiarum, et officiorum, sic dictæ, quod ante eas lora (al. lintea) tenduntur, quæ gaudent manu tenere, et tangere qui eas deducant.* Alii ἀπὸ τοῦ θεῖου, hoc est, a re divina sic dictas malunt; et tunc *thensæ*, per *th*, scribitur. Hisce tensis, atque deorum exuviis, dum gestarentur in pompa, præfectos pueros custodes

o ex Cicerone in Oration. de Arusp. respons. A
 quit : *An si Ludius constitit, aut tibicen repente
 it, aut puer ille patrinus et matrinus si terram
 mit aut si lensam, aut lorum omisit, aut si A-
 erbo, aut si nutu aberravit, ludi sunt non rite*
 Quem locum pene ad verbum retulit Arnob.
 ad fin. iv. Primum igitur in Valerio ita locus
 tinguendus est, atque scribendus, ut virgula
 r post *saceret*; deinde quod sequitur, conti-
 totum absque ullo puncto legatur ita : *Quod
 ados Circenses Aedilis faceret, in Jovis optimi
 i templo eximia facie puerum Histrionem, etc.*
 illa, in *Jovis optimi maximi templo*, tribuantur
 lori commati, ut detur intelligi, Aedilem po-
 eximia facie puerum in templo Jovis, ut est
 Lactantium; non autem ducatur virgula, seu
 reclus post *templo*, ut mendose in omnibus
 i codicibus, quia sic illa, in *Jovis optimi maximi*
 i, cum priori commate junguntur, et significa-
dilem ludos Circenses fecisse in templo Jovis.
 liquido falsum est. Non enim in *templis* ii B
 ebant : sed vel in *Circo*, ut ex etymo eorum
 im, ex Sisinnio Capitone ubi supra, Dionys. in
 Antiquit. Cassiodoro epistola ad Faustum, Vo-
 ano Commentarior., lib. xxix, cap. de Celebrit.
 um; vel in foro, ut tradit Volaterranus ibidem :
 im fuisse Valerii sensum, ex Lactantio intelli-
 Deinde pro *excubias*, utrobique legendum *exu-*
 ex locis supra citatis; et ita hic in Lactantio le-
 omnes optimi mss. B. T. P. 42 Vatic. et editio-
 ulte, Veneta, Tridin. et Florent. Juntar., licet
 odices Valerii in Vaticano, et omnes quotquot
 ssos vidimus, item Aldina editio Lactantii pror-
 tbeant, *excubias*, unde procul dubio ex Lactan-
 lerius est corrigendus. Equis enim unquam
 rum dixit, *tenere excubias*, pro *agere*, vel *habere*
 as? Conjectio mendum irrepsisse, quia vetusti-
 as, pro *excubias*, habent *exubias*, vel *exsubias*;
 ut enim antiquitus, pro littera *v*, plerumque
 in *b* substituere : sic *connibere*, et *coacervare*,
 similia efferebant, pro *convivere*, *coacervare*, ut C
 i lib. iii, cap. 4, et lib. v, cap. 1. Addebant quo-
 post *x* : nam *expecto*, *exsul*, *exsequor* enuntia-
 ut vero simillimum videatur, quia ejus dictio-
 a ut dixi scriptæ, significationem haud fuerint
 ni *c* litteram, vel addidisse, vel substituisse
 is seu typographos, et ita ut corrupte legitur,
 isse, vel excudisse.

is *Junonis iniquæ*. Respexit ad illa Virgil. viii
 dos :

Ut duros mille labores
 Rege sub Euristheo fatis Junonis iniquæ
 Pertulerit, etc.

n *Annibal duos exercitus populi Romani, et astu,
 ute confecit*. Historia est apud Livium lib. ii, 3
 l. Plutarch. in Annibale.

CAPUT XVIII.

mala cum bonis pugnent, etc. Idem habet lib. v,
 lib. vi, c. 45 et 22, et lib. vii, cap. 4, in fin.; D
 Thom. in iii cont. Gent., cap. 74, in v, ratione,
 gregie toto illo capite edidit, cur Deus mala

fieri permittat, neque divina providentia omnino au-
 ferat malum a rebus; ea quoque de re insignem li-
 brum composuit Seneca, cui titulus de Divina Pro-
 videntia. Vide præterea Dionys. Arcop. cap. 3 de
 Div. nom., Basil. in Homil. quod Deus non est auctor
 mali, Augustin. in Enchirid. cap. 44 et 96.

*Quæ persuasio veritatem atque religionem funditus
 tollit*. Affectus aliquos, et præsertim iram, in Deo vere
 et proprie reperiri putavit Lactantius; idemque aliis
 suadere conatus est, non solum hoc loco, sed integro
 libro, cui titulum fecit de Ira Dei, ubi præsertim cap.
 46 et 47, id asserit expressis verbis. Cujus positionis
 atque opinionis falsitatem discere potuit saltem a sui
 ipsius præceptore Arnobio sæpe illam Gentibus ex-
 probrante lib. i, in princ., et lib. vii, pluribus locis.
 Tertullianum quoque eodem errore implicitum novi-
 mus ex lib. de Testimon. Anim. cap. 2, lib. de Anim.
 cap. 26, et aliis locis, contra quem Catholica veritas
 statuitur a S. Thoma in pr. contra Gent. cap. 89,
 videlicet, iram nec ratione generis, et sicut passio
 est, nec ratione propriæ speciei Deo convenire. Si
 quando vero in sacris Litteris ira Deo tribuitur, me-
 taphorice accipitur; cum enim punitionem atque vin-
 dictam in malos exerceat Deus, quod in hominibus
 iræ effectus esse solet, ideo Deum irasci dicimus. Sed
 cum ipse omnino simplex sit atque immutabilis, de
 eo quidem ira, misericordia, pœnitentia et cætera
 ejusmodi propriæ, et secundum passionis affectum dici
 non possunt, sed duntaxat secundum similitudinem
 effectus, ut idem S. Thomas docet p. p. quæst. 21,
 art. 5.

CAPUT XIX.

*Quod veritatem furo et imitatione mentitur. Sed nec
 Bonon. lectio displicet, quod veritatem facie, etc.,
 frequenter enim facies pro similitudine accipitur.
 Virgil. iv Georg. :*

Curvata in montis faciem circumstelit unda.

Sallust. ii Hist. : *Sardinia in Africo mari facie vestigiū
 humani.*

Sed minus religionis, etc. Ita lego cum Petro Fa-
 brio ii Semestr. cap. 46, sicut inveni in lib. Florenti-
 nianæ editionis, et aliquot aliis. Nam quia dixerat, re-
 ligioni ethnicorum simulationem esse, atque ideo fal-
 sitatem, propterea dicit, non illi veritatem inesse,
 sed *minus*, id est, imitationem duntaxat quamdam
 religionis, et veritatis; mimi enim prorsus est imitari
 ac simulare. Senec. Epistolar. lib. v, epist. 26, *Modo
 dicebam : Itaque componor ad illum diem, quo remotis
 strophis ac fucis de me pronuntiaturus sum, utrum lo-
 quar fortia, an sentiam, numquid simulatio fuerit, et
 minus, quicquid contra fortunam jactavi verborum con-
 tumacium. At. Sed minus religionis.*

Cujus origo de cælo est. Sic sup. c. 2, in fin. : *Ter-
 rena, qui oriuntur e cælo*. Quod videlicet a Deo, qui
 singulari quodam modo in cælo dicitur esse, produ-
 cantur humanæ animæ, ideo eas e cælo originem tra-
 here dicit; hoc enim sensu recte dicimus, humanas
 animas e cælo originem ducere, sive cœlestes aut di-
 vinas esse, non quia in cælo productæ fuerint ante
 corpora : nam nec ab ipso Lactantio id recipi, dictum
 est supra, ad cap. 44 hujus libri.

LIBER TERTIUS.

CAPUT III.

in causas naturalium rerum disquirere, etc. Ita
 stes apud Xenophontem, lib. i de Memorab.
 in principio; et idem argumentum tractat Ci-
 iv Academic. quæst.

Utrumne tantus, quantus videtur, etc. Aristot. i
 or. Summa i, cap. 3, ad fin., ait, valde puerile
 putare unumquodque eorum, quæ feruntur in
 parvum esse, quia tale videtur hinc prospici-

entibus; et cap. 2 de Insomniis scribit, in hoc de-
 cepti sensum, quod Sol pedalis videtur. Lege Platon.
 in Epinomid., Lucret. v, Cicer. ii Academic., Cleom.
 lib. ii, Plin. ii cap. 41, Plutarch. lib. ii Placitor.
 cap. 21 et seqq., Laertium in Anaximand., et Epicuri
 epistolam ad Pythoclem apud Laertium in Epicur.,
 Macrob. in Somn. Scip. lib. i c. 20, Basil. Orat. 6,
 in Hexamer. Et in universum de omnibus hisce
 questionibus hic a Lactantio memoratis vid. Joann.
 Franc. Pic. de Vanit. Doct. Gent. lib. i, cap. 12.

Luna globosa. etc. Plutarch. ii Placit.
Et Stellæ utrumque adhæreant cælo.
sententia, referente Plutarch. ii Placit.
Aristot. ii Cæli, hodie ad omnib. philoso-
phicis ac mathe-

An per aerem libero cursu ferantur. Agitur in quæstio
non solum a Stoicis, ut apud Ciceronem de Nat. deor.
lib. ii et aliis philosophis, sed etiam a Patribus: an
stellæ ipsis sint affixæ orbibus adeo, ut eorum tantum
circumlatione convertantur, an vero cælo immoto,
seu, ut dixit Chrysostom., aere constrato, eoque per-
meabili, atque cedente, divino decreto, sive anima
ipsa duce ferantur, et circumagantur. Procop. Com-
ment. in Genes. cap. i: Quidam pronuntiant, lu-
minaria longinquo a cælo intervallo in aere vagari
multum a cælo remota, etc. Elias Cretens. ad Orat.
7 Nazianzeni: Ideoque, inquit, ne astra quidem
universa cælo infixa esse, sed aeri incumbere tra-
dunt, qui ea perinde sustineat, ut volucres, etc. Quid
autem hic per aerem intelligatur, ostendit Junilius in
Hexaemeron. Sed intelligendum est, inquit, quod ideo
dictum sit volare aves secundum firmamentum cæli, quia
hoc nomine et æther indicetur, hoc est superius illud æ-
ris spatium, quod a turbulento hoc, et caliginoso loco,
in quo aves volant, usque ad astra pertingit, quod esse
tranquillum prorsus, ac luce plenum non immerito cre-
ditur. Nam errantia sidera septem, quæ in hoc ætheris
spatio vaga ferri perhibentur, Scriptura in firmamento
cæli esse posita dixit, etc. Et Anselmus Cantuarien-
sis lib. i de Imagin. Mund., cap. 5: Ignis, inquit, æther
quasi purus aer dicitur, et splendore perpetuo latatur.
De hoc angeli corpora sumunt, cum ad homines missi
veniant. In hoc septem stellæ singulis circulis contra
mundum feruntur, et ob vagum cursum planetæ, id est,
erratica dicuntur, etc. Stellæ propriis motibus cieri,
non cælo affixas putavit quoque Philo Judæ. in lib.
de Gigant.; Justin. Martyr lib. cont. Aristot. et quæst.
Orthod. 59 et 93; Origen. v cont. Celsum, et i Prin-
cip. cap. 7; Lactantius inf. cap. 24; Euseb. Emissen.
ad cap. i Genes. relatus in Caten. Lipom. Diodor.
Tharsen. ut in ead. Caten., et Chrysostom. Homil. 6,
in Genes.

Utrum quietum sit an mobile, etc. Hæc est magis
recepta lectio. Sed B. cod. habet, utrum quietum sit et
immobile, cum quo Isidorus totum hunc locum ad
verbum referens concordat lib. ii Origen. c. 24, Se-
neca vii Natur. quæst. c. 2: Illo quoque, inquit, per-
tinebit hoc excusisse, ut sciamus, utrum mundus terra
stante circumeat, an mundo stante terra vertatur, etc.
Cælum quiescere, terram solam moveri credidit Ni-
cetas Syracusius, referente Theophrasto apud Cice-
ron. iv Academic., et Cleantes Samius, tradente
Plut. in lib. de Fac. in Orb. Lun. Plato quoque, se-
cundum nonnullos, licet id paulo obscurius enuntia-
rit. Sed et recentioribus quibusdam idem paradoxi-
tatis comprobatur video, Nicolao de Cusa Cardinali
lib. ii de Doct. Ignor. cap. 12, Cælio Calcagnino,
Copernico. Vid. notat. ad cap. 24, hoc ipso lib.

Quanta sit terræ crassitudo. Plato ad finem Phæ-
don. Cleomedes lib. i, Macrob. i in Somn. Scip. c. 20.
Quibus fundamentis librata. Plat. ubi supra, Ptolem.
iii Almagest. c. 7, Cicero in Academic.

Licet convivere videatur. Hæc lectio reperitur in
plerisque; quidam codices habent conticere; in B.
scriptum est comibere, ea videlicet prolatione, quia
olim b, pro v, efferebant in quibusdam dictionibus:
sic connibentia, pro conniventia, sæpe reperitur in
Cod. Theodosian. et apud Joann. Cassian. in codi-
cibus Vatican. lib. vi, cap. 9, et lib. vii, cap. 8.
Glossarium etiam habet, connibentia καθύμια. Id mo-
nuit Petrus Ciaccionius in Annotation. ad eundem
Cassian.

CAPUT IV.

Spartii illi poetarum. Haud crediderim, ut Janus
Guilielmus in quæstionibus ad Plaut. Menæchm. c. 4,
Lactantium scripsisse Spartiatæ, ut fere in omni-

abus impressis habetur; id plane imperitii humani
fuisse: sed Græce Σπάρτοι, id est sati, vel satiani,
ut Græcum id nomen vertit etiam Plin. lib. xii, cap.
1, in fin., sive potius scripsisse Lactantium latine
litteris Spartæ, et in æ diphthongum versis, tanquam
unum ex his nominibus, quæ a latinis latine, gram-
tamen inflexione, solebant efferrī; ut acta, et
littus. Virg. v:

At procul in sola secretæ Troades acta
Amisum Anchisen flebant, etc.

Cic. 7 Verrin.: Uxorem ejus parum poterat enim
soluta ac libero tot in acta dies secum habere. hoc
probata, πρόβατα, oves: Plin. lib. vii, c. 2: Quæ
laudatione intereant probata, crescant arboræ, etc.
Ejus dictionis significationem scribere non per-
cipientes, illico mendum suspicati, obviam alteras
huic similem arripuerunt, et pro Spartæ, substituerunt
Spartiatæ, mendum illi huic loco, et quidem insigne
invexerunt: quod in omnes fere codices tam nos-
quam impressos irrepsit; nam editio ab Jano Parrasio
castigata, et Florentina Juntarum veram lectio-
nem exhibent. Nota fabula Euripidis, Ovidii, ali-
orum, cujus et auctor rursus meminuit lib. vi, cap. 16,
de Dentibus draconis satis a Cadmo, et quibus armati
homines exorti Σπάρτοι græce, id est, sati sunt ap-
pellati. Censorin. de Die natal. cap. 5: Nunc tibi,
inquit, eo licentiæ poetice processit libido, ut ris
mitu ferenda confingat; post hominum memoriam præ-
generatis jam gentibus, et urbibus conditis, homines
terra diversis modis editos, ut in Attica fertur regio
Erichthonius ex Vulcani semine homo exortus, et in
Colchide, vel Beotia, consitis anguis dentibus armati
Spartæ (ita enim, vel Σπάρτοι etiam ibi legendum, non
ut corrupte in impressis, armati partus, rectissime
monuit idem Guilielm. lib. iii Verisimilium cap. 5) a
quibus mutuo inter se necatis pauci superasse tradun-
tur, qui in conditu Thebarum Cadmo fuerunt adjun-
cto, etc. Apollodorus sub initium tertii Biblioth. ubi
de Cadmo: Quare, inquit, indignatus Cadmus Dra-
conem interemit, ac Minervæ consilio ejus dentes terit,
quibus satis, armati e terra viri exorti sunt, quibus
Spartis nomen inditum fuit. Hi postea mutuis sese vel
neribus, alteri quidem vel invitii pugnam congressi, al-
teri vero, quod alter alterum nequaquam cognoscere,
occiderunt, etc. De his Gell. lib. xvii, cap. 5. M. Var-
ronem meminisse refert eum Homeri versum, qui
sub initium ii Iliad. legitur, enarrantem, καὶ ἐν
δοῦρα σίστηε, etc. Meminit et Euripides cum illi-
tum Phœnissis, et Eustath. super illud secundi Iliad.
φάρυγε, Σπάρταντε, et Stephanus de Urbib. in Spart.
Arcesilas Academicæ conditor. Novæ scilicet: nam
vetus fuit illa Platonica, Laert. in Arcesil., Cic. in li-
p. 1, quæst. Academicar. et 5 de Orator.

CAPUT VI.

Ut enim nihil sciri posse sciendum sit, aliquid sciri
necesse est, etc. Quæstio est apud veteres et recentio-
res, Num ii, qui veritatis omnium comprehensionem
negaverunt, hujus saltem unius propositionis verita-
tem, tanquam Philosophiæ suæ finem sibi reservare
et retinere potuerint, qua dicebant, nullum verum
dari posse, et cui negatio omnium aliarum veritatum
innitebatur. Videlicet datur hæc veritas, quod nul-
lum verum dari potest. Lactantius affirmavit hoc
loco, et multo ante ipsum Socrates, Antipater, Au-
tiochus Philonis auditor, de quibus Cicero in Acade-
micis; deinde Clemens Alexandrinus ultimo Strom.
Aven. Rois. 4 Metaph. tex. 28, Sanctus Thom. p.
p. quæst. 2, art. 1 ad 5, et ibi interpretes ejus Cajetan.
Negaverunt Arcesilas et Carneades apud Ciceronem,
ubi supra, et Metrodorus Chius, Lucr. 4, Joann.
Duns i Sent. distinct. 2, quæst. 2, ad 5, Greg. de
Arimin. ead. dist. quæst. 1 ad 2, qua de re videtur
subtiliter disserentem, et huic Lactantii loco lucem
afferentem Mazzonium civem meum l. i De Com-
paratione Platon. et Aristot. sect. 3, c. 2.

CAPUT VII.

icurus summum bonum in voluptate animi esse. Quæ de sententiis philosophorum de summo hoc loco afferuntur, fere desumpta sunt ex Lucio Ciceronis ad fin., et in de Finib. et de Epicuro quidem nonnulli crediderunt, quamvis maxima Scriptorum ab eo bonum hominis in corporeis statibus constitutum affirmet. Quin etiam idem intus sibi parum constans infra cap. 17, illum tatis corporis assertorem, et cap. 27 voluptat-hominem nominat ex Cic. in Tusc., Senecam in maximum Stoicorum, quorum dogmata venter a corporis voluptatibus abhorrent, Epicuri pessimimum fuisse ex ejus epistolis constat, quas omnes aliquo Epicuri præcepto conclusas vo-ejusque de illo sententiam habet cap. 12 et 13, la beata. Quodnam autem summum bonum, et voluptatem finem esse dicat Epicurus, suam et sententiam enuntiat in epistola ad Menæ-, apud Laetium in Epicur. claris disertisque; cuius sententiæ meminit quoque Cicero in de Finibus. Petr. Victor. Variar. Lect. lib. cap. 14, persimilem eum Socrati fuisse con-; et Laetius testatur plerosque asseruisse continentissimum, adeo ut aqua tantum et cipane contentus fuerit.

lippo et Dinomachus Cyrenaici. Haud plane in- quomodo hi philosophi, qui in summo bono modo honestatem cum voluptate jungebant, a ntio Cyrenaici dicantur, cum hæc positio ab ppi sententia, qui summum bonum in solis cor- voluptatibus statuerebat, discrepet immane um. Sane quidem Cyrenaicorum principem Aristippum, eamque philosophorum sectam ab xisse, testis est Cicero ad fin. Lucull. et in Strab. in fin. 17, Laert. in Aristipp., Suidas -, quin et Lactantius ipse hoc cod. lib. c. 15. *dorus cum privatione doloris. Summum bonum Hieronymus in non dolendo*. Sic omnino legen- et interponendum esse hunc locum, ut olim onius animadvertit, et ratio ipsa, et Cicero, ex rme omnia hæc mutuatus est Lactantius, per- it. Nam si legas, *Diodorus in privatione doloris um bonum posuit: Hieronymus in non dolendo*, go legitur, quæ porro erit differentia inter opi- Diodori, et opinionem Hieronymi? At constat rone, hoc interesse, quod Diodorus non sim- r in non dolendo summum bonum ponebat: im vacuitate doloris etiam honestatem junge- Hieronymus vero id simpliciter, nullo adjecto, i dolendo statuerebat. Cicero in de Finib., paulo in- : *Callipho adjunxit ad honestatem vo- em; Diodorus ad eandem honestatem addidit va- um doloris*. Et paulo inf. : *Callipho ad virtutem idjunxit, nisi voluptatem, Diodorus nisi vacui- doloris; et inf. : Ita tres sunt fines expertes ho- is, unus Aristippi, vel Epicuri, alter Hieronymi, idis tertius; tres in quibus honestas cum aliquo ac- re, Polemonis, Calliphonis, Diodori, etc. Eadem t ad fin. Luculli et in de Officiis.*

CAPUT VIII.

nt Cyrenaici virtutem ipsam ex eo esse laudan- quod sit efficiens voluptatis, etc. Sic Cicero in de Offic. At qui ab Aristippo: *Cyrenaici atque erii philosophi nominati, omne bonum in vo- e posuerunt, virtutemque censuerunt ob id esse idam, quod efficiens esset voluptatis*. Non igitur ibi adversantur, ut et summum bonum in vo- e statuerent, et tamen virtutem laudandam pu- ; nam voluptatem quidem simpliciter et propter plectebantur: virtutem autem non propter se, ropter ipsam voluptatem, id est, non nisi in im quasi ipsis voluptatis causa esset, vel occa-

plane Peripateticorum. Janus Guilielm. in ad Plaut. Menæchm. cap. 4, putat legendum,

A *plano Peripateticorum; ut nova compositione verbi, inconstantiam disserendi, et simul erraticam ambulationem Aristotelicorum Lactantius exagitarit: errone enim planos dici notum est.*

Sed Cynicorum. Hic quoque legendum putat Janus ibidem, *Clinicorum*, et ita in mss. quibusdam codicibus legi testatur; Clinicos philosophos ridicule dixisse Lactantium ægrotos lectis affixos, et de valentium beata vita disputantes ea, quæ præsens ægrotudo dicat, allusisseque ad Clinicos medicos, qui lectos ægrotorum ambiunt.

Per quod necesse est ad aliud perveniri. Ita legendum ex B. T. P. et omnibus mss. optimis, non ut vitiose in excusis, *propter quod*, etc. De medio enim loquitur, *per quod pervenitur*; et supra dixerat, *per laborem, per virtutem*, etc.

CAPUT IX.

Quæ dixerunt. Ita legend. ex duob. B. Sancti Salvator. P. et aliquot Vatic. non, *qui dixerunt*. Is enim Lactantii sensus est, ut dicat nullum eorum, quæ ipsi philosophi dixerunt esse summum bonum, tale quid esse, etc.

CAPUT X.

Neque tam immansueta, neque tam fera, etc. Sic habent omnes excusi, et multi mss. et Cicero ipse, tum in de Legib., unde hæc sententia deprompta est, tum in Tuscul., unde hæc altera consimilis: *Quod nulla, inquit, gens tam fera, nemo omnium tam sit inmanis, cujus mentem non imbuerit deorum opinio*. Uterque tamen cod. S. Salvator. T. P. et nonnulli Vatic. habent, *neque tam mansueta, etc.*, quæ lectio magis placuit *Thomasio*. Ego ab ipsius Ciceronis lectione discedere nolui.

CAPUT XI.

Nullum omnino philosophorum extitisse, qui sedem, ac domicilium summi boni reperiret. De summo bono opiniones veterum refellit, de quibus Aristot. in Ethic. cap. 6, Boeth. de Consolat. Philosoph. lib. II, S. Thom. in cont. Gent. cap. 27 et seqq. et in 1, 2, tota quæst. 2.

Et optantur, etc. Non addenda negatio, ut in B. qui habet, *et non optantur, etc.* Nam quod negat, divitias summum bonum esse, hoc probat argumento, quia non explent animum, imo magis ac magis expetuntur etiam ab iis, qui eas possident. Senec. epist. 120, quoties aliquid: *Neminem, inquit, pecunia divitem fecit, imo contra nulli non majorem sui cupiditatem incussit. Quæris quæ sit hujus rei causa? Plus incipit habere posse, qui plus habet.*

CAPUT XII.

Menæceus. Vid. Tull. in Tuscul., Statium in Thebaid., Plutarch. in Pelopid., Juven. Satyr. 14, Pausan. in Beoticis.

Codrus. Val. Max. lib. v, cap. de Pietate erga patriam, Cicero in Tuscul.

Curtius. Val. Max. ubi sup., Liv. lib. VII, 1 Decad. Suid. in Αἰθεργιδω.

Et Mures duo nunquam mortem, etc. Lect. 41, Vatic. expressi. Puto quod quis, *Mures*, non satis nota vox erat, quasi mendum fuerit rejecta, unde sit scriptum, *et Decii duo nunquam, etc.*, sicut in 4 Vatican. et Pen. vel τὸ *Decii*, quod ad oram, quasi glossema illorum verborum *et Mures duo*, positum erat, demum in textum irrepsisse, et ita factum, *et Mures duo Decii nunquam, etc.*, sicut habent editi multi. B. autem et T. habent: *Mutius et duo Decii nunquam, etc.* Sed *Mures* cognomine dictos *Decios* intelligimus ex Livio initio VII, 1, Dec. qui de patre *Decio* creato consule inquit, *creaverunt consules Titum Manlium Torquatium III, P. Decium Murem*. Quomodo vero sese ambo pro Republica deoverint, vide eundem Livium d. lib. VIII et X, 1 Decad. Valer. v, Senec. epist. 68, *ut a communibus, etc.*

Quoniam illud ad hanc vitam retulerunt. Ita ex B. et correctæ lectio impressorum, *quoniam ad illam in*

hanc vitam, etc., quæ hic nullum sensum habet.

Hoc uno beati esse in hac vita possumus, si minime beati esse videamur. Mire congruunt cum illis Salvatoris nostri cap. Joan. xii : Qui odit animam suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam.

CAPUT XIII.

Ad quam se abjectis omnibus Socrates contulisse dicitur. A Xenophonte scilicet i Memorab. Socratis, Aristotele i Metaph. cap. 5 et lib. xiii, Summ. ii, cap. 1, et de Part. Animal. lib. 1, cap. 1 et a Laert. in Socrat.

Cujus studium qui vituperat, etc. Textus Cicer. nonnihil discrepat.

CAPUT XIV.

Tibi vas ad fontem. Impressi omnes, et multi mss. tibias ad fontem. Cujus dicti ut rationem inirem, cum Græcos et Latinos auctores omnes pervolutassem, nec quicquam profecissem, mendum denique suspicanti mihi venit in mentem consulere codices Vaticanos, et decem eorum ita scriptum habere inveni, ut ego curavi excudendum, sane quidem apposite, et ad Firmiani sensum accommodatissime. Mendum ideo in vectum puto, quod exemplar fortasse, unde librarii excipiebant, duas illas voces ita conjunctas haberet, tibivas, quod cum sensu careret, statim tibias scripserint. Tibi vas ad fontem, adagium est, ut puto, ex aliquo poeta comico matuo sumptum, et competere potest ei, cui ad votum et commodum aliquid absque labore contingit, similitudine ab eo ducta, qui ad fontem accedens absque lagena, ibi tamen vas forte fortuna paratum reperit, quo aquam hauriat et secum deferat. Quod tamen adagium nusquam hactenus alibi comperi. Jocatür itaque suo more Lactantius, et Lueretium exagitat, qui ab aliquo homine repertam sapientiam dixerit, quasi vero ille homo, quem laudabat, sive is Pythagoras, sive Thales, sive quisquis alius fuerit, ipsam alicubi ita jacentem ac paratam offenderit, ut ad eum proverbium illud pertinere possit, Tibi vas ad fontem.

Hominemque figuravit. Sic impressi omnes : at B. P. hominemque generavit. Utraque lectio Lactantio familiaris : lib. iv, c. 4 : Is enim necesse est hominem figuraverit, etc., lib. vii, cap. 14 : Figuratio terreni hominis celestis populi præferebat in posterum fictionem ; cap. 7 Epitom. : Nam cum imbecillior sit hominum natura, quam cæterarum animantium, quas Deus et instructas ad inferendam, et munitas ad vim repellendam figuravit.

Mihi autem non modo ad sapientiam, etc. Excidisse hæc ex aliquo Academicar. quæst. lib. putat Signon. ad Ciceronis fragmenta.

Philosophiæ quidem præcepta noscenda, etc. Hæc excidisse putantur ex epistolis ad Marcum filium.

CAPUT XV.

Philosophia, etc. Habes similia in epistola 90, Rem utilem, 91, Quis dubitare, et 95, Fam partem philosophiæ.

Quotusquisque, inquit, philosophorum, etc. Locus hic paulo aliter legitur in Tusculan.

Indicium professos putes. Hanc lectionem B. Codicis et Juntarum editionis secutus sum cum Thomasio ; nam illæ, in judicium suum, vel in judicium sui, vel judicium suum professos putes, quæ in aliquibus mss. et impressis habentur, parum latinæ videntur (ut etiam Budæus notat) et parum idoneæ, quæ Lactantii sensum enuntiant. Est autem indicium profiteri, utro sese consortesque criminis deferre ac denuntiare. Martianus in l. 1, D. ad l. Cornel. de Sicar. : Quis eum magistratus esset, publicove judicio præesset, operam dederit, quo quis falsum indicium profiteretur. Nam ita legit eum locum Budæus in Annotat. ad Pand. Præcius in Thesaur. jur. civ. verb. indicium profiteri, et Brisson. lib. ix et xiv de Verbor. signific. Scevola in l. Athales, D. ad l. Corn. de fals. professus est indicium (ita legunt Pandec. Florent.) apud Maximil-

lam, etc. Sallustius Jugurthino : Sed ipse deprehensus, multis hortantibus, et in primis Albiano Cos. indicium profiteretur. Ascon. : Neque senatoria persona potest indicium profiteri salvo legibus. Sueton. in Domitian. : Professusque conjugationis indicium, et ob hoc admissus, legenti traditum a se libellum et attonito suffodit inguina. Plin. Epistol. lib. iii, epist. 16 : Eadem apud Claudium uxori Scriboniani cum illa profiteretur indicium, ego, inquit, te audiam, cujus in gremio Scribonianum occisus est, et vivis ? Ita igitur philosophi cum contra libidinosos, avaros, eisdemve cupidos acriter perorarent, ipsi quoque cisdem sceleribus obruti, adeo redundare ad ipsos sua in publicum missa maledicta omnes intelligebant, ut nil aliud efficere disserendo viderentur, quam sese ulro, sicuti eorumdem vitiorum reos, ita eadem vituperatione ac pœna dignos fieri ; nec alios tantum, sed et una semper apud populum accusare atque deferre. Hoc autem est, ut diximus, indicium profiteri.

Aristippo Cyrenaicorum magistro cum Laide nobili scorto fuit consuetudo, etc. Cic. Epistol. famil. lib. ix, epist. ultima ad Papir., Part. Athenæ. lib. xii, c. 20, Laert. in Aristippo.

Disserens voluptatem corporis esse summum bonum. Quamobrem Xenophon inesto in ipsum animo contra voluptatem librum composuit, ut tradit Laert. in Aristippo.

CAPUT XVI.

Civiles viros, qui rempublicam gubernent. Hæc Cicer. interciderunt.

Profecto, inquit, omnis istorum disputatio, etc. Excidisse his locus putatur ex Hortensio Cic. seu de Philosophia, in quo legendum est, istorum, ut etiam monuit Andræas Patricius in Annot. ad Ciceronis Fragmenta, et reperitur in omnibus Vatic. et B. T. P. aliisque mss. optimis ; non, ut vitiose in editis, justorum. Deinde in ea clausula, vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum quandam oblectationem otii, secutus sum receptiorem lectionem ; sic enim habent 9 Vaticanæ, P. Aldin. et operum Ciceronis editio castigata a Lambino, et eam probat Patricius in d. Annotationibus, nisi quia editi habent, ne tantum ; sed mss. ne non tantum. B. habet, ne tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantum oblectationem otii. Alias quoque lectiones profert Patricius ; at mihi, ut verum fatear, nulla placet, nec hariolari placet.

Nundum sunt, inquit, mille anni, etc. Vid. et ejusdem Senecæ epistolam 91, Quis dubitare.

Cum saporis mercibus, etc. Gullielmus Canterus iii, nov. lection. cap. 50, legit i majori littera, Saporis ; putat enim Lactantium de mercibus Saporis Persarum regis locutum : sed hæc expositio nullo pacto recipi potest, cum nequaquam possit accommodari ad versum Persii hoc loco relatam, qui multis ante Saporem regem vixit annis. Quamobrem merito refutata fuit a Roberto Titio Locor. controversor. lib. ix, cap. 5, qui veram ac sinceram, ut reor, interpretationem attulit, Lactantium videlicet putavisse, eo loci Persium significare, philosophiam in urbe advectam fuisse cum saporis, id est, saporatis, seu sapidis mercibus, quæ ex Asia deferri non multo ante cœperant, cujusmodi est piper atque alia ejus generis aromata ; interimque allussis ad sapientiæ nomen, quod a sapore quasi per contemptum vult deduci, quem illa traxerit a mercibus illis, quibuscum ad nos ipsa delata fuit ; atque adeo censet Titius, illud saporis esse ablativum plurale ab adjectivo saporis, saporis, saporum, nove quidem a Lactantio formatum, imitatione tamen et exemplo aliarum dictionum consimilium, ut ab odore, odoros, odora, odorum ; a vapore, vaporos, etc. a canore, canoros ; ab honore, honoros, etc.

CAPUT XVII.

Sed quia multos populare nomen voluptatis invitat. At Lactantius contra superius cap. 7 asserchat, Epi-

curum voluptatis non sensuum, sed animi assertorem. **A** Ipse suas disturbet. *Lucr. sæpe suas disturbet, etc.*
In libris Consolatus sui. Qui interciderunt: sed versus quos refert, habentur in de Divinat., ubi secundus versus paululum variat; ibi enim:

Ipse suos quondam tumulos, ac templa petivit.

Nulla, inquit, dispositio est; multa enim facta sunt aliter quam fieri debuerunt, etc. Epicuri sunt omnia quæ delirat Lucretius, ut ipse Firmianus aiebat lib. de Opific. cap. 6. Hic igitur illa Lucretii innuit, lib. II, sub initium:

At quidam contra hæc ignari materiai, etc.

Et lib. V, sub initium:

Quod si jam rerum ignorem primordia quam sint, etc.

Nihil, inquit, in procreandis animalibus, etc. Lucretius IV:

Illud in his rebus vitium vehementer, et illum Effugere errorem vitæque præmeditator, Lumina ne facias oculorum, etc.

Sed omnia sua sponte fieri necesse est, etc. Concursu videlicet infinitorum atomorum. Lucretius II, ad fin.:

Principio nobis in cunctas undique partes, etc.

Non est, inquit, providentiæ opus; sunt enim semina per inane volitantia, etc. Lucret. II:

Nunc ago, quo motu genitalia materialia Corpora vel varias gignant, etc.

Quia nec colorem habent, inquit, nec calorem ullum, etc. Lucret. I.

Nunc age, res quoniam docti non posse creari De nihilo, etc.

Item secundo:

Nunc age, dicta meo dulci quæsitæ labore Percipe, etc.,

usque ad fin. libri.

Ista corpuscula? De quibus Aristot. I de Anim. tex. 20, Lucret. I et II de Nat. rer., Cic. I de Finib. et I de Natura deor., Plutarch. I Placit., Laert. in Epicur., et rursus ipse Laet. lib. de Ira Dei cap. 10.

Vario, inquit, ordine ac positione conveniunt. Lucretius secundo:

Nunc age, jam deinceps cunctarum exordia rerum Qualia sint, etc.

Ita inquit, et hæc ipsa primordia; nam sunt aspera, sunt hamata, etc. Lucretius secundo:

Perfacile est jam animi rationem exolvere nobis.

Præstinxit stellas. Non dubitavi hunc versum in Lactantio reponere, sicut legitur in emendatis Lucretianis; nam *extinxit*, quod hic etiam apud Lucretium habetur in aliquibus editionibus, vel *restrinxit*, quod in aliis, Lucretii sensum haud exprimere videntur ad ejus mentem. Vide Lambini Castigationes in Lucret. lib. III, vers. 1056.

Quando mors est, nos non sumus. Hanc esse veram lectionem constat ex B. T. P. et omnibus Vatic. et ex Epicuro ipso in epist. ad Mœneceum apud Laert. non quæ vulgo habetur, quando nos non sumus, mors est.

Quo et nos jam non sumus. Nullo pacto probari posse hanc lectionem arbitror, quantumvis exhibitam ab omnibus tum mss. tum excusis; repugnat enim susceptæ a Lactantio adversus Epicurum disputationi. Nam si est tempus aliquod, quo et nos jam non sumus, et mors nondum est, recte dictum est ab Epicuro, quod eo tempore mors nihil ad nos. Sed contra ostendere vult Lactantius id quod res est, videlicet articulum temporis aliquem esse, quo et nos sumus, tunc scilicet

cum mori incipimus, et tamen mors nondum est, id est, transacta ac præterita, sed tantummodo incepta, quo sane tempore dolores et ærumnas magnas inferit morienti, ac proinde timenda est. Quamobrem credo equidem, me liquido jurare posse Lactantium scripsisse, quo nos etiamnum sumus, etc. hæc lectio aptissime cum ad præcedentia, tum ad consequentia quadrat; dicit enim: quasi vero transacta mors timeatur, quia jam sensus creptus est, ac non ipsum mori quo sensus eripitur. Vides de morte loqui Lactantium, non ut transacta est, sed ut instat, tunc scilicet cum sensum eripit. Si sensum eripit; ergo nos etiamnum sumus. Ait etiam: idque ipsum videtur miserum esse, quod et mors esse incipit, et nos esse desinimus. Quomodo esse desinimus, si juxta priorem lectionem, nos jam non sumus? Verum enim vero ideo desinimus, quia nondum desinimus: sed etiamnum sumus, et mors nondum est, transacta videlicet, quia esse tantum incipit, ac dolores inferre: unde merito sit timenda, quod aiebat Lactantius, negabat Epicurus. Genuina itaque lectio, ut ego quidem arbitror, inferitur minima mutatione, copula scilicet illi pronomini postposita, et dictioni, num, negatione substituta.

CAPUT XVIII.

Ut Cleanthes. Qui sponte inedia absumptus est. Laert.

Ut Chrysippus. Non hoc ita certum de Chrysippo; nam alii tradunt, cum aliquanto largius potavisset, angustiis spiritus fatigatum, ac tandem enectum; alii vero præ nimio risu animam exhalasse. Laert.

Ut Zeno. Et hunc quoque non ultronea, sed ab aliis illata morte peremptum asserit Laert.

Ut Empedocles, qui se in ardentis Ætnæ, etc. Notum est illud Horatii in Poetic.:

Deus immortalis haberi
 Dum cupit Empedocles, ardentem fervidus Ætnam
 Insiluit, etc.

Insiluit, etc. Sed hoc fabulosum esse ait Strabo lib. VI, et de illius obitu diversa scriptores tradidisse monet Laert.

Cato. Scilicet minor, ut Senec. epistola 24, Sollicitum, et in ejus Vita Plutarch.

Democritus. Præter Lucretium, Athenæus lib. II, cap. 5, Laertius.

Nam sicut in hanc vitam non nostra sponte venimus, etc. Desumpsit Lactantius ex Cicerone in Somn. Scipio, et I Tuscul. Cicero ex Platone, initio Phædon.

Et ad summum nefas philosophi auctoritate compulsus est. At non illud docebat Plato; quin imo hominem sub Dei custodia esse asserebat, nec ei licere, nisi quando Deus voluerit, emigrare, ut liquet ex initio Phædonis. Animam quidem a corpore separandam esse monebat, ut videlicet a perturbationibus per moralis disciplinæ purgationem, deinde a sensibus, atque ab ipsa imaginatione per contemplationis intentionem anima se jungeretur. Quare non philosophi auctoritate, sed suimet insania philosophi sensum haud percipientem ad tantum facinus est compulsus.

Ambraciotes ille, etc. Cleombrotus videlicet, de quo Callimach. Cic. I Tusculanar.

Inepto illi seni, etc. Pythagoræ scilicet, de quo Laertius, Philostrat. lib. VIII de Vita Apollon., Gell. IV, cap. 11. Atque hic observa, quomodo irrideat dogma de animabus ante corpora conditis, quod ipsi Lactantio quidam affixerunt.

CAPUT XIX.

Gratulemurque. Locus hic excidit e libris illis de Legibus.

Inepta illa sententia. Euripidis et aliorum. Versus quidem Euripidis de Græcis scriptoribus profert Stobæus, et Theodorus Canterus Variar. lection. lib. II, cap. 12, atque item Aristophanis. Platonis verba sunt in Gorgia: Verumtamen et illa, quam tu dicis, gravis est vita; neque admirarer, si ea de re verum Euripidis dictum: Quis novit utrum vivere qui-

dem mori sit, mori autem vivere? etc. Cicero in Somnio Scipion. : Immo vero, inquit, ii vivunt, qui e corporum vinculis tanquam e carcere evolverunt; vestra vero, quæ dicitur vita, mors est; et prima Tuscul. paulo post medium : Nam hæc quidem vita mors est, quam lamentari possem, si liberet.

Quamprimum mori, tanquam ex incendio effugere violentiam fortunæ. Placet hæc lectio Andreæ Patrio in Annotat. ad Cicer. Fragmenta. Vetusti aliquot libri, et Franciscus Petrar. i Senilium, epist. ad Jo. Boccacium, quamprimum tanquam ex incendio effugere fortunæ. Sex Vaticani, quorum lectionem sequitur Sigonius in Schol. ad Cic. Fragm. : Quamprimum mori, et tanquam ex incendio effugere violentiam fortunæ. Alii 4 Vaticani, quamprimum tanquam ex incendio effugere violentiam fortunæ.

Non venit in mentem Platoni, Alcibiadem quoque et Critiam, etc. Hæc ex Xenophonte sumpta videntur i Memorab. Socrat. qui testatur, accusatores Socratis etiam id ad capita accusationum adjeisse, quod Critias et Alcibiades, cum Socratem audivissent, multis incommodis civitatem affecissent : quam calumniam ibi late refutat Xenophon. At Isocrates in Bulsirid. negat, Alcibiadem unquam discipulum Socr. fuisse.

CAPUT XX.

Nimirum id sensit, quod locutus est, religioni minime serviendum. In Socratem calumniam intendit; nam quemadmodum sit dictum ejus intelligendum, declarat Xenophon in Memorabilibus. Cæterum equis unquam ethaicorum de superis, de divina providentia, de religione magis pie disseruit, quam Socrates apud ipsum Xenophontem cum Euthydemo disputans initio iv Memorab. et sæpius apud Platonem?

Idem per canem et anserem dejerabat. Ut sæpe legitur apud Platonem, et memorat Athenæus lib. ix, cap. 20. Exprobrat Socrati Tertullianus, cap. 14 Apologet., quod non modo canem in Deum contumeliam, sed etiam ovem, et quercum dejeraret. At Apollonius ea de re cum Thespione disserens apud Philostrat. lib. vi, de vit. Apoll. ait, per ea jurare solitum Socratem, non quod deos putaret, sed ne per deos juraret; et Sanctus quoque Augustinus benigne ea Socratis juraamenta interpretatur lib. de Vera religione cap. 20.

Recuperatorem. Ita leg. ut in Ald. quamvis B. T. P. Florent. habeant, receptorem. Ait ironice, timuisse Socratem, ne iudicio recuperatorio conventus ab Æsculapio apud iudicem Rhadamantum recuperatorem ob sibi votum gallum, damnaretur in causa. Recuperatores vocabantur iudices, ut scribit Theophilus in § Eadem, Instit. quib. ex caus. man. non lic. quia per eos unusquisque debitum recipiebat. Maluisse recuperabat, ut etymologiae inservisset, quam afferebat. De Recuperatoribus mentio est apud Cic. ii de Invention. et in Orat. pro leg. Manil. ad fin. Sueton. in Vespasian. cap. 3, Plin. epist. penult. lib. iii.

CAPUT XXI.

In æquitate consistere. Æquitas hic non est *ἰσότης*, sed *ἰσότης*, nempe æqualitas.

Matrimonia quoque, inquit, communia esse debent. Contra Platonem scribit et Aristoteles ii Politic., sed cum declarat Bessario cardinalis lib. iv adversus calumniatorem Platon. cap. 3.

Civitas concors erit, etc. Non hæc ad verbum habet Plato : sed sententia passim elicitur e quinto de Repub.

CAPUT XXII.

Siquidem nihil fuerit, quod abstinence, alienum. Hanc lectionem retinent quamplurimi excusi et mss. et optima est, quidquid dicat Thomasius; nam rectissime dicimus, rem aliquam abstineri, quasi procul tenei ac prohiberi. Lact. lib. vii, cap. 17, absti-

nebit imbres, etc. Livius : Romano bello Fortuna Alexandrum Magnum abstinuit. Florent. editio siquidem nihil fuerit, quo abstinence, etc. Bon. siquidem nullus fuerit, quo abstinence alieno. Sed prior elocutio, quam probavimus, quanto reconditior et minus trita, tanto profecto elegantior.

Geniales toros. Ita reposui, sicut in nonnullis Vatican. inveni, et sicut olim legendum monuit Petrus Fabrius ii Semestr. c. 1, et Joannes Meursius in iv Critic. Aruobian. cap. 10, al. geniales toros.

In orbe terræ. Haud satis intelligo, quibusnam præceptis rhetoricis iunxit summus rhetor Lactantius hic, et lib. ii, cap. 14, et lib. iv, cap. 1, 14 et 24, et alibi sæpe orbem terræ dixerit, qui terram orbicularis e-se figuræ pernegat infra cap. 24.

CAPUT XXIII.

Si donasset. Et quidem donasse patriæ scribit Val. Max. lib. viii, cap. de Stud. et indust. Lactantius secutus est Cicer. v de Finib. et Senec. de Divin. Provid. ad fin., Philonem de Vit. contemplativ. sub initium.

Quid ille, qui patrimonium in nummos redactum effudit in mare? Cratelem Thebanum philosophum intelligit, secutus in historia Philostratum in Vit. Apoll. qui eo modo ad pauperiem illum devenisse scribit, sicut et Suidas in Anaxagora. At Demetrius Magn. apud Laert. in Crat. et idem Suidas in Crates Asconidæ, aiunt, ipsum omnem substantiam in pecunia redactam apud trapeziam deposuisse ea lege, ut si filii idiotæ essent, illis eam restitueret, sin autem philosophi, illam indigentibus distribueret, ratus videlicet, philosophis nihil defuturam.

Zenonis autem paria peccata quis probat? Probat Cicero in Paradoxis, et Cato apud eundem in Orat. pro Muren. et in fin. iv de Finib.

Quod est ab omnibus semper irrisum. Irrisum quidem a toto Senatu tradit. Plut. in comparat. Demosthen. cum Cicer. dum idem ipse Cicero illud Zenonis dogma Murenæ causam agens contra Catonem vellicaret.

Ad conspectum alterius hominis efferretur. Sic Ald. et Florent., Pen. et multi alii mss. a qua lectione nolui discedere, licet Thom. cum B. et T. legat. a conspectu alterius hominis auferretur. Loquitur enim Lactantius contra Zenonem, qui misericordiæ affectum amovebat ab homine : atqui miseratione sublata, necesse esset, hominis affectum efferari. Si autem homo, inquit Lactantius, efferretur more solivagorum animantium, societas tolleretur.

Qui nigram dixit esse nivem. Anaxagoram innuit, ut inf. lib. v, cap. 5, de quo id tradit Galen. ii de Virtut. simpl. medicament. Illum autem sensu indigere aiebat Arist. i Topicor. in fin. cap. 9.

Hic est ille etc. Contra quem disseruit sup. c. 9.

Intra concavum lunæ sinum esse aliam terram. Hoc præter Xenophanem, et apud Ciceronem in Lucull. sensisse etiam videtur Pythagoras, qui in luna et aliis sideribus quatuor elementa, montes, valles, stirpes quoque, et quæ apud nos sunt omnia esse docebat. Mystice tamen hæc ab illis dicebantur, ut monet Jamblic. de symbol. Pythagor. et refert S. Thom. in ii Aristotelis de Cæl. tex. com. 49, ad fin. : Quia videlicet formæ effectuum sunt quodammodo in suis causis : corpora autem cælestia sunt causæ inferiorum corporum, etc.

Fuisse Seneca inter Stoicos ait, qui, etc. De hoc nihil legi apud Senecam.

CAPUT XXIV.

Quid illi, qui esse contrarios vestigiis nostris antipodas putant? De quibus Cicero in Lucull. Lactantius quidem multa hoc capite asserit paradoxa, quo nomine a nonnullis exsibilatur. Ego licet illum a vero deflectisse fatear, cum tamen gravissimos homines ac sapientissimos habuerit, ut nunc ostendam,

suarum opinionum vel auctores, vel sectatores, nec illos magis exhibendos putem, qui virum insignem tam temere exhibendum putarint. Principio nullos esse censet antipodas, id quod asseruere etiam Eratosthenes, Polyb., Strabo, Tzetzes in Chiliad. Lucret. lib. 1 ad fin. Asseritur et hæc positio apud Plutarch. in Dial. de fac. in or. Lun. ex nostratibus idem putaverunt S. August. lib. xvi de Civ. Dei, cap. 9, Nicol. de Lyra super Genes. in principio, et deinde quicumque sphericam terram esse pernegarunt, de quibus paulo inf. Veram tamen sententiam de antipodibus huic adversam probat Macrob. lib. 1 in Somn. Scip. ubi Lactantii rationes evertit cap. 5, Plin. in Hist. cap. 65, Martian. Capell. in princ. lib. vi, Cleomed. in Meteor. c. 2, Manil. 1 Astronom., S. August. sibi contrarius in super Genes. ad litt. cap. 9, Possidonius quoque philosophus, Pannæti discipulus, atque Avicenna ejusdem olim fuisse sententiæ perhibentur; nec amplius ulla hisce quidem temporibus ea de re haberi dubitatio potest, quibus præclarissimi illius Herois Liguris, nostræ Italiæ decoris, solis æmuli, Christophori Columbi ingenio ac virtute alterius hemisphærii quondam incognitæ gentes compertæ jam sunt ac penitus exploratæ.

Hortos pensiles, etc. Plin., l. xxxvi, c. 14.

Et ex motu siderum opinati sunt cælum volvi. Cælum volvi negat Lactantius, sed et cum eo philosophi, quos supra recensui, c. 5, not. ult., col. 374 ac SS. Patrum et doctorum plurimi: Justin. martyr respondens ad quæst. 95 Orthod.; Chrys., homil. 6 et 13 super Gen., et 12 ad pop. Antioch.; Cæsarius in fin. 1 Dialog.; Elias Cretensis ad Orationem 7 Nazianz.; Isidor., Etymol. l. iii, c. 49; Severianus item et Acacius, qui mundum semisphæricum, cælumque immotum extensum sicut tabernaculum, et fornixem seu cameram putaverunt; Junil. in Hexæmer., Richard. in Exception., Diodor. et Procop. in comment. ad Genes. Philæstrius hanc opinionem sacris Scripturis consonam, contrariam autem æsonam, et pagane potius vanitati, quam christiane veritati consentientem scribit in libro de Hæresibus; et S. August. in de Genes. ad litter. c. 10, defendi eam posse putat. Reprobata tamen est a plerisque, tum philosophis, tum mathematicis, ut videre est propriis locis, præsertim apud Aristot. in Cæl., tex. 45 et seqq.

Hanc igitur cæli rotunditatem. Cælum rotundum esse negavit non solum Lactantius, sed etiam Justin. martyr respondens ad quæst. 59 et 150 Orthod., Basil., homil. 1 super Genes., Chrysost. homil. 14 et 27, super Epist. Pauli ad Hebr., et homil. 2, de incomprehensib. Dei natura, Ambr. l. 1 in Hexæmer., Theophylact. atque Theodoret. super cap. viii Epist. ad Hebr., Cæsarius et Procop. ubi supra, Haimo, Severianus et Acacius. Item Primasius in Epistolam ad Hebr., Enthymius in psal. ciii. Elias Cretensis ubi supra, hæc habet: *Non esse cælum sphericum, sive globosum, sed habere figuram globo dimidio consimilem, et immotum esse tradidit Esaias, cum ait: Qui cælum instar cameræ statuit; item, qui cælum fixit: cujusmodi alia multa tum de extensione cæli ad formam tabernaculi, tum de ejusdem firma collocatione apud eundem reperiantur. Davides etiam cæli extremitatum meminit, atque etiam ipse Christus in Evangeliiis. Neque vero vel forma cameræ similis, vel extremitates in sphæra, sive globo locum habent, qui ab omni parte in orbem fertur; nec item vel institutio, vel concretio, vel hujusmodi motus alii: quo fit, ut omnes prope divinarum rerum periti patres, rejecta sphærica, sive globosa figura cæli, et circulari ejus motu, tanquam figmento Græcorum, et a ratiocinando profecto, vatum verba, tanquam divinitus inspirata sententi sint.* Contraria vera est, ab omnibus philosophis atque astronomis probata, cælum videlicet esse rotundum: idque demonstrat Ptolemæus novem rationibus in, c. 4, l. editi. ungue, Arist. in Cæl. tex.

A 22 et seqq. Sancti Patres idem asseruere: Nazianz. Orat. 4, adversus Julian. in oration. 2 de Theolog., in Orat. in Sanctum Baptisma; Chrysost. homil. in psalm. cxviii; S. August., super Gen. ad litt. lib. 1, c. 10, et l. ii, c. 9; Beda de sex dieb. Orat. et in quæst. in Genes. Magis quoque consonum Sacris litteris videtur. Initio Ecclesiastæ: *Oritur sol, et occidit, et ad locum suum revertitur, ibique renascens gyrat per meridiem, et flectitur ad aquilonem: lustrans universa in circuitu pergit spiritus, et in circulos suos revertitur.* Quo in loco vid. est S. Hieronymus. Item xxiv Eccl.: *Gyrum cæli circui soli, etc.* Græce significantius et proprius, ἐκκύλωσα, circumdixi, rotundavi, conglobavi. Job., ix: *Sub quo curvantur, qui portant orbem.* Proverb. viii: *Quando certa lege et gyro vallabat Abyssos.* Ad loca Davidis, ps. ciii, et Isai. xl, ubi dicitur cælum a Deo sicut tabernaculum, vel cameram, vel pellem extensum, respondet S. Augustinus d. cap. 9, lib. ii, super Genes. ad litteram.

B *Etiam ipsam terram globo similem.* Sed et Plato in Timæo non sphericam figuram terræ, sed cubum attribuit; sphericam tamen fere omnes attribuunt. Vid. Strabon., l. 1; Plin., l. ii, c. 64; Martian. Capell., l. vi; Pulcherrima Ovidii carmina sunt, vi Pastor.: *Terra pilæ similis, etc.* Sacre quoque Litteræ ostendunt eam globo similem, cum toties orbem terræ nominant; vox enim illa, orbis, vel Lactantio ipso declarante c. 8, l. de Opific. Dei, non nisi rotunditatem significat. Esai. xl: *Qui sedet super gyro terræ; vel secundum hebraicam lectionem: Qui sedet super globum terræ.* Quid quod et ipse Lactantius sæpe ac sapius orbem terræ nominat, ut paulo supra notavimus; et lib. de Opific. Dei, c. 8, fatetur, omnem rotunditatem perfectæ rationis esse, atque figuræ. Num igitur mundum imperfecta aliqua forma, atque figura, an potius omnium perfectissima a summo opifice decessit? omnium itaque philosophorum, astronomorum, cosmographorum sententia est, terram, cælum, mundum denique sphericum esse, quibus et theologi consentiunt in 2 Sent. distinct. 14, ubi præsertim S. Bonaven., articul. 2, quæst. 4; Durand. quæst. 4; S. Alexander A lens. ii p., quæst. 50, memb. 6, artic. 3, qui figuram hanc illi maxime convenire ratione simplicitatis, capacitatis, perfectionis, nobilitatis luculenter ostendunt.

CAPUT XXV.

Mysterium ejus barba tantum celebratur, et pallio. Quia illi, qui philosophiam, inquit, profitentur, nihil philosophi habere videntur, præter profundam barbam et pallium; quod in proverbium transiit, barba tenus sapientes, de quo auctor Adagiorum. Sic infra, lib. de Ira Dei, cap. 22: *Sapientiam, inquit, capillis et habitu factant.* Nam olim philosophiam profitentes promissum capillum, et barbam habebant, et pallio amiciebantur. Lepidam de hoc facetiam narrat Gell., l. ix, c. 2.

D *Phædonem.* Quem a captivitate redemptum fuisse notat Laertius in Socrate et Phædon. Ita ergo legendum, non ut corrupte est in aliquibus exemplaribus, *Protagoram, vel Pythagoram.*

Cebetem tradunt. Ita Gell., l. ii, c. 48, Macrob. 1 Saturn., c. 11. At Laertius, an ab Alcibiade vel Critone redemptus fuerit, monente Socrate, non satis perspicue tradit in Phædon. A Critone tamen postea scribit in Socrate.

Platonem ac Diogenem. Vid. Senec. epist. 47, Libenter; Gell. et Macrob. ubi supra, Laertius in Platone. *Sed his servitus evenerat; sunt enim capti.* Et Phædo quoque non servus fuit, ut opinari videtur Lactantius: *sed ei servitus advenerat, si Laertio assentimur, qui nobili familia natum cum patria captum fuisse scribit.* Lactantio tamen assentiuntur Gell. et Macrob. ubi supra.

Aurum appendere debuit. Puto ad illud Homeri alibi inchoat. initio xxiv Iliad. ubi Priamum aurum or-

pendentem facit pro redimendo ab Achille Hectoris A
cadavere :

Xpocō ði cōijoc, etc.

CAPUT XXVII.

Quæ sese a cæli. Lucret., *quæ caput a cæli, etc.*
Cum res non vestigabiles. Ita vetusti codices mss.
vitiöse impressi, *cum res non investigabiles.*

CAPUT XXVIII.

Et manum tollo. Ita B. T. P. quam lectionem agnovit
Peirarch. viii Senil., epist. 1, probavit Patrit.
ad Cic. Fragmenta. Al., *ex manum tollo.*

Aristoteles, inquit Cicero, veteres philosophos, etc.
Cic. nr Tuscul. sic habet : *Aristoteles veteres philo-*

*sophos accusans, qui existimavissent philosophiam suis
ingeniis esse perfectam, ait, eos aut stultissimos, aut glo-
riosissimos fuisse : sed se videre, etc.*

CAPUT XXIX.

*Quod multa, inquit idem Cicero, efficiat inopi-
nata nobis, etc.* Cicero, *quod efficiat multa improvia
hæc, nec opinata nobis, etc.*

*Idcirco enim in primordiis transgressionis non stam
ad pœnam detrusus a Deo est, etc.* Non negat
pœna essentiali nunc affici diabolum, quod supra
docui, l. ii, c. 15, sed loquitur de pœna detrusionis,
qua nunc eum affici negat, ut ex textu liquet. Do-
ctorum sententiâ attuli d. c. 15. Vid. et inf., l. vii,
cap. 26.

LIBER QUARTUS.

CAPUT PRIMUM.

Cogitanti mihi, et cum animo meo sæpe reputanti,
etc. Al., *Cogitanti mihi, Constantine imperator, et cum
animo, etc.* Sed in B. T. in editione Florent. et ali-
quot aliis non leguntur illa, *Constantine imperator.*

CAPUT II.

Ad Judæos tamen non accesserint. Nescio an ad
Judæos : sed in Ægyptum quidem profecti, ut ipso
fatetur Lactantius, ibi nonnihil doctrinæ Moysis
hauserunt; ut ait Justin. martyr in Admonitor. Gent.
et nonnulla Judæorum, qui in Ægypto manserant,
arcana cognoverunt, adeo ut de Platone ipso af-
firmet Numenius, illum Moysen esse Attice disse-
rentem; qua de re multa Euseb., lib. ii Præparat.;
Theodoret. initio i de Curat. affect. Græcar.

*Sed aversos esse arbitror divina providentia, ne scire
possent veritatem.* Non quia Deus averterit eos : sed
quia libero eorum arbitrio eos averti permiserit;
quæ permissio Dei cum sit ab ipso volita positivo actu,
ut docent theologi, ideo sæpe non solum a Patribus, C
sed et a sacris Litteris interdum Dei permissio appel-
lari solet actio Dei, ut quia hominem obdurari, ex-
cæcari, averti permittit, obdurare eum, excæcare,
avertere dicitur. Quod latius declarabo inf. c. 20.

CAPUT III.

Quaritus ejus in manu et digitis est, etc. Quod hic di-
citur, simileque videtur ænigmati, declaravi l. i, c. 20.

Et filius manumittitur tanquam servus, etc. Licet
emancipare proprie de liberis dicatur, *manumittere* de
servis, tamen et hoc quoque interdum de liberis dici-
tur, siquidem nil aliud *manumittere* est, quam eman-
id est, potestate dimittere, § Prætores, Instit. quib-
us modis jus patrie potestatis solvatur : ita vitur
hoc verbo jurisconsultus in leg. ii D. de Offic. Pro-
cons., leg. 28 D. de Adoption., leg. 107 D. de Verb.
oblig., et lit. Si a parent. quis man. fuer.

Et servus liberatus patroni nomen accipit. Exemplo
sunt M. Tull. Ciceronis liberti duo, quorum alter M.
Tull. Tiro, alter M. Tull. Laureus dictus est; et Li-
vius Andronicus poeta, quem a M. Livio Salinatore,
ejus filios erudiverat, libertate donatum tradit Eu-
seb. in Chronic. Vid. Politian. Miscellan. cap. 51.

CAPUT IV.

Filiis abdicatis. Mos erat Græcorum, ut liberi qui
voluntati paternæ ac honestis moribus tenaciter repu-
gant, a parentibus abdicarentur, probata apud
judicem abdicationis causa. Apud Lucianum et Quin-
tilianum in Declamationibus leguntur abdicationis
causæ. Abdicatus autem carebat alimentis et omni
ope a patre in vita, et post mortem successione in
bonis. De abdicatione mentio apud Arist. in fine octa-
vi Ethic. Senec., lib. iii Controvers. Ille mos non
est permissus ad Romanos transire, ut in leg. *Abdica-
catio*, Cod. de Patern. potestate, quam declarat et
restituit Aleiat., ii Dispunct. cap. 28.

CAPUT V.

Septingentis fere annis. Excusi plerique, *nongentis*

B *fere annis, vel nongentos fere annos.* Duo Vatic. *nongentis
fere annis, vel septingentos fere annos.* Unus
eorum denique in textu cum habeat *nongentos*, ad
oram paginæ scriptum habet, alias *septingentos*.
Quare hæc lectio de *septingentis annis* in mss. quidem
exemplaribus videtur crebrior; saltem profecto minus
habet erroris. Neque enim inficiari possumus, utram-
que lectionem sequare, lapsum fuisse Lactantium;
quandoquidem licet chronologi mire varient, et ipse-
met Eusebius in Chronic. et de Præparat. lib. x, cap.
5, constat tamen non amplius, quam quadringentis
circiter annis Moysen extitisse ante Trojanum exci-
dium : quod si legas *nongentis fere annis*, major fue-
rit lapsus, et secutus fuerit Lactantius Porphyrii impi-
i supputationem, quam castigat Euseb. in præfa-
tione Chron. Cæterum monendus est lector, ne Lac-
tantium aut alium quemquam Scriptorem nimis in-
cuset, sicubi in ratione temporum incunda lapsus
fortasse reperiatur : sed potius venia atque excusa-
tione dignum putet. Sunt enim historiæ atque chrono-
graphiæ de tam longinquo temporis rebus tot ac
tantis tenebris circumfusæ, tanta est opinionum va-
rietas, tot librorum errata, præsertim in notis nu-
merorum, ut vel ab eruditissimis, solertissimis, me-
moriosissimis viris nusquam proclivius, quam in
chronographiâ peccetur. Videndus autem est præter
Eusebium Cyrillus, qui lib. i cont. Julian. scribit,
profligatam Trojam post Moysen annis 410, Eutrop.
i, Bed. de Ration. temp. lib. ii, Vives ad cap. 8 lib.
xviii De Civit. Dei.

Successorem habuit Jesum. Ut ex fin. lib. Deuteron.
constat. Pro Jesum, quod est in B. T. P. et apud ip-
sum Lactantium inf. hoc lib. cap. 14 et 17, vulgo
legitur *Josuem*; et sane quem Hebræi יְשׁוּעָה nominant
illum et *Josuem* et *Jesum* Interpretes appellant. Je-
sus recte dicitur ab apostolis ipsis et a septuaginta
Interpretibus, quia non solum rebus gestis, sed etiam
nomine ipso Jesum Christum Dominum nostrum præ-
figuravit, ut et ipse Lact. ait inf. cap. 17.

Qui septem et viginti annis tenuit principatum. Ita
quoque Euseb. in Chronic., S. August. xviii Civit.
cap. 10, Sever. Sulp., Isidor., Carion. At Josephus v
Antiquit. cap. 4, scribit annos 25, quem sequuntur
Hermann in Chron. et auctor Chronic. Sacri; sep-
temdecim vero Beda, Joannes Lucid. et alii nonnulli.

*Exinde sub iudicibus fuerunt per annos trecentos
septuaginta.* Ut quamproxime ad verum accedere
Lactantii summam possis agnoscere, primo observa,
quod e numero iudicum, quos præfuisse populo tot
annis ipse arbitratur, excludit Moysen, et Josuem,
ut illa dictio, *exinde*, manifeste ostendit. Secundo
attendendum est, eos in hæc summa comprehendi
duntaxat annos, quibus populus sub ipsismet Judi-
cibus fuit, subductis et minime computatis annis in-
terregnorum, quibus fuit sub regibus alienigenis, de
quibus Judicum cap. iii, iv, vi, x, xiii. Ergo duode-
cim iudices, qui post Moysen et Josuem populo præ-

luerunt, et de quibus historia libri Judicum in sacro volumine contextitur, annis ducentis et nonaginta novem præfuerunt, ut ex Sacris ipsis litteris, et omnibus unanimiter chronographis atque historicis traditur. Vid. Hermann. in Chronic. in Samsone, et Magister historiæ Scholastic. in lib. Judic. cap. xx, in fin. Jam duodecim illis iudicibus Heli ac Samuelem addamus; atque illius quidem regimini annos quadraginta demus, quem numerum habet Josephus in calce postremi cap. libri v; ant. et vulgata Latina editio cap. 4, I Reg. et etiam impressi codices Græcæ versionis Septuaginta Interpretum, ut Flaminius de Nobilibus in Annotationibus ad vetus Testamentum ejusdem Græcæ versionis latine redditum, et recens Romæ excusum, et Melchior Cano de loc. Theologic. lib. II, cap. 5, ad fin., et Genebrard. in Chronograph. in Heli animadvertunt. Samueli autem eodem Josepho vi Antiquit. cap. 15, annos duodecim, quos solus post Heli populo præfuerit, attribuit, quoniam quotannis Samuel separatim a Saule, qui fuit primus rex, præfuit, ex Sacris litteris non habetur; et deinde alios octodecim, quos præfuerit cum Saule, ut Josephus eod. lib. vi, cap. 15 et cap. 14 in fin., et quamplurimi chronographi tradunt, præsertim Genebrard. dicto lib. I Chronograph. in Samuele et Saule, prorsus ipsam summam conficiemus trecentorum et septuaginta annorum, uno duntaxat deficiente anno, quibus post Josuem usque ad reges, populo iudices præfuisse Lactantius assertit.

Anni, quibus judicaverunt duodecim iudices.

1 Othoniel	an. 40	Jud. c. II.
2 Aod	80	Ibid.
3 Debora et Barach, qui pro uno capiuntur	40	v.
4 Gedeon	40	viii.
5 Abimelech	5	ix.
6 Thola	25	x.
7 Jair	22	Ibid.
8 Jephthe	6	xii.
9 Abesan	7	Ibid.
10 Ahialon	10	Ibid.
11 Abdon	8	Ibid.
12 Samson	20	xvi.

Ann. 299

Heli	40	I Reg. c. iv.
Samuel solus	12	6 Ant. Jos. c. xiii.
Samuel cum Saule	18	Ibid. Joseph.

70

299

569

Hæc summæ trecentorum septuaginta annorum nihil officit littera Græca capituli xiii Act. Apostol. ubi I aulus Apostolus in Concione ad Hebræos hæc habet: Καὶ καθελῶν ἑπτὰ ἐπὶ ἐν γῆ Κανίαν κατεκληροδότησεν αὐτοῖς τὴν γῆν αὐτῶν, καὶ μετὰ ταῦτα ὡς ἕτεσι τετρακοσίοις, καὶ πενήκοντα ἔδωκε χριτὰς, ἕως Σαμουὴλ τοῦ προφήτου: id est, Et destruens gentes septem in terra Chanaan sorte distribuit eis terram eorum, et post hæc annis circiter quadringentis quinquaginta dedit iudices, usque ad Samuel prophetam. Nam hunc textum continere mendam arbitratur docti plerique omnes, et juxta lectionem vulgatæ Latinæ editionis restituendum esse, ut ita legatur: Κατεκληροδότησεν αὐτοῖς τὴν γῆν αὐτῶν ὡς μετὰ τετρακοσίων καὶ πενήκοντα ἔτη, καὶ μετὰ ταῦτα ἔδωκε χριτὰς ἕως Σαμουὴλ προφήτου: id est, sorte distribuit eis terram eorum quasi post quadringentos et quinquaginta annos, et post hæc dedit iudices usque ad Samuel prophetam, etc. Ubi numerus ille quasi quadringentorum et quinquaginta annorum sumitur à Paulo Apostolo loquente de tempore mansionis filiorum Israel in Ægypto, non de sæculo Judicum, ut late ostendit Genebrard. lib. I Chronograph. sub sæculo Jacob. et sub sæculo Samuel.; et ita quoque sentiunt Beda, Magister histor. Scho-

last. Lyran., Chartus. et cæteri super eundem locum Actuum Apostolorum.

Tum mutato statu, reges habere ceperunt: quibus imperium tenentibus per annos quadringentos sexaginta usque ad Sedechiam regnum, etc. B. et 7 Vatic. habent per annos quadringentos quinquaginta: ego lectionem expressi exhibitam a quinque Vatic., a P. et excusis Aldinis, Florent. cæteris, et que minus continet erroris. Quod ut clarius ostendam, omnemque ambiguitatem auferam, moneo primum in hujus examine calculi non haberi rationem imperii regum Israel, sed imperii regum Judæorum. Ad memoriam vocanda sunt que habentur III Reg. xii et II Paral. x. anno pr. regni Roboam filii Salomonis, qui Roboam fuit rex quartus Hebræorum, ortam seditionem fuisse inter Hebræos. Nam decem Tribus inclementem atque sevum regem Roboam fore metuentes, regem sibi creaverunt Jeroboam: Tribus autem Juda et Benjamin secute sunt Roboam; atque ita scissa monarchia Hebræorum in duo regna, quæ nunquam postea ad unitatem redierunt.

Porro duarum Tribuum regnum dictum est regnum Juda, sive Judæorum, ob dignitatem Tribus regie. Regnum vero aliarum decem Tribuum vocatum est regnum Israel, præ sui multitudine servato scilicet sibi Jacob patris sui nomine; enumeranturque in hoc regno Israel reges undeviginti: videlicet Jeroboam, qui anno primo Roboam regis Juda filii Salomonis, ut dictum est, regnare cepit, Nadab, Baasa, Ela, Zambri, Amri, Achab, Ochozias, Joram, Jehu, Joachaz, Joas, Jeroboam, Zacharias, Selmum, Manahem, Phaceia, Phacee, et Osee, sub cuius regni anno nono imperium hoc finem accepit. Atque is nonus annus fuit sextus regni Ezechia decimi sexti Judæorum regis, ut dicitur IV Reg. xviii, et complectitur totum hoc regnum Israel annum unum supra ducentos et quadraginta, menses septem, et dies septem, ut ex ipsa Scriptura constat lib. II Reg. c. xiv, xv, xvi et xvii, et lib. iv, c. xviii. Non igitur, inquam, habetur ratio regni hujus, quia Lactantius manifeste indicat, in illa summa annorum quadringentorum et sexaginta efferenda, se respexisse ad seriem regum Juda, cum dicit, Tum mutato nomine reges habere ceperunt. Sic et inf. cap. 10. Nam continuo exactis iudicibus regnavit Saul, et deinde reges Juda David, et Salomon; nec incipit series regni Israel, nisi anno primo Roboam filii Salomonis, ut diximus. Subdit quoque Lactantius, usque ad Sedechiam regnum, qui Sedecias ad regnum Judæorum pertinet; fuit enim ipsius rex ultimus, ut liquido appareat, Lactantium hoc loco regni Judæorum cum initium, tum finem memorantem, ad regnum Juda respectum habuisse. In hoc itaque regno comperio tres et viginti reges Judæorum post Samuelem, quem ultimi iudicis loco statuimus, videlicet incipiendo a Saule, sed ab eo tantum tempore, quo ille solus post Samuelis mortem regnavit: id autem tempus fuit duorum annorum, ut constat ex I Reg. c. xiii et Josepho lib. vi Antiquit. in fin. cap. ultimi usque ad Sedechiam, ut ait Lactantius, inclusive scilicet cum ipsius Sedechie undecim annis, quibus præfuit: hoc, inquam, tres et viginti reges regnasse comperio annis in totum quadringentis septuaginta quinque, mensibus sex, et diebus decem, quamvis Josephus lib. x, cap. 10, scribat annis quingentis quatuordecim, mensibus sex, et diebus decem. Vid. Euseb. Hermann. alios. Desunt igitur Lactantii calculo anni quidecim, menses sex et dies decem.

Anni imperii regum Judæorum ex Scriptura Sacra.

1 Saul post mortem Samuelis,	an. 2, m. 0 d. 0	I Reg., xiii.
2 David, —	an. 40, m. 0 d. 0	III Reg. II, I Par. xxix.
3 Salomon,	an. 40, m. 0 d. 0	xi, II Par. ix.
4 Roboam,	an. 17, m. 0 d. 0	xiv, xii.
5 Abias,	an. 5, m. 0 d. 0	xv, xiii.
6 Asa,	an. 41, m. 0 d. 0	Ibid. xvi.
7 Josaphat,	an. 25, m. 0 d. 0	xxii, xv.
8 Joram,	an. 8, m. 0 d. 0	IV Reg. viii, xxi.

9 Ochozias, an. 1, m. 0 d. 0	IV Reg. vii, II Par. xxii.	
10 Athalia, an. 6, m. 0 d. 0	xi,	xxii.
11 Joas, an. 49, m. 0 d. 0	xii,	xxiii.
12 Amasias, an. 29, m. 0 d. 0	xiv,	xxv.
13 Azarias, qui et Ozias, an. 52, m. 0 d. 0	xv,	xxvi.
14 Joathan, an. 16, m. 0 d. 0	Ibid.	xxvii.
15 Achaz, an. 16, m. 0 d. 0	xvi,	xxviii.
16 Ezechias, an. 29, m. 0 d. 0	xviii,	xxix.
17 Manasses, an. 55, m. 0 d. 0	xxi,	xxxiii.
18 Amon, an. 2, m. 0 d. 0	Ibid.	Ibid.
19 Josias, an. 31, m. 0 d. 0	xxii,	xxxiv.
20 Joachaz, an. 0, m. 5 d. 0	xxiii,	xxxvi.
21 Ellachin, qui et Joachim, ann. 11, m. 0 d. 0	Ibid.,	Ibid.
22 Joachim, qui et Jechonias ap. LXX, II Par. xxxvi, an. 0, m. 5 d. 10	xxiv,	Ibid.
25 Sedecias, an. 11, m. 0 d. 0	Ibid.,	Ibid.

Ann. 475, m. 6, d. 10.

Usque ad Sedeciam regnum, oppugnati a rege Babylonio, captique Judæi, diuturnum servitium pertulerunt. Sedeciam scripsi, non Sedechiam, ut in prioribus editionibus; ita enim prolatum et scriptum hoc nomen puto a Lactantio, ut est apud Septuag. et in Vulg. Usque ad Sedeciam regnum, inquit, inclusive videlicet, ut diximus; nam oppugnatio Judæorum a rege Babylonio contigit nono regni Sedeciae, IV Reg. c. xxv. Hierem. c. xxxix et lii, quæ duravit usque ad ipsum undecimum, id est, ultimum annum regni ejusdem, quo anno captivitas urbis Hierusalem et populi secuta est, ut eisdem in locis habetur. Ex quibus liquet, veram esse illorum sententiam, qui non aliunde sentiunt septuaginta annos istius captivitatis computandos atque incipiendos esse, quam ab hoc undecimo anno regni Sedeciae, sicut incipit et computat hic Lactantius, Josephus lib. x Antiquit. cap. 10, Clemens Alex. i Strom., African. v Annal., Euseb. lib. iii Præpar. cap. ultimo, et in lib. de Demonst. in disput. de 70 hebdomad., Hieron. super iv cap. Ezechiel., Cyrill. adversus Julian., Isidor. v Orig. cap. ultimo, Bed. de sex ætat. Quamvis seiam, eosdem annos etiam aliunde ab aliis gravissimis scriptoribus incipi ac computari; quidam enim computant a 15 anno regis Josiae, de quibus tacitis nominibus meminit Euseb. in Chronic. sub Olympiad. 58, alii vero a captivitate regis Joachim, quæ contigit anno 1 imperii Nabuchodonosor, ut Sulpitius ii Histor. Theodoret. ad cap. 9 Daniel, Lyran. ad i cap. Esdr., Vatabl. in Annotat. ad idem cap. ix Daniel.; quidam denique a transmigracione Joachim, sive Jechoniae, ut Rabbi Salomon, quem refert Lyran. et Cajetan. ad ultim. cap. ii Paralipom. et Scaliger de Emendation. tempor.

Donec septuagesimo post anno eos Cyrus major terris ac sedibus suis redderet. Jam hic quoque discrepant auctores de tempore solutionis captivitatis Judaicæ. Nam alii malunt non ante secundum Darii Hystaspis annum, ad quem a primo Cyri anno quadraginta anni fluxerunt, ipsos captivitatis Judaicæ septuaginta annos completos esse; ex quorum sententia sit, ut a desolatione Hierusalem usque ad primum Cyri annum triginta anni tantummodo fluxerint. Ita opinati sunt Clemens Alexandrinus i Stromat., Euseb. in Chronic. et de Præparat. lib. x, cap. ult. et viii de Demonstr., Hieron. in Proœm. super Aggæum, in cap. i Zachar. et iv, Daniel., Aug. xviii Civit. cap. 26, Isidor. v Orig. cap. ult. Nonnulli vero distinguunt: alios videlicet fuisse annos captivitatis Judæorum, quos ordiuntur a transmigracione Jechoniae, terminant primo anno Cyri; alios autem desolationis urbis et templi, quos incipiunt undecimo anno regni Sedeciae, finiunt anno secundo Darii Hystaspis, ut Theodoret. ad 9 cap. Daniel. Sed Lactantii positio verior est et receptor, videlicet a Cyro baptismatum solutionem, quod non modo Josephus scri-

bit lib. ii Antiquit. cap. 1, African. Annal. v, Sulpit. ii Histor. Cyrill. viii cont. Julian., Bed. de Ration. temp., Perer. ad Daniel. lib. x, cap. 9, sed etiam multi supra dictorum scriptorum diversæ opinionis aliis in locis asseruerunt, scilicet Euseb. l. x de Præparation. c. ult., S. Hieronym. ad c. 29 Hierem.

Qui per idem tempus in Persus suscepit imperium, quo Romæ Tarquinius Superbus. Non hoc usquequaque cæterorum congruit chronographiæ; nam circiter viginti anni a susceptione imperii Cyri interfluxerunt ad Tarquini Superbi imperium, scriptoribus tamen, ut in omnibus chronologiis fere sit, paululum variantibus. Vide Euseb. in Chronic.

Ut errorem suum sentiant, qui Scripturam sacram conarquere nituntur, tanquam novam et recens fictam, etc. Videndi sunt Josephus contra Appion. lib. i, Justinus Martyr cont. Gent., Theoph. ad Autolyce. Serm. 5, Euseb. lib. x Præparat. c. 5, Theodoret. ii de Carat. Græc. affect. Certe Pythagoras, qui antiquissimus Græcorum Sapientum censetur, ponitur ab Euseb. in Chronic. contemporaneus Aggæi, Zachariæ, Malachiae, qui novissimi fuerunt prophetarum.

CAPUT VI.

Per ipsum creavisset. Ex B. T. P. Florent. edit. et Plantin. restitui τὸ per ipsum textui, quod Aldinæ et quibusdam aliis editionibus deest; sic enim Lactantii di-tum pulchre convenit cum illo Joannis primo, omnia per ipsum facta sunt, etc.

Divini nominis appellatione dignatus est. Non; sed suapte natura obtinet illud, ut ipsemet fatetur Lactantius inf. cap. 29 et alibi sæpe.

Παντατόπος χριστιαν. Hos versus explicat Eugubiu. in l. de Perenn. philosoph. et habentur apud Theoph. lib. ii ad Autolyce., sed non in Carminibus Sibyllinis. Αὐτὸν εἶδους, etc. Hic versus in carminibus Sibyllinis mutilus est; ibi enim:

Αὐτὸν ἔδουκε θεὸς πικρὸν ἄδρα γυμνασιον.

Αὐτὸν σὸν, etc. In codic. Sibyllino, pro σὸν, habetur σοῦ.

Deus condidit me, etc. Locus ex viii Proverbior. Et satis sit semel moneri lectorem, quod Lactantius quæ promit loca Sacra Scriptura, ea fere, ut ceteri antiqui Patres, ex versione septuaginta interpretum promit, licet nonnihil aliquando, ut nos diligenter suis locis annotabimus, ab ipsorum quoque, quam nunc habemus, interpretatione dissideat: unde fortasse quis merito suspiciet, Septuaginta editionem illorum temporum aliquibus in locis diversam fuisse ab ea, quæ nunc extat. Hic certe pro Deus, Septuaginta, Vulg., Tertull. adversus Hermog. et adversus Prax. et Cypr. secundo adv. Judeos habent, Dominus. In initio viarum suarum. Ita Vulg. At Tertull. adv. Hermog. et Cypr. ii adv. Jud. cap. 1 ex Septuaginta, initium viarum suarum.

In opera sua ante sæcula. Fundavit me in principio, etc. In hujus loci interpunctione ac distinctione Lactantius et Tertull. discrepant a Septuag. et a Cypriano; nam Septuag. in opera sua. Ante sæculum fundavit me in principio, etc. Cyprian. in opera sua ante sæculum fundavit me. In principio, etc.

In principio. Melius sic apud Lact. Cyprian. Irenæum lib. iv, cap. 37, quam apud Tertull. hæc duo verba subticentem, quæ in textu Hebræo, Chaldæo, Græco reperiuntur.

Prodiere fontes. Septuag. et Cypr. procederent fontes. Genuit me. Ita et Tertull. et Cyprian. pro eo quod Septuag. habent, γεννησέν με, generat me.

Fecit regiones, et terras inhabitabiles sub cælo. B. et T. fecit regiones et fines inhabitabiles, etc. Septuaginta, Dominus fecit regiones, et inhabitabiles, et summitates habitatas ejus, quæ sub cælo; Cypr. fecit regiones et inhabitabilia; al. habitabilia et fines inhabitabiles sub cælo.

Cum pararet cælum, etc. Al. hic legitur cum pareret. Ego secutus sum optimos Lactantii codices, qui habent, ut Septuaginta, Tertullianus, Cyprianus, Hieron.

Cum secerneret suam sedem, cum super ventos faceret validas nubes. Apud Septuag. distinctum legimus ita, ut illud *super ventos* cum sede conjungatur, non cum nubibus: *et cum secerneret suam sedem super ventos, et cum validas faceret desuper nubes*, etc. Quo loci tamen vere annotatur Tertull. Cyprian. Hilar. prorsus habere sicut Lactantius. Nam Tertullianus, *et cum fortia faciebat super ventos, quæ sursum nubila*; Cyprian. *cum super ventos validas faceret desuper nubes*; Hilar. *Quando super ventos validas faciebat in summo nubes.*

Et cum confirmatos poneret montes sub caelo. Pro montes, apud Sept. legitur fontes: *et cum confirmatos ponebat fontes ejus, quæ sub caelo.* Tertullianus quoque, *et cum firmos ponebat fontes ejus, quæ sub caelo*; et Cyprianus, *et cum confirmatos ponebat fontes sub caelo.*

Jucundabar ante faciem ejus, cum lætaretur. Septuaginta, *jucundabar in facie ejus in omni tempore, cum lætaretur*, etc. Illud, *omni tempore*, habet quoque Vulg. et Cyprianus, quod sane Tertullianus omittit cum Lactantio.

CAPUT VII.

Nomen ejus ne angelis quidem notum esse. An sancti angeli, et animæ beatæ clare Deum intuentes ejus nomen verum et proprium concipere possint, disputant theologi in. 1 Sentent. dist. 22, et in p. p. S. Thom. quest. 13, art. 4, ut monui superius lib. 1, cap. 6.

Ὅστις περὶ τοῦ μόνου Κυρίου πόντων, καὶ προένουμένου Θεοῦ. Hæc verba restitui Lactantio, vel potius Hermeli, ex cod. B. et T., nam aliquibus illa desunt, ὅστις περὶ τοῦ μόνου Κυρίου: aliis vero illa, καὶ προένουμένου Θεοῦ.

Christus non proprium nomen est, etc. Auctor Expositionis symboli Apostolorum inter opera Cypriani.

Qui eum immutata littera Christum solent dicere. Et tunc etiam nomen illud boni habet significationem; deducitur enim ἀπὸ τοῦ χρέμα, et idem est quod bonus, suavis, commodus, utilis; Justin. Mart. in Apolog. pro Christian. ad Antonin. Pium, Tertullian. cap. 3 Apologet.

Ἄυτους δὲ ὀνομάζει, etc. Homeri versus ex initio iv Odys. leviter immutatus; ibi enim, τούς δ' ἐπὶ οὖν ὀνομάζει, etc.

CAPUT VIII.

Beatus qui erat, etc. Hunc locum, qui ex Hieremia profertur a Lactantio, nusquam reperio.

A principio. Ab æterno; sic enim dictio illa sæpe exponitur etiam in Scriptura: Ecclesiastici xxiv: *Ab initio, et ante sæcula creata sum,* etc.

Quomodo igitur procreavit? Creationis vocabulo etiam Scriptura sacra interdum abutitur, ubi de Sapientia increata, et de Verbi æterni emanatione loquitur; nam cum processio Verbi æterni sit ineffabilis, et reveletur creaturæ rationali, quæ ineptissima est ad divinorum intellectionem, spiritus Sanctus ad eam explicandam uti solet multis ac variis locutionibus, quas etiam postea sancti Patres aliquoties sunt mutuati, quæque non proprie, sed μεταφορικῶς, atque abusive sunt accipiendæ. Dicitur enim divinam Sapientiam, et increatum Verbum creari, non quod ex nihilo fiat: sed ut intelligamus, Verbum non produci ex præjacente materia; item, Patrem nullam pati immutationem, aut alterationem, ut contingit in generationibus creatis. Hujusmodi autem locutiones non sunt a nobis usurpandæ, sed juxta Ecclesiæ sensum exponendæ, sicubi in Sacris litteris, vel sanctorum patrum scripturis reperiantur.

Sive etiam rationem. Hæc quæ ab impressis absunt, ex cod. B. recte a me restituta intelligo; nam initio sequentis capituli ait Lactantius, melius a Græcis Dei filium λόγος vocari, quia cum ille sit vox, et sapientia Dei, λόγος et sermonem significat, et rationem.

Magna inter hunc Dei Filium et cæteros angelos

differentia est, etc. Superius ad ea verba cap. 9, l. 11, *Illum primum et maximum filium,* etc. manifeste ostendimus, Lactantium veram et rectam de Dei Filio unigenito sententiam habuisse: Deum verum esse illum, ac proinde infinito ab angelorum natura distare naturam ejus credidisse. Idcirco, sicut ibi diximus, quod quando filiorum Dei nomine angelos vocat una cum Verbo divino, tunc non univoce ad ipsum Verbum et ad angelos ea appellatio referenda est, ut omnes æqualiter respiciat: sed æquivoce, id est, proprie ad Verbum divinum, improprie vero et metaphorice ad angelos: ita hoc loco monemus, quod ubi e diverso Dei Filium Lactantius Angelum vocat, ut hic, et supra cap. 10, et inf. cap. 14, juxta alteram lectionem, tunc Angeli nomen non univoce ad ipsum Dei Filium et ad angelos est referendum, sed ad angelos proprie, ut ipsorum naturam et substantiam significat, improprie vero ad Dei unigenitum, ut ea dictio non naturam ejus, sed munus et officium designat legationis et nuntiationis.

B Nam angelus græc. latine nuntius dicitur, quia maxima quidem omnium legatione, ad genus scilicet humanum redimendum, Dei unigenitus est perfectus, cui nullus alius satis idoneus erat; atque hoc quidem sensu S. August. tom vi, in Tract. super, *Ego sum qui sum,* censet secure Christum Dominum appellari angelum posse, scilicet officio, non natura. Dicemus rursus et inf. cap. 14.

Illi enim ex Deo taciti spiritus exierunt. Et inf. *Dei autem spiritus et vivunt, et manent,* etc. Quam vereor, ut sentiat, angelos ex Dei substantia! quod de animis hominum illum alicubi dixisse ostendi supra ad cap. 13, lib. 11. Sibi cavere lectorem moneo.

Ille vero cum sit et ipse spiritus, tamen cum voce ac sono ex Dei ore processit, sicut verbum, etc. Jam conatur explicare filii emanationem a Patre, et quare Verbum Dei appelletur. Sed rem tantummodo circum, non attingit, idque mirum cuiquam esse non debet; nam sanctissimæ Trinitatis mysterium multis sæculis in Dei Ecclesia fuit maxime occultum atque reconditum. Ille quidem inepte vocalis verbi creati similitudine utitur, ut nos in cognitionem manu ducat increati illius divini Verbi. At vero non vocalis verbi similitudine aliqua, sed mentalis, quod est in nobis, ut ait S. Aug. xv de Trinit. cap. 11, sicut in enigmate videtur utcumque Dei Verbum. Ipse etiam Lactantius fatetur hoc loco, Deum Patrem mente illud concepisse: et quidem cum Deus sit omnino incorporeus, nonnisi secundum intellectualem emanationem generatio divina intelligi potest. Rejctis igitur, quæ a Lactantio afferuntur, nos catholica veritate sitientem lectorem imbuiamus. Principio mentis verbum nihil aliud est, quam notitia, seu conceptus mentis; S. Aug. lib. ix de Trinit. cap. 7 et 11, et lib. xv cap. 10, S. Thom. p. p. quest. 5^a, art. 1, et in Joann. cap. 1. Hic conceptus interior, quem alicubi vocat speciem S. Thom. ut in 1 Sent. distinc. 27, quest. 2, art. 2, aliquando conceptionem rei intellectæ, ut 1 cont. Gent. cap. 11 et intentionem intellectam, ut iv cont. Gent. cap. 11, et conceptionem intellectus, ut eod. lib. c. 12, proprie et propriissime dicitur verbum, quia mediante illo anima loquitur; S. August. d. cap. 10. Est enim in mente dictio vera et propria, atque locutio, et proprium ac verum dicere et loqui, quod est intelligere; et consequenter verum et proprium verbum, ipse videlicet mentis conceptus, multo id quidem magis verum ac proprium, quam vocale verbum; et nomen verbi præcipue mentis conceptum significat, ut docet S. Augustinus ubi supra. Ob id periculo non vacaret illa positio, qua quis assereret conceptum mentis non esse proprie Verbum; quoniam Verbi nomine in ea significatione, qua significat notitiam, significat quoque Dei Filium. Si ergo improprie significaret conceptum, improprie quoque significaret Dei Filium, ac proinde Filium Dei improprie esset Verbum, et consequenter non esset Verbum;

quæ sunt hæretica, et contra illud Joann. 1 : *In principio erat Verbum*, etc. S. Thom. in 1 Scat., distinct. 27, quæst. 2, artic. 4, docet absque omni dubio confitendum esse, Dei Filium esse Verbum, et proprie Verbum dici; et p. p. quæst. 54, art. 1. ad primum asserit errorem esse Arrianorum, negare filium Dei proprie Verbum esse. Jam quomodo Verbum increatum in mente divina producat, docet idem ille totius divinæ pariter atque humanæ sapientiæ vertex S. Thom. IV cont. Gent. cap. 11 : plures videlicet esse intelligendi modos, atque gradus, ut plures sunt gradus intellectualis vitæ. Nam intellectus humanus licet se ipsum intelligere possit, tamen suæ cognitionis initium ab extrinseco sumit, quia non intelligit absque phantasmate; ergo in angelis est perfectior intelligendi modus, quorum intellectus ad sui cognitionem non procedit ex aliquo exteriori : sed per se cognoscit se ipsum. Abest tamen aliquid omnimodæ et absolutæ perfectionis, quia licet intentio intellecta sit eis omnino intrinseca, non tamen ipsa intentio intellecta est eorum substantia, quia non est idem in eis intelligere et esse. Ultima igitur perfectio vitæ competit Deo, in quo non est aliud intelligere, et aliud esse : unde oportet, ut intentio intellecta a Deo, id est, Verbum ipsius, sit ipsa divina essentia. Igitur in Deo se ipsum intelligente est Verbum Dei, quasi Deus intellectus, sicut verbum lapidis in intellectu est lapidis intellectus. Quia vero intellectus divinus non exit de potentia in actum, sed semper est actu existens, necesse est, ut se ipsum semper intellexerit; et ex hoc quod se ipsum intelligit, oportet ut Verbum ipsius sit in ipso, et sic Verbum Dei semper in Deo extitisse, et ideo coeternum illi esse. Rursus, cum intellectus divinus non solum sit semper actu, sed etiam sit ipse actus purus, oportet, ut substantia intellectus divini sit ipsum suum intelligere, quod est actus intellectus : esse autem Verbi interioris concepti, sive intentionis intellectæ, est ipsum suum intelligi, idem ergo esse est Verbi divini, et intellectus divini, et consequenter ipsius Dei, qui est suus intellectus : esse autem Dei, est ejus essentia, vel natura, quæ idem est, quod ipse Deus. Verbum igitur Dei est ipsum esse divinum, et essentia ejus, et ipse verus Deus. Denique productio Verbi in mente divina est propriissime generatio, et Verbum productum propriissime Dei filius, ut demonstratur ex definitione generationis proprie dictæ, quam elicit S. Thom. p. p. quæst. 27, art. 2 ex Aristot. VII, Ethic. et VI Metaphysic. Generatio enim est origo viventis a principio vivente conjuncto in similitudinem naturæ. At vero in divinis Verbum divinum vivum procedit a Patre vivo, et reperitur ibi principium conjunctum cum generante et genito; nam essentia divina, quæ Patri est intima, et radii generationis, conjugitur, sive potius communicatur eademmet filio genito. Et Verbum procedens procedit secundum rationem similitudinis, quia conceptio intellectus est similitudo rei intellectæ : et in eadem natura; nam in Deo idem est intelligere et esse. Ibi igitur propriissime Dei filius ac multo magis filius, et generatio, quam in rebus creatis. Nam sicut edocet S. Thomas p. p. quæst. 15, art. 5 et 6, quoniam aliqua reperiuntur in Deo, et in creaturis, nobiliori et perfectiori modo sunt in Deo, et prius dicuntur de eo.

Merito igitur sermo et Verbum Dei dicitur. Sermo quidem, Sapientiæ XVIII, Joann. XVII, et a Patribus Tertulliano adversus Prax. Cyprian. adversus Judæ. lib. II, cap. 1 et 5, qui referens illud Joann. 1 : *In principio erat Verbum*, pro *Verbo*, ponit, *Sermonem*; et August. qui illud enarrans Joann. XVII : *Sermo suus veritas est*, etc. docet nihil referre utrum *Sermonem* dicamus, an *Verbum*; et Hilario, qui nunc *Verbum*, nunc *Sermonem* vocat in libris de Trinit., Hieron. item super Epist. ad Ephes. Congruentius tamen Verbum vocari videtur, quam sermonem, quoniam Verbum proprie unam rem, et unicam vocem

A significat; sermo vero unicam et plures. Ergo ad ostendendum Dei filium esse unicum et simplicissimum, quatenus Deus est, congruentius Verbum appellatur, quam sermo.

Nostris spiritus dissolubiles sunt, quia mortales sumus. Hic per spiritum putarim flatum intelligi; nam de sermone et locutione dicere pergit : de animis quidem nostris illud asserere non est censendus, qui ubique illos doceat esse immortales.

Quanto magis Dei vocem, etc. Sic paulo infra : *Si quis miratur ex Deo Deum prolatione vocis, etc.* Omnes ejusmodi locutiones cavere oportet. Loca, quæ profert Scripturarum, de ore cordis et mentali verbo loquuntur.

Quorum alterum, qui posterius regnavit, Trojanæ urbis excidium centum et quadraginta annis antecessit. Hæc lectio, quæ in uno Vaticano habetur, procul dubio vera est ne germana lectio; et in eo quidem quod dicit, Trojanum excidium ante Salomonem extitisse, (nam de numero annorum postea dicam, cunctis chronographis, et Lactantio ipsi consentiens), cum altera lectio fere omnium aliorum mss. et impressorum, quæ habet *quorum alter, etc.*, contrarium sensum efficiat, dicatque Salomonem extitisse ante Trojanum excidium, quod sane historiarum temporum, et ipsius Lactantii sententiæ alibi expressæ valde adversatur. Ille quidem extremo primi horum librorum ab excidio Trojano ad ea tempora, quibus hæc ille scribebat, computabat annos mille quadringentos et septuaginta : scribebat autem, ut supra ostendimus, anno a Christo nato trecentesimo secundo. Quare si ex ea summa annorum mille et quadringentorum septuaginta subtrahas annos ducentos et sexaginta novem, qui fluxerunt a morte Christi ad Lactantii scripturam, profecto unus annus superque mille et decem ab excidio Trojano ad Christi Domini obitum secundum Lactantii supputationem interfluxerint. Jam vero si vulgatam lectionem sequere, addasque huic summæ annos centum et quadraginta, quos fluxisse velis a Salomone usque ad Trojanum excidium, totum tempus, quod a Salomone ad Christi excessum fluxit, unius fuerit ac præterea mille et trecentorum quadraginta annorum; quod utique cum dicto Lactantii vehementer pugnat, asserentis infra cap. 16 et 18 hujus libri, ut ibi dictum est in notis, a Salomone ad obitum Christi non nisi mille ac decem annos ecurrisse. Contra vero si nostram lectionem amplexus dictæ summæ unius superque mille et ducentorum annorum subtrahas annos centum et quadraginta, quos a Trojano excidio ad Salomonem usque fluxisse contendimus, omnia sibi invicem Lactantii dicta consentire videbis, et summam effulgere unius anni, superque mille et sexaginta annorum, qui a Salomone ad Christi Domini obitum juxta Firmiani sententiam interfluxerint. Nec tamen mirere, quod plures anni emergant, nempe unus et quinquaginta supra dictam summam annorum mille et decem, quæ d. cap. 16 continetur; nam utrobique idem fere tempus designari intelliges, si animadverteris, hic quidem curriculum annorum fieri ab excidio Trojano usque ad natalem diem Salomonis, et ab eodem natali usque ad Christi obitum : ibi vero non ab ortu Salomonis, sed a tempore quo jam regnabat, et prophetiam illam, quam ibi recitat Firmianus de Christo, enuntiabat summi annorum exordium usque ad Christi Domini obitum volutorum. Salomon autem regnavit annis quadraginta, ut ex Sacra Scriptura constat, in tertio Regnorum cap. II, et secundo Prætermissorum c. IX, ex Josepho VIII Ant. cap. 7, et Lactantio inf. c. 15. Vixit quatuor et nonaginta, ut idem Josephus tradit cap. 7, ita ut ab ortu Salomonis usque ad prima tempora, quibus ille de Christo fuerit vaticinatus, sane quidem unus ille et quinquaginta anni fluxisse poterint, et insuper anni tres. Ex quibus ita omnino scripsisse Lact. verisimillimum est, non autem alio modo memoria lapsu, sicut Vives censuit ad cap. 20

lib. xviii Civit. S. August., et hic Thomasius in notis. A	
A Trojano excidio ad Lactantii scriptio., anni.	1470
E quibus demptis, qui a morte Christi ad Lact. script. interfuerunt, annis.	269
Remanent ab excidio ad Christi obitum. an.	1201
Quibus additis a Sal. ad excid. juxta hic vulg. lectionem annis.	1440
Fient a Salom. ad Christi obitum anni.	1541
<hr/>	
Contra Lactantium, qui inf. c. 16 a Salomonis prophetia usque ad Christi obitum computat annos.	1010
<hr/>	
Rersus ab excidio ad Christi obitum an.	1201
E quibus subtractis, qui ab excidio ad Salomonis ortum fiunt, juxta hujus loci germanam lectionem, annis.	1440
Remanent ab ortu Salomonis ad Christi obitum anni.	1061
E quibus subtractis, qui ab ortu Salomonis fuerunt usque ad tempus quo prophetauit, annis.	51
Remanent a tempore prophetiae Salomonis ad Christi obitum anni.	1007

Centum et quadraginta annis antecessit. Chronologi non consentiunt; Euseb. enim annis 170; Glarean. 147.

Verbo Dei. Tertullianus: Cyprianus sermone Dei.

Et spiritu oris ejus. Ald. et Plantin. et in spiritu, etc. Ego retinui lectionem Florent. edit. quam habent Septuag., Vulg. et Cypr. Sed Tertull. adversus Prax. et alibi, et Spiritu ipsius.

Verbum bonum. Tertull. ii, adv. Marcion., Cyprian. ii Testimon. cap. 3, sermonem bonum.

Item Salomon, etc. Profertur hic locus ex cap. xxiv Ecclesiast. qui liber cum non sit Salomonis, sed Jesu Sirach, ut ex prologo illius libri in Bibliis apparet, illorum tamen temporum consuetudo obtinuit (quod notat S. August. lib. xvii Civit. c. 20), ut Salomonis diceretur, vel propter eloqui similitudinem, vel quia ex Salomonis sententiis collectus videretur. Ideo non solum a Lactantio citatur sub nomine Salomonis, sed etiam ab aliis Patribus, Cypriano, qui hunc eundem locum profert. ii adv. Judæ. cap. 1, Clem. Alexand. vii Stromat., Basil. contra Eunom. lib. iv, Nazianz. Orat. 8 et quamplurimis aliis; concil. item Carthagin. iii, cap. 43.

Ego, inquit, ex ore Altissimi prodivi ante omnem creaturam. Cum Lactantio concordat Cyprianus: lectionem vero Septuaginta, qui habent, *Ego ex ore Altissimi prodivi*, nec plura, exhibet S. Ambrosius lib. iv de Fid. cap. 4, Vulg.: *Ego ex ore Altissimi prodivi primogenita ante omnem creaturam.*

Ego in cælis feci ut oriretur lumen indeficiens. Hæc non habentur apud Septuaginta, sed in Vulg. et apud Cyprian.

Et nebula texi omnem terram. Ita et Cyprianus: at Septuaginta, et sicut nebula obtexi terram; Vulgata, *Et sicut nebula texi omnem terram.*

Ego in altis habitavi. Quod apud Septuaginta legitur, ἐν ὑψηλοῖς, ita effertur a Lactantio, in altis. Cypr. cod. variant; nam quidam sic habent: quidam vero in altissimis, et versio recens latina, ex Septuag. et Vulg.

Et sine ipso factum est nihil. Hic punctus fit; et deinde sequitur, *sed melius Græci*, cum ita novem Vaticanis et omnes impressi: duo vero ex iisdem Vatic. et sine ipso nihil factum est. Hic punctus; et deinde, *sed melius Græci*, etc. Unus autem etiam Vatic. et sine ipso factum est nihil: hic duo puncta fixa sunt et deinde sequitur continenter, *Quod factum est in ipso vita erat.* Hic rursus punctus et deinde sequitur, *sed melius Græci*, etc., ex quibus lectionibus satis perspicue intelligi posse videtur, ita locum illum

Evangelii Joannis a Lactantio fuisse interpretatum et lectum, et sine ipso factum est nihil. Quod factum est in ipso vita erat, ut illa, quod factum est, non ad illa priora, et sine ipso factum est nihil, sed ad posterioris coli verba, in ipso vita erat, pertinere censuerit, contra quam putaverunt Chrysostom., Theophil., Eutym. Chrysost. enim 4 Homil. in Joan.: *Cum dixerimus, inquit, sine ipso factum est nihil, non id perfecto puncto notemus: at hæretici opinantur; hi enim cum velint spiritum creatum esse, sic legunt: Quod factum est in ipso vita erat.* Verum nulla profecto ratione hæc intelligi potest oratio. Theophilact. in Commentariis: *Pneumatomachi, qui Spiritum sanctum negant Deum, hanc particulam sic legunt, et sine ipso factum est nihil. Deinde hoc loco facto puncto, legunt quasi ab altero principio, quod factum est in ipso, etc., et interpretantur locum istum juxta suam mentem, dicentes, quod hoc loco Evangelista de Spiritu sancto disserat, dicens, quod factum est in ipso, hoc est Spiritus sanctus, vita erat. Hoc autem dicunt Macedoniani, conantes ostendere Spiritum sanctum esse Creaturam, et enumerare cum iis, quæ facta sunt. Nos autem non sic: sed puncto facto postquam dixit, quod factum est, novum principium legimus, in ipso vita erat, etc. Eadem fere Eutymius. At vero quantumvis punctum statuas post verbum nihil, locus ille minime patrocinatur errori, nec quicquam facit pro hæreticis; et quidem hoc modo legunt Cyrillus, August. et S. Thom. p. p. quæst. 18, art. 4, et Bibl. Complutens. ut quidam referunt, licet omnes codices Bibliorum bibliothecæ meæ, præsertim excusi Romæ Sixti V jussu anno 1593, prorsus habent sicut Chrysostomus.*

CAPUT IX.

Et sapientia Dei. Quod sapienter excogitatur, dicitur sapientia alienius: in Deo autem, ut docet S. Thom. iv contra Gent. cap. 12, oportet sapientiam dici ex eo quod se ipsum cognoscit. Sed quia non cognoscit se per aliquam speciem, sed per essentiam, imo idem ipsum ejus intelligere est ejus essentia; ideo sapientia Dei habitus esse non potest: sed est ipsa Dei essentia. At Dei filius est Verbum, et conceptio Dei intelligentis se ipsum; ipsum igitur Dei Verbum, tanquam sapienter mente divinæ conceptum, proprie Dei sapientia dicitur.

Hunc sermonem divinum ne philosophi quidem ignoraverunt. Quorum testimonia profert August. Eugubini. lib. i de Perenni philosoph. cap. 23 et seqq.

CAPUT X.

Et homini, quem induerat, quem gerebat, etc. Familiares sunt Patribus ejusmodi locutiones, ut dicant Verbum divinum assumpsisse, induisse, gessisse hominem. Nam ita loquitur Cyprian. in fine libri de Idolol. vanitate, August. in lib. de Fide cont. Manich. in principio capituli 26, Hilar. x de Trinit. circa med. Quæ tamen locutiones non sunt proprie accipiendæ, ut dicamus hominem assumptum, quia ejus natura est assumpta, et quia assumptio terminata est ad hoc, ut filius Dei sit homo; alioqui falsa est et hæretica hæc positio simpliciter et proprie sumpta, Dei filius hominem induit, assumpsit, gessit. Rationem affert S. Thom. in iii p. quæst. 4, art. 3. Nam hoc nomen, homo, significat humanam naturam in concreto, ut scilicet est in aliquo supposito; et ideo sicut non possumus dicere, quod suppositum sit assumptum: ita non possumus dicere quod homo sit assumptus. Subdit ibi S. Thom. verba Felicis papæ et Mart. in concilio Ephesin.

Post annos quadringentos et triginta. Ita leg. non ut in Ald. et Florent. trecentos triginta. Nam illum numerum habent optimi cod. B. T. P. 9 Vatic. et Theoph. in lib. de Temporib., quin etiam Scriptura sacra tam Septuag. quam Vulgate editionis cap. xii Exod., et Paulus ad Galat. iii. Verum enimvero non ipsi tantum anni servitutis, qua pressi Hebræi fac-

runt in Ægypto, sed etiam mansionis eorum in terra Chanaan computandi sunt, ut initium fiat a septuagesimo quinto anno natiuitatis Abrahamæ, quando ipse ingressus est terram Chanaan, ut notat Hermannus Scholast. Exod. xxvii. Nam apud Septuag., quorum editione utebantur Patres, sic legitur c. xii Exod.: *Habitatio autem filiorum Israel, quam habitauerunt in terra Ægypto et in terra Chanaan anni quadringenti triginta*: quem locum ita refert S. Aug. in Quæst. quæst. 47, ubi etiam de hoc annorum numero disputat Suidas in *Μωϋσ*, et Beda.

Quo rursus esuriente, cælestis alimenti pluvia descendit. Alio ordine narratur hic historia, quam in Scriptura; nam prius fame vexati sunt. Exod. xvi.

Aureum caput bovis, quem vocant Apin, etc. Hoc etiam illis exprobratur in Psalm. cv: *et fecerunt vitulum in Horeb.*, etc.

Aniserunt vetus nomen Hebræi. Qui ab Heber abnepote Noæ per Sem ita vocabantur secundum Josephum lib. i Antiquit. cap. 14, Euseb. in Chronic. in principio, August. xvi Civit. c. 11, Suidam, Isidor. lib. ix Orig. cap. 2, sub num. 40.

Et quoniam princeps examinis eorum Judas erat, Judæi sunt appellati. Judam nullum equidem comperio præfuisse populo Judæorum post Moysen; nam Judas, de quo scribitur in i cap. Judic., *Dixitque Dominus, Judas ascendet*, etc., ab Hebræis et Josepho lib. v Antiquit., cap. 1, non habetur ibi pro nomine alicujus individui, sed pro patronymico de tota tribu, e qua sumptus est Othoniel. Dicunt itaque Judam, id est, tribum Juda cum tribu Simeon, cepisse regem Hebronis Adonibezech, etc. Judæos itaque a Juda Israelis filios dictos vulgo malunt. Vid. Euseb. in Chronic., Isidor. ubi supra.

Sub imperio Tiberii Cæsaris; cujus anno quintodecimo, id est, duobus Geminis Consulibus, etc. Is est annus Christi Domini trigesimus primus, ut apud Euseb. et omnes passim chronographos; quo fit, ut Lactantius Salvatorem passum fuisse dicat anno ætatis suæ trigesimo expleto. Ita quoque Tertullianus adversus Judæos, Clem. i Stromat., African. v Annal., Hieron. in Daniel. cap. ix et epist. 22, August. xviii Civit., c. 54, et lib. xxii, cap. 15, et ad Hesyeh., epist. 80, Oros. lib. vii, Cassiodor. de Consul. Alii malunt anno ætatis suæ trigesimo primo, ut Apollinar. Laodiceen. episcopus apud Hieronymum, sup. ix cap. Daniel., Cyrillus ad cap. xxxix Esai., Philastr. de Hæres., Sever. ii Hist. et alii recentiores relati a Joann. Lucid. in libro de Vero die Passion., cap. 9. Trigesimo secundo, et præterea paulo plus tribus mensibus, fuit aliorum opinio, quam tuetur valide Benedictus Perer. in Comment. ad Daniel. lib. ii, in Disput. de 70 hebdomad. quæst. 7. Sed trigesimo tertio, et tribus mensibus, sensit Bed. de Ration. temp., cap. 45, Albert. Magn. in epist. Dionys. Areop., Onuphr. in Fast. et Chronic., Baron. Cardinalis i Annal. Denique quinquagesimo circiter anno nonnulli alii assertuerunt, ut refert S. Augustinus ii de Doctr. Christ., cap. 28. Quam opinionem ab omnibus refutatam quidam attribuunt Irenæo ii adversus Hæres., cap. 39 et 40; alii dicunt, afflictam ei, et de impostura dubitant, ut Cardinalis, ubi supra.

Ante diem decimam kalendarum aprilium Judæi Christum cruci affixerunt. Sic quidem habent B. T. P. et S. Vatic. quamvis in aliquibus impressis legatur *Ante diem septimam*, etc. Lectionem retinui pluribus et melioribus exemplaribus probatam. Hunc Lactantii locum, ne quem sua laude privemus, longa et pulcherrima disputatione enarravit Marcellus Francolinus in Tractat. de Tempor. Horar. Canon., cap. 75 et 74, quem compendio referemus. Per illa, *Ante diem decimam kalendarum*, Lactantius intelligit, non diem undecimam kalendarum, ut Paul. Middelburg. quinto Paulin., pag. 2, c. 4, et Thomasius in Notis ad hunc auctorem putaverunt: sed diem ipsam *decimam ante kalendas aprilis*; in qua locutione computati intelli-

guntur utriusque dies extremi, id est, dies qui describitur, et ipse kalendarum dies, ut recte ipse Marcell. notat d. c. 75, num. 18, refutata objectione de § *Ante diem* in leg. *Annulus amittitur*, D. de verb. signif. et eodem § egregie explicato. His igitur verbis Lactantius putavit, Christum Dominum passum fuisse die vigesima tertia mensis martii. Idem sensit Theophil. Cæsariensis, vicinus apostolorum temporibus in epist. synodic. de Paschate, quæ impressa legitur inter Opera Bedæ, tom. ii, in fin., ut adversus Middelburg. et Thomas. probat Marcell., cap. 75, num. 19 et cap. 74 in princip. Idem quoque sensit Euseb. Cæsariensis in omnimod. Historia Canon. Chronicorum, cujus extat fragmentum apud Anastasium Antioch., lib. Variar. quæst., ut refert Turrian. in explanatione cap. 6 lib. ii Constit. Apostolicar. Clementis Romani, et apud eundem Marcell. Idem et S. August., Serm. 22 de Tempor., qui est de Nativ. Domini 18, Beda, de Ratione temp., cap. 65, in Chronic., Ado Viennen. in Chronicor. ætate prima in principio, Anselm. ii de Imag. Mund., cap. 17, Nicætas et Græci omnes, et alii quos refert Middelburg. ii p., Paul. lib. v, cap. 1 et 2. Jam alias sententias recenseamus, quoto cujus mensis die passus fuerit Dominus. Hugolinus Martell. in lib. de Ann. integr. restitut., cap. 19, refert ex S. Augustino quosdam asseruisse Dominum passum fuisse nonis martii, id est, septima die martii. S. Epiphanius, Hæres. 50, contra Tessareshæreses, ait, se habuisse Acta Pilati, in quibus Pilatus indicabat, non *ante octavam kalendas aprilis*, ut Tessareshæreses citabant, sed *ante decimum quintum kalendarum earumdem*, id est, decimo octavo die martii Dominum obiisse. At ipse Epiphanius d. Hæresi 50 et 51, cont. non suscip. Evang. Joan. et Apocalyp. putat, die *ante decimum tertium kalendas aprilis*, qui est ipse *tertius decimus kalendas aprilis*, id est, vigesima die martii. Duodecimo kalendas aprilis, id est, vigesima prima die martii auctor Expositionis super Math. cap. xxvii inter Opera Anselmi. Die vigesima tertia martii Lactantius, et alii, ut supra. Die vigesima quinta martii, quæ etiam incarnari dignatus est, scripsit Tertull., lib. cont. Judæ. circa med. Chrysost., serm. de Nativ. Joan. Bapt. August. xviii Civ. cap. ult. et de Trinit., cap. 5, et alibi, Beda, Usuard., Wandelbert, et alii in Martyrologiis. Beda rursus in lib. de Ratione Temp., cap. 28, tradit idem sensisse quamplures Ecclesiæ magistros; Cyrill. in epistola ad synod. Carthagin., S. Thom. super Joan. cap. ii lect. 3, S. Antonin. in Chronic., tit. 5, cap. 7, et alii innumeri: quo facile apparet, magis receptam esse hanc opinionem. Die vigesima sexta martii putavit Victorinus Lemovicen., antiquus doctor, et supputator egregius, et alii quorum nemini Beda de Ratione Temp., cap. 59, Francisc. Maurolic. in Martyrol., Onuphr. in Chronic. Eccles. Die trigesima martii, fusa disputatione, aliorum omnium reprobat opinionibus, probavit Middelburg. ii part. Paul., lib. xiv, cap. 2. Die secunda aprilis etiam nonnulli, ut refert Martell. de An. integ. rest., cap. 19. Aprilis tertia, Rogerius Bacon, Joan. de Muris, Paul. Burgen., Abuleus., Lucid., Pontac., Zarlinus, et plerique recentiores. Aprilis undecima Joan. de Monte regio, quem refert Middelburg. ii p. Paul., lib. v, cap. 1 et 2. Tot sunt ac tam variæ de die passionis Dominicæ scriptorum opiniones, ut merito quis admiraretur, et magnum quoddam arcanum Dei putet, diem incarnationis ejus tunc uni Virgini matri cognitam, Natiuitatis autem paucissimis, deinceps tamen utramque toti Ecclesiæ innotuisse: Passionis vero diem in amplissima et celeberrima urbe obitæ, principibus viris ac populis conspirantibus, Romano præside judicante, judicii executionem indigenis atque advenis palam inspectantibus, cælo atque universis elementis horrida signa, et longe omnium post hominum memoriam admiranda præsentibus, et toto vulgata orbe terrarum, adhuc tam parum compertam et cognitam esse.

CAPUT XI.

Misi ad vos, etc. Ita fere etiam apud Cyprianum adversus Judæ., lib 1, cap. 2.

Convertatur unusquisque a via sua mala. B. habet *unusquisque vestrum*; quanquam τὸ vestrum abest a Bibliis et a Cypriano.

Post corpus suum. Ita legitur in B. T. P. et apud Septuaginta hic, et in Vulg., cap. xiv, III Reg. Locus autem iste petitus est ex cap. ix lib. Nehemiæ, qui secundi libri Esdræ nomine circumfertur. Vulgata hic habet; *post terga sua*; Cyprianus, qui hunc eundem locum profert sub Esdræ nomine, *post dorsum suum*; recentiores editiones Lactantii, *post cor suum*.

Emulando æmulatus sum Domino. Eodem prope modo refert Cyprianus d. cap. 2.

Et remansi ego solitarius. Sic quoque Cyprianus: at Septuaginta, cum quibus Vulgata concordat, *et relictus sum ego solus*. Græce autem habetur, *μόνοτατος*.

Et quærent animam meam auferre a me. Sept. et Vulg. *et quærent animam meam ad tollendam eam*, sive, *ut auferant eam*. Cyprianus ubi supra, *et quærent animam meam auferre eam*.

Et sacrificium acceptum non habeo. Rectius Cyprianus 1 Testimon. adversus Judæos, cap. 16: *acceptum non habeo*, quia tam apud Septuag. quam in Vulgata, legitur *non suscipiam*; et Tertullianus contra Judæos, *non recipiam*, vel *non accipiam*.

Clarificabitur. Græce est *ἁδοξασται* clarificatum est; et ita apud Tertullian. et Cyprian. adversus Judæos.

Apud gentes. Sicut Cyprianus. Septuaginta, *ἐν τοῖς ἔθνεσι* sicut in Vulgata, *in gentibus*. Tertullianus, *in omnibus gentibus*.

Serviet mihi. Septuag., Vulg., Tertull., Cyprianus, *servivit mihi*.

Venio colligere, etc. Ita refert ad verbum Cyprian. *Claritatem meam*. Septuag. et Vulg. *gloriam meam*.

Et mittam ex his conservatos in gentes, etc. Sæpe Patres non ad verbum proferunt loca Scripturarum, sed compendio et παραφραστικῶς, iis tantum excerptis, quæ satis sint ad eorum institutum. Id sæpiuscule factitare solet Firmianus, ut ego suis locis notabo; et hic quidem paucula quædam omittit, quæ reperiuntur apud Septuag. et in Vulg.

Ut ingratus in Deum populus in errorem maximum induceretur. Neque tamen inductio ipsa, vel permansio Judæorum in errorem, in Deum tanquam in causam est referenda. Vid. Notata ad cap. 20 hujus libri pertinentia ad materiam reprobationis.

Quem ipsi Judæi serra consecutum crudelissime necaverunt. Hoc tradidit Tertull. de Patientia. Origen., homil. 4 in Psal. xxxvii, auctor libri adversus Judæos qui insecuti sunt Christum, inter opera Cyprian., Chysostom. in cap. xix Matth., Magister Historiæ Scholast. in historia quarti Reg., c. xxxii.

Filius genui. Ita Tertull. de Oration. et Cypriani codices multi initio libri de Oration. Dominic. et de Zelo et Livor., et versio latina ex Septuag., quamvis al. apud eundem Tert. et Cyprian. reperiatur, *generavi*.

Et populus meus me non intellexit. Ita Tertull. v. adversus Marcion. et Cypr. de Orat. Dominic., quamvis 1 Testimonior. cap. 30 habeat, *et populus meus non intellexit*. In multis quidem codicibus, pro *me*, haberi *μου*, notatur ad latinam versionem ex Septuag. qui quidem habent, *et populus me non intellexit*. Et ita eos scripsisse affirmat S. Hieronym., non ut ait Pamel. ad Cyprianum, de Orat. dominica: *Et populus meus non intellexit*. Lectionem Septuaginta secuti sunt Tertull. iii et iv, adversus Marcion., Basilii, atque Cyrillus.

Incassum facta est metatura: falsi scribæ, et confusi sunt; sapientes trepidaverunt. Quod hic dicitur, *metatura*, et apud Cyprianum 1 Testim., cap. 3. Græce in Bibliis est *σχοίνος*, quæ vox proprie *juncum* significat. Quamobrem recens versio latina Bibliorum ex Septuaginta sic habet: *frustra factus est juncus mendax scribis; confusi sunt sapientes, et porterriti*, etc. Ibi autem *juncus*, pro calamo et stylo accipitur; nam

A *juncis* marinis olim scribere soliti erant veteres; et ideo S. Hieron. in Vulg. clarius vertit: *Vere mendacium operatus est stylus mendax scribarum: confusi sunt sapientes, porterriti*, etc. Significat quoque funem, quod scilicet ex ulva, et junco, ut tradit Plin., funes necerentur: unde et factum est, ut per quamdam μεταλήψιν etiam mensuram per funem, *σχοίνος* significat; nam funibus agros metiebantur veteres, ut ex Isidoro patet Orig. lib. xv, cap. 14, et ab Hebræis fluxit mos iste: Amos vii: *et humus tua funiculo metietur*; Psalm. lxxvii: *et divisit eis terram in funiculo distributionis*. Funiculus autem hic geometricus arripendum vocabatur. Glossarium, *Arripendum*, *σχοίνος γεωμετρικός*; et terra illa, quam mensi essent, dicebatur *σχοίνισμα*, ut ex auctore etymologici constat. Quin etiam apud Herodotum, *σχοίνος* pro mensura terre persica accipitur. Ad ultimam igitur hujus nominis significationem respexerunt, qui hoc loco quod græce legitur *σχοίνος*, latine *metatura* transtulerunt, ut hic Lactantius, et Cyprianus, qui locum hunc ita profert: *Incassum facta est metatura falsa; scribæ confusi sunt, sapientes trepidaverunt*, etc. Ex quo apparet minus recte illum a Lactantio translatum, atque distinctum; non enim *falsi scribæ* dicuntur in Bibliis, et apud Cyprianum, sed *metatura falsa scribis*, vel *scribarum*. Græce quidem habetur *σχοίνος ψευδός*; et *scribæ*, in Bibliis non conjungitur cum *confusi sunt*, ut apud Lactant. et Cyprian., sed cum *metatura falsa*.

CAPUT XII.

Quod si animalia quædam vento et aura concipere solere omnibus notum est, etc. De Equibus id videlicet proditum est ab Homero, xx Iliad.; Virg., iii Georg.; Silio, lib. iii et xvi; Varr. ii, de Re rus. ic., cap. 4; Columel., lib. vii, cap. 25; Plin., lib. iv, c. 22; Solin., lib. iii, cap. 26 et 47; Justin., Hist. initio libri xlv, lib. viii, cap. 42, lib. xvi, c. 45; Martian. Capell., lib. vi, c. de Divisione terræ.

Infirmatus est uterus Virginis, etc. Hic Salomonis locus fortasse exciderit ex iis libris, quos composuisse illum tradit Scriptura iii Reg., cap. iv, in fin.; nunc vero desiderantur. Porro dixerim, vel hunc locum non ex ullo canonicorum Scripturæ librorum excidisse, vel non a Salomone de Maria Virgine prolatum esse, cum certum sit beatissimam illam atque sanctissimam nullum ex Conceptione, aut Nativitate Salvatoris damnum aut dolorem sensisse, cujus contrarium hinc videtur inferri. Nam dicitur Esai., xxxv: *Germinans germinabit sicut lilium, et exultabit latibunda, et laudans*. Id quoque asseruerunt sancti Patres, et DD. omnes; Cypr. de Operib.; Card. in nat. Christi; S. Zeno episcop., serm. 6 de Nat.; S. August., serm. de Assump.; S. Thom., iii part., quest. 35, articulo 6, ad prima.

Concipiet in utero. Sic Luc., i, ex hoc loco Esai. Tertull., iii, adversus Marcion. et de Trinit., Cypr. epist. 9, juxta editionem Morellii, et alias antiquiores; quamvis juxta edit. Manutii, quam ibi probavit et recepit Pamelius, et ii Testimon., c. 9, et Ambros., lib. i de Cain et Abel, cap. 5, habeant, *in utero accipiet*, quod magis accedere putavit Pamelius ad lectionem Lxx, qui habent *ἐν γαστρὶ λήψεται*; et ita apud eos olim quoque lectum testatur S. Hieronym., de opt. genere interpretandi. Verum si propriam significationem verbi *concipio* expendamus, non ei frustra τὸ *in utero* reducitur, neque differre, utrum dicamus *concipiet in utero*, vel *accipiet in utero*. Non enim verbum *concipere*, absolute positum, *accipere in utero* significat, sed simpliciter apprehendere; et ideo interpretes etiam in latina versione græcorum Bibliorum cum ipsis Lxx, recens edita illud *λήψεται*, non *accipiet*, sed ut Lactantius, et alii supra relati, transtulerunt *concipiet*. Aldina editio et Plantiniana hic habent *in utero*. Ego secutus sum Florentinam Juntam, *in utero*, quæ cum Tertulliano concordat, Cypriano, aliis. Vulgata editio apud Esaiam simpliciter legit *concipiet*.

Et vocabis nomen ejus Emmanuel. Ita plerique Lac-

tantii codices habent, et etiam Tertullianus adversus Judæ. et Cyprian. d., cap: 9, et Hieron. ad Pamach. de opt. gener. interpret., Florent. editio Juntarum hic habet, *vocabitur*, cum Vulg. et Cambren. Codice Cypriani d. epistola 9, ut testatur ibi Pamel. Sed Septuaginta cum Aquila, Symmach. et Theodot., teste S. Hieron., transtulerunt, *vocabis*; et ita legunt plerique veterum, quamvis Chrysostomus in commentariis ad Esai. et in Psal. XLIV, et Cyrillus mavelint cum Evangelista Mattheo *καλέσονται*, *vocabunt*.

Ipsi autem non crediderunt, etc. Hic locus paulo aliter legitur, quam in Lactantio, tum apud Septuaginta, tum in Vulg. Apud Septuaginta: *Ipsi autem non crediderunt, et exacerbaverunt Spiritum Sanctum ejus, et conversus est eis in inimicitiam: ipse pugnavit contra eos, et recordatus est dierum antiquorum. Ubi est, qui eduxit e mari pastorem ovium?* etc. Vulg.: *Ipsi autem ad iracundiam provocaverunt, et afflicterunt Spiritum Sancti ejus, et conversus est eis in inimicum, et ipse debellavit eos, et recordatus est dierum sæculi Moysi, et populi sui. Ubi est, qui eduxit eos de mari cum pastoribus gregis sui?* etc. Videmus in utrisque Bibliis haberi, non de terra, ut in Lactantio, sed de mari, ut est in Hebræo. In cæteris tamen versionibus scriptum esse, ut apud Lactantium, *ἐκ τῆς γῆς*, notatur ad versionem latinam ex Septuag.

Excultent cæli desuper, etc. Hic Lactantius aliquid commune habet cum Septuag. et aliquid cum Vulgat. Illi enim: *Laetetur cælum desuper, et nubes spargant justitiam; germinet terra, et proferat misericordiam, et justitiam germinet simul. Ego sum Dominus, qui creavi te*, etc. Vulg. *Rorate, cæli, desuper, et nubes pluant justum: aperiatur terra, et germinet Salvatorem, et justitia oriatur simul. Ego Dominus vocavi eum.*

Ecce natus est nobis puer, etc. Ita prorsus totum hunc locum refert Cypr. in Testimon., cap. 21, sed apud Sept. quia *parvulus natus est nobis*; Vulg. *parvulus natus*, etc. Item Sept. et Vulg. *ἐπὶ τοῦ ὁμοῦ*, *super humerum*.

Vocatum est. Septuag. et Aquil. Ignatius epist. ad Antiochen., et Euseb., lib. vii Demonstrat. καλεῖται, vocatur, sicut etiam Iren., iv, adversus Hæres., cap. 66. Vulg., Symmach., Tertullian., *καλεῖσθαι, vocabitur*. Theodot. *ἐκάλεσε*, *vocavit*.

Magni consilii nuntius. Sic habent et mss. Codices Cypriani, attestante Pamelio, non autem *magnæ cogitationis*, ut quidam impressi; eamque lectionem exhibent Septuaginta, *μεγάλης βούλης*, item Tertullianus, Ambros., initio iii, in Luc., Hieronym. in Commentar.

Et omnes populi. P. habet, et omnis populus, etc., et ita editio quoque Florentina. Sed ego retinui lectionem Aldinæ, Plantin. et meliorum mss. quam habent Sept. et Vulg. et auctor Expositionis symbol. Apost. inter opera Cypriani, et Lactantius ipse ad finem hujus capituli, nullo exemplari discrepante.

Et potestas ejus æterna, etc. B. et *potestates ejus æternæ*, quæ nunquam transibunt. Sed ego hic quoque priorem retineo mss. optimorum, et excusorum omnium, quæ congruit cum Septuag. et Vulg., cum Tertulliano, item et Cypriano adversus Judæ., et ipso Lactantio ad fin. capituli.

Sic dicit Dominus Deus Christo Domino meo. Ita quidem Tertullianus sæpe, et Cypr. i adv. Judæ., c. 21, quæ lectio merito damnatur a S. Hieron. in Comment.: *Scio, inquit, in hoc capitulo non solum Latinorum, sed etiam Græcorum plurimos vehementer errare, existimantium scriptum esse: Sic dicit Dominus Christo Domino meo, ut intelligatur juxta illud, quod alibi legitur: Pluit Dominus a Domino, et Dixit Dominus Domino meo; neque enim κύριος, quod Dominum sonat, sed κύριος dicitur, id est, Cyro, etc. Septuag. quidem: Οὗτος λέγει Κύριος ὁ Θεὸς τῷ Χριστῷ μοι Κύριος. Sic dicit Dominus Deus Christo meo Cyro. Et Vulg. Hæc dicit Dominus Deus Christo meo Cyro. Hic Cyrus rex Persarum primus fuit, qui postea Judæos captivos solvit, ut Josephus tradidit, lib. xi Antiquit., cap. 4, et Lactantius supra, cap. 5 et 10.*

Et civitates non claudentur. Sic habent Sept. Ter-

tull. Cyprian. Cyrillus. Aliqui malunt *πύλαι*, id est, *portæ*, ut in Vulg.

Aperiam tibi. Hæc apposui ex Bon. Cod. et ex Septuag., quamvis in multis Lactantii exemplaribus desint. Tertull. adversus Marcion lib. iv et v, *aperiam eis*: sed Hebræus textus, chaldæus, græcus, latinus habet ut in nostro.

Tunc sublato de rebus humanis omni malo, aureum sæculum, etc. Hoc scilicet *sæculum aureum* futurum esse falso credidit illud tempus mille annorum, quod ipse et alii nonnulli commenti sunt, de quo dicemus in notis ad cap. 24, lib. vii.

CAPUT XIII.

Sine patris officio virginali utero procreatus est. Observa locum adversus Carpocratitas et Cerinthianos, qui Christum ex semine Joseph fuisse conceptum blasphemabant. Sic supra cap. 12: *Sanctam Virginem*, etc. et infr. cap. 5, in pr.

Ut mediam inter Deum et hominem. Id est, inter divinam et humanam naturam. Sic infra c. 25: *Fuit igitur, inquit, et Deus, et homo inter Deum et hominem medius constitutus*, etc. His locis Christus Dominus a Lactantio vocatur *medius*. At d. cap. 25, *mediator* dicitur. Differt autem dicere, *Christum esse medium*, vel *esse mediatorem*, ut docet S. Bonavent. in iii Sentent., dist. 19, quæst. 2. Nam *medius* dicit convenientiam cum extremis; *mediator* non tantam convenientiam, sed etiam officium reconciliationis: ille Græcis *μέσος* est, hic vero *μεσίτης*, ut ipse Lactantius tradit d. c. 25. Ergo ut ibi scribit S. Bonaventura, Christus dicitur *medius* inter divinam et humanam naturam, quia concurrunt in eo duæ illæ naturæ sicut in una persona, in quantum est una persona in duabus illis, non in divina tantum, neque in humana tantum, sed in utraque. Dicitur *medius* alio quoque modo, quia extiterunt in eo proprietates duabus naturis conformes, beatitudo videlicet simul et mortalitas: in ea cum Deo confertur, in hac cum homine.

Substantiam gerens. *Substantia* hic non est *φύσις*, id est, natura, ita ut intelligatur Christum Dominum gerere *mediam substantiam*, id est, naturam quandam quasi tertiam inter divinam et humanam, ex eisdem, divina et humana, confusis simul ac mixtis conflata et constituta, ut delirus somniabat Eutyches, in Constantinopolitano et Chalcedonen. concilio sub Leone I, in Hispalensi II, et ab ipsomet Leone, in multis ejus epistolis, præsertim in 14 ad Synodum Ephesinam, et 17 ad Pulcheriam Augustam condemnatus, disputationibusque refutatus a Gelasio Papa, Damasc. in de Fide Orthodox., Boetho de Duab. nat., S. Thom. iv, cont. Gent. cap. 55. Quia non unam, sed duas naturas ita gessisse Christum Dominum confitemur, divinam scilicet et humanam, ut utraque perfectæ, impermixtæ, atque inconfusæ permanserint, et nequaquam altera in alteram sit transmutata; et ideo ex utrisque naturis, et in utrisque naturis Christum consistere profitemur: in utrisque quidem, quia utraque manent; ex utrisque vero, quia utraque, adunatione manentium, una sit persona Christi, ut concilium ipsum Chalcedonense definit, et fuse docet Boeth. in d. lib. de Duab. natur. Neque etiam hic accipitur *substantia*, pro *ὄψια*, id est, essentia, vel pro *οὐσίασι*, id est, substantia: sed proprie pro *ὑπόστασι*. Nam quæ dictio Latinis *substantia* eadem est Græcis *ὑπόστασις*. Verumtamen quia proprie, principaliter, et maxime *substantiæ* dicuntur *prinæ substantiæ*, id est, secundarum substantiarum individua, quæ in natura rationali et intellectuali dicuntur supposita, et personæ, in hoc proprio accipitur significatu hoc nomen *ὑπόστασις*, ut individuum, suppositum, personam significet, quemadmodum docet Boethus ubi supra cap. 5, et S. Thomas in iii part. quæst. 2, art. 3, ad 2. Ita igitur et *substantia*. Quare, inquit Lactantius, ut *mediam substantiam gerens*, id est, ut *media persona existens inter Deum et hominem*, id est, inter divinam et humanam

naturam, quippe quæ ex duabus et in duabus naturis consistit modo, quo diximus, nostram hanc fragilem imbecilemque naturam, quasi manu ad immortalitatem posset educere.

Ex utroque genere permixtum, etc. Quæstio fuit olim diu agitata, utrum terminus unionis Verbi increati ad humanitatem esset persona simplex, vel composita; et multi Theologi veteres id non ausi sunt affirmare, ut novimus ex Magist. sentent. in 3, distinct. 2, S. Thom. quæst. 2, artic. 3; Bonav. art. 1, quæst. 2; Scot. quæst. 3; Durand. quæst. 3; Richard. art. 2, quæst. 2; Gabriel. quæst. 1, art. 3; Marsil. quæst. 6, art. 3, dub. 3, Almain., quæst. 1, conclus. 2, Alens. in part., quæst. 6, memb. 2, art. 5, Cajetano in III par. quæst. 2, art. 4, et in I par., quæst. 3, art. 8. Aiebant enim compositionem absolute dictam in suo formali conceptu dicere imperfectionem in utroque componente, et ideo repugnare divino Verbo. Sed facile respondetur id verum esse in aliis compositionibus, in quibus componentia ex sua natura instituta sunt, et ordinata ad componendum; in illis enim componentia perficiunt se invicem, et compositum est perfectius singulis componentibus, et ideo talis modus compositionis dicitur imperfectionem. At vero in hac admirabili compositione, Verbum non est natura sua ad hanc, vel ad ullam aliam compositionem ordinatum, quamvis ex gratia sese accomodat ad componendum hunc hominem, in quo non ipsum perficitur, sed humanitas. Nec quicquam suæ demitur perfectioni, quia non mutatur nec aliquid suæ perfectionis amittit; et propterea hoc compositum simpliciter, seu intensive, non est perfectius altero componentium, scilicet Verbo; quia illud est simpliciter infinitum, in se continens eminenter quicquid perfectionis est in humanitate: extensive autem includit formaliter aliquam perfectionem, quam non includit solum Verbum. Ac denique quamvis esse Verbi secundum se non resultat ex Verbo et humanitate, tamen esse hujus hominis, ut sic ex unione utriusque resultat; nec aliud quidquam est de ratione compositionis aut compositi formaliter loquendo, quam ut sit vere unum ex plurimorum rerum reali unione resultans. Et hæc ratio formalis compositionis non dicit imperfectionem in utroque componente aut ad summum in altero: reliqua vero, quæ imperfectionem important, accidentaliter sunt ad rationem compositionis ut sic. Ergo quia, ut dictum est, Christus est unum quoddam ex diversis rebus (et est ratio e S. Basil. sumpta ad fin. II cont. Eunom.), et ideo negare cogimur, hujus unionis terminum simpliciter esse, et consequenter compositum affirmare; sunt enim hæc duo plane contradictoria. Et confirmatur etiam, quia magis compositus est Christus, ut hic homo, quam sola humanitas; Christus enim intrinsece includit humanitatem, et aliquid aliud. Idcirco recentiores omnes theologi docent, absolute et simpliciter dicendum esse, terminum unionis Verbi increati ad humanitatem esse personam compositam, eamque unionem esse veram et propriam compositionem; S. Thom. in III par. quæst. 2, art. 4, et est conclusio definita in V synod. Action. VIII, Can. 4 et 7, et in VI synod. Action. IV, epist. 1, Agathon. Action XI, epist. Sophron., Action XIII, Canon 6, et in concilio Lateranen. sub Martin. III, consultat. V, Canon 17, condemnat eos, qui quæ 4 ubi confirmantur Canones Synodi, et consulta de Christo in illis conciliis sunt definita, negant proprie et secundum veritatem dicta esse; et ibidem Canon. 6, definit proprie, et secundum veritatem in duabus et ex duabus naturis subsistere: illa vero particula, *ex*, procul dubio compositionem designat. Hoc et sancti Patres fatentur; Dionys. cap. 1, de Divin. nomin. et cap. 3, de Eccles. Hierarch., par. II., Damascen. lib. III, c. 3 et seqq., Greg. Homil. 38, in Evang., Athanas. initio Oration. Quod unus sit Christus, Petrus Diacon. de Incarnat. et Grat.: *A Sanctis, inquit, Patribus adunatione divinitatis et humanitatis Christus Dominus*

*A compositus prædicatur; idque definitum dicit in quodam concilio Antiochen. contra Paulum Samosatenum. Ut igitur hanc compositionem et hujus unionis veritatem explicarent, usi quoque sunt Patres aliis nominibus, scilicet mixtionis, vel commixtionis, ut hoc loco Lactantius, et Euseb. Emis. in Homil. super illud Joan. III: Amen, amen dico vobis, non est servus major, etc. Gregorius Nazianz. compositionem hanc vocat novam mixturam, et admirandam temperationem in Orat. 42, Tertullian. de Carn. Christ. et Apologet. cap. 21, dicit in Christo esse hominem mixtum Deo; et ita fere Hilar. lib. II, de Trinitat. cap. 13. Item usi sunt nomine adunationis, copulationis, ex duobus conjunctionis; ut Chrysost. Homil. 10, in Joann., Justin. lib. de Ver. Fid. expos. ad fin., Cyrill. epist. ad Nestor. Item nomine concretionis, ut Cypr. lib. II, advers. Judæ. c. 10: *Homo, inquit, et Deus Christus, ex utroque genere concretus.* Locutiones tamen, quæ mixtionem dicunt, non sunt proprie accipiendæ, quia cum utraque natura in se perfecta inconfusaque permanserit, ut contra Eutychen fuit constitutum, ibi proprie mixtio, vel mixtura esse non potuit: sed usurpatæ sicut a sanctis Patribus, ad insinuandam dumtaxat hujusce compositionis veritatem. Nos autem ab eis omnino temperare debemus, nec Patres, ut ait S. Aug. IV de Doctr. Christ. cap. 3, in verbis omnibus imitari, quia pares eis gratias non habemus.*

Fatigata est Ægyptus. Ita est Cyprianus II Testimon. cap. 6, secutus Septuaginta, *ἐξονίασεν Ἀίγυπτος*, pro eo, quod est in Vulgata juxta Hebraicam litteram, *labor Ægypti.*

Et Saba viri alti. Ita prorsus scribendum, ut *Saba* conjungatur cum *viris alti*, nullo interjecto puncto, sicut mendose in omnibus Lactantii exemplaribus; ita enim intelligitur, viros altos Saba transgressuros esse etc., juxta lectionem omnium Bibliorum Hebr., Græc., Latinor., Tertull. adv. Prax., Cypriani ubi supra, et aliorum Patrum. Pro eo quod hic habet Lactantius *Saba*, Septuaginta, Vulgata, Tertull. et Cypr. habent, *Sabaim*: sed nihil refert, quia utroque nomine *Sabæi* intelliguntur, illi scilicet, qui a Saba filio Chus, de quo x Genes. descenderunt, eamque partem Felicis Arabiæ incoluerunt, quæ ad Mare rubrum, sive Arabicum appellatum vergit; hic enim in Hebræo habetur... Alii Sabæi sunt descendentes a Saba filio Regma, de quo eod. c. Genes. illius accolæ partis Arabiæ Felicis, quæ magis vergit ad sinum Persicum. Unde Plin. lib. VI, cap. 28, dixit, *Sabæos* ad utraque maria porrectis gentibus habitare; intelligitur enim de mari Arabico, sive rubro, ac de Persico, et de utraque gente Sabæorum, tum eorum qui a Saba filio Chus, tum etiam eorum qui a filio Regma duxerunt originem. Quamquam profani scriptores hanc nobis e Sacris literis cognitam distinctionem ignotam habuerint: sed utroque tanquam unam gentem descripserint; et tam Græci, quam Latini, utrumque *Saba*, et ab ipsis denominatos *Sabæos*, nullo appellationis discrimine nominarint, quod et Perer. notat ad Genes. ubi supra. Verum Hebræi ita utriusque nomen discriminant, ut Saba filium Chus prima littera scribant per *ס* Samech, quod est *s* tenue, et exile: filium autem Regma prima littera designent per *ש* seim, quod est *s* crasum. Vid. Isidor. lib. IX, Orig. cap. 2, sub num. 50. Unde ille recte *Seva*, et ab eo *Sevæi*, hic autem potius *Sceva*, et ab eo *Scevæi* viderentur dicendi. Utriusque populi meminit Psalmus LXXI, ubi quod in Hebræo est, *Reges Sceva, et Seva*, in Vulg. et apud Septuaginta legitur, *Reges Arabum et Saba dona adducent*, etc. Videlicet S. Hieron. et Septuaginta, pro *Sceva*, verientes *Arabum*, designare voluerunt progeniem a Saba filio Regma descendentem, Arabiæque Persici sinus imperitantem.

Et post te ambulabunt vincti compedibus, et adorabunt, etc. Septuaginta, Et post te sequentur vincti manibus, et transibunt ad te, et adorabunt te. Sed cum

Lactantio omittente illa, et transibunt ad te, consentit A Vulg. Cyprianus u Test. cap. 6, Cyrill., Euseb. Demonstrat v.

Et te precabuntur. Ita Vul., sed Cyprianus, et ipsemet Lactantius inf. cap. 29: *Et in te precabuntur, cui lectioni consentiunt Septuag. καὶ ἐν σοὶ προσεύξονται.*

Hieremias. Locus hic non in Hieremia reperitur, sed in Baruch. cap. iii, qui et a S. Augustino sub nomine Hieremiæ citatur lib. xviii Civit., cap. 32, Cypr. u Testim. cap. 6, Chrysost. Homil. de Trinit., Cassiodoro in Psalm. lxxxi. Nam cum Baruch esset Hieremiæ scriba, et discipulus, quamplurimi veterum citare solent testimonia libri Baruch sub nomine Hieremiæ, præsertim Clemens Alexand. pr. Pedagog. cap. 40, Hilar. iv, de Trinit., Basil. iv, contra Eunom., Ambros. pr. de Pœnit. cap. 8, et pr. Hexæmeron cap. 14, alii.

Et non deputabitur alius absque illo, qui invenit omnem viam prudentiæ. Septuag. et non æstimabitur alius ad eum, adinvenit omnem viam scientiæ. Vulg. et non æstimabitur alius adversus eum, hic adinvenit omnem viam disciplinæ. Sed Cyprianus prorsus ut Lactantius totum hunc locum refert.

Thronus tuus. Ita Græce est apud Paul. ad Hebræos i: ὁ θρόνος σου; et ita legit Aquil., Symmach., Tertull., Cyprian. Qua de re vid. Euseb. super hunc locum, Hieronymum ad Principiam, Chrysostomum.

Virga æquitalis. Ita et Cyprianus, pro eo, quod in Vulg. et apud Septuag. habetur, *virga directionis.*

Et odio habuisti injustitiam. Sept., Vulg., Tertull., Cyprian. iniquitatem: Aquila vero, teste Eusebio, ἀσεβήματα, impietatem.

Oleo exultationis. Ita Septuaginta, ἑλαίω ἀγαλλίασιως, et ita quoque Cyprian., S. August., Hieron. pro eo quod Vulgata, Tertull., Aquila legunt, ἑλαίω χαρᾶς, oleo lætitiæ; al. ἑλαίω ἀγαλλίασιμος, oleo nitoris, et splendoris, sicut Symmach.: quæ lectio prope abest ab Hebræo sason, id est, venustatis, gloriæ, ornamentis.

Et homo est; et quis cognovit eum? Sic Septuaginta totum hunc locum, nisi quia ibi, ut in Vulg. pro. cognovit, legitur cognoscet, ut etiam eundem locum referunt Tertull. et Cypr. adv. Judæ. et Epiphani. i cont. Ebionit. Qui quidem locus cum paulo aliter habeatur in Vulgata, videlicet, *pravum est cor omnium, et inscrutabile: quis cognoscet illud?* Putaverunt aliqui, hodie apud Hierem. non extare.

Et mittet eis Deus hominem, etc. Septuag. Et mittet eis hominem, qui salvabit eos, judicans salvabit eos. Vulgata, Et mittet eis Salvatorem et propugnatorem, qui liberet eos.

Et exsurget homo. Ita et Cyprianus juxta Septuaginta: sed Symmach. pro homo, maluit, ut Vulgata, σκήπτρον, sceptrum, vel virga.

Non intellexerunt in operibus Domini. Sic habet cod. B. et Cyprianus adversus Judæ. lib. i, cap. 5, et Septuag. At in Florent., Aldin., Plantinian. editione legitur, ut in Vulgata, *non intellexerunt opera Domini.*

Et qui exsurget. Ita Cyprianus i Testimon. cap. 21, et Pauli Interpret ad Hebræos cap. xv; Septuaginta, καὶ ὁ ἀνιστάμενος, et qui consurgit.

In eum gentes sperabunt. Ita Interpret Paul. ubi supra, et Cyprianus in mss. e quibus Pamel. pro in illo, contra impressiones Vulgatas cudendum curavit in illum. Septuaginta juxta Romanam recentem editionem habent, ἐπ' αὐτῷ, in ipso, quamvis Pamel. græce legerit, ἐπ' αὐτῶν.

Et erit requies eorum in honore. Suspicio Lactantii Biblia in dictione, eorum, mendum habuisse; nam prophetia illa de Christo dicitur, et Septuaginta ac Cyprianus habent, et erit requies ejus honor. Vulg. et erit sepulcrum ejus gloriosum.

Spiritus scientiæ et pietatis. Ita legendum, ut in B. T. P. et Plantin edit., non ut in Florentina et Aldina, *Spiritus pietatis*; nam illa scientiæ et, sunt apud prophetam ipsum, et Cyprianum.

Et implebit eum spiritus timoris Domini. Concordat

hæc lectio Lactantii cum Vulgata ac Cypr. u Testimon. c. 11, quanquam Septuaginta ita distinguunt, ut post, eum, ducatur virgula, *Spiritus scientiæ et pietatis replebit eum, spiritus timoris Domini.*

Et parabo regnum ejus. Ita legitur in B. T. P. Septuag., Vulg., Cypr. advers. Judæ. lib. i, cap. 15, et lib. ii, cap. 11, pro eo quod est hic in impressis, et parabo semen ejus.

Et civitatem, quam de suo nomine Hierosolyma nuncupavit. Non eam Salomon condidit, ut falso tradit Lactantius hic et infra cap. 15. Quomodo enim Scriptura Sacra toties de ea mentionem faceret, dum de temporibus Josue, Judicum, Regum sermonem habet, quæ sane multo antea fuerunt, quam Salomon nasceretur? Josu. cap. x, xii, xv, xviii; Judic. i et xix. Reg. lib. i, cap. xviii, lib. ii, cap. v, viii, ix, x et alibi. Conditâ vero creditur a Melchisedech rege circa annum a mundi origine bis millesimum et vigesimum tertium tempore Abraham, et Hebraice Salem, Græce Solima dicta; atque ab eo quinquaginta annis possessa videtur, quam deinde Jebusæi a Jebusæo filio Chanaam prognati occupaverunt, a quibus Jebus et Jebusæum aliquandiu est appellata, quo tempore Josue illius regem occidit. Tenuerunt autem eam Jebusæi annos octingentos et viginti quatuor; tantumque urbis firmitati fidebant, ut Davide rege ipsam oppugnato, per contemptum cæcos, claudos ac multos in mœnibus collocarent, jactantes hosce ad propellendum hostem sufficere. Sed cum expulsis Jebusæis David urbe potitus esset, eam instaurans, et arce murens, totius Judææ Metropolim fecit; ac deinde Jerusalem, quasi Jebus Salem, littera b in r euphonia gratia mutata, Græce autem inflexo vocabulo, Hierosolyma est appellata. Eupolemus tamen apud Euseb. lib. ix. Preparat. a templo quod Salomon in ea magnificentissimum extruxit, Hierosolymam, quasi ἱερόν τοῦ Σαλωμώνος nuncupatam putat; ἱερόν enim Græcis templum est, eo quia sit sacrum. Lactantius vero cum et ipse putarit eam Urbem a Salomone denominatam, ea denominatione deceptus, falso credidit a Salomone conditam. Strabo a Moysæ ædificatam scribit lib. xvi. Sed præter notata loca videndi sunt Josephus vii Antiquit., cap. 3, et lib. vii, de Bello Judaic. cap. 18, et Hegesippus. Item Hieronym. de locis Hebraicis ad Dardan. et ad Damasc. Suidas in Melchisedech.

Qui illam ædificaverunt. Vulgata, qui ædificant eam. Septuaginta ædificantes.

In vanum vigilavit. Ita et Septuag. εἰς μάτην ἀγρόνησεν; et eodem modo iste locus citatur aliquoties a S. Hieronymo, et a Cassiano lib. xii, cap. 9. Vulg.: frustra vigilat.

Custodivit. Septuag. et Vulg. Custodit.

CAPUT XIV.

Idem necesse est habeat in eo sacerdotium sempiternum. Eadem disserit Cyprianus adversus Judæos lib. i, c. 16. Et de sacerdotio Christi videndus S. Thom. iii p., quest. 22.

Qui omnia, quæ sunt in corde meo, faciat. Septuag. qui omnia, quæ in corde meo, et qui in anima faciet. Cyprianus cum Lactantio concordat, nisi quia, pro faciat, habet faciet, cum Septuag. et Vulg.

Et transibit in conspectu meo. Septuag. Et transibit coram Christo meo; et concordat cum Vulgata. et Hebræe. et ita hunc locum profert S. August. In aliis versionibus est, τῶν Χριστῶν μου, Christis meis; et Cyprianus i Testimon. cap. 17: *In conspectu Christorum meorum.*

Et ostendit mihi Dominus Deus Jesum, etc. τὸ θεὸν non legitur in Vulg. nec apud Septuag. nec apud Cyprian. u Testimonior. cap. 15.

Ut adversaretur ei. Ita Septuag. et Vulg.; at cod. B. habet, ut contradiceret ei.

Imperet tibi Dominus in te. Septuag. et Vulg. increpet Dominus in te.

Et ecce titio ejectus ab igne. Septuag. Nonne ecce

hoc ut turris est erutus de igne : in Bibl. Compluten. A et apud Theodor. et S. Hieron. Numquid non iste torris est, etc. ut in Vulgata.

Auferite vestimenta sordida ab eo. Post hæc verba, apud Septuaginta et Cyprianum subduuntur illa : et dixit ad eum : Ecce abstuli iniquitates tuas ; et in Vulg. Ecce abstuli iniquitatem tuam, quæ forte omisit Lactantius compendii causa, ut et alia pauca.

Et induite eum. Sic Septuaginta, Tertull., Cypri., sed Vulg. sermonem continuat cum Jesu, et indui se.

Tunica talari. τὸ poderem, quod est apud Septuag. Tertull. et Cyprian. Lactantius interpretatus est, tunicam talarem, cui adstipulatur S. Hieronymus.

Et dabo tibi, qui conversentur in medio horum circumstantium. Ita legitur apud Septuaginta : sed Vulgata parum variat ; ibi enim : Et dabo tibi ambulantes de his, qui nunc assistunt ; illa vero sunt omissa, quæ ante verba hæc posita sunt in utrisque Bibliis, καὶ ἰὼν διαφύλασθης τὴν ἀλλήλων μου, et si custodieris atrium meum.

Prope quingenti anni numerantur. Ita scriptum est in B. T. P. novem Vaticanis et Plantiniana. At Aldina, Florentina et aliis nonnullis editionibus desit τὸ prope. Porro Zacharias prophetabat anno secundo Darii iv. Persarum regis, ut habetur Zachariæ i et Esdr. I cap. v, ab Euseb. in Chron. sub Olympiad. 64, et Hieronym. in prolog. Commentar. ad Zachar. a quo tempore, usque ad annum quintum decimum Tiberii Caesaris, Eusebius computat annos quingentos quinquaginta octo in Chronic. sub Olympiad. 202.

Darii. Quartii Persarum regis, ut dictum est, qui ab Euseb. statuitur sub Olymp. 64.

Et Alexandri. Hic Alexander non est ille Magnus vocatus, Philippi filius, Macedonum Rex vigesimus tertius, qui ab Eusebio ponitur sub Olympiade centesima undecima : sed Alexander decimus Macedonum rex, qui ab eodem Euseb. sub Olympiad. 69 censetur.

Qui fuerunt non multo priusquam Tarquinius Superbus exactus est. Darium non post, sed ante exactum Tarquinium fuisse constat ; quippe qui in Persas imperium susceperit Olymp. sexagesima quarta secundum Euseb. Tarquinius exactus est Olympiad. sexagesima septima.

Filium suum legavit ad homines. Multi mss. et excusi habent, *Filium suum principem angelorum legavit ad homines* : quos si quis sequi malit, et ea retinere, principem Angelorum, non magno opere repugnabo, cum hic intelligam in ea dictione, angelorum, non naturam aliquam, sed munus et officium designari ; perinde enim est ac si dixisset, primum legatorum, sive nuntiorum. Nam angelus græce, latine est nuntius, quo nomine etiam in Sacris Literis, nedum a Lactantio et Cypriano in Testim. c. 5 et aliis, Christus appellatus est angelus : Esai. ix apud Septuaginta, magni consilii angelus ; et ita locum illum effert Cyprianus sermone de nat. Christi ; Lactantius supra cap. 12, latinam ipsam maluit vocem, magni consilii nuntius ; Malach. iii : Angelus Testamenti ; et Joan. Apocalyp. xx : Vidi angelum descendentem de cælo, etc., quem locum de Christo Domino plerique interpretantur. Jure quidem Christus dicitur princeps nuntiorum, seu legatorum (nam et hoc eum nomine vocat inf. cap. 25 et 29, et lib. de Ira Dei, cap. 2), cum maximam omnium ad homines legationem obierit, ut diximus supra cap. 8. Vel dixit principem, id est, caput angelorum, juxta illud Apostoli ad Coloss. ii : Qui est caput omnis principatus et potestatis, etc. Est autem eadem ratio et de angelis omnium aliorum ordinum, ut docet S. Thomas iii. p., quæst. 8, art. 4. Ego codicis B. cui ob miram ejus vetustatem plurimum tribuo, et Plantinianæ editionis lectionem secutus sum.

CAPUT XV.

Cum primum cœpit adolescere, tinctus est a Joanne propheta in Jordane, etc. Circiter triginta annorum

erat, cum baptizatus est Jesus, Lucæ iii, sive locum illum exponamus, ut duobus mensibus minor esset annorum triginta, ut Epiph. hæres. 51, Jansen. in Concord. sive ut esset in ipsomet trigesimo ætatis anno, ut Tertullianus African. apud Hieron. in Daniel. cap. ix, Magister histor. Scholastic. in hist. Evang. cap. 53, qui trigessimum annum ita ab eo inceptum tradit, ut tresdecim tantum dies ejusdem anni peregisset : quæ fuit multorum quoque Sanctorum Patrum sententia : Irenæi adv. Hæres. lib. ii, c. 10, Greg. Nazianz. Hom. in S. Laurent., Theophilact. et Euthymii in iii Lucæ, et deinde recentiorum, Carthusiani, Cajetani in idem cap. 3, et aliorum ; sive denique ut jam explevisset trigessimum, et trigessimum primum inchoasset, ut Ignatius Martyr ad Trallian., Chrysost. Homil. 10 in Matth., Euthym. in eundem Matth. cap. 3. Quibus quidem temporibus nemo, ut puto, initium fecerit adolescentiæ.

Purifici roris perfusione. Ita legendum est ex B. T. P. et Florentina editione ; non, *purificati*, etc. ut in Aldina et Plantiniana. Et ex hoc loco fortasse intelligitur, in primitiva Ecclesia morem baptizandi fuisse, non baptizandos immergendo, vel desuper aquam effundendo, sed tantummodo baptizandos aspergendo, quod propter baptizandorum multitudinem, quæ sæpe simul conveniebat, eo tempore contigisse putandum est. Cæterum cum in immersione expressius representetur figura sepulture Christi, modus baptizandi per immersionem, vel effusionem, quo utitur hodie Ecclesia, est laudabilior, ut asserit S. Thom. in iii p. quæst. 66, art. 7.

Filius meus es tu, etc. Paulo aliter reperitur hic locus apud Matth. iii, Marc. i, Luc. iii.

Confortamini manus resolutæ, etc. Paululum variat lectio et distinctio hujus loci apud Septuag., in Vulg., apud Tertullian. iv, adversus Marcion. et Cyprian. ii Testim. cap. 7. Vid. Francisci Lucæ Burg. Annotationes in Bibl.

Mutorum. Ita est in Vulgata et Cypriano, pro eo quod apud Septuag. *μογδάλων*, *difficuler loquentium*, sive *bulborum*.

Et rivus in terra sitienti. Sic quoque Cyprianus adversus Judæ. cap. 7, transtulit illa, καὶ παράγει ἐν γῆ δειψώση. Sept. et vallis in terra sitienti. Vulg. et torrentes in solitudine.

καὶ χωλῶν δρόμος ἐστὶ ὡπύς. In cod. Sibyll. χωλῶν δὲ δρόμος ὡπύτατος.

Ascendit in montem quemdam desertum, ut ibi adoraret. Ubi cum triduo moraretur, et fame, etc. Duorum miraculorum de satiata a Domino multitudine videtur Lactantius historias confudisse. Nam primum quidem contigit, quando a Nazareth secedens navicula transfretavit in desertum, et secuta eum sunt turbae terrestri itinere, de quo Matth. xiv, Luc. ix, Marc. vi, Joan. vi. Ibi vero non secesserat Jesus in montem ante patratum miraculum, neque triduo moratae fuerant turbae ; sed quinque panes, et duo pisces multiplicati quidem fuerunt, multitudo per quinquagenos distributa, quinque hominum millia saturata, residuum fragminum duodecim cophini impleti. Alterum contigit miraculum, quando secedens e Tyro et Sydone venit secus mare Galileæ, et ascendens in montem sedebat ibi, et secuta sunt eum turbae multæ quarum miserius est Jesus, quia triduo jam morabantur jejuna, ut apud Matth. cap. xv, Marc. viii. Sed ibi septem panes erant, et pauci pisciculi, hominum ad quatuor millia, residuum fragmentorum sportæ septem. Et de utroque miraculo dicitur Matth. cap. xvi.

Ἐν ἄρτοις ἅμα πίνετε. In Cod. Sibyllino hi versus aliquantum variant.

πίστετε. Sic errorem Aldinæ editionis, quæ habet *πίστετε*, correctum oportuit ex Florent. et Plantinian. editione, et ex ipso cod. Sibyll.

Κύματα πεζεύσει, etc. Etiam hi aliquantum ibi variant.

CAPUT XVI.

Et alieni beneficii bona non tantum suspiciunt, etc. Meursius 5 Critici. Arnob. cap. 10, conjicit legendum potius. *Et alieni beneficii dona non tantum suspiciunt, etc.*

Et exprobrat nobis peccata legis. Hic vero prætermissa sunt illa, quæ ante verba hæc in utrisque Bibliis, et apud Cyprianum leguntur, et contrarius est operibus nostris.

Gloriatur patrem se habere Deum. Ita quidem melius, sicut Vulgata et Cyprianus juxta castigatas editiones II Testimonior., c. 14; Lucif. pro S. Athanas., August., de Civit., lib. xvii, c. 20, quam apud Septuag., *gloriatur patrem Deum.*

Stultitia ipsorum. Septuag., Vulg., Cypr., *malitia ipsorum.* Nam græce est, ἡ κακία.

Mille ac decem anni fuerunt. Ego apud Eusebium in Chronic. sub Olympiad. 202, a Salomone usque ad Christi Domini obitum fluxisse comperio annos mille et sexaginta.

Extollatur luna. In Ps. latini codices omnes, *aufferatur luna.*

Annuntiavimus coram ipso sicut pueri. Ita prorsus Cypr. II, adv. Judæ., c. 13, Septuag., teste S. Hieron., *annuntiavimus quasi parvulum in conspectu ejus*; et ita reperitur etiam apud ipsum S. Hieronymum in Comm. Tertull. adv. Judæos, et II contra Marcion., *annuntiavimus de illo sicut parvulus.* Vulgata vero multo aliter.

Homo in plaga positus, etc. In hoc loco Esaiæ enuntiando Lactantius aliqua mutat, aliqua mutilat. Septuag., *Homo in plaga positus, et sciens ferre infirmitatem; quia aversa est facies ejus, despecta et non reputata, etc.* Cyprianus: *Homo in plaga positus, et sciens ferre imbecillitatem, quia aversa est facies ejus, inhonoratus est et non computatus.* Reliqua conferat lector.

CAPUT XVII.

Quod legem Dei solveret; cum hoc ille non suo iudicio, etc. Solvendi vocabulo usus est, pro eo quod est antiquare, vel evacuare, quibus vocibus usus est Paulus ad Hebræos viii, ad Ephes. ii, ducta translatione a funiculorum nexibus, qui statim atque soluti sunt, vim amisere. Christus Dominus proprium vocabulum adimplendi maluit Matt. v, quia quando legi abrogatur, quæ non erat perpetua, sed ad tempus prælimitum posita, post illud tempus non proprie soluta, aut sublata dicitur, sed finita et completa. Sic ibi Salvator, quia lex vetus non erat in perpetuum posita, sed quousque veniret plenitudo temporis, dixit se venisse, eam non solvere, quasi perpetua esset, sed adimplere et perficere veritates, quarum umbras gerebat. Quod idem significat quoque Lactantius, dum ait, quod id faciebat secundum prædicta prophetarum; et infra, c. 20, fatetur Novum Testamentum fuisse Veteris adimplerionem.

Et deliget validas nationes, etc. Græce autem apud Septuag. tam in Michæa, quam in Esaiâ legitur ἐξελήγει, quod Vulgate interpret, et alii transtulerunt, *arguet*, ut in Esaiâ, vel, ut in Michæa, *corripiet*; id enim significat verbum ἐξελήγει. Sed et Cyprianus, I, II, adv. Judæ., c. 18, ex Esaiâ refert, *redarguet*, et auctor libelli adversus Judæos in opera ejusdem Cypriani, *corripiet*. Verum quoniam hic Aldina editio Lactantii, plantiniana et pleræque aliæ habent, *deliget*, suspicior codicem Græcum Bibliorum Lactantii in Michæa mendum habuisse, et pro ἐξελήγει, exhibuisse ἐλάξει, quod est, *deliget*. Ceterum cur apud eundem Cyprian. I, adv. Judæ., c. 10, Michæam quoque referentem legatur, *deteget*, vel hic apud Lactantium in Florentina editione, *diriget*, nullam rationem inire possum; et puto fuisse operarum erratum; sed germanum Cypriani et Lactantii textum habuisse, *deliget*, et ita eos scripsisse, licet perperam, scilicet Græci codicis in Michæa fortasse, ut dixi, errore falsos.

Oreb. Dicitur etiam *Choreb*, et forte melius.

A Nam apud Hebræos prima littera hujus nominis est Π apud græcos χ. Jugum est montis Sinai, atque inde uno nomine mons Dei appellatur; et scriptum est, legem datam in Sinai, ut Exodum XIX et XXXIV, Levitic. XXVI, et in Oreb., ut Deuter. IX, Malach. IV. Legimus aliquos scripsisse, Orientalem istius montis partem dici Sinai, Occidentalem Oreb: Hieronym. de hoc Hebraic. et de 42 mansion. Ortel. et alii recentiorum nonnulli putant, eundem montem nunc Sina, nunc Oreb vocari. Receptor tamen sententia est, montes illos inter se distinctos esse, sed radicibus cohærere: esse etiam Oreb multo inferiorem altitudine Sinai.

Εἰς αὐτὸν πᾶς λύεται, etc. Mutilus versus, qui ex cod. Siblylino restituitur; ibi enim, Εἰς αὐτὸν τὸς πᾶς λύεται, etc.

Esaias ita prophetavit. Erratum memoriæ; posuit enim Esaiam, pro Hieremia, qui hoc habet cap. IV.

Renovate. Florent., *revocate.* Sed nostram lectionem exhibent mss. et editi Ald., Plantin. et Biblia, tam Vulg. quam Septuag., Tertull. et Cypr. adv. Judæos.

B *Novitatem.* Ita Cypr. I Testimon., c. 8, et Tertull. adv. Judæos, qui tamen I adv. Marcion. habet, *novamen novum*, pro eo quod apud Septuag. leg. num. plurali νεώματα, *novalia*: Hebraice vero, Chaldaice, et in Vulg. singulari num. *novale*.

Circumcidite præputium cordis vestri. Ita Cyprian. I adv. Judæos: sed Tertull., *circumcidimini præputium*, vel *præputia cordis vestri*, ut in Hebræo, Chaldæo et Latino juxta Vulgatam editionem, pro eo quod nunc apud Septuag. legitur, κληροκαρδίαν ὑμῶν, *duritiam cordis vestri*.

Et exurat. Hæc non habentur in plerisque, quæ nos adjecimus ex B., nam ita prorsus Cyprianus; et apud prophetam in Septuag. et Vulg. legitur, et succendetur, vel et succendatur.

In novissimis diebus. Hæc non habent Sept., nec Vulg., sed Cyprianus.

C *Circumcidet Dominus.* Concordat cum Vulg. et Cyprian.; August. vero quæst. 53, cum Sept., *circumpurgabit.* Sed hic desunt illa, et *cor seminis sui*, quæ in utrisque Bibliis habentur, et apud Cyprianum.

Cultellos petrinus nimis acutos. Concordat cum Septuag. Cypr. et Theodoret. In mss. *petrinus de petra acuta.* S. Augustinus quæst. 6: *Fac tibi ipsi cultros de petra acutos*; vel sicut habet græcus, *de petra acuta.*

Non enim propheta sic ait, et dixit Dominus ad me. Mendum habent omnia exemplaria, in quibus pro *Dominus*, legitur *Jesus*. Nam textus ipse Scripturæ Sacre sic habet, ut nos excudendum curavimus; et sic recte cum protulit ipsemet Firmianus paulo supra, ad quem locum ista referuntur.

Auses. Ita juxta Septuag. Numeror., c. XIII nomen hoc efferunt Tertullianus adv. Judæ. et S. Aug., lib. XVI, contra Faust., c. 19, τὸν Αὐσίην υἱὸν Ναυῆς. Vulg. habet ex Hebræo, *Osée*.

CAPUT XVIII.

D *Quod ita fieri oporteat in omni persecutione.* Observa antiquissimi patris testimonium de fuga licite tempore persecutionis arripienda contra Marcionitas et Montanistas, quos refellit Clemens Alexandr. XI Strom., Origenes super Joan., c. 51, Cyprian. in ep. ad Thibaritanos de Exhortatione Martyrii, et lib. de Laps., Nazianz. in Orat. in laudem Casarii, et in Orat. in Laud. Basil., Athanas. in Apolog. de fuga sua, et S. August. in epist. ad Honorat.

Legatus Syriam regebat. Legati nomen accipit, ut commune omnibus, qui quovis officio publice mittentur; ita enim idem nomen et Varro interpretatur V, de Lingua latina; sed proprie sumptum peculiare nomen erat magistratus et officii. Procuratorem alii Pilatum nominant, ut Luc. Evangel., c. III, et Tacit. XV Annal.; alii Syriæ Præsidentem, ut Ignatius martyr in epistola ad Trallianos.

Annis 16. Hunc numerum retinui probatum 12 codicibus Vatic. P. et editionibus Florentina, Ald.

Plantin. cæteris, et exhibitum ab ipso Evang. Joan. A eum colorem nomen traxisse pronuntiant: alii c. m, licet B. et T. habeant, annis 40.

Nihil in eo damnatione dignum videri. Hæc erat antiqua iudicandi formula. Senec. i Natural. quæst., c. 16: *Et tamen non pronuntiavit jure cæsum videri.* Plin., l. xiv, c. 13: *Judeæ pronuntiavit mulierem videri plus vini bibisse, quam valetudinis causa.* Eadem quoque in decretis senatus non raro utebantur. Salust. *Consulente Cicerone, frequens senatus decrevit Tarquini iudicium falsum videri.* Cornific., l. 1: *Senatus decrevit, si eam legem ad populum ferat, adversus rempublicam videri eum facere.* In legibus etiam, et plebiscitis. Livius, l. xxv: *Plebs scivit, videri eum in exilio esse.* Alia exempla ex veterum prudentum responsis, et aliis auctoribus promit Cujac., lib. iii Observ., c. 26.

Nec tamen ipse sententiam protulit, etc. Quin immo constat, a Pilato fuisse adversus Christum damnationis sententiam dictam ex Joann. et Luca, quorum ille, c. xix, pro tribunali sedisse Pilatum ait, quod non nisi iudicium exercentis est; hic vero, c. xxiii, super eo, vel de eo iudicasse; hoc enim sonat ἐπίκρουσ. Petrus etiam apostolus ep. I, c. ii, de Jesu loquens, ait: *Tradebat autem iudicanti se injuste, scilicet Pilato.* Id et S. Ignatius tradit expresse in ep. ad Trallian., S. Aug. in ps. lxxiii, et Leo papa, serm. 4 et 8, de Passion. Domin.

Coloris puniceæ veste. Chlamys fuit illa vestis, ut apud Matth., c. xxvii: *χλάμυδα ποικίλην*, quæ paludamentum a Romanis vocabatur; et ea reges, imperatores, milites super armis induebantur. Rubri fuit coloris. Unde Marcial, l. xiv.

Roma magis fuscis vestitur, Gallia rufis,
Et placet hic pueris, militibusque color.

Fallebantur enim milites, neque exterrebantur, si ex vulneribus sanguis deflueret. Illum igitur rubrum colorem nunc coccino designarunt, ut Matthæus evangelista; nunc purpureo, ut Marcus xv, Joann. xix, nunc puniceo, ut hoc loco Lactantius. Nam hi colores omnes rubrum aliquo modo referunt, vel eum augentes, vel remittentes, vel mixta quadam specie temperantes. Coccum quidem rubere norunt omnes ex Plin. lib. ix, cap. 41, qui et lib. xxii, cap. 2, imperatoris paludamentis dicatum scribit. Sed et Plutarch. in Fabio, signum prælii futuri Romanis imperatoribus tradit fuisse tunicam coccinam extensam super prætorium. Purpuram autem Plin. lib. ix, cap. 8, præstantissimam esse scribit, quæ sanguinis concreti colorem exhibet; unde et Homero purpureus dicitur sanguis. De puniceo vero colore, qui et Phœniceus dicitur (quem Græci φοίνικα, vel σπᾶδικα appellat, quoniam palmæ termes ex arbore cum fructu avulsus spadix dicitur, teste Gell. lib. iii, cap. 9), hæc profero ex Frontone apud eundem Gell. lib. ii, cap. 26, cum Phavorino philosopho de coloribus disputante. *Non enim, inquit, hæc sunt sola vocabula rufum colorem demonstrantia, quæ tu modo dixisti, rufus et ruber: sed alia quoque habemus plura, quam quæ dicta abs te Græca sunt. Fulvus enim, et flavus, et rubidus, et Phœniceus, et rutilus, et luteus, et spadix appellationes sunt rufi coloris, aut acuentes eum, quasi incendentes, aut cum colore viridi miscentes, aut nigro infuscantes, aut virenti sensim albo illuminantes. Nam Phœniceus, quem tu Græce φοίνικα dixisti, noster est; et rutilus, et spadix phœntici συνώνυμα, qui factus Græce, noster est, exuberantiam, splendoremque significat ruboris, quales sunt fructus palmæ arboris non admodum sole incocti: unde Spadicis et Phœntici nomen est. Spadica enim Dorici vocant avulsam e palma termitem cum fructu, etc.* Ergo et hunc colorem sanguini attribuit Ovid. xiii Metam., et Statius i Achilleid. unde et eum quoque futuri prælii signum fuisse, et paratos in pugnam milites induere solitos tradit Plutarch. in Instit. Lacon., in Paul. Emil. et in Marcel. Alii vero non a palma, ut dictum est, sed potius a Punici mali corio

parâ τὸν φόνον, quia scilicet id virgultum (quod, ut androsemon, reddit sanguinem, quanquam alio modo) φόνος dictum est a Theophrasto. De una igitur atque eadem Christi chlamyde hi tres colores dicti sunt: non quia iidem sint; nam proprie accepti diversi sunt, ut contra Parrhasium, Guarinum, et alios disputat Brodæus i Miscellan. cap. 8, Bayf. de re Vestiar., cap. 3, sed quia omnes aliquo modo, ut dictum est, eundem colorem, id est rubrum exhibent, pro uno et eodem colore ab evangelistis et Lactantio exprimi potuerunt. Quæ pauca disserere volui, ut Lactantium cum evangelistis, atque ipsos inter sese evangelistas concordos esse ostenderem, quorum loca in speciem pugnantia quibusdam doctis viris, præsertim Lazaro Bayfio ubi supra, nonnihil negotii attulerunt.

Gavianam crucem. Florentina editio habet *Gavianam*, quod mendum annotavit Andræas Patritius initio Scholiorum ad fragmenta Orationum Ciceronis. B Respicere enim locus debet ad Verris factum crudele, qui P. Gavius, non *Gabinium*, cruci affixerat; de quo in Orat. 7, in Verr.

Ignoraverunt. Ita et S. Augustinus, pro eo, quod in Vulg. et apud Septuag. habetur, *ignoravi*; Symmach. *ignorabam.*

Εἰς ἀνόμους, etc. Cónjunxit hæc carmina Lactantius, quæ in cod. Sibyll. Serm. 8, a se invicem disjuncta atque disjecta sunt. Nam ibi prius leguntur illa, καὶ στόμασιν μαροῖσι, etc. deinde nonnullis interjectis, illa, δῶσει δ' εἰς μάστιγας. Verum aliis quoque interpositis, ea demum reperiuntur, quæ hic prima leguntur, εἰς ἀνόμους χεῖρας, etc.

Τίς λόγος, ἢ πόθεν ἦλθεν. Cod. Sibyll. τίς τινος ὄν, πόθεν ἦλθεν, etc.

Αὐτοῦ γὰρ σὺ ἄφρων. Inter carmina Sibyll. hos versus non reperio.

Λαλῶνθαις. Malim ἀκάνθησ.

Et dixit Esdras ad populum. Locus insignis, quem nunc non habemus. Justin. Mart. in Dialog. adv. Judæ. affirmat, e libris Esdræ cum aliis ibi notatis a Judæis fuisse sublatum.

Nativitatem ejus. Ita quoque Tertull. et Cypr. At Sept. et Vulg. τὴν γενεάν, generationem.

Adductus est ad mortem. Ita fere omnes Lactantii libri. Florentina habet *abductus*, quæ lectio non placuit Pamelio, attestante eam in aliquibus quoque mss. Cypriani Codic. legi. Tertull. habet *perductus*.

Quia facinus non fecit, neque insidias ore suo locutus est. Septuag. *quia iniquitatem non fecit, neque dolus in ore suo*; Vulg. *eo quod iniquitatem non fecerit, neque dolus fuerit in ore ejus*; Tertullian. adv. Judæ. *Nec dolus in ore ejus inventus est*, vel ut in mss. *nec dolus fuit in ore ejus*; Cyprianus, *quia facinus non fecit, neque insidias ore suo.* Florent. Juntar. habet hic, *quia facinus non fecit, neque inventus est dolus in ore ejus.* Sed nos secuti sumus membranas et plures ac meliores editiones.

Consequetur multos. Ita est in editione Ald. et Plantin. et apud Cypr. a Pamelio editum, ubi tamen Joan. Costerius legebat, *possidebit*, ut nunc legitur in recenti versione latina ex Septuag. qui græce habent κληρονομήσει quod ego interpretarer, *hereditabit*, ut hic habet editio Florent. et Tertull. adv. Judæos, in *hereditatem habebit*.

Propterea quod traditus est ad mortem. Cypr. ex Septuag. *Propterea quod tradita est ad mortem anima ejus.* Vulg. *pro eo quod tradidit in mortem animam suam.*

Peccata multorum, etc. Ita lego cum B. T. et melioribus aliis mss. et impressis, cum Septuag., Vulg., Tertull. et Cypr. licet editio Florent. habeat, *peccatum multorum, etc.*

Captabunt in animam, etc. B. *captabunt animam.* Ego exhibui lectionem omnium aliorum Lactantii codic. Septuag. et Vulg.

Sicut agnus sine macula. Septuag. ὡς ἀρνίον ἄκακτον,

quod recentiores illius versionis interpretes transtulerunt, sicut agnus innocens. Cypr. II Testimon. cap. 15, habet, sicut agnus sine malitia. Vulgata, quasi agnus mansuetus.

Cogitaverunt cogitationem. Sicut Cypr. II Testim. cap. 15: Cogitaverunt cogitatum; Vulg. cogitaverunt consilia. Sept. Ἐσπίσαντο λογισμὸν πονηρὸν, cogitaverunt cogitationem malam.

Eradamus. Ita Vulg. et impressi libri Cypr. II Testim. cap. 15 et 20; sed mss. teste Pamelio, tollamus, vel evellamus. Tertull. propius abest a Sept. et Hieron.; nam ille adv. Judæ. et hic in Comment. habet, conteramus. Græce est ἐκτρέφωμεν, exteramus.

E terra vitam ejus. Ita quoque Cypr., sed Septuag. et Vulg. et Tertull. eum de terra viventium.

Non erit in memoria. Septuag. et Vulg. μὴ μνησθῆναι, non memoretur. Tertull. et Cyprianus cum Lactantio concordant.

Non quasi homo Dominus, etc. Ita Septuag. nisi quia, pro Dominus, habent, Deus; Cypr. II Test. cap. 20, Theodoret. quæst. 45, at Vulg. non est Deus quasi homo, ut mentiatur, nec ut filius hominis, ut mutetur. Ita fere Orig. Homil. 16, et Philo lib. 1, de Vita Mos.

Quem transfixerunt, Vulg. quem confixerunt; Cypr. II Testim., c. 21: in quem transfixerunt; Tertull. adv. Judæ.: quem pupugerunt. S. Hieron. qui de varia hujus loci lectione disputat, certe apud Septuaginta agnoscit, ὡς ὁ καταρχήσαντο, pro eo quod insultaverunt.

Effoderunt. Græce ἔρυσαν; et ita ex mss. in Cypr. legit Pamel. non ut in excusis, et foderunt, quia copula nusquam habetur. Tertullianus aliquando ut Septuag., Vulg. et Just. foderunt, ut IV, adv. Marcionem; aliquando, exterminaverunt, ut lib. adv. Judæos.

Manus meas et pedes meos. Ita Vulg., Tertull. IV, adv. Marcion., Cypr., S. August., alii. Sed idem Tertull. adv. Judæ. cum Septuag. manus meas et pedes, nec ultra; ut Justin.: meos pedes et manus, nec ultra.

Sed Spiritus Dei per eum loquebatur, qui fuerat illa passurus. Id est, ipsemet Dei Filius, quem hic, ut alibi sæpe, Dei Spiritum vocat, eo quidem sensu, quo Deus Spiritus vocatur, ut diximus lib. II, cap. 9, non ut Filii personam cum persona Spiritus Sancti confundat.

Post annos mille et quinquaginta. Tot enim colliguntur anni a regno David usque ad crucem Christi. Ab exordio scilicet regni Davidis summa quidem nonnihil deficit secundum Eusebium in Chronic. Nam ille attribuit regno Davidis annos quadraginta, post quem regnat filius ejus Salomon, a quo, et prima templi ædificatione, quæ contigit anno quarto regni Salomonis, ut cap. VI, in Reg. usque ad annum Passionis Domini, Eusebius sub Olympiad. 202 computat annos mille et sexaginta. Sed adamussim quadrat cum supputatione Lactantii, qui supra cap. 16, a tempore prophetiæ Salomonis, quod exordimur a primo anno regni ipsius, computabat annos 1010. Iis ergo additis annis 40 regni Davidis, prorsus hæc summa conficitur annorum mille et quinquaginta.

Quod si avertimini, etc. Hujus loci in sacro codice multum variat lectio; nam hic alia mutata sunt, alia vel subtracta, vel addita. Conferat qui volet.

CAPUT XIX.

Et obtenebrabitur dies lucis. Ita Cypr. II Testimon. cap. 25, et fere Tertull. adv. Judæos, apud quem legitur: et tenebrescet super terram dies luminis. Septuaginta, et contenebrescet super terram in die lux; Vulgata, et tenebrescere faciam terram in die luminis.

Et cantica vestra. Septuag., Vulg., Tertull., Cypr.: et omnia cantica vestra.

Exterrita est. Cyprianus concordat cum Lactantio: sed apud Septuag. et Iræneum IV adv. Hæreses, cap. 66, legitur, ἐκνώθη, vacua facta est; Vulg. infirmata est.

Quæ parit. Ita Iræneus et Cyprian. Vulg. et Septuag. addunt ἑπτὰ, septem: Vulg., quæ peperit septem; Septuag. quæ parit septem.

Et tæduit animam ejus; Vulg. defecit anima ejus; abest enim copula, ut etiam apud Septuag. qui habent, ἐπεκαύκησεν ἡ ψυχή αὐτοῦ, afflicta est anima ejus.

Et subivit sol ei. Ita Florentina editio: at Plantin. et Aldina, ut in Vulg. et occidit sol ei. Retinui lectionem, quam verosimilius existimavi expressisse Lactantium, eam videlicet, quam habent Septuag. ἐπέδου, et Cypr.

Ναοῦ δὲ σχίστητε πέτασμα, etc. Hunc versum exhibui, ut eum emendavit Marcus Musurus ad calcem editionis Aldi.: hic vero in textu in omnibus fere exemplaribus legitur, ναοῦ δὲ σχισθήσεται πέτασμα, etc. In codice Sibyllino, ναοῦ σχίσσθε τὸ καταπέτασμα. Utrobique vero metri ratio non constat.

Apud inferos. Ita quoque Cyprianus, quod apud Septuag. et in Vulg. est, εἰς ἄδου, in inferno.

Interitum. Græce διαφθοράν, corruptionem, ut apud Septuaginta, in Vulgata et Cypriano.

Et somnum cepi. Ita Cypr. et S. August. pro eo quod apud Septuaginta et Græce est ὑπνωσα: sed idem S. August. latetur nonnullos codices habere, ut nunc Vulgata, soporatus sum.

Auxiliatus est mihi. Sic quoque Cyprian., sed Septuaginta ἐνδύθησθεταί μου, suscipiet me, quos secutus est S. Augustinus. Vulgata vero suscepit me, ut Justinus Mart. ἀντελάβετό μου.

Hic filius meus sapiens, etc. Hunc locum nec satis fideliter recitat, detractis, additis, mutatis nonnullis; nec satis recte de Dei Filio interpretatur. Septuag.: Iste est filius tuus sapiens; Vulgata, ipse filius non sapiens. Loquitur ibi Scriptura de iniquitate Ephraim; et per Ephraim alii aliud intelligunt: S. Hieronymus de Tribu ad idololatriam prona; Lyranus de filio insipiente a pietate ad impietatem deflexo; alii simpliciter de homine peccatore. Sequuntur Septuaginta: Quia nunc non subsistet in contritione filiorum: De manu inferni liberabo, et de morte redimam illos. Ubi est causa tua, mors? ubi est aculeus tuus, inferne? Vulg.: Nunc enim non stabit in contritione filiorum. De manu mortis liberabo eos; de morte redimam eos. Ero mors tua, o mors: morsus tuus ero, inferne.

Non resistet. B. caret negatione, quæ omnino retinenda est, sicut habet propheta. Nam apud Septuag. legitur, non subsistet; in Vulg., non stabit.

Eruam eum. Non, eum, sed, eos, habet Scriptura Sacra, tam apud Septuaginta, quam in Vulgata.

Vivificabit nos post biduum die tertio. Hic Osæ locus apud Lactantium mutilus legitur, et male distinctus, sicut apud Tertull. adv. Judæ. et apud Cyprian. in antiq. edit. II Testim., cap. 25, qui referri ita debuit, ut est apud prophetam, Vivificabit nos post biduum: die tertio resurgemus, ut habent Septuag.; vel, die tertio suscitabit nos, ut Vulg.

Θανάτου. Ita legendum, ut est in Cod. Sibyll. et olim hic emendavit Musurus, non ut corrupte in Florentina et Aldina, θάνατος.

CAPUT XX.

Ne adduceret eos in penitentiam atque impios resanaret. Ut ne quid offensionis hinc, pie lector, patiare, simul et Lactantium a calumnia vindicemus, qua hoc loco a nonnullis arguitur erroris, illud mihi etiam atque etiam attende: certissimum esse ac de fide, aliquos homines a Deo reprobati; Malach. I, Roman. IX, ad Timoth. II, quoniam ad Dei providentiam pertinet, ut rerum, quæ a suo fine deficere suapte natura queunt, qualis homo, qui per arbitrii libertatem potest a beatitudine deficere, aliquas deficere permittat, quo suavis universi dispositio servetur. Nec tritum illud obstat primæ ad Timoth. II: Deus vult omnes homines salvos fieri., etc., quoniam intelligitur non de voluntate subsequenti, qua Deus dicitur simpliciter velle, sed de voluntate antecedente, qua non dicitur simpliciter

velle, ut ait Damascenus de Fid. Orthod. cap. 2, Aug., De Spiritu et litter. cap. 33, et de Cor. et Grat. cap. 15. Alias ad eum locum explicationes affert S. Thom. p. p. quæst. 19, art. 6. Modo quæritur an circa reprobos divina voluntas habeat aliquem actum positivum, ita ut positive concurrat: an autem se habeat tantum pure negative. Respondetur, quod quatuor contingunt reprobis, 1° permittuntur in peccatum cadere; 2° culpa ipsa, et peccatum; 3° a Deo deseruntur, et perseverant in culpa usque ad finem vitæ: 4° ipsamet punitio, et pœna æterna. Circa primum voluntatem Deus habet positivam permittendi peccata, et aliquos sua libertate peccare, et a beatitudine deficere, tum quia re ipsa ita permittit, ergo vult eam permissionem; nam permissio et operatio est signum divinæ voluntatis beneplaciti: S. Thom. pr. pr. quæst. 19, artic. 12, quæ cum sit voluntas consequens, est actus positivus in Deo; tum quia, cum nil fiat, nisi Deus fieri id velit, vel sinendo, ut fiat, vel ipse faciendo (S. August. in Enchyrid, cap. 95), et peccatum quidem fiat, sed non ipso faciente, vel volente, ut fiat, ipso igitur sit volente permittere et sinere, ut fiat. Item permittere mala bonum est, et ad majus bonum ordinari, et ad divinam providentiam id pertinet: S. Thom. pr. pr. quæst. 22, ideo volitam esse dicendum est eam permissionem a Deo actu positivo. Nec objectetur, quod si hujusmodi permissio peccati in reprobo est volita a Deo per actum positivum, Deus saltem indirecte censeatur causa peccati reprobi, quasi Deus subtrahat auxilium efficax, quo stante reprobos non peccaret, eo quia removens rem prohibentem est causa, saltem indirecta, subsequentis effectus, ut de casu lapidis dicimus post amoliam columnam, qua detinebatur. Nam respondetur, quod licet subtrahat auxilium efficax, nunquam tamen subtrahit auxilium sufficiens; et ex subtractione auxilii efficacis peccatum non sequitur immediate, sed ex voluntate libera peccantis, cum reprobatio nihil demat potestatis, aut libertatis reprobi, ut docet S. Thomas p. p. quæst. 23, art. 2, ad 3. At vero quando effectus non sequitur necessario, nec immediate post remotionem prohibentis, tunc non semper removens prohibens dicitur concurrere ad effectum, nec causa illius. Et recte dicimus, *non semper*: nam quandoque removens prohibens dicitur causa effectus moraliter, ubi obligatus fuerat effectum impedire. Nam tunc quamvis effectus non sequatur immediate ex remotione prohibentis, imputabitur tamen removenti, quoniam poterat impedire, et obligatus erat impedire, et non impedivit: sicut magistratui furta provenientia imputantur, et dicitur causa eorum, licet non ab illo immediate sequantur, quia obligatus est ea impedire. At peccata meretricis (*Politica pessima, Christiano præsertim indigna*) non imputantur ei, quamvis permittat ea, nec dicitur eorum causa, quia impedire non debet; quin immo ad bonam ejus gubernationem spectat, ut ea permittat. Atque hinc maxime elucet, quare Deus non dicatur ullo modo causa peccatorum reprobi, nec inesse naturæ, nec inesse moris, quamvis permittat ea, et amoveat prohibens, quia non est obligatus ea impedire: quin potius ad bonam ejus gubernationem, et suavem mundi moderationem pertinet, ut permittat aliquos peccare, et a fine deficere, ut docet S. Bonaventura in 1 sentent. dist. 4, art. 2, quæst. 2. Respectu vero culpæ, ratione cujus damnatur reprobos, non ille quidem habet velle: Osee XIII: *Perditio tua*, etc. Roman. IX: *Sustinuit in multa patientia*, etc., alioqui Deus esset auctor peccati, et ejus voluntas mala esset, quippe cujus objectum peccatum, et malum esset, quæ sunt blasphemia: sed neque nolle absolutum et efficax habet; nam cum divinæ voluntati absolutæ atque efficacis nihil possit resistere, nulla peccata omnino essent, si circa ea nolle Deus absolutum haberet. Tertio Deus vult actu positivo deserere reprobos, et permittere eos in peccatis perseverare, et tradi in desideria cordis eorum: Roman. pr. *Tradidit Deus illos in desideria*, etc. Psal. LXXX: *Di-*

mi si eos secundum desideria, etc. Roman. IX. *Cujus vult miseretur, et quem vult indurat*. Hæc loca significant actum positivum divinæ voluntatis circa derelictionem reprobos. Sed et idem suadet ratione. Nam quodcumque rationale et justum est, Deus vult actu positivo. Eiusmodi autem est hominem a Deo derelinqui, qui prior Deum ipsum peccando deseruit. Cavendum est tamen, quod ubi in Sacra Scriptura dicitur, Deum deserere, derelinquere, indurare, excæcare, non est sensus, quod Deus immittat aut efficiat in animis reprobos aliquam duritiem, vel excitationem, quasi tenebras aliquas, aut quod Deus sit causa reprobis, ut ruant in peccata, et in illis permaneant: sed quod Deus voluntate sua non confert gratiam, et calorem suum, quo emolliatur cor reprobi, nec infundit lumen, quo possit illuminari (S. August. lib. de Prædestinatione et Gratia, cap. 4, epist. 105, et epist. ad Simplician; vel dicitur indurare, excæcare, etc. quia permittit indurari, et excæcari. Est enim Scripturæ phrasis, et modus loquendi, ut quæ proprie permissio Dei est, eam Dei actionem appellet, quia Deus positivo actu vult eam permissionem: ita docet Damasc. IV Theolog., cap. 14; Euthim. in Joann. cap. 15. Denique Deus actu positivo vult reprobis inferre pœnam pro culpa; nam id maxime justum est, et rationale, et ad rectitudinem judicis pertinet. Ex his manifestum est reprobationem non esse causam damnationis reprobi, sicut prædestinatio est causa salutis prædestinati: quia permissio peccandi nihil ponit in peccante, sicut ponit aliquid justificatio in pœnitente; nec reprobatio Dei quicquam subtrahit potentie reprobi, nec reprobos impotens factus est ad gratiam adipiscendam impotentia absoluta, sed tantummodo ex suppositione, quæ non minuit libertatem, ut docet S. Thom. p. p. quæst. 23, art. 3. Igitur non est absurde locutus Lactantius, quod reprobis Judæis Jesus noluit se ostendere, ne adduceret eos in pœnitentiam, etc. Significatur enim his verbis derelictio, qua derelinquebantur a Deo, et permissio, ut in peccato infidelitatis permanerent, atque subtractio divini auxilii efficacis, quo emolliarentur, et illuminarentur corda eorum; neque tamen peccatum eorum, aut in illo perseverantia in Deum tanquam in causam refundi potest.

Dereliqui domum meam, etc. In hujus loci prolatione Lactantius omisit illa, *dedi dilectam animam meam*, quæ in utriusque Bibliis habentur: non ibi, *dereliqui domum meam; dimisi hæreditatem meam, dedi dilectam animam meam in manus inimicorum ejus*; et profecto sententia multum variat. Contra vero *et ipsa* super addidit, quod non habent Biblia, nec Cyprianus.

In justitiam. Ald. et Plantin. sic habent; Florent. *ad justitiam*. Ego malim, ut in Vulg. et apud Septuag. et Cyprianum, *in justitia*.

Et tenebo manum tuam. Ita etiam Septuag., sed Vulg. *et apprehendi manum tuam*. Cyprianus, *ut teneam manum tuam*.

Et confirmabo te. Septuag. et Cypr. *et confortabo te*. Vulg. *et servavi te*. Ideo pronomen illud retinendum est in textu Lactantii, quod habet Florentina editio, licet Aldinæ et Plantin. desit.

Generis mei. Ita Cyprian. et Cyrill., sed in Vulg. et apud Septuag. *et mei* non habetur.

Sedentes in tenebris. Cum Lactantio concordat Vulg. Tertull. III cont. Marcion. et adv. Judæ. Cypr. Cyrillus. Sed in Bibl. Septuag. recens editis additur copula, *et sedentes*, etc.

CAPUT XXI.

Ut filius hominis. Florent. editio non habet particulam *ut*, quam agnoscunt cæteræ, et mss. libri, et Lactantius supra cap. 12, item Septuag. et Vulg. Tertull. de Carne Christi, et III, adv. Marcion. et alibi, *tanquam filius hominis*.

Quæ Petrus et Paulus Romæ prædicaverunt. Observandum est nobile quidem fragmentum hujus de fu-

tura clade Hierosolymitana vaticinii, et prædicationis *Petri et Pauli Romæ habitæ*, de qua nihil in sacris litteris, vel alibi habemus. Notandus quoque locus clarissimi et vetustissimi Patris contra hæreticos, qui negant Petrum Apostolum unquam Romæ fuisse.

CAPUT XXIII.

Quicumque præcepta dat hominibus, etc. Totam huius et sequentis capituli disputationem, ut inanem pertranseo; etenim jure negaverit nemo Deum ipsum, carne assumpta, cum legem Moysi dedit, fuisse legis verum ac perfectum latorem et doctorem virtutis. Isai. xxxiii: *Dominus iudex noster, Dominus legislifer noster*. Ideo veriores illæ attendendæ sunt rationes de Christi Domini Incarnatione divinitus explicatæ a S. Thom. II par., quæst. 1, art. 1, et a cæteris DD. præsertim a S. Bonav. in 3 sentent. distin. 1.

CAPUT XXV.

Mater corporis ejus Virgo. Contra Valentinum, Apollinarem, Eutichetem et alios, qui negabant Christum Dominum ex Maria Virgine quidquam accepisse. Vide Irenæum III, adversus hæres., S. Aug. de Hæres., Theod. Hæretic. fabul. lib. IV in fin.

CAPUT XXVI.

In læsis affectisque corporibus. In prioribus editionib. corrupte legitur *illæsis*, etc.

Ne quis esset omnino, qui eum non posset imitari. Hæc eadem quoque ratio assertur a S. Thom. in III par., quæst. 46, art. 4, convenientissimum enim fuisse docet, Christum morte crucis affici propter exemplum virtutis.

Sicut nos eorum ferebat, etc. Recte ait, *eorum*, scilicet Judæorum; nam II tantummodo solebant crura suspendiosis frangere, ut eos mortuos eadem die humare possent secundum Deuteronomii legem, cap. XXI. Cæterum apud alias nationes Crucifragium nihil ad crucem, sed a cruce plane remotum aliud erat supplicii genus; quod et Cæsar. Baronius Cardinalis in Martyrolog. sub die 25 Mali annotavit, et Lipsius lib. II et III, de Cruce, utrobique cap. 14.

Ne læsum ac diminutum corpus ad resurgendum inhabile redderetur. Nullius momenti ratio: quasi vero læsum, sectum, truncatum corpus non potuisset a Deo ad vitam excitari.

Pascha nominatur ἀπό τοῦ πάσχειν. Hæc Græca non habentur in B. quæ retinentur a cæteris omnibus mss et excusis. Se quidem putare, nomen paschatis ab eo verbo deductum, satis indicat etiam ex subsequentibus. Eundem errorem habet Tertull. in fin. adv. Judæ. et auctor gloss. quem reprobat S. Hieronym. super Matth. cap. xxvi, Isidor. Orig. lib. VI, cap. 48. Non enim a verbo græco, sed ab Hebræo *Phasach*, quod transitum significat, deducitur, ut docet Josephus lib. II Antiquit. cap. 13, Hieron. ubi supra et in Isai. xxxi et Mich. vii; Ambros. in lib. de Cain et Abel cap. 8, et Serm. 55; August. Epist. 119 et lib. II de Trin. cap. 17, et lib. XVI Civitat., cap. 43. Celebrabatur enim hoc festum in memoriam transitus Angeli plagam ferentis a liminibus portarum agni sanguine illitarum.

CAPUT XXVII.

Nunc satis est, hujus potentia, etc. Notandus est locus contra hæreticos nostri temporis hostes crucis Domini. Idem argumentum tractat Tertull. adv. Judæ. et in adv. Marcion. et Cypr. II adv. Judæ. cap. 21 et 22.

Futura depingere. Metaphoricôs *futura depingi* in *hostiarum visceribus* dicebantur, quæ quomodocumque in eis præsignificabantur; et forte verbum erat Aruspicum peculiare, ut litare, porricere.

Quibus prosecrant. Id est, *quibus diu sacrificant*, vel alio modo *sacra faciunt*; est enim compositum verbum ex præpositione, *pro*, quæ verbo adjuncta vim temporalem habet, et verbo, *sacro*, quod est, *sacrum facio*. Ita quidem reperio in mss. et editis plurimis.

Florentina tamen editio corrupte legit, *prosecrantur*: ex qua lectione me valida incessit suspicio, legendum esse, *quibus prosecuerant*; nam et hoc verbum bellissime congruit, cum de extis loquatur. Livius V: *Qui ejus hostiæ exta prosequisset*, etc. Tertull. IX Apolog. : *Major ætas apud Gallos Mercurio persecuratur*. Et illud, *prosecrant*, haud facile apud alium quemquam reperias: sed librarii fortasse duas illas litteras incuria omiserint.

Dei templum. Puta Jovis, vel Apollinis, vel cujusvis alterius dæmonis, quos ex persona ethnicorum sæpe deos nominat, ut lib. I, cap. 17, 20, 21; lib. II, cap. 4 et alibi.

Qui summum illum Jovem dæmonibus aggregavit. Puto locum illum innuere, ubi de Minerva loquitur Homerus, Iliad. I, sub initium, quæ sese in cælum recepisse dicitur in domos Ægiochi Jovis ad dæmones alios:

ἦδ' ἄστυν ὄντα θεῶντα,
δάμαρ' ἐν αἰθέρασι δαίης παρὰ δαίμονας ἄλλους.

CAPUT XXVIII.

Unde ipsa religio nomen accepit. Religionem dici putat Lactantius a *religando*. Lactantium sequi videtur Ambrosius in lib. de Virginib. ubi sacras Deo virgines religiosas, quasi Deo religatas dicit. Item Hieron. in Amos, cap. IX; Isidor. VIII Origin., cap. 2; S. August. in lib. de Vera Relig. ubi ait, *religat nos religio uni omnipotenti Deo*; Nigid. Figul. apud Gell. lib. IV, cap. 9; Serv. super illud Maron. 8, *Jam tum religio pavidos*, etc. At Massur. Sabin. apud Gell., ubi supra: et Servius Sulpit., apud Macrobi. lib. III Saturn. cap. 3, dictam maluit a relinquendo, quasi id quod religiosum est, a nobis relictum, remotum, sepositum denique intelligatur.

Non ut Cicero interpretatus est, a relegendo. Sed tamen Ciceronem sequitur fere vetus quidam apud Gell. ubi supra, qui ait: *Relegentem esse oportet, religiosum nefas*. Arnob. ad fin. 4, S. August. X de Civitat., cap. 4; et S. Thom. omnes hic notatas religionis etymologias approbat secunda secundæ quæst. 81, art. 1.

Superstitio falsi. Et omnino quid colas interest, non quemadmodum colas, etc. Falsum est; non enim tantum est falsi cultus superstitio, sed etiam veri, at non debite exhibiti, ut docet S. Thom. in 2, 2, quæst. 92; Cicer. II de Nat. deor. religionem ait esse, quæ deorum cultu pio continetur: superstitionem, in qua timor deorum inanis est. Fabius lib. VIII, cap. 3, inquit, ut a diligenti curiosus, sic a religione superstitionem distare. Varro apud S. August. lib. VI de Civitat. religiosum a superstitioso hac ratione discernit, ut a superstitioso dicat timeri Deos ut hostes, a religioso autem vereri ut patentes. Plutarch. de Isid. et Osirid. superstitionem dicebat haud minus leve vitium esse, quam impietatem.

Religionum se exsolvere. Illa Lucretiana innuit primi libri:

Deinde quod artis

Religionum animos nodis exsolvere pergo.

Veterumque ignara. Ita in Romano codice Virgiliano, et multis aliis antiquis haberi testatur Pierius, et Vell. in Annotation. ad Virgilium; sed nunc in omnibus impressis est, *veterumve*, etc.

CAPUT XXIX.

Duos tamen asseveremus, Deum patrem, et Deum filium. Quoniam hic sermonem habebat de duabus tantum personis, *Patre, et Filio*, propterea duos illos simpliciter dixit, nullo adjecto nomine, nos tute subintelligere possumus duos, id est, duos Entes, τὸ Entes non substantive, sed adjective accipiendo, et rursus subintelligendo scilicet duas personas: ita enim Magister in 1 sentent., distin. 25, et ibi S. Thom. quæst. unic., art. 4, et S. Bonav. in explicatione litteræ.

Cum igitur et pater filium faciat, et filius patrem, etc. Non hæc nomina pro divinis Personis accipit; neque

enim tam demens fuerit, ut a filio patrem fieri dixerit : sed ut relativa nomina sunt, quorum unum facit et supponit alterum, nec alterum esse sine altero potest. Nam ante verba hæc ita dixerat : *Si quidem nec pater sine filio nuncupari, nec filius potest sine patre generari.* Hoc videlicet exemplo coexistentiam illam, et coæternitatem patris et filii in divinis ostendere voluit, ut etiam auctor Expositionis symbol. apostolorum inter opera Cypriani.

Una substantia. Filius igitur est patri consubstantialis, contra Arrium.

Cum et filius sit in patre, quia pater diligit filium, et pater in filio, quia voluntati patris fideliter paret. Filius secundum divinitatem in omnibus conæqualis est patri, et unum cum eo, voluntate quidem igitur, ut hic dicit Lactant. et S. Thom. in iv cont. Gent., cap. 56, argumento 7; verum non ea solum, sed etiam natura, essentia, substantia, ut ipsemet auctor paulo supra confessus est. Non enim novatores defuerunt, sicut Erasmus in Annotation. super Epist. I Joann., cap. v, qui locum illum Evang. Joann. cap. x : *Ego et pater unum sumus*, quo semper SS. Patres, et doctores catholici omnes usi sunt adversus Arrianos, de unitate tantummodo voluntatis, concordie, atque consensus interpretarentur; non autem de unitate essentiae, contra quos disputat Alfons. de Castr. lib. v contra Hæres. in verb. *Deus*, Hæres. 6; Torres in Comment. ad quæst. 27, 1 part.; S. Thom. art. 1, disput. 1, part. II.

Et in te precabuntur. Al. *et te precabuntur*, ut supra cap. 13, ubi diximus.

Et qui eruit eum. Ita Septuag. καὶ ῥυσάμενος αὐτόν. Vulgata, et redemptor ejus.

Deus æternus. In utrisque Bibliis est *Deus sabaoth*, id est *Deus exercituum*.

Et ego novissimus. Sic quoque Vulgata, pro eo, quod

A habent Septuag. καὶ ἐγὼ μετὰ ταῦτα, *Et ego post hæc.*

CAPUT XXX.

Aut Anthropiani, seu quilibet alii, etc. Non hic credo anthropomorphitas designari, quorum errori assensum aliquando fuisse Lactantium dicam inf. cap. 18 libri de Ira Dei; sed nomine anthropianorum puto hæreticos significari qui negabant Christum fuisse Deum, purumque ἄνθρωπον, id est, hominem eum assererebant, unde anthropiani, quasi latine dicas, hoministe sint appellati, quales fuerunt Ebion, Carpocrates, Cerinthus, Theodotus, sive Theodosion, Paulus Samosatensis, Photinus et alii, quorum hæresim damnavit magna Nicæna synodus, Ephesina, Chalcedonensis, alia quamplures. In Vaticanis et aliis nonnullis mss. et impressis ita legitur, *Aut anthropiani, aut Arriani, seu quilibet alii,* etc. Ego B. lectionem retinui in editione quoque Plantiniana exhibitam, tum propter auctoritatem miræ vetustatis codicis, tum vero etiam propter rationem. Innotuit enim Ariana hæresis circa annum Domini trecentesimo decimo quinto. At hi Lactantii libri multo antea cæpti, absoluti, editi sunt, ut dictum est supra ad cap. 4, lib. I. Neque tamen hinc quidquam deperit catholicis, cum tam multis e locis Lactantii constet, ipsum Arrianam impietatem aversatum fuisse, et antequam exorta esset, prædamnasse, ut supra ostendimus lib. II, cap. 9, et hoc lib. cap. 8, 14, 29.

In qua est confessio et penitentia, quæ peccata et vulnera, quibus subjecta est imbecillitas carnis, salubriter curat. Diriguntur hæc spicula contra Novatianum, et sectatores, qui in peccatum lapsos ad penitentiam non recipiebant, remissionem peccatorum in Ecclesia reperiri, eique claves aperiendi atque solvendi a Christo datas fuisse negantes : qua de re Pacian. ad Sympronian. epist. 1; S. Augustin. de Agone Christ. cap. 31.

LIBER QUINTUS.

CAPUT PRIMUM.

Non est apud me dubium, quin hoc opus nostrum, etc. In quibusdam impressis : *Non est apud me dubium, Constantine Imperator, quin hoc opus, etc.* Lectionem B. secutus sum, quæ ratione fulta videtur, ut dixi ad cap. 1, lib. I.

Coacervant. Ita scriptum est in B. forte pro *coacervant*, ut supra lib. III, cap. 3, *connibere*, pro *convivere*. Sic S. Cypr. in mss. epist. 42, ad Cornel. juxta edit. Pamel. habet *acerbationibus*, pro eo quod in excusis legitur *acervationibus*. Sic, *flagella acerbata*, Tertulliano in fin. Apologet. ubi vid. Famel. et dicta epist. 42. Thomasius tamen hoc loco deductum mavult a verbo *acerbo*, quod est, *acerbum facio*.

Sacrilegum. Sic malim, ut in B. quam *disertum*, ut in Florent., Plantin., Ald. editione; neque enim laudare voluit, sed damnare sacrilegum ethnicum illum, qui Cypriano sanctis: imo viro id nominis indidisset.

Coprianum. Ita legendum, ut in Plantin. et Ald. non *Caprianum*, ut in Florent. edit. Juntar. legitur. Scoma est in Cyprianum ex allusione vocis; κοπρία enim *stercus* significat, unde *Coprianus*, quasi *stercus tractans*, vel *stercorarius*: vel *Coprianum* inquit, quasi ridicularium hominem, et scurræ; nam scurræ antiquitus dicebantur *Copriæ*, ut Josephus Scaliger notat in Castigationib. ad Festum in *Scurra*, et animadvertunt viri eruditissimi hunc locum emendantes Lipsius II, cap. 17; Jacob. Durantius i Variar., cap. 13, quod videlicet relicto deorum cultu, nobile ingenium sordido ac fædo doctrinæ generi, fabulisque anilibus atque ridiculis christianorum mancipasset.

Unde apparet, etc. Hanc totam periodum usque ibi, *quod si accidit,* etc., adjecimus ex cod. B. quod et aptissime cohæreat cum aliis, quæ hic habentur, et liquido appareat Lactantiana.

CAPUT II.

Quorum alter antistitem se philosophiæ profitebatur,

C etc. Porphyrium intelligit. Consule Barou. Cardin. Annales tom. II sub anno Domini trecentesimo secundo.

Tres libros evomuit contra religionem nomenque christianum. Tres quidem primo, verum et alios postea usque ad quindecim, ut scribit Suidas. Porphyrii calumnias atque impietates justis voluminibus refutarunt acriter Methodius Tyri episcopus, Euseb. Apollinar., ut tradit Hieron. de Scriptor. Ecclesiast. et deinde incidenter, et per occasionem, Cyrill., Hieron., August., alii.

Alius eandem materiam mordacius scripsit, etc. Fuit iste Hierocles, quem libros suos, quos contra christianos scripsit, veritatis Amatoris titulo prænotasse scribit Eusebius, qui et illos egregio refutavit commentario.

Qui erat tum e numero judicum. Exercebat enim eo tempore præfecturam Augustalem Alexandriæ, ut tradit Epiphanius hæres. 63.

Assensus. In quibusdam haberi, *accensus*, testatur Janus Gultelmus in questionibus ad Plant. Menæchm. cap. 4, ducta videlicet translatione a Re militari, ut supra lib. II, cap. 10.

CAPUT III.

Nemo Apollonium. Baptista Pius in Annotationibus posterioribus cap. 99, legendum hoc loco putat *nemo Apuleium*, cum aliqua corrupta exemplaria habere testetur *nemo Apollinem*. Ego prorsus lego, ut in omnibus libris reperi, *nemo Apollonium*. Nam de illo sermo erat, et forte sic scripserit quoque Pius; nam illarum Annotationum editio, quæ apud me est, nimium quantum typographi erroribus scatet.

Repente in judicio non comparuit. Hoc tradit et Philostrate. in Vit. Apollon. lib. IV.

CAPUT IV.

Qua materia non est usus, ut debuit, etc. Ita et Sanctus Hieronymus sentit ad Magnum.

CAPUT V.

Ne significare quidem, etc. Sic in Rom. Virg. codice haberi testantur Pierius, et Velutell. cum impressi variant; nam alii sic habent, alii vero, *nec significare quidem.*

CAPUT VI.

In usus hominum. Libenter legerim, in usus omnium, ut fieret Antithesis ad illa, *singuli, et, paucorum.*

CAPUT VII.

Et quanto frequentius impellitur, tanto firmiter roboratur. B. T. P. et mss. fere omnes, *quanto frequentius impellitur, tanto firmiter roboratur.* Ego secutus sum lectionem Florent., Ald., Plantin., edit. quæ rectior visa est; nam alteram damnat Valla 1 Elegantiar. cap. 16. Quamquam profecto, ut probe notat contra eum quoque Franciscus Floridus lib. II Lection. subsecivar. cap. 20, etiam Cypriano, Tertulliano, Boetho, aliis præsertim ecclesiasticis latinis scriptoribus, vel Valla ipso iudice non admodum malis quædam sunt dictiones ac phrasæ peculiare non utique suscipiendæ ad imitandum, quas tamen in illis non jure reprehendas, sed potius uti magnorum virorum labeculas, quasi in pulchra facie nævos quosdam probes atque osculeris.

CAPUT VIII.

Sicut una, inquit, eademque natura. Excidisse hic locus putatur ex libro de Legibus primo.

CAPUT IX.

Cum feminis patientia certent. Tunc scilicet, *cum viri nubunt in feminis virum parituris,* ut dicitur in Leg. Cum vir. Cod. ad. I. Jul. de Adulter. Sic et Quintil. Declamat. 3: *Ut pollutis, inquit, in fœmineam usque patientiam maribus incurrat jam libido in sexum suum.*

Qui sanctissimam quoque corporis sui partem contra fas omne polluant, etc. Dum videlicet execrabilem in se furorem admittunt: qui *nec capiti quidem parcat,* ut ait inf. lib. VI, cap. 23.

Indusorum se omnes, etc. Ita lego, ut habet B. vel, *indusoro,* ut P. et ita legit Robertus Stephanus in fragmentis Lucilii ab ipso collectis, et editis, non ut corrupte legitur in Ald. et Plant. *indusori.* Epenthesis illa est, *pro in forum, vel in foro.* Sed forte scripserit Lucilius, *Endosorum, vel Endosoro;* nam *endo,* pro *in,* usos fuisse veteres norunt omnes.

Blanditia certare. Ita legit Rob. Steph. ubi supra, juxta editionem Florentinam, quæ sane magis Luciliana est, quamvis Ald. et Plantin. habeat *blandiri, certare, etc.*

Per cætera universa sequitur. B. *per cætera universa quæreteretur.* Quæ lectio quanquam et ipsa recipi potest, tamen prior illa vulgatio est, et magis probata ab Antonio Augustino et Thomas.

CAPUT X.

Sparsurus sanguine flammam. In Marone varie legitur. Nam aliquæ editiones habent *sparsuros,* quæ lectio magis probatur Pierio; aliquæ vero, ut in nostro. *Flammam* quoque legi, non *flammam,* in Romano cod. Virgiliano testatur idem Pier. et Velutell., sed nostra lectio magis recepta.

Tum pius Æneas. Ita ex cod. B. emendantur excusi, qui habent, *Ecce pius Æneas,* quæ lectio et Maroni repugnat et rationi versus.

Equidem et vivis concedere vellem. *Equidem vivis concedere mallem,* in aliquot antiquis codicibus haberi tradunt Pier. Velutell. Bergizom. in Virgilium.

Erudiantur ad injustitiam. *et justitiam,* mendum est in Aldin. et Plantin. contra quam sensus ipse auctoris pugnat, et B. T. P. alii mss. et editio Florent.

A

CAPUT XI.

Etenim si nemo est, inquit, etc. Locum inter opera Ciceronis non reperio: sed similem habes in Officiis. c. 3: *Quid enim interest, utrum ex homine se convertat quis in belluam, an in hominis figura immanitatem gerat belluæ?*

Sicut unus in Phrygia, etc. Historiam scribit Euseb. viii Hist., cap. 11.

Constitutiones sacrilegi. Quas lege apud Euseb.

Domitius. Ulpianus.

Libro septimo. Al. libris septem: sed nostram lectionem exhibent mss. B. P. et excusi Florent., probant Cujac. lib. x Observat., cap. 34, Thomasius in Notis.

CAPUT XII.

Quæro, inquit, si duo sint, etc. Excerptus locus est disputatione contra justitiam, quam fuisse in III de Repub. Ciceronis autumat Sigon. in Schol. ad Cicer. B frag., ubi de hoc egregie disserit. Vid. et Epist. 15, lib. IV, ad Attic.

Et contra eum, qui sit improbissimus, existimet, etc. Al. *contra autem, qui sit improbissimus, existimetur, etc.* Sed rectissime hunc locum, quamvis de sola conjectura, restituisse mihi videtur Andreas Patricius, cujus hæc verba sunt in Schol. ad frag. lib. III de Rep. Cicer.: *Olim erat, existimetur: sed ego de vera, ut puto, lectione cum per me ipse divinarem, tum inveni postea ab aliis animadversam esse. Quid vero præterea, si sic: et contra eum qui sit improbissimus, existimet, etc. neque enim placet et hic, et paulo post, contra autem, et librarius in, putet et contra, facile et omittere potuit, præsertim si ita scriptum viderat, uti multa in pandectis Florent. scripta estant, put Et contra, quod tantumdem est, ac si ego scribam, putet et contra, etc.* Patricii conjecturam juvat, quod animadversum est, sæpe scribas, cum in eandem dictionem, vel clausulam geminatam incidere, alteram earum omittente solitos, ut notat Gulielmus Forner. lib. II Selection. cap. 24, qui idcirco Varronis locum de Ling. Lat. ubi habetur, *circum aras solitum,* legendum monet, *solitum tum;* et in I. Pœnales, § 1, D. ad. I. Facild. ubi habetur *argumentum rei, legit argumentum tum rei;* et in leg. omnes, D. de in integr. restit. pro *examine, an vera sint, legit examine, et on vera sint, etc.* alia exempla ibi videre poteris. Notat et idem Cujacius lib. II Observation., cap. 11, et I. x, cap. 30.

Existimatione. Lectionem hanc probat Patric. ubi supra, exhibitam ab editione Plant. et Aldin. in Florentina legitur *astimatione.*

Cariosis. Hanc lectionem ut meliorem retinui, quam habet Aldus. Dicit autem per contumeliam *Deos cariosos,* id est, eorum simulcra, quæ cum e ligno, aut alia ejusmodi materia constarent, putrilaginem et cariem contrahebant. Al. legitur *variosis, vel variocosis.*

CAPUT XIII.

Et Mutio gloriantur. De quo Cicero, Livius II, I Decad., Valer III, c. 3, Senec. de Divina Providentia, et epist. 24, Tertullian. ad Martyr. cap. 4, S. August. IV, Civit. cap. 20.

Aut Regulo. De quo Cicero, III. Officiis. ad fin. Seneca de Divina Providentia, Plin. de Viris Illustri. Gell. lib. VI, cap. 4, Tertullianus ad Martyr. ubi supra, et in fin. Apologet. August. I Civit., cap. 15 et 24. Suid. in *ῥήτορος.*

CAPUT XIV.

Terram digitis suis imaginatam. Insolite, id est, in imaginem figuratam digitis suis atque formatam. Sic S. Remigius in suo testamento apud Brisson. formul. lib. VII: *Tibi hæredi meæ ecclesiæ supra memoratæ jubeco thuribulum et imaginatum calicem fabricari.*

CAPUT XV.

Is, cum Legatus, etc. Historiam refert Macrobi., I

Saturn. cap. 5; Gell. lib. vii, cap. 14, et lib. xvii, in A
lin.; Quintil. lib. xii, cap. 1.

Quam Cicero æquabilitatem vocat. Secundo de Ora-
tor. Et eo magis, si intolerantius se jactant, et æqua-
bilitatem communis juris præstantia dignitatis, aut for-
tunæ suæ transeunt, etc. Et eod. lib. ad fin. Erit expli-
candum in laude justitiæ, quid cum fide, quid cum æqua-
bilitate, cui cum ejusmodi aliquo officiosis, qui laudabi-
tur, fecerit; et i Officior. c. 32. In liberis vero populis,
et juris æquabilitate exercenda etiam facilitas, etc.

CAPUT XVI.

Nec alia causa est, cur nobis invicem fratrum no-
men impertiamus, etc. Sic et Tertullianus cap. 39
Apologet.

Quæ hic mala putantur, etc. Hunc versiculum apud
Euripidem non invenio.

CAPUT XVII.

Aut nullam esse justitiam, aut si sit aliqua, summam
esse stultitiam, etc. Tractat hoc argumentum apud
Platonem Trasymachus in primo de Republica:

Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum, etc.
Harum aliquam, et præterea nonnullas alias ejus-
modi quæstiones edisserit Cicero in Officior., cap. 5.

Si profitebitur, bonus quidem, etc. Al. Si profite-
bitur emptori fugitivum esse, bonus quidem, etc. Sed
illa, emptori fugitivum esse, non extant in B. nec P.
quia illud, profitebitur, non tantum ad fugitivum
servum, sed etiam ad domum pestilentem, et alia
similia referri debet, de quibus dixerat, ut notat
quoque Thomasius.

Jam vero justus ille, sed stultus est. Hanc lectionem
Ald. et Juntar. Florent. retinui, quantumvis invidis
et reclamantibus codicib. B. T. P. et Plantin. edit.
ubi habetur jam non justus, etc. Repugnat hæc lectio
sententiæ ipsius Carneadis; non enim in hæc

LIBER SEXTUS.

CAPUT PRIMUM.

Nihil enim sancta et singularis illa majestas aliud
ab homine desiderat, etc. Non quia exterius quoque
sacrificium Deo non sit acceptissimum, ut dictum est
supra lib. ii, cap. 2; sed hæc sæpe prisci Patres in-
geriebant auribus ethnicorum, qui sceleribus omni-
bus cooperiti se religiosos putabant, si templa et
aras hostiarum sanguine cruentarent, tanquam Deus
victimis indigeret. Cæterum de sanctissimo Eucha-
ristiæ a Christo Domino instituto sacrificio, quod
Missam nominamus, quodque ex hoc vel aliis hujus-
modi locis temere admodum infamant hæretici, vide
antiquissimorum Patrum testimonia: Ignatii Christi
contemporanei, et apostolorum discipuli, epist. 10, et
ad Philadelp. epist. 9, ad Ephes. epist. 14, ad Rom.
epist. 15, Irenæi discipuli Polycarpi, qui fuit auditor
Joannis Apostoli libro quarto, cap. 32, ubi inquit:

Ex creatura panis accepit, et gratias egit dicens:
Hoc est corpus meum; et calicem similiter, qui est ex
ea creatura, quæ est secundum nos, suum sanguinem
confessus est, et novi Testamenti novam docuit obla-
tionem, quam Ecclesia ab Apostolis accipiens in uni-
verso mundo offert Deo, etc. Et cap. 34: Igitur Ec-
clesiæ oblatio, quam Dominus docuit offerri in uni-
verso mundo, purum sacrificium reputatum est apud
Deum, et acceptum esse ei. Item Tertulliani lib. ii ad
uxor. de Monog., de Corona milit., de Oration., de
Castit., de Cultu foeminar. 1, adversus Marcion. et
alibi sæpe; Cypriani epist. 63, ad Cæcilium, et
epist. 66; Nazianzeni in carmine ad episcopos; Am-
bros. in Oratione præparat. ad Missam; Chrysosti. in
Homil. de Perdit. Jud. et super Epist. ad Hebræos;
Hieronym. ad Damas. de Fil. prodig.; Augustini de
Civit. lib. xvii, cap. 20; Cyrill. Cathec. Mystagog.;
Gregorii Magni iv Dialog., cap. 58; Alexand. Pr. in
decreto, quod habetur inter concilia generalia de Sa-

disputatione injustitia, sed justitia cum stultitia, in-
justitia vero ipsa cum sapientia conjungebatur; et
ita dicebatur, quod ille quidem justus erit, sed stul-
tus: si vero contra fecerit, idem sapiens habebitur,
sed erit injustus. Hoc liquet ex alio sequenti proxime
exemplo.

CAPUT XVIII.

Cur enim naviget, etc. Vid. Sen. Natural. quæst.
lib. v, cap. 18.

Familiares illi Pythagoræi. De Dæmone et Pythia
loquitur, quorum historiam habes apud Valer. lib. iv,
cap. 7, Cicer. in Officior., cap. 3, sub initium.

CAPUT XIX.

Apud Ciceronem idem ipse justitiæ defensor Lælius,
vult, inquit, etc. Cujus quidem Lælii, quæ hoc ca-
pite referuntur, sententiæ exciderunt ex eadem dis-
putatione tertii de Republica Ciceronis, de qua su-
pra cap. 12, ubi contra Furium pro justitia Læ-
lium inducebat Cicero disserentem.

CAPUT XXIII.

Deus, inquit, homines pro liberis habet, etc. Hæc
ipsa verba haud certe reperias apud Senecam; sed
eorum sententiam habes in eo libello de Divina Pro-
videntia, sub initium. Quare aut ea verba excidisse
dicendum, aut eam Laciunt. ipsiusmet, quasi Senecæ
verbis extulisse sententiam; quod alibi sæpe ab
eo factitatum animadverto. Sic supra lib. iii, cap.
21, ea Platoni verba attribuit: Civitas concors erit,
etc. Et hoc lib. cap. 18 illa Carneadi apud Cicer.
Justus, inquit, si aut equum saucio, etc. et inf. lib.
vi, c. 12. Si audieris, inquit, preces, etc. Quæ Do-
mini verba nusquam reperiuntur, sed sententia ipso-
rum Matth. v, Luc. vi, Lactantii verbis expressa.

C cerdotibus non vexand.; Leonis pr. ad Dioscor. epist.
9; Fulgent. ad Moncim. lib. ii; denique conciliorum,
Toletani p. cap. 5; Ephesini in epistola ad Nestor.
Lateranen. relati in cap. Firmiter de Summa Trinit.
Tridentin. Sessione 22.

CAPUT II.

Accendunt lumina, velut in tenebris agenti. Sic
paulo inf. jam sentiant, quam non indigeat lucernis
eorum Deus, etc. Qui igitur Deo lumina accendunt
ea fide, ut credant, ipsum in tenebris agere, vel
luminibus indigere, meritissimo damnantur. At vero
sancta Dei Ecclesia lumina etiam per diem in tem-
plis accendit, ut erga Deum et Sanctos ejus in ani-
mibus fidelium venerationem ac religiosam quamdam
lætitiâ excitet, ut sub typo luminis corporalis illa
lux ostendatur, de qua in Evangelio legitur: Erat lux
vera, quæ illuminat omnem hominem, ut dicitur in
Canon. Cleros. distinct. 21, ex Isidor. vii Origin. cap.
12; iisque pius usus tum Divinis Litteris, tum Sanc-
torum testimoniis comprobatur. Nam Exod. xxxv, fit
mentio de candelabro in Dei templo septem infuso-
ria habente. Cyprianus epist. 55, de Ceroferariis,
sive Acolytis, meminit, quorum munus est ad sacram
mysteriorum pompam accensus in ecclesia cereos
ferre. S. Hieronymus contra Vigilantium hæreticum
disputat, luminarium usum Catholicis exprobrantem.
S. Athanas. cereos a fidelibus oblatos ab Arrianis hæ-
reticis sublato conquiritur in epist. ad Orthod. Vi-
dendi sunt præterea Euseb. lib. vi Historiæ cap. 23;
S. Epiphani. ad Joan. Hierosol. episc.; S. Paulin.
in Carmin. in Natal. 5 et 6; S. Felicis, S. August. in
Serm. de Tempore 215; S. Evod. de Miraculis; S.
Stephani lib. 1, cap. 3 et lib. ii, cap. 2. Item concilia
Romanum sub Sylvest. Carthag. iv, c. 2 et seqq.
Atque hoc pietatis signum Deo gratissimum atque
acceptissimum esse testantur insignia ex ipsa

cera e candelabris, vel oleo e lampadibus sumpto facta miracula, de quibus S. August. xxii Clvit., c. 8, Theodoret. in Historia SS. Patrum cap. 21, in Jacobo; S. Greg. Turon. in miracul. S. Martin. cap. 2, ad fin. S. Greg. Magn. in Dialog. cap. 30, Paul. Diaconus de Gestis Langobard., lib. ii, cap. 9.

CAPUT III.

Duæ sunt viæ per quas humanam vitam. Aldi editio: *Duæ sunt viæ, Constantine imperator, per quas,* etc. Sed in B. T. P. in editione Florenti. Juntar. et Plautin. nihil de Constantino.

Alteram virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum. Ubi ad hoc bivium pervenisset Hercules, accipitem animi fuisse, utram viam capesseret, fabulatus est Prodius Chius, ut pulcherrima narratione refert Xenophon lib. ii de Memorab. Socratis in principio, Cicero i Officior. cap. 45, Suid. in verbo *πρόδειξαν*, et Aristophanis interpres in Nubibus, Philo Jud. in lib. de Merced. meretr. in ærar. non inferend., Basil. de Utilit. ex lib. Gentil. capiend. Extat hæc de re venustissimum Virgîlii Epigramma de littera Y.

Quomodo autem hæc viæ. Ita reposui ex utroque Cod. S. Salvatoris B. T. P. pro eo quod in impressis est, *quomodo autem vitæ istæ,* etc. nam permanet in allegoria duarum viarum.

CAPUT IV.

Ut poetæ loquuntur. Nam Virgilius vi:

Dextera, quæ Ditis magni sub mœnia tendit,
Hac iter Elysium nobis, etc.

Posita sunt omnia. Ita lego ut in B. et T. et aliis optimis Codicibus, non ut in aliquibus impressis, *posuit Deus omnia;* nulla enim vitia posuit Deus.

Ex altitudine in profunda cadat. Secutus sum lectionem vetustissimi codicis B. nec aliam tamen, quæ habet, *in altitudinem profundam cadat,* improbandam puto, ut putavit Thomasius, ubi ait: nam cadere in altitudinem nullo modo dici potest, cum illud sit erigi, non cadere; cum enim altitudo a profunditate non nisi ratione differat, sæpe altitudo pro profunditate ponitur. Sic *altitudo maris,* Cic. ad Attic. lib. ix et Cæs. iv Belli gallici; et *concaævæ altitudinis speluncarum,* ii de Nat. deor. et *Terra descendit ad infinitam altitudinem,* i de Divin. et *saxum depressum est in mirandam altitudinem,* vii Verr. et Cels. lib. vii, cap. 7, *altitudo plagæ usque ad cartilaginem esse debet;* et Plin. lib. x, cap. 35. *Specus sex pedum defossa altitudine.*

CAPUT V.

Verum scientia non potest esse virtus. Secus Plato in Lachet. Menon. et alibi, quem arguit Arist. Ethic. 6, cap. 15. Magnor. Moral. i cap. 4. Eudemion., lib. i, cap. 5, et lib. vii, cap. 6.

Stultitia caruisse. B. T. P. et Florentina editio hæc non habent. Ego secutus sum editionem Aldi, et ea reposui, quia pertinent ad hæc illa et *sapientia prima;* non autem ad illa priora, *virtus est vitium sugere.*

CAPUT VI.

Nec Deum, nec adversarium ejus. Hæc lectio recepta est ab omnibus excusis, et a mss. tribus Vaticanis, et P. Alii novem ex iisdem Vaticanis habent, *nec Deum, nec adversarium Dei;* nec ea lectio quicquam absurdi continet, ut suspicatur Thomasius, cum non solum diabolus, sed etiam quicumque peccatores adversarii Dei recte dici possint. Moyses Exod. xiii, in Cantic. : *Deposuisti adversarios tuos;* et II cap. i, Reg. in Cantic. : *Dominum formidabunt adversarii ejus;* et Lactantius supra lib. ii, cap. 10, diabolum vocavit *antitheum,* id est, *Dei adversarium.* B. tamen habet *adversarium humani generis.*

Dirimunt hi communem generis humani societatem. Paucula tantum transposita; nam Cicero, *hi dirimunt communem humani generis,* etc.

Ab optimis naturæ ac veritatis exemplis. Sed Cicero in Castigatis Lambinianis, quorum lectionem germa-

A nam puto, *ex optimis naturæ principii et veritatis exemplis.* Verumtamen quædam aliæ Ciceronis editiones *et principii* non habent.

Aut cum Fabricius, inquit, fortis, etc. Mutilus est et non nihil variat hic Ciceronis locus apud auctorem nostrum; nam Cicero sic habet: *Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones etiam fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius, aut Aristides justus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ tanquam a sapiente petitur exemplum,* etc. Et quidem Fabricium Cicero nunquam ad fortitudinis, sed ad justitiæ adducit exemplum; et eod. lib. iii Offic. eum ait Romæ idem fuisse, quod Athenis Aristides. Unde hic fortasse vox *fortis* abundare videatur, et totus locus ex Cicerone restituendus.

CAPUT VII.

Ut immortale illud arcanum ejus in aperto esset. Fere omnes mss. et excusi habent, *in aperto esset,* quæ lectio repugnat sententiæ Lactantii. Ideo lectionem Juntarum secutus sui, quæ plana, et consona, et perspicua est. Loquitur enim de illo æterno, infallibili arcano, et nullis hominum mentibus scrutabili, quo Deus aliquos reprobat, et permittit errare, ut ipsorum libero arbitrio a sapientia et veritate aversi in idipsum incidant, quod vitare cupiunt, pœnam videlicet sempiternam. Qua de re diximus ad cap. 20, lib. iv. B. habet, *ut immortalitatem, ita arcanum ejus in aperto esse voluit.*

CAPUT VIII.

Huic legi nec abrogari fas est, etc. Ita legendum puto cum Thomasio in notis, et cum Patricio, atque Sigonio in scholiis ad hunc locum inter fragmenta Ciceronis lib. iii de Republica. Nam hic tria genera labefactandæ legis expressa sunt, nempe *obrogatio, derogatio, abrogatio,* de quibus apud Festum, Ciceronem ii de Invention. Ulpianum tit. 4 Institution. *Propagari,* quod hic habetur in aliquibus exemplaribus, nihil ad rem.

C *Ac naturam hominis aspernatus, hoc ipso luet maximas pœnas, etc.* Fere omnes codices habent, *aspernabitur;* et quia videbatur copulam sequi debere, Patricius legebat, *aspernabitur, et hoc ipso luet,* etc. Franciscus Balduin. in Instit. Justin. *aspernabitur, atque hoc ipso luet.* B. Codex omnem scrupulum depulsi, dum legendum ostendit, ut in textu.

CAPUT IX.

Et legitime injurias faciendo. Ironice loquitur adversus Romanos, qui solebant per Feciales indicare bella, et quadam verborum formula ante obstetari, se adversus gentem illam, quam debellare conabantur, bellum juste parare. Tum sibi quæcumque licere, et omnia se legitime agere putabant. Vide Halicarn. 2 Histor.

Aliud est igitur civile jus, quod pro moribus ubique variatur. De hoc disserunt Philosophi in v Moral. ad Nicomach, cap. 7, Magnor. Moral. i, cap. 31. Jurisconsulti in Institutionibus et Pandectis Tit. de Justitia et Jur.

D *Et ipsam justitiam ignoret necesse est.* Ita ex utroque cod. S. Salvatoris B. T. P. Florent. edit. emendantur libri, qui habent, *et ipsum Deum ignoret,* etc.

CAPUT X.

Itaque inter se congregatos, quod natura hominum, etc. Vid. Aristot. i Politic. cap. 1 et 2, et lib. iii, c. 4.

CAPUT XI.

Qui flecti ac misereri non putant esse sapientis. Ut stoici, referente Cicerone in Tuscul. et in Oratione pro Muren. contra Catonem; ut Seneca lib. ii de Clement. cap. 5, ut Agesilaus fortissimus imperator, cujus sententiam, etc., refert Plutarch. in Laconic. Apophtegmat., *difficile esse, misereri simul, et sapere.*

Male meretur, etc. Ille versus apud Plaut. ita legitur de Mendico:

Male meretur, qui ei dat, quod edat, aut quod bibat.

Quod sine spe recipiendi feceris. Præclare Seneca lib. iv, de Benefic. cap. 3 et seqq.

Benignusque. Cicero benignusve.

Nihil est enim, etc. Cicero, nihil enim est opere, aut manu factum, quod aliquando non conficiat, etc.

CAPUT XII.

Quod illi virtutis justitiæque doctores prorsus non attigerunt. Nam licet quippiam reperias apud Platonem, Aristotelem, Ciceronem, aut alios fortassis Ethnicos de mortuis hominibus humanis, id potius viri boni officium crediderunt, quam ut significant ab ullo unquam Legislatore præcepto imperatum, et de parentibus et cognatis potius, aut de Republica bene meritis, quam de peregrinis, ac pauperibus tumulandis locuti intelliguntur. Vide Hieronym. Magium, qui hunc locum enarrat lib. ii Miscellaneorum, cap. 49.

Qui supervacaneam facerent sepulturam. Unde illud Maron. ad fin. ii Æneid. *Facilis jactura sepulchri est.* Qua de re Senec. in Remedi. fortuitor.

Si audieris, inquit, preces supplicis tui, etc. Non sunt hæc verba desumpta ex ullo sacræ Scripturæ loco: sed iis Lactantius ipse, quæ Domini Salvatoris est, sententiam expressit, Luc. vi: *Estote misericordes, sicut et Pater vester misericors est. Dimittite, et dimittentur vobis; et dabitur vobis. Eadem quippe mensura, qua mensi fueritis, remetietur vobis.*

CAPUT XIII.

Veniam non habet, qui sciens peccat. Hoc declarat ex superioribus; videlicet si peccans poenitentiam non agat, neque profiteatur, et statuatur, sic non ultra peccaturum.

Qui primum gradum ascendit, satis justus est. Non ille satis justus est, si ab operibus malis abstinens, male tamen aut loquatur, aut cogitet; id quod vel ipse Lactantius et confitetur, et docet infra cap. 23, et lib. vii, cap. 27, ait Deum judicaturum esse etiam pravæ cogitationes.

CAPUT XIV.

Nam stoici affectus omnes, quorum impulsu animus commovetur, ex homine tollunt, etc. Pro quibus stoicis Seneca plurimis in locis epistola 86, Peperceram, epist. 117, Utrum satius, lib. i, de Ira cap. 10, et 11 et seqq. et toto lib. ii Peripatetici contra non tollendos omnino, sed moderandos contendunt. Virtutes enim Aristoteles simpliciter impatibilitates et tranquillitates, ut ait Lactantius lib. vii, cap. 10, negat esse lib. ii Ethic., cap. 30. Vid. Ciceronem iii et iv, de Finib. et iv Tuscul.; Plutarch. de Moral. virt.; S. August. lib. ix Civit., cap. 4, et l. xiv, c. 8 et 9. Auctor noster contra utroque disputat.

CAPUT XVI.

Quin et in illo exiguum lætari, etc. Juxta opinionem gentilium philosophorum, contra quos erat disputatio, ut eos suis ipsis positionibus argueret, quos hisce in libris professus est se facturum, lib. v, cap. 4, non autem juxta dogmata christianæ sapientiæ, qua docemur, vel ipsis hostibus bona omnia cupienda: de quo et ipse præclare disserit inf., cap. 48.

CAPUT XVII.

Nam istæ concitationes animorum juncto currui similes sunt, etc. Fortasse alludat ad currum, de quo Platon. in Phædro.

Hic est ille homo honestus, etc. Sententia Senecæ excerpta e moralis philosophiæ libris, quos amissimus: sed similia passim effert epist. 24, Sollicitum, lib. vi Natural. quæst., cap. 32 et alibi.

CAPUT XVIII.

Qui colit Verbum bonum. Id est, Jesum Dei Filium,

A qui Verbum bonum dicitur initio Psal. xxiv, ad quem locum respexit.

Jam ex hoc ipso boni viri nomen amittat necesse est, etc. Non solum contra Ciceronem hæc disputatio tendit, sed etiam contra Aristotelem, qui non ulci-ci injuriam ignavi hominis atque servilis esse contendit lib. iv Moral. Nicomach., et iii Eudemiorum utrobique, cap. 5.

Alieno titulo inscriptas. Videlicet titulo Philippicarum, exemplo Demosthenis.

Spero, inquit Cæsar, qui oblivisci, etc. Tò Cæsar abest a textu Ciceronis; ibi enim, *Spero etiam te, qui oblivisci, etc.*

CAPUT XIX.

Itaque hanc ipsam iram, cotem dicunt esse virtutis. Secutus sum Jani Guilielmi tum judicium, tum fidem: nam in nonnullis mss. Lactantii codic. ita haberi testatus est in Quæstionibus ad Plaut. Menechin., cap. 4. Et quidem Cicero, a quo mutuatur hæc omnia Lactantius, sic habet in Lucull. prope fin.: *Ipsam iracundiam fortitudinis quasi cotem esse, etc.*

CAPUT XX.

Stupra vero, inquit, et adulteria, etc. Quædam transposita, quædam omissa. Cicero: *Stupra vero et adulteria, et omne tale flagitium nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptate. Cumque homini sive natura, sive quis Deus nihil mente præstabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante, temperantiæ locum esse, nec omnino in voluptatis regno, etc.* Aliqui tamen codices Ciceroniani habent: *Nullis aliis illecebris incitari, nisi voluptatis, ut notatur ad oram Lambinianorum; et nec enim libidine dominante, temperantiæ locum esse omnino, neque in voluptatis, etc.*

Tamen spectacula hæc publica non contemnunt, etc. De quibus Tertull. in lib. de Spectacul., Cypr. epist. i ad plebem, S. August. in ut Civit., c. 8 et seqq.

Neque militare justo licebit, etc. Loquitur tantum pro tempore illo primitivæ et adolescentis Ecclesiæ, quæ nec gladium habebat, nec decebat tunc illam armis uti, sed duntaxat per passiones et miracula augeri, ut scribit Hugo Carensis in Annotationibus in Marc., exponens locum illum Lucæ 22: *Vendat tunicam suam, et emat gladium.* Cæterum et hominem justum militare posse, et militiam aliquando justam esse, ex SS. Ambrosio, Augustino, Gregorio, cæteris Patribus prodit Gratianus in Decret. tota causa 25, quæst. 1, 2, 3, et Hæretic. Manichæorum, Oecolampadii, Agrippæ, Lutheri, Erasmi contrariam assertionem refellit Sixt. Senec., l. vi Biblioth. Annot. 156, Alphons. de Castr. cont. Hæres. lib. iii, in verbo, *Bellum.*

Neque vero accusare quemquam crimine capitali. Non est hoc simpliciter verum; causæ enim adesse possunt, quibus non modo justo homini accusare facinorosum licet, sed etiam ad accusationem instituendam obligatur: quando videlicet intelligat, scelus in rei publicæ perniciem ire, et idoneis id testibus probari possit. S. Greg. apud Gratian. in Can. *Si quis super his;* in Canon. *Metropolitanorum;* et Gelas. in Canon. *Quapropter secunda,* quæst. 7; Pius Papa in Canon. *Si quis per capillum* 22, quæst. 1; S. Thom. 2-2, quæst. 68, art. 1; Sot. de just. et jur. lib. v, quæst. 5, art. 1.

Itaque in hoc Dei præcepto nullam prorsus exceptionem fieri oportet, quin occidere hominem sit semper nefas, etc. Joannes Duns in iv distinct. 15, quæst. 3, prope abest a Lactantii sententia. Verum illud Dei præceptum non adeo generale est, ut omnem prorsus exceptionem respuat, et causas aliquas adesse posse, quibus homo hominem jure interimat, demonstrat S. Thom. ii-2, quæst. 64; Dominic. Sot. de Justit. et jur. lib. v, quæst. 1.

Quem Deus sanctum animal esse voluit, etc. Dictio, *sanctum,* hoc loco in significatione propria accipitur, et idem valet, quod ab injuria hominum defensum,

atque munitum, ut scribit Martian. Jureconsultus in l. Sanctum, D. de rer. Divis. Donatus : *Sanctum dicitur, quod omni observatione involatum est.* Ciceron. II, Philippic. : « *Tanta enim est charitas patriæ, ut vestris etiam legionibus sanctus essem.* » Sic sanctæ leges dicuntur, quæ pœnæ sanctione corrumpi vetantur, apud Ulpianum in l. Sacra, D. de rer. Divis. Sic oppidorum muri sancti Pompeio Festo de Verb. veterib. Cajo Jureconsulto in l. prima, et Cassio, Sabino, Marciano in d. l. Sanctum, D. de rer. Divis.

CAPUT XXIII.

Ut in hos affectus avidissime ruerent, eaque ratione propagari et multiplicari genera possent, etc. Sic et Galen. lib. XIV, de usu part. c. 2. Sic et S. Basil. : *Is enim, inquit, appetitus mortalibus ad propagandam sobolem divinitus est datus, etc.;* et de Homine loquens Senec. in Consolatione ad Matrem, c. 15 : *Si cogitas, ait, libidinem non voluptatis causa homini datam, sed propagandi generis, quem non violaverit hoc secretum, et infixum visceribus ipsis exitum, omnis alia cupiditas intactum præteribit.*

Pudicitiam flagitavit. Ita B. sex Vatic. et fere omnes alii tum mss. tum excusi. Alii sex eorundem Vaticanorum, et Aldus in emendatione errorum suæ editionis ad libri calcem, *flagitavit.* Ego quidem nec satis habeo, cur alterutram lectionem probem, nec quid conjiciam invenio. Nam cum *flagitare* nullam aliam habeat significationem, quam vehementer et sollicitè exposcendi, recte dicas, *puellam flagitari* ab aliquo, ut apud Ulpianum in l. II, D. de privat. delictis, quem locum profert Thomasius : sed ei minime optulatur, quia aliud est *puellam flagitare*, aliud, *pudicitiam flagitare.* Guilielmus Fornerius l. II, Select. cap. 11, ait : *flagitare idem proprie esse, quod stuprari.* Auctoritates affert, quas alii viderint. Ego mallem, *flagitavit*, ut hic idem esset, quod *flagitio pudicitiam affecit ac polluit, nisi verbum valde insolens formidarem.*

Ne capiti quidem parcat. Beroaldus ad Suetonium in Tiberio, cap. 45 ; Brodæus Miscellaneorum lib. II cap. 21 ; Magius Miscellan. lib. II, cap. 20, declarant hoc Lactantii dictum, qui contra hosce nefarios invectus est etiam supra lib. V, cap. 9.

Verum etiam publicis vulgatisque corporibus abstinendum, Deus præcepit ; docetque nos, cum duo inter se corpora, etc. Hinc Ebionis et Helcheseitarum refellit hæresis, qui Pauli Apostoli Epistolas omnes repudiarent, ut scribit Irenæus lib. I, adv. Hæres. et Euseb. lib. II, Eccles. Hist., cap. 27, et lib. VI, c. 27. Nam cum hæc de prompta sint ex cap. 6, in fin. I ad Corinth. constat etiam illis temporibus, Pauli Epistolas inter divinas Scripturas, et divinitus inspiratas a fidelibus recensitas esse. Alias item Pauli sententias ut divina Oracula refert alibi, supra hoc libro cap. 18, lib. de Ira Dei cap. 21. Consequenter etiam hinc profligatur hæresis Simonis Magi, Saturnini, Nicolaitarum, Florianorum, Adamitarum, Waldensium, qui omnium læminarum usum promiscuum ausi sunt comprobare.

Solam omnium mulierem patientem viri fecit, etc. Sed Aristoteles equam quoque post foetum susceptum iniri scribit lib. VII Histor. Animal. cap. 4. Et Plin. alia quoque animalia præter mulierem, licet pauca, coitum noscere gravida tradit lib. VII, cap. 41.

Iniquum est enim, ut id exigas, quod præstare ipse non possis. Hoc iisdem pene verbis expressit Ulpianus in leg. Si uxor, §. Judex, D. ad l. Jul. de Adulter. Seneca epistola 93, Eam partem, etc.

CAPUT XXIV.

Quod si liceret ut iis, qui in itinere deerravissent, etc. Hic locus hodie non extat.

Secutis. Al. *secutos.* Prima lectio Patricio magis placuit, et mihi.

Magnum, inquit, nescio quid, etc. Eadem auream sententiam habet Seneca initio duodecimi libri Epistolarum, epistola, Singulos dies. *Sic certe, inquit, vivendum est, tanquam in conspectu vivamus, etc.*

Neque verbenis opus est, neque fibris, neque cespitibus, etc. *Fibris*, ait, pro intestinis ; pars pro toto. Sacra facturi super aras cespitem ex gramine, seu verbenas apponebant. Verbenas item et laurus suffusionibus frequens erat. Virgil. Eclog. 8 :

Molli cinge hæc altaria vitta ;
Verbenasque adole pingues, etc.

Ob id verbenas *ερωβοράνη*, id est, *sacra herba* vocitata est Dioscoridi lib. IV ; Plinio, lib. XXV, cap. 9.

Ut a Cicerone dictum est, etc. Locum non reperio, nisi inter fragmenta incertorum librorum.

CAPUT XXV.

Ebur, inquit Plato, non castum donum Deo. Locus Platonis est XII de Legibus, ubi quæ diis offerenda sint docet. De ebore autem dicitur, quia frequens erat illius usus apud Gentes in simulacris deorum faciendis, ut scribit Plin., lib. VIII, cap. 10, et lib. XII, cap. 4 ; Virgil. I Georg. :

Et mœstum illacrymat templis ebur, etc.

Verum apud istos, qui nullo modo rationem divinitatis intelligunt, donum est, quidquid auro, etc. Errat Lactantius ; nam quam ille refutat, ipsa est vera et propria differentia inter donum et sacrificium, ut docent Chrysost. Homil. 18, in Epist. ad Hebræos, Theophilact., ad cap. 8 ejusdem Epist., S. Thom. 2-2, quest. 85, art. 3.

Itaque Deo utrumque incorporale offerendum est.... Donum est integritas animi ; sacrificium, laus et hymnus, etc. Propheta quoque in Psalmis sæpe sacrificium laudis commemorat, de quo Paulus ad Hebræos XIII, et Spiritus contribulatus sacrificium dicitur Psalm. L, et omne opus bonum de Epistola ad Hebræos. Hæc quidem omnia improprie et metaphorice sacrificia dicuntur ; proprie vero sacrificia vocantur res oblatae, circa quas aliquid sit : sicut olim animalia, quæ mactabantur, et comburebantur ; et nunc panis, qui benedicitur, et frangitur, et comeditur, ut docet Chrysost., Theophilact. et S. Thom. ubi supra ; et utraque sacrificia Deo debentur. Vid. quæ diximus supra, lib. II, cap. 2, et hoc eodem lib. cap. 1.

In illo sermone perfecto. Sic supra, lib. IV, cap. 6 : *ὁ λόγος τέλειος* ; et infra lib. VII, cap. 18, intelligit autem Asclepium.

Bene ominare. Ita legendum ex Cod. B. et ipso met Asclepio Hermetis, qui non semel ita dicit ; nam sic quoque in Pimandr., cap. 9. Editiones Ald. Juntar. Plantin. habent, *Bene, bene, o mi nate, etc.*

O Asclepi. Ita omnes impressi libri recte legunt, ut apud ipsum Hermetem. B. haud recte, *O Asclepiades.*

LIBER SEPTIMUS.

CAPUT PRIMUS.

Ut ait Plato. Locum illum innuit in Phædon : *Vis ergo, inquit, duas rerum species ponamus, alteram visibilibus, invisibilibus alteram, etc.*

Qui ait, et ortum aliquando, et aliquando esse periturum. Ut ex Lucretii carminibus constat lib. II, ad fin.

CAPUT III.

Stoici naturam in duas dividunt partes. Vid. Cic. I Academic.

Vel hiaverint terræ. Plin., lib. II, cap. 80.

Quoties demersæ fluctibus, et urbes, et insulae, etc. Plin., cod. lib., c. 92.

Et multorum fundamenta montium latens et internus A ignis absunt. Plin., eod. lib. cap. 106.

Maria extruuntur. Plin., lib. v, cap. 49.

Montes exciduntur. Ut Athos quondam a Xerxe, Persarum rege; Plin., lib. iv, cap. 40.

Et ad eruendas opes interiora terræ viscera effodiuntur. De quo queritur Plin., lib. ii, cap. 65, et in Proœmio libri xxxiii, Senec., lib. v Natural. quest. cap. 15.

Cum vero mundum, omnesque partes ejus, ut videmus, mirabilis ratio gubernet. Divinitus Aristoteles, Libell. de Mund., cap. 7.

CAPUT IV.

Putantque homines in omnibus terris et agris tanquam fungos esse generatos. De qua opinione disseruit supra, lib. ii, cap. 42.

*Neque enim aut calore solis, aut lumine, aut aspiratione ventorum, etc. Hanc Taxaq. P. et alterius S. Salvatoris B. minus antiqui, et Plantiniana editionis lectionem secutus sum omni culpa carentem, cum cæteræ aliquo modo oppugnari possint. Ald. aut calore solis, aut lumine; Florent. Juntar. aut calore solis, aut lunæ, aut aspirationem ventorum, etc., quæ lectio teneri potest juxta eorum sententiam, qui lunam æque ac solem calefacere corpora censent. Suid. in *σέληνη*.*

Cur Deus omnia nostri causa cum faceret, tantam vim natricam viperarumque fecerit? Præter Ciceronem in Lucull. Lucretius, lib. v:

*Præterea genus horrifera natura ferarum
Humanae genti infestum terraque marique
Cur alit, autque auget? etc.*

Respondet Basilius Homil. 9, in Hexaemer.: *Nec vero est, quod quisquam accusare parentem rerum debeat ob eam causam, quod animalia, quæ virus mittunt, pernicioso, et inimica vitæ nostræ procreaverit; isto enim pacto pædagogum etiam accusare licebit, quod adolescentiæ facultatem, et proclivitatem in officio contineat, plogisque ac verberibus intemperantiam castiget, etc. Idem Homil. 5 non longe a principio; August. lib. de Heres. cont. Manich. 1, cap. 16. In Codice autem Ciceroniano, pro illis cur tam multa pestifera terra, etc., sic legitur, cur mortifera tam multa perniciose terra, etc.*

Homini autem pro his omnibus, quod erat præcipuum, rationem dedit solam. Itaque nudum formavit et inermem. etc. Idem ait lib. de Officio Dei, cap. 2 et 3, et Aristot. lib. iv de Part. Anim., c. 10. Ergo injuste de Natura queritur Plinius in proœmio vii, quod cum animantia cætera texerit aliquo modo, atque muniverit, hominem nudum ac inermem formaverit.

Asclepiades noster. Hic ad Lactantium scripsit librum de Providentia Dei; Lactantius vicissim ad illum libros duos, nescimus quo titulo, ut referunt Hieronym. Honor., Augustodun. et alii.

CAPUT V.

Et imbecillis corporibus illigatas, etc. Lactantius sæpe vocat corpus laqueum animæ, vinculum, septum, carcerem, custodiam, etc.; imitatus Platonem in Gorgia, Phædone, Cratylo, et Cicer. in Somn. Scipionis, in 1. Tuscul. et alibi: a quibus loquendi modis abstinere debemus nos. Et eos in Origene damnarunt Methodius, Epiphanius. 2. Panar. Theophil. Alexandr., episc., lib. 1. Hieronym. in epi-t. ad Pamm. h., Cyrill., lib. 1, Comment. in Joan. Vid. supra ad c. 3, lib. ii.

Tolerantium malorum ac laborum, etc. Quæ hoc capite de perferendis ærumnis atque laboribus, et lib. vi, cap. 14, de misericordie operibus exercendis disserit, observanda sunt adversus Lutherum et sectatores, qui bona opera ad salutem necessaria negant.

Et cum Deo semper. In utroque cod. B. in duodecim Vatic. T. P. et aliis omnibus mss. in editione

PATROL. VI,

Juntar. et Plantin. desinit hic cap. 5, et continenter 6 incipit illis verbis: *Nunc totam rationem, etc.* Quare non levis suspicio suboritur, totum eum, quem nunc subijciam, haud sane brevem sermonem, quique in editione Aldina post hæc verba contextitur, notum esse, atque ab alio suppositum: quanquam profecto valde ingeniosum illum, et egregie strenuum veteratorem fuisse oportuit, qui Lactantii stylium tam miro modo fuerit imitatus. Is sermo talis est: *Neque nunc aliquis eo confugiat, ut dicat ad ipsius culpam pertinere, qui et bonum instituit, et malum. Cur enim malum voluit esse, si id odio habet? Cur non bonum tantum fecit, ut nemo peccaret, nemo faceret malum? Quanquam hoc in omnibus fere prioribus libris docuerim, et id jam superius, quamvis leviter, attigerim; tamen subinde admonendum est, quia omnis ratio in eo posita est. Nulla enim virtus esse poterat, nisi diversa fecisset; nec omnino apparere vis boni potest, nisi ex mali comparatione. Adeo malum nihil aliud est, quam boni interpretatio. Sublato igitur malo, etiam bonum tolli necesse est. Si laevam manum, aut pedem amputaveris, nec corpus erit integrum, nec vita ipsa constabit. Adeo ad compagem corporis temperandam, aptissime cum dextris sinistra junguntur. Item si pares calculos feceris, nemo ludet. Si unum colorem Circo dederis, nemo spectandum putabit, sublata omni Circensium voluptate. Quos profecto qui prius insituit, amator minus coloris fuit: sed alterum ei, quasi æmulum posuit, ut posset esse certamen, et aliqua in spectaculo gratia. Sic Deus, quum bonum constitueret, quum virtutem daret, statuit etiam diversa, cum quibus illa confingerent. Si desit hostis, et pugna, nulla victoria est. Tolle certamen, ne virtus quidem quidquam est. Quam multa sunt hominum inter se, et quam variis artibus constituta certamina? Nemo tamen fortior, velocior, præstantior haberetur, si adversarium, cum quo contenderet, non haberet. Unde autem abest victoria, abesse hinc et gloriam simul, et præmiium necesse est. Ut igitur virtutem ipsam exercitatione assidua roboraret, eamque faceret de malorum conflictatione perfectam, utrumque simul dedit, quia utrumque sine altero retinere vim suam non potest. Ergo diversitas est, cui omnis ratio veritatis innittitur.*

Non me præterit, quid hoc loco a peritoribus possit opponi. Si bonum sine malo esse non potest, quomodo primum hominem dicis ante offensum Deum in solo bono fuisse, aut postea in solo bono futurum? Discutiendum nobis hæc questio est: quod in prioribus libris prætermisi, ut hic implerem. Diximus superius, ex elementis repugnantibus hominis constare naturam. Corpus enim, quia terra est, comprehensibile est; temporale, brutum, atque tenetrosus est. Anima vero, quia de cælo est, tenuis, æterna, sensibilis, illustris est. Quæ quia inter se contraria sunt, necesse est, hominem bono et malo esse subjectum. Animæ adscribitur bonum, quia indissolubilis est: corpori malum, quia fragile est. Quoniam igitur sociata et conjuncta sunt corpus et anima, æque bonum et malum cohæreat necesse est; nec separari alterutro possunt, nisi quum illa separata sunt. Denique boni mali que noxia simul homini primo data est. Quæ percepta, statim de loco sancto pulsus est, in quo malum non est. Ubi cum esset in bono tantum, id ipsum bonum esse, ignorabat. Postquam vero accepit boni mali que intelligentiam, jam nefus erat, eum in beatitudinis loco morari: relegatusque est in hunc communem orbem, ut ea utraque simul experiretur, quorum naturam pariter agnoscerat. Apparet ergo, idcirco datam esse homini sapientiam, ut bonum discernat a malo; ut ab incommodis commoda, ab inutilibus utilia distinguat; ut habeat iudicium, et considerantiam, quid cavere, quid appetere, quid fugere, quid sequi debeat. Sapientia igitur constare sine malo non potest; vixitque ille princeps generis humani, quamdiu in solo bono fuit, velut insans, boni ac mali nescius. At enim postea hominem necesse est et sapientem esse, et sine ullo malo beatum. Sed id fieri non potest, quamdiu anima domicilio corporis induta est.

Quum vero factum fuerit corporis animæque dissi-

dium, tunc malum a bono separabitur. Et sicut corpus interit, anima manet: ita malum interibit, et bonum permanebit. Tunc homo, accepto immortalitatis indumento, erit sapiens, expers mali, sicut Deus. Qui ergo vult nos in bono esse tantum, id potissimum desiderat, ut sine corpore vivamus, in quo est malum. Quod si tollatur, aut sapientia homini, ut dixi, aut corpus admetur: sapientia, ut ignoret malum; corpus ut non sentiat. Nunc autem eum homo et sapientia sit instructus, ut sciat, et corpore ut sentiat, utrumque pariter in hac vita Deus esse voluit, ut ratio virtutis sapientieque constaret. Posuit itaque hominem inter utrumque medium, ut haberet licentiam vel mali, vel boni sequendi. Sed malo admiscuit apparentia quædam bona, id est, varias et delectabiles suavitates, ut earum illecebris induceret hominem ad latens malum. Bono autem admiscuit apparentia quædam mala, id est, arumnas, et miserias, et labores, quorum asperitate ac molestia offensus animus refugeret a bono latenti. Hic ergo sapientiæ officium desideratur, ut plus mente videamus, quam corpore: quod pauci admodum facere possunt, quia et virtus difficilis ac rara est, et voluptus communis ac publica. Ita necesse est, sapientem pro stulto haberi, qui dum appetit bona quæ non cernuntur, dimittit e manibus quæ videntur; et dum vitat mali quæ non aspiciuntur, incurrit in mala quæ ante oculos sunt. Quod accidit nobis, cum neque cruciatum, neque mortem pro fide recusamus: quando ad summum nefas compellimur, ut proditi fide atque abnegato Deo vero, diis mortuis mortiferisque libemus. Hæc ratio est, cur hominem Deus et mortalem fecerit, et molis subjecerit; licet ipsius causa mundum ædificasset, scilicet ut virtutem caperet, et ei virtus sua immortalitatem daret. Virtus autem, sicut ostendimus, veri Dei cultus est. Hoc autem sermone nihil asseritur, quod non alibi quoque Lactantius dixerit. Nam Deum in mundo bonum et malum esse voluisse, docuit etiam lib. II, cap. 18, lib. V, cap. 7, lib. VI, cap. 15 et 22; I. de Ira Dei, cap. 15. Item eo loquendi modo ad materiam reprobationis spectante, de qua lib. IV, cap. 20, videlicet, Deum malo admiscuisse quædam apparentia bona, id est, varias suavitates, ut earum illecebris induceret hominem ad latens malum, etc., usus est supra lib. IV, cap. 2 et 11. Fuisse autem Adamum, antequam fructum vitium comederet, boni pariter, ac mali nescium, etc. asseruit lib. II, cap. 15.

CAPUT VII.

Hominum causa mundum, et omnia quæ in eo sunt esse facta, Stoici loquuntur. Ut testatur ille cum Stovico disputans apud Tertullianum in Lucullo ad fin. Cur Deus, inquit, omnia nostri causa cum faceret, sic enim vultis, tantam vim natricum, etc.

Ad virtutem capessendam nasci homines Aristoteles disseruit. Locum innuit Aristotelis, qui hodie inter eju: opera non extat: sed a Cicerone refertur II de Finib. illis verbis: *Hi non viderint, ut ad cursum equum, ad arandum bovem, ad indagandum canem, etc.*

Esse inferos Zenon stoicus docuit, etc. De Zenone nihil tale comperio apud Scriptores, sed de Socrate apud Ciceronem, I Tuscul., circa med. Ita enim censebat, inquit, itaque disseruit, duas esse vias, duplicesque cursus animorum e corpore excedentium; nam qui se humanis vitiis contaminassent, etc.

CAPUT VIII.

Plato autem sic argumentatus est, immortale esse, etc. De hoc Platonis argumento videndus Macrob. lib. II, in Somn. Scipion. cap. 15 et seqq., et S. Athanas. in Orat. cont. Idol. qui magna illud ex parte approbasse videtur; S. Thom. II cont. Gent., cap. 82. Hinc suspicatus est, Platonem credidi se brutorum animas immortales, quod simpliciter dixerit animam ex se esse et a se moveri. Sed hic Platonem defendit Lactantius, quod adjectione sapientiæ humanam animam a mutorum animabus discreverit.

Addidit igitur, ut effugeret hanc communitatem,

fieri non posse, quin sit immortalis animus, etc. Duo loca respexit Ciceronis, ubi argumenta Platonis colligit de immortalitate animorum; alterum I Tu. cul.: *Animorum nulla in terris origo inveniri potest, etc.*; alterum Cat. major. sive de Senect. ad fin.: *Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio; cum tanta celeritas animorum sit, etc.*

Harum, inquit, sententiarum quæ vera sit, Deus aliquis viderit. Hæc verba apud Ciceronem prolata leguntur, dum de animi substantia disputaretur, non de immortalitate, de qua hic Lactantius.

Quoniam utraque, inquit, eorum sententiarum, etc. Quoniam e libro Ciceronis hæc ceciderunt, habetur incertum.

CAPUT IX.

Θεωρία rectissime nominavit. Compositum enim et deductum nomen est ex nomine τοῦ θεοῦ, id est Dei, et verbo θεωρῶ, quod est specto, aspiro; ut et Plutarch. tradit libello de Mun. Unde apparet, minus recte scriptum in cod. B. qui non θεωρίαν habet, sed θεωρίαν. Ea vero vox crebra est apud Trisurg. Nam Plutarch. cap. 12, ad fin. *εἰ δὲ βούλει αὐτὸν θεωρήσαι, etc.*, cap. 15, sub initium, *οὐκ ὀρθῶς τοῦτοίς θεωροῦμαι; c. eod. in fin. ἡμῶν δὲ θεωρῶ λέγω σοι, etc.*; initio cap. 14: *γένηται ἡ θεωρία.*

Quæ non erit secundum naturam, etc. Ita B. P. Junt. Plut. id est: *Virtus non erit secundum naturam, si ratio tantum habenda est corporis, et non animæ æternitatis: nam corpus ex virtutis actibus frangitur potius, atque tabescit, ut recte exponit Thomasius. Al. quod nec erit secundum naturam.*

Nam cum licet nobis jucundissimis frui voluptatibus, etc. Eodem argumento utitur Paulus Apost. I ad Corinth. cap. XV: *Si in hac vita tantum, etc.*

CAPUT X.

Et tranquillitas animi est, etc. Hoc non simpliciter probat Aristoteles II Ethic. cap. 5, qua de re supra ad cap. 14, lib. VI.

CAPUT XII.

Quoniam cum corpore, inquit, anima nascitur, etc. Argumenta promit Epicureorum contra immortalitatem animæ ex tertio Lucretii de Nat. rer.; et hoc est primum argumentum:

Prætereaigni pariter cum corpore, et una Crescere sentimus, etc.

Cedit item retro, etc. Hæc carmina paulo aliter leguntur apud Lucretium; ibi enim:

Cedit item retro de terra quod fuit ante
In terras; et quod missum est ex ætheris oris,
Id rursus coeli relatum templa receptant.

Velut humor fracto vase, etc. Alludit ad ea quæ ibi sequuntur:

Nunc igitur quoniam quassatis undique vasis, etc.

Quoniam crescit, inquit, sensus in pueris, etc. Lucretius:

Nam velut infirmo pueri teneroque vagantur, etc.

Primum non est idem mens et anima, etc. Objectionem illam de sensu in pueris crescente, et in senibus deliciente conatur diluere. Sed parum valide. Aristoteles I de Anim. tex. 65: *Non esse animi vitium docent, si senes delirent, sed corporis, neque senectatem esse in animo, sed instrumentis, etc.*

Nam dormientium mens, non anima sopitur. Haud satis profecto tenuisse mihi videre, Lactanti, quid anima, quid mens esset. Non tibi succurrebat ex divino præceptore, primo de Anim. text. 89 et seqq., et lib. II, text. 19 et 31. Animam unum quiddam esse, plures habens potentias: superiorem earum hanc esse, quam ille νοῦς, nos intellectum et mentem dicimus, quam nec corpori admixtam, nec instrumento affixam corporeo docet in II de Anim. text. 6. Ideo non in mente somnum fieri, sed in sensu intericri scribebat, lib. de Somn., et Vigil. cap. 2. Nihil

enim aliud esse somnum, quam refrigerationem primi sensiterii, cod. lib., cap. 3, et u de Partib. Anim. cap. 7.

Et in furiosis mens extinguatur, anima manet. Nugæ. Quid est, extinguatur? Annon hæc animæ portio est ignis ille divinus, de quo tu ipse, cap. 8 de Opificio, memineras? Cicero i Tusculanar. : *Alteram autem affert rationem (Panætius), nihil esse, quod doceat, quin id ægrum esse quoque possit; quod autem in morbum cadat, id etiam interituum: dolere autem animos; ergo etiam interire. Hæc refelli possunt; sunt enim ignorantis, cum de æternitate animorum dicantur, de mente dici, quæ omni turbido motu semper vacet, non de partibus iis, in quibus ægritudines, iræ, libidinesque versentur, quas is, contra quem hæc dicantur, semotas a mente, et discclusas putat, etc.*

Dementes vocantur. Abusive: non quia sine mente sint, sed quia esse videantur, cum ratione uti non possint, læsis instrumentis inferiorum potentiarum, quæ menti ad ratiocinandum famulantur.

Ad sedem suam revolat. Ut Cicero in Somn. Scip. : *Hinc profecti, huc revertuntur; et in fin. i Tusc. : in nostram domum revigremus; et alibi sæpe: quorum locorum imitatione raptus Firmianus temere hoc dictum effudit. Nos autem ab ejusmodi locutionibus abstinere debemus; nam favent universaliter dogmati de animabus ante corpora conditis, et de caelo in terram lapsis, quod ridet ipsemet supra lib. iii, cap. 18, et S. August. cum in ii Academic. libror., dixisset, animam severiorem rediturum esse in cælum, cum loquendi modum damnat lib. i Retract. cap. 1, et se scribere debuisset ait, non rediturum, sed iturum, ob dictam superius rationem. Vid. Notas lib. ii, cap. 3.*

At enim memoria deficit. Nam, ut ait Seneca pater in Prolog. Declamationum, *Memoria est res ex omnibus partibus animi maxime delicata, et fragilis, in quam primum senectus incurrit.*

Verum eadem, inquit, dolori et luctui obnoxia est, etc. Secundum argumentum. Lucretius :

Huc accedit uti videamus, corpus ut ipsum
Suscipere immanes morbos, etc.

Anima, inquit, etiam morbum corporis sentit, etc. Tertium argumentum. Lucretius :

Quin etiam morbis in corporis avius errat
Sæpe animus, etc.

Oblivionem sui. Lethargum, de quo ibidem Lucretius :

Interdumque gravi lethargo fertur in altum, etc.

Contagio ejus ægrescit. Parum sapienter. Si ægrescit, etiam demum in erit.

Sicut oculus, inquit, evulsus a corpore, etc. Quartum argumentum. Lucretius :

Scilicet avulsus radicitus ut nequit illam
Despicere ipse oculus rem, etc.

Sicut id, quod vase continetur, etc. Absurda comparatio. Non continetur anima in corpore, ut id quod in vase: non continetur, ut id, quod in loco; nam anima potius continet corpus, quam continetur a corpore, primo de anim. tex. 90; est autem in corpore, sicut forma in materia, iv Physic. tex. 23.

Animum, quia non citius emittatur ex corpore, mortalem videri, etc. Quintum argumentum. Lucretius :

Denique sæpe hominem paulatim cernimus ire, etc.

Quod si immortalis nostra foret mens, non tam se moriens, etc. Sextum argumentum: sed Lucretius habet :

Non tam se moriens, etc.

CAPUT XIII.

Ἐνίστα δ' ἐκάλυπτον. Ita legimus cum Musuro, et edi-

tione Juntarum; nam in Aldin. et Plantinian. deest, δὲ.

Sed sicut in fidibus ex intentione nervorum, etc. De hac Aristoxeni opinione, de qua meminit etiam lib. de Opif. cap. 16; vid. Platon. in Phædon., Arist. lib. i de Anim. tex. 54 et seqq.; Lucret. initio iii, Cicero i Tusculanar.

CAPUT XIV.

Plato. Apud quem in Timæo leguntur figmenta illa de sacerdote quodam Ægyptio narrante Soloni, Athenas novem millibus annorum ante Solonis ætatem fuisse conditas, omnesque insignes illius temporis res gestas in sacris Ægyptiorum libris subtiliter annotatas contineri.

Secuti fortasse Chaldaeos. Probavi cum Thomasio lectionem uriu que cod. S. Salvat. B. T. P. pro ea, quæ in aliis habetur, *sicuti fortasse Chaldaei.* Hi quidem innumera se annorum millia habere jactabant, ut hic ait Lactantius, et S. August. lib. xii Civit. cap. 10, quos et Lucret. refutat lib. v. *Cur supra bellum Thebanum, etc.* Macrobi. lib. ii, in Somn. Scip.

Nondum sextum millesimum annum esse conclusum, etc. Idem ait S. Augustinus dicto cap. 10.

Quo numero expleto, consummationem fieri necesse est. Increbuisse fertur hic error de duratione mundi sex millibus annorum ex veteri quadam Hebræorum traditione, de qua in I balmudicis voluminibus ordine quarto, tract. 4, cui tit. Sanedrim, illumque observasse aiunt non modo Rabbi quendam nomine Isaac super cap. i Genes. et alios eiusdem sectæ novissimos, sed ex nostratibus quoque insignes aliquot viros; nam præter Lactantium ita opinati sunt Just. Martyr, quest. 72, Irenæus, adv. Hæres. cap. ultimo, Hilar. in Math. c. xvii, Hieronymus in exemplari expositione Psalm. lxxxix, ad Cyprian. et in commentar. super Michæ. cap. iv, Aug. xx Civit. cap. 7. Germanus vero, episc. Constantinopolit. in lib. de Theor. rer. Ecclesiast. secutus Hippolyt. Martyr. et Cyrill. in lib. de Antichrist. affirmat, mundum sex millibus annorum superque quingentis duraturum. Contra hunc errorem extat aliorum Patrum auctoritas, Ambrosii lib. vii, in Luc. illud Matthæi exponentis, *Post dies sex transfiguratus est, etc.* August. in Psalm. lxxxix. Bedæ. in lib. de Ration. Temp. et denique ipsiusmet Salvatoris Act. 1 contestantis, non esse nosurum scire tempora, vel momenta, que Pater posuit in sua potestate, et Matth. xii : *De die autem illo, vel hora nemo scit, etc.* Extat et res ipsa; nam cum ex errore illo colligeretur, ab eo tempore usque ad mundi consummationem ducentorum circiter annorum curriculum expectari, ut inf. cap. 25, profecto non modo jam ducenti anni, sed mille prope modum ac trecenti præterierunt. S. Thom. rationes ponit, quibus convenit, ut dies Domini magis ignoretur.

Hic est autem dies Sabbati, qui lingua Hebræorum a numero nomen accepit, etc. Nam Lactantius Sabbati nomen deductum putat a *Sebang*, quod est septem, quia is est septimus dies, et ita quoque Theophil. ad Antolye. lib. ii. Alii malunt *Sciabath*, id est, Sabbathum requiem significare, et a verbo *Sciabath*, quod est quiescere, deductum esse; quibus adstipulator Josephus lib. i Antiquit. cap. 1, Philo. in lib. de Abraham. in principio, et de Migratione Abraham. Plutarchus autem, et quidam alii ethnicorum, factæ nuntis aliunde potant deductum. Nam Plutarchus in 5 question. Convival. a Bæcho, qui Sabbathus est, quod eo die se mutuo Hebræi ad potandum invitent; alii vero a Sabbo, morbi genere apud Ægyptios, quo replentur inguina ulceribus; illo eam laborasse aiunt Hebræos Ægypto exenates, et septimo die quiescisse, ac proxime diem illum Sabbathum nominasse. Certe duces fuisse leprosum et scabiæ laborantium Moysen in egressu de Ægypto, calumniati sunt Manethon Ægyptius, referente Josepho contra ipsam disputante lib. i contra Appion. et

Justinus historicus lib. xxxvi, qui ait, Moysen Damascena antiqua patria repetita, montem Syneum, al. Synam, occupavisse, in quo septem dierum jejunio per deserta Arabie cum populo suo fatigatus cum tandem venisset, septimum diem more gentis Sabbathum appellatum in omne ævum jejunio sacravisse, quoniam ille dies famem illis, errore inque finierat, etc.

Sicut indicat Propheta, dicens, etc. Sed locus ille nihil opitulatur errori, cum ibi millenarius numerus sumatur pro indefinito quodam numero, ut in Psalm. civ: *Verbi quod mandavit in mille generationes*; et in Ecclesiastic. *Melior est unus timens Deum quam mille filii impij, etc.* Cujusmodi multa exempla reperiuntur apud profanos scriptores.

Ut mille annis in hoc mundo viveret. Omne tempus, quod vixit Adam, fuisse comperio quinto Genes. non-gentorum et triginta annorum.

CAPUT XV.

Quod Romanum nomen, etc. Et infra cap. 25: *At vero cum caput illud orbis occiderit, etc.* Fuit vetus traditio illorum temporum, cum primum Romanum imperium defecisset, venturum Antichristum, et paulo post mundum interiturum. Ita enim scribit et Tertullian. in lib. ad Scapul. et Apologet., cap. 52, et Optat. Milevitan. contra Donatist., lib. ii, atque orta ejusmodi traditio videtur ex prophetia Daniel., cap. ii, ubi quatuor regna enumerantur, et post illa denunciatur adventus Antichristi; et etiam ex verbis Apostoli in II ad Thessalon., cap. ii, ubi non prius venturum ait Antichristum, quam discessio venerit, scilicet populorum a Romano imperio, secundum Augustinum, lib. xx Civit., cap. 19. Sed quomodo est hoc, quia jamdiu gentes discesserunt a Romano imperio, necdum venit Antichristus? Respondet S. Thomas super d. cap. ii, Epist. Paul., lect. 1, his verbis: *Dicendum, quod nondum cessavit, sed est commutatum de temporali in spirituale, ut dicit Leo papa in sermone de Apostolis; et ideo discessio a Romano imperio debet intelligi non solum a temporali, sed etiam a spirituali, scilicet a fide catholica Romanæ Ecclesiæ. Est autem hoc conveniens signum; nam Christus venit, quando Romanum imperium omnibus dominabatur: ita et contra signum adventus Antichristi est discessio ab eo.*

Seneca Romanæ urbis tempora distribuit in ætates, etc. Locum Senecæ non invenio, sed quiddam ejusmodi apud Bedam de Temporibus, cap. 66.

Hystaspes quoque, qui fuit Medorum rex antiquissimus, etc. De hujus Vaticinij sub nomine *Hystaspis* meminit etiam Paulus apostolus apud Clementem Alexandrinum vi Stromat. illis verbis: *Libros quoque Græcos sumite; agnoscite Sibyllam quomodo unum Deum significet, et ea, quæ sunt futura; et Hystaspem sumite, et legite, etc.* Quæ cum in Epistolis Pauli non inveniantur, verosimile est, Clementem antiquissimum theologum ex Pauli concionibus ad populum habitis, et memorie mandatis, et deinde ad posteros traditione quadam transmissis prodidisse. Eiusdem quoque sub nomine *Hystaspis* non semel mentionem agit Justin. Martyr. in Apolog. 2 pro Christian. Et hoc loco, septem codices Vaticani habent, *Hystaspes*, pro eo quod in aliis libris excusis est, *Hydaspes*. Ideo verum hujus regis nomen restituius Lactantio, quod etiam probat Theodorus Canterus Variar. lection. lib. ii, cap. 19. Quamquam quæ de *Hystaspe* Darii patre affert ex Agathia historico, l. ii, et Ammiano, lib. xxiii, huic nostro convenire non possunt; siquidem Darii pater, qui et *Hydaspes* alicubi nominatur, non fuit rex, ut ex Herodot. constat. Et cum Roma condita fuerit circiter olympiad. 6, ut ex Euseb. Glarean. in Chronol. ad Liv. et aliis patet, Darius autem floruerit olymp. 64, ut ex Euseb. retulimus supra lib. iv, cap. 14, necesse est, ut Darii pater multis pene non solum annis, sed etiam sæculis post conditam Urbem extiterit, contra quam hoc loco Lactantius asserat, qui ait, hæc multo ante prefatum *Hystaspem*, quam

A Trojana illa gens, id est, Romana conderetur.

A quo annis quoque nomen accepit, qui nunc Hydaspes dicitur. Jam hinc intelligis, cur fluvius *Hydaspes* dicatur *Medus* a Virgilio iv Georg. illis carminibus:

Præterea regem non sic Ægyptus, et iugens
Lydia, nec populi Parthorum, aut *Medus Hydaspes*
Observant, etc.

Quod divini poetæ expositores forsit. nec satis, quod ad rem faceret, attulerunt.

Admirabile somnium. Ita restituitur hic locus ex B. Cod. qui corruptus legitur in impressis, *admirabilis omnium.* Nam genuinam esse hanc lectionem vel illa quæ sequuntur ostendunt, sub interpretatione vaticinantis pueri, etc.

CAPUT XVI.

Ad consumendum. Ita reposui, pro eo quod corrupte est in omnibus, *ad consumandum.*

Tum repente adversus eos hostis potentissimus ab extrenis finibus plagæ septentrionalis orietur, etc. In hoste potentissimo, qui adversus decem reges orietur, non intelligit Lactantius Antichristum, ut censuit Franciscus Ribera ad cap. xii Apocalypsis, num. 15. Nam initio sequentis capituli ait, et hunc ipsum hostem deletum iri cum omnibus suis reliquis ab altero rege ex Syria surrecturo humani generis proditore, quem cap. 19 Antichristum appellat, id quod clarus edisserit cap. 11. Epitomes horum librorum; ubi cum dixisset viros decem occupaturos orbem, et contra eos surrecturum longe potentiorum ac nequiorum, qui tribus ex eo numero deletis Asiam possidebit, exteris in potestate sua reductis, et adscitis, ait deinde inter ea mala exsurrecturum regem impium, non modo generi hominum, sed et Deo inimicum, qui reliquias illius prioris Tyranni conteret, cruciabit, vexabit, interimet; atque hunc futurum Antichristum satis aperte ostendit. In hoste igitur illo, quem ait debellaturum reges illos, foris Lactantius Neronem intellexerit; nam et id putavisse S. Martinum Turonensem episcopum prodit Sever. Sulpit. in Dialog. lib. ii, in fin., quanquam et alii multi, ut scribit Sever. ibid. S. Hieron. in illud Daniel. ii: *Et cor ejus adversus testamentum sanctum, etc.*, et S. Augustin., lib. xx Civit., c. 19, qui illos arguit, crediderunt, Neronem ipsum futurum esse Antichristum. Falsus igitur hoc loco Lactantius est, cum ex Scripturis constet, non alium regem, quam Antichristum ipsum, decem regibus illis superventurum, qui eos subigat, et suo imperio subjiciat, ut docent omnes expositores super xii Danielis in fin. ubi visio quartæ bestie declaratur, et super xii Apocalyp. ad ea verba, *habens capita septem, etc.*, et super cap. xvii ad ea, *et decem cornua, etc.* Item Irenæus adversus Hæres., lib. v, cap. 25 et 26; Hippolyt. Martyr., de Consumm. sæcul.; Thodoret. in Daniel., Oratione 7; Prosper Aquitanic. in lib. cui titulus: Dimid. tempor., cap. 7. Nec S. Martini auctoritate sustinetur quod de Nerone aliqui fabulantur; neque enim id propheticum spiritu sensisse putandus est: sed ut forte ab aliis enarratum, aut scriptum acceperat, ita quærentibus respondisse.

CAPUT XVII.

Propheta magnus mittetur a Deo, etc. Lactantius de uno tantum propheta mentionem habet, cum tamen, cap. xi Apocalyp. unde desumpsit, duos mittendos esse dicatur, quos Joannes prophetas quidem vocat: sed eorum nomina silentio præterit; et ideo relictus est scriptoribus locus ad opinandum. Porro alterum eorum futurum Heliam omnes consentiunt ex cap. iv Malach., ut de altero pugnant. Nam alii futurum asserunt Moysen, ut Hilar. Can. in Matth. xx; Ambros. in lib. de Cain et Abel, cap. 2; Catharin. super Genes.; et Joann. Arboreus, lib. xi Theosophias; alii Hieremiam, ut refert et credit idem Victorin. quem reprobat Anshert. super d. cap. xi Apocalyp., et Hi-

lar, d. cap. 20. Recepta tamen a plerisque Patribus sententia videtur, ut comes Eliæ sit Henoch futurus ex illo Ecclesiast. XLIV: *Enoch placuit Deo et translatus est in paradysum, ut det gentibus poenitentiam*, etc., id est, in fine sæculorum, quando prædicaturus est poenitentiam gentibus ab Antichristo seductis. Ita Tertull., lib. de Anim., cap. 28; S. Ephrem, serm. de Antichrist., et serm. de Consummat. sæculi; Isidor., lib. de Vit. et Mort. sanct., c. 3 et 35; Hippolyt. Mart., serm. de Antichrist.; Hieronym., epist. 148 ad Marcell. et in Psal. xx; August. in tract. de Antichristo, et lib. II de Peccato origin., cap. 25, et lib. IX super Genes. ad litter. cap. VI; Pro-per Aquitanic. in Dimid. tempor., c. 15 et seqq.; Greg. Magn., lib. IX Moral., cap. 4, et homil. 12 in Ezech.; Damascen. IV de Fid. orthod., cap. 27, ad fin. IV, ea quoque super d. cap. 51; Gloss. Ansbert., Aymo, Rupert., Anselm., Richard., S. Thom., Andr. Arthas.

Peractisque operibus ipsius, alter rex orietur ex Syria, etc. Non ante ortum Antichristi, ut ait Lactantius, sed ipsius persecutionis tempore prophetae prædicabunt diebus mille ducentis et sexaginta videlicet quanto fere tempore durabit Antichristi persecutio, quoniam eorum prædicatio quasi in antidotum persecutionis illius dabitur, ut docent omnes super illud cap. XI Apocalyps.: *Et prophetabunt diebus mille ducentis*.

Malo spiritu genitus. Non quia generandus sit a dæmone incubo alieno semine, ut quidam putaverunt: sed quia mali spiritus opera nascetur, ut tradunt Martyr Hippolytus, et Damascen. Cavenda quoque opinio asserentium, Antichristum non alium fore, quam diabolum, quos S. Hieronymus damnat II Daniel. super illud: *Ecce oculi quasi oculi hominis*, etc. Damasc. IV de Fide orthod., cap. 28.

Illius prioris mali. Id est, illius prioris tyranni, ut exponit c. 12 Epitomes, quem decem reges dixerat subacturum es-e sup. cap. anteced.

Signabuntur ab eo tanquam pecudes. De characteribus antichristi, quo suos signabit sectatores, habetur Apocalyp. XIII, sed qualis futurus sit ille character, ambigitur. Ex Primasio quidem tradit Ansbertus, atque ita tradit, ut id sibi a Deo revelatum innuat, talem futurum illum characterem, ut in totum Christi nomen ex compendio includatur, qualis est is, quem imperator Constantinus Magnus, Leo Quintus, et alii nonnulli imperatores gestaverunt in Labaris, duobus modis exprimi solitum; talem enim characterem numismata vetera ostendunt, quorum formas typis excusas exhibet etiam cardin. Baronius, I. in Annal. sub anno Domini, 312, et Stewechius ad Vegetium, I. II, c. 18. Lipsius, de Cruce, c. 15. Id vero simile est, quoniam nullum nomen magis amabit Antichristus, quam Christi nomen, quo Judæos decipiet, et Agarenos, et multos etiam christianorum.

CAPUT XVIII.

Ἦξει καὶ μακάρων, etc. Hæc habentur in 5 sermone Carminum Sibyllinorum: sed ibi multum variat lectio.

Ἀφθίτου. Ita lego cum M. Masuro propter metri rationem, sicut est in ms. B. et in editione Florentina: non autem ἀφθίτους, ut est in Aldina, et Plantiniana.

Καὶ τὸς ἀπ' ἡλίου. Variat hic versus aliquantulum in codice Sibyllino, etc.

Ἡμετέρας δουλείας, etc. Variat lectio in Carmin. Sibyllinis; nam ibi:

Ἦσαν τοὶ ζυγοὶ ὃ περ ὑψηλοῦ
Δούλων δουδάστακτον ἐπ' ἀρχῆν κείμενον ἀροῦ.

CAPUT XIX.

Ὅπποτος ὄν ἔλην, etc. Non extant in Carminibus Sibyllinis.

Et postea orbis terræ Regnum recepturus est, etc.

A De regno loquitur, quo Christum post iudicium mille annis cum justis in terra regnaturum falso credidit Lactantius, de quo errore dicemus infra. Quare non immerito notavit hunc locum Didacus Covarruv., I. IV Variar. Resol., c. 19, sub num. 10. Certe Isidorus hunc eundem pene locum exscribens, lib. VI Origin., cap. 17, ab istis verbis abstinnit.

Cadet repente gladius e caelo, etc. Hoc dictum testimonio Scripturæ caret, eujusmodi et alia nonnulla, quæ ex eorum temporum traditionibus referre putandus est.

Τρίψουσι. Sic omnino legendum est ex codice Sibyllino, monente id serie primarum litterarum eujusque versus in acrostichis; non *τριψουσι*, ut hic vulgo legitur.

Ἔργα δὲ χειροποιήτα, etc. Etiam hic versus paulo aliter legitur in Carminibus Sibyllinis.

CAPUT XX.

Post hæc aperientur inferi, et resurgent mortui, etc.

B Lactantius hoc capite et sequentibus de futuro extremo iudicio, et de mortuorum resurrectione hæc docet. Animæ non statim post mortem judicantur, sed in una communione custodia subius terram detinentur usque ad diem universalis iudicii, inf. c. 21. Duplex erit resurrectio: altera fidelium, id est eorum, qui in Dei religione fuerint versati; altera impiorum, id est infidelium. Primum igitur, inquit, ex inferis, hoc est ex subterranea illa custodia excitabuntur fidelium animæ ad sua corpora recipienda, ut hoc loco dicitur. Examen operum fiet, ut si plura, et gravia fuerint bona, ad vitam beatam dentur, sin e contra, ad pœnam damnentur, ut dicitur paulo inf. Examen fiet per ignem; nam ii, quorum peccata vel pondere, vel numero prævalebunt, amburentur igne; quos autem plena justitia, et maturitas virtutis incoxerit, ignem illum non sentient, in fin. c. 21. Tum constituet Deus civitatem sanctam in medio terræ, ubi regnabit mille annis cum justis illis, qui præerunt viventibus veluti iudices. Qui vero tunc reperi fuerint in corporibus vivi, non moriuntur: sed per eosdem mille annos prolem sanctam et Deo charam generabunt. Ethnicus non extinguuntur omnino: sed quidam relinquentur in victoriam Dei, ut triumphantur a justis. Hæc omnia c. 24. Denique post mille annos altera fiet resurrectio, videlicet impiorum, qui idola coluerunt, qui Deum verum vel nescierunt, vel abnegarunt; ii vero absque ullo iudicio (neque enim resurrecturos impios in iudicium ex sacris Litteris hoc capite docet) ad cruciatus æternos cum principe dæmonum, et ejus ministris exterminabuntur; justis autem renovato mundo, felices ac beati, in similitudinem angelorum in conspectu Altissimi semper versabuntur, et in æternum servient, c. 26. Protulit has ineptias Lactantius, quia non recte percepit vaticinium Joannis apostoli XX Apocalyp.: *Et vidi sedes, et sederunt super eas*, etc. At vero una tantummodo erit resurrectio omnium, quorum alii quidem ibunt in cœlum ad vitam æternam, ii scilicet, qui post baptismum susceptum vel nullam peccati maculam contraxerunt, vel contractam diluerunt ac purgaverunt; alii in infernum ignem æternum, ii videlicet, qui in actuali mortali peccato obierunt: qui vero in solo originali decesserunt, vel in limbo, vel in hoc mundo, vel, ut ait S. Antoninus Florentin. p. p. Summæ, tit. VIII, c. 1, § 1, in alio loco, quem solus novit Deus, pœna damni tantum, scilicet carentia visionis divinæ puniuntur. Quomodo autem verba Joann. apost. sint intelligenda, docent expositores Apocalyp. S. August., I. XX de Civit., c. 7 et seqq. ex recentioribus doctissime ac luculenter Franciscus Ribera super Apocalyp.

Ὅπποτος καὶ τὸ λάβη, etc. Extant hæc carmina in oraculis Sibyllinis serm. 5, ubi lectio plurimum variat, et hic versus mutilus habetur.

Βασίλειος. Sibyllinus codex, et S. Augustinus, lib. XVIII Civit., c. 23, habet *βασίλειος*.

Non resurrecturos esse impios in iudicium, etc. Quod

intelligendum est quoad discussionem meritorum, non autem quoad distributionem pœnarum; nam quoad pœnarum, vel pœnarum distributionem omnes judicantur, juxta illud Roman., xiv: *Omnes astabimus ante tribunal Christi*, ut explicat S. Thomas in iv Sententiar. distinct. 47. quæst. unica, artic. 3, et ipse Lactantius infra, c. 26.

Impiorum vero, etc. Ita legendum esse, cum vitio vulgo legatur impius vero, textus ipse convincit; nam de animabus dicere pergit, de quibus ait paulo supra, *sed eorum, qui justii fuerunt, puras, et impassibiles*, etc. Nunc alterum hujus orationis membrum exequitur, *impiorum vero*, suppl. *animas*, mediani gerere naturam ex contagione carnis, *cujus desiderii addicta factum trahant*, etc. Neque vero illud, *addicta*, cum dictione, *impios*, convenit.

Par levibus ventis, etc. Cave tamen putes, animam quasi ventulum quemdam, et auram esse.

CAPUT XXI.

Primum igitur dicimus, tantam esse Dei votestatem, ut etiam incorporalia comprehendat, etc. hocet quomodo anima, cum spiritalis sit, pati possit ab igne corporeo. Videlicet eam pati non posse potentia naturali, quia cum in se, inquit, nihil habeat solidum et contractibile, a solidis et corporalibus nullam vim pati potest; sed posse tamen ea potentia, quam theologi nostri obedientie potentiam nuncupant, qua cuncte res apte nate sunt creatori obedire, ita ut in eis quidquid ipse vult fiat. Exemplum offert de angelis, qui eum metuant, cum inenarrabili quodam modo ab eo castigari possint, et de dæmonibus, qui ab eo torquentur, et puniuntur. Jam hoc nil aliud asserere est, quam quod S. Thom. in iv Sentent., dist. 44. quæst. 2, art. 5, et ibi alii quoque theologi docent, videlicet ignem æternum in animas agere, et eas torquere posse tanquam instrumentum divinæ virtutis atque justitiæ.

Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, rursus carne induentur, etc. Putavit Lactantius omne animarum judicium differri post corporum resurrectionem: idcirco, inquit, licet Deus virtute sua possit igne agere in animas etiam corpore exutas, tamen congruentius vult eas pati cum corpore, *quia in corpore peccaverunt, et ideo rursus carne induentur*, etc.

Et tamen non erit caro illa, quam Deus homini superjecerit, huic terrena similis, etc. Non negat eorum, qui surrexerunt, carnem futuram eandem numero cum ea, quam habuerunt in vita, quod fides catholica docet, ut habemus, c. 4 de Summ. Trinit. et Fid. Cathol. et DD. demonstrant in iv, distinct. 47 et 48; sed ait, non eam fore huic similem; et statim in quo futura sit ea dissimilitudo pronuntiat, nempe quia cum caro nostra ad ignis contactum diffuset ac consumatur, illa insolubilis erit, atque mansura, neque erociatibus illis, et igne aliquando defectura.

Cujus natura diversa est ab hoc nostro, etc. Naturam acceptam hic non ita proprie pro substantia et forma specifica, sed aliquando laxius, atque abusive, ut diversa illum ignem assermet esse naturæ, id est, diversarum quarundam proprietatum, et operationum consequentium, quas statim, et ipse hic, et alii quoque recensent; Tertull., Apologet., c. 48; Minuc. in Octav.; Pacian., de Pœnit. et Confess. Quod videlicet nullius materiæ fomite alatur, quod una eremet et recreeat impios, et quod quantum de corporibus absumat, tantum reponat. Et hoc modo Damascenus etiam declarat, qui quarto de Fid. Orthod., c. ultimo, ait impios mittendos esse in ignem æternum non materialem, qualis est apud nos, sed qualem novit Deus. Dicitur enim in addition. ad in part. S. Thom., quæst. 97, art. 5, et a S. Bonavent. in iv Sentent. distinct. 44, art. 2, quæst. 1, quod Damasc. non negat, ignem inferni esse simpliciter materialem, sed materialem, qualis hic noster, quia quibusdam proprietatibus a nostro igne differt, neque negat similitudinem in forma specifica, sed in operationibus quibusdam, ut dixi-

mus. Nam quod ignis inferni ejusdem naturæ ac speciei sit cum igne nostro, probabilius videtur, atque receptius a theologis, ut notatur in addition. ad in part. d. quæst. 97, art. 6, et disserit Sotus in iv Sentent. distinct. 50, quæst. unic., artic. 1, conclusione secunda.

Nec admixtum habet fumum; sed est purus, ac liquidus, et in aquæ modum fluidus, etc. Fortassis de igne purgatorii hoc verum sit; nam id aliqui tradiderunt. Cæterum de igne inferni pernegant omnes; Basil. in Psalm. xxxiii super illud, *Timorem Domini*, S. Greg. lib. ix Moral., cap. 49, qui ait ignem illum caliginosum esse, et splendore carentem. S. Thom. in iv Sentent. distinct. 6, art. 5, ad 1 et in iv, dist. 50, quæst. unica, art. 2. S. Bonav. in iv, dist. 44, art. 2, quæst. 1, habebit tamen ignis ille tantum de tristitia, quantum sufficiat, ut damnati se mutuo possint contueri, ad miseriarum et pœnarum suarum augmentum, ut ait S. Gregorius, ubi supra.

Sed et justos cum judicaverit, etiam in igni eos examinabit. De igne conflagrationis hæc fere tradunt DD. Sanct. Thom. in iv Sentent. dist. 47, art. 4, ad in, et ibid. S. Bonav. quæst. 4, in fin. et in vii, p. Brevilog. cap. 4.

Nec tamen quisquam putet animas post mortem prius judicari. Pœnas animarum et præmia differri in diem judicii universalis post corporum resurrectionem, atque eas interim in una communi custodia detineri, Lactantius est opinatus, ut supra diximus hoc eodem cap. Idem senserunt et alii plerique antiquorum Patrum; Clemens Roman. i Recogn. ad fin., et Petri Apostoli persona loquens; Justin. Mart. in Question. a Gentib. posit. quæst. 76; Irenæ. adv. Hæres.; Tertull. iv adv. Marcion. et lib. de Anim. cap. antepenult.; Origen. Homil. 7, in Levitic. et ii et iv Principior.; Victor. super Apocal. ad ea, *Vidit ab altare*; Prudent. in Hymn. pro exequ. defunct. et alibi; Ambros. ii, de Cain et Abel, cap. 2, et lib. de Bono Mortis, cap. 10; Chrysost. Homil. 39, in I ad Corinth. August. in Psalm. xxxvi; Theodoret. ad cap. xi Epistolæ ad Hebræ.; Avethas in illud Apocalyp. *Usquequo, Domine, non vindicavas sanguinem*, etc.; Oecumenius ad cap. xi Epistolæ ad Hebræ.; Theophalet. ibid. et in Comment. ad Luc. super illud, *Hodie mecum eris*, etc.; Eutymius ibid.; S. Bernard. super illud Apocalyp. *Vidi sub altare*, etc. Denique pro hac sententia adducitur Jacobus Apostolus in liturgia divini sacrificii; et ita Joannem Romanum pontificem ejus nominis vigesimum secundum credidisse, et credendum sanxisse, refert Ocham in operib. 93 dier., et Adrianus in iv Sent. in fin. quæst. de Sacram. confirmat. Quibus non obstantibus, nunc pro certo et infallibili dogmate habendum est, animas statim ab egressu corporum judicari; et quæ rationis usum habuerunt, pro diversitate meritorum ad gloriam paradisi, aut ad pœnam vel æternam in infernum, vel temporalem in purgatorum deduci; quæ vero ante rationis usum decesserunt, vel in lumbum puerorum migrare, ubi pœna damni tantummodo efficiantur pro peccato originali contracto, nisi baptisma suscepint, vel in paradysum ad vitam beatam pro merito Christi, siquidem baptizate sunt ablute, ut docet S. Thom. S. Bonav. et ceteri in iv Sentent. distinct. 45, art. 1. Et contraria assertio pertinet ad errorem Armenorum et Anabaptistarum asserentium animas Sanctorum ante resurrectionem corporum divinæ visionis gloria frui non posse, et tam dæmonum, quam animarum differri supplicium usque ad diem judicii; quod de dæmonibus falsum, tradidi supra lib. ii, cap. 45, ad ea, *quibus quia liberum arbitrium*, etc. De animabus etiam ei positioni Sancti Patris adversantur; Chrysost. Homil. super illud Sapientia vi, *Iustorum animæ*, et alibi; S. August. lib. ix Confession., cap. 5, et in Meditation. cap. 24; de Spiritu et anima, cap. 58, et de Ecclesiastic. dogmat., cap. 79; Greg. lib. iv Moral., cap. 25; Hieronym. in Epitaph. Nepotian. et omnes theologi in iv, distinct. 45; S. Thom. in I 2,

quæst. art. 3; adversantur Decretales epist. Innoc. III in cap. Majores, de baptism. et in cap. Apostolicam, de Pre-bytero non baptizat. item Benedictus XI, in quadam Extravagante, quæ licet in Corpore juris non sit clausa, authentica tamen est, et infallibilis auctoritatis, quam integra fide refert Marsil. in iv Sentent. quæst. 13, art. 3, et Alfons. de Castr. adv. Hæres. in verbo *Beatitudo*. Quia etiam universalia concilia; Florentinum sub Eugenio IV his verbis: *Definimus illorum animus, qui post baptismum susceptum nullam omnino peccati maculam incurrerunt, illas etiam, quæ post contractam peccati maculam vel in suis corporibus, vel eisdem exuta corporibus sunt purgata, in cælum mox recipi, et intueri clare ipsum Deum trinum et unum sicuti est pro meritorum tamen diversitate alium alio perfectius; illorum autem animus, qui in actuali mortali peccato, vel solo originali decedunt, mox in infernum descendere, pœnis tamen disparibus puniendas*, etc. Item Concilium Trident. session. v, canon. 5. Adversantur denique, et Sacrarum oracula Scripturarum; ad Philippen. 1: *Cupio dissolvi*, etc. B Ad Corinth. v: *Scimus quoniam si terrestris donus nostra, quem locum refert S. Thom. p. p. quæst. 64, artic. 4, ad 3, etc., et eod. cap.: Audemus, et bonam voluntatem habemus*, etc. Luc xxiii: *Hodie mecum eris in paradiso*. Ad testimonia Scripturæ, vel Patrum, quæ pugnare videantur, sicubi dicatur beatitudinem, vel pœnam ante diem judicii non dari, respondent theolog. id intelligendum esse de consummato illa beatitudine vel pœna, quæ post corporum resurrectionem habebitur; vel id dici, non quia ante diem universalis judicii per uniuscujusque speciale judicium non contingat bonis pariter ac malis par retributo meritorum: sed quia in die resurrectionis universalis præ-ente tota curia cœlestium, terrestrium et infernorum ejusque operibus publicè recensitis ante Christi Domini tribunal, per publicam, et cunctis manifestam sententiam justis præmium, et reprobis supplicium decernitur, atque ita omnia retractabuntur, perinde ac si nihil ante illam diem actum fuisset. Ad extremum dicitur, eum errorem haud officere eruditioni et pietati illorum Patrum, cum Ecclesia illis temporibus nondum quicquam certi hæc de re statuisset. Extravagans autem Benedicti Undecimi Joannem Pontificem vindicat a calumnia. Qui plura volet adversus hanc hæresim, quam olim quoque vulgavit Vigilantius hæreticus a S. Hieronymo, profligatus, et puper Lutherus atque Calvinus, videat S. Thom. in Opuscul. contra Græc. et Armen. cap. 9; Ocham part. ii Dialog., tract. 4; Alphons. de Castr. adv. hæres. ubi supra; Cardinalem Bellarmin., tomo 1, controuv. 7 Controvers.

CAPUT XXIII.

ἀσπίστον γὰρ ἄπαν μερῶν, etc. In oraculis Sibyllinis hæc carmina iudicium variant.

CAPUT XXIV.

Mille annis inter homines versabitur, etc. Hæc est opinio Lactantii, post primam illam fidelium resurrectionem, Filium Dei mille annis regnaturum esse in terra cum iustis, in ea bonorum omnium affluentia, quam vates auro sæculo existisse cecinerunt. Non absurde hic error ad Cerinthum primo refertur, ut tradit Euseb. vii Hist. Eccles. cap. 25 et lib. iii, cap. 28. Quem secutus est Papias Hieropolitan. episc. ut scribit idem Euseb. eod. lib. iii, cap. ultimo, Nicephor. cap. 20. Hieron. de Script. Eccles. in Papia. Papiam deinde propter Scriptoris antiquitatem, non propter dictorum rationem multi eccles. viri secuti sunt, ut tradit Eusebius d. cap. ultimo, Hieron. ubi supra, et in Proœm. lib. xviii in Esai. Pro eodem errore pugnavit quoque Nepos quidam Ægyptius, quem referavit Dionys. Alexand. in lib. de Repromission., ut refert Euseb. lib. vii Hist. cap. 22. At vero licet Hieronymus hujus sententia recensuerit Tertull. et Victorinum, hodie tamen nihil extat eorum,

quod hoc dogma contineat: imo Victorin., super Apocalyp. illud tanquam Cerinthianam hæresim damnat, Tertullianus autem quamvis Regnum mille annorum fateatur, tamen delectas illas non carnales, sed spirituales fore docet ad fin. lib. iii adv. Marcion., quam opinionem aliquo modo tolerabilem, et a se ipso quandoque receptam ait S. Augustinus lib. xx Civit., cap. 7. Horum itaque milliariorum, sive millenariorum, error profectus est non solum ex verbis cap. xx Apocalyp. perperam intellectis, ut diximus ad cap. xx hujus libri: sed etiam ex traditione antiqua Judæorum male interpretantium oracula prophetarum, ubi sæpe ac multa dicunt de regno Christi in Hierusalem, ut tradit Euseb. lib. vii Hist. cap. 22, et Hieron. in Papia. Jam vero quamvis idem Hieronymus super illud Hierem. 23: *Et conteres lagunculam*, etc., eam hæresim se non audere damnare dicat, quia eam multi ecc. viri et martyres eam habuerint, tamen eam audacter atque aperte damnat ad cap. lx Esai., et quicumque de Hæresibus scripserunt; nec immerito, non enim prior aliqua futura est resurrectio, deinde altera, sed una in die novissimo, quo de singulorum meritis judicium feretur, quorum alii quidem ibunt in vitam æternam, alii vero in ignem æternum, ut dicitur Matth. xxv, probatur et Job. c. xix, *Scio enim, quod redemptor meus vivit*, etc. I ad Thessalonic. iv, Paulus docet, quod cum Dominus ad judicandum venerit, qui tunc vivent, tollentur cum Sanctis oliviam Christo in æra, et sic semper cum Domino erunt. Quin etiam eod. cap. xx Apocalyp. unde prædicti occasionem erroris nacti sunt, una omnium resurrectio, et unum judicium ponitur. *Et vidi, inquit, mortuos magnos, et pusillos*, etc. Ex quibus itane apparet commentum illud de tempore mille annorum post primam resurrectionem, quam altera deinde resurrectio sit secutura. Fridericus Stafilus in Epitome Lutherane theologiæ refert Anabaptistas, nostrorum temporum pestes, eundem errorem de mille annis inter cæteras suas hæreses recepisse, contra quem Tritemius in lib. de Script. Ecclesiasticis testatur Gennadium scripsisse, et scripta edidisse: sed hodie non extant.

κλῦτε δὲ μου, μέροτες, etc. Non habetur hic versus in Codice Silyllino.

Tum qui erunt in corporibus vivi, non morientur, etc. Tolluntur hæc et quæcumque sequuntur, sublato figmento illo de tempore mille annorum, in quo illa docet eventura.

Sub idem tempus etiam princeps dæmonum, etc. Ex xx Apocal. *Et apprehendit draconem serpentem antiquum*, etc.

Peractoque judicio, civitas sancta constituetur, etc. Apocalyp. xi: *Et ego Joannes vidi sanctam civitatem Hierusalem*, etc. Hæc verba Millenari interpretati sunt de urbe illa, in qua sanctos cum Christo mille annis regnatos crediderunt: at ibi de cœlesti patria loquitur Apostolus, ubi beati post judicium Dei visione in æternum fruuntur.

Et luna claritudinem solis accipiet, etc. Hæc quæ de claritate lune ac solis, et de Terræ fecunditate mystice propheta Esaias vaticinatus est cap. xxx futuraque prædixit tempore primi adventus Salvatoris nostri, Firmianus falso putavit eventura tempore illo mille annorum, de quo diximus hoc eod. cap.

Cedet et ipse mari vector, etc. Ii versus omnibus habentur Ecloga quarta Virgili: sed mire eorum ordinem perturbavit Lactantius, qui et scripsit, *tunc etiam molli flavescet*, etc., pro eo quod est apud Poëtam, *Molli paulatim flavescet*, etc.

Secundum Cumeæ Sibyllæ carmina. Ea non reperio; nam quæ profert Sixtus Senen. lb. ii Biblioth. cap. ubi de Cumea, ex Stratomei Cumarum episcopi Collectaneis, eadem sunt, quæ statim postea refert Lactantius ex Erythraæ, et reperiuntur inter oracula Sibyllin. ad fin. Sermonis tertii, quævis non eodem, quo hic scribuntur, ordine.

Οἱ δὲ λόγοι, etc. In cod. Silyllino, *ἐν δὲ λόγοι*, et

multum ibi variat lectio; rectior tamen, quam in Lactantio: conferat qui volet.

Εὐσεβίου δὲ μόνου, etc. III versus aliquantulum variant in Carmine Sibyllino; ibi enim:

Ἐθελὺν δὲ χθὼν ἀγία Ἴστυ...

CAPUT XXV.

Omnia tamen expectatio non amplius quam ducentorum videtur annorum, etc. Atquin a tempore, quo scribetur Lactantius, ad hæc usque tempora non modo ducenti, sed mille et trecenti fluxerunt. Cum autem paulo post annum Domini trecentimum scriberet hæc Lactantius, ut ostendi ad cap. I lib. I manifestum est, ipsum ab exordio mundi usque ad diem natalem Salvatoris computare annos quinque mille, et quingentos. Nam affirmat hic, et supra cap. 14, mundum duraturum annis sex millibus, a qua computatione non procul abest S. Augustinus aliquanto recentior Lactantio, qui et ipse scribit lib. xx Civit. cap. 7, quod sua ætate spacia posteriora illius sexti millesimiolvebantur. Sed Eusebius in Chronic. Natalem Domini collocat sub anno ab exordio mundi centesimo nonagesimo nono supra quinquies millesimum.

Et ῥῶμα esse carperit. ῥῶμα, impetus, vel ruina. Sic habet Plant. et Ald. edit. ; at Florent. Juntar. *Et πύρα esse carperit*, tanquam pyra prorsus, id est, strues lignorum sit evasura ignibus comburenda. Utraque lectio ex ipsismet Carminibus Sibyllinis teneri posse videtur; nam 5 et 8 Sermonem dicitur, καὶ ῥῶμα ῥῶμα; et eodem 8 Sermonem traditur, Roman ignibus absumendam.

CAPUT XXVI.

Sed idem, cum mille anni, etc. Desumpta ex xx Apocal. : *Et cum consummati fuerint mille anni, solvetur Satanas, etc.*, quæ declarantur a S. August. xx Civit. cap. 7 et 11 in fin.

Tunc veniet novissima ira Dei, etc. Cujus iræ septem phialas angeli septem jussi sunt effundere super terram, Apocalyp. xvi. Vid. et Carmina Sibyllina Sermon. 5.

Concutiet terram quam validissime, etc. Apocal. ibid. : *Et terræ motus factus est magnus, etc.*

Et a motu ejus scindentur montes Syriæ, etc. Apocalyp. ibid. : *Et civitates gentium ceciderunt, etc.*

Et statuet Deus solem triduo ne occidat. Hoc dictum testimonio Scripturæ firmatum non invenio.

Et inflammabit eum; et descendet æstus nimius, etc. Apocalyp. : *Et quartus Angelus effudit phialam suam in solem, etc.*

Et grandines lapidum. Apocalyp. : *Et grando magna sicut talentum descendit, etc.*

Et replebuntur montes cadaveribus, et campi operientur ossibus. Videntur hæc desumpta tum ex cap. xliix Ezechielis, ubi jubentur convocari omnes volucres, universæ aves, et cunctæ bestię agrı ad vescendum, etc., tum etiam ex Apocalyp. xix, ubi Joannes audit angelum stantem in Sole, et vocantem voce magna cunctas aves ad comedendum cadavera interfectorum : ut ostenderent prophetiæ multitudinem quamdam ingentem a Christo interficiendorum; solent enim hostium cadavera, cum plurima sunt, in escam avium inhumata relinqui.

Populus autem Dei tribus illis diebus, etc. Testimonium Scripturæ non habeo.

Renovabitur mundus a Deo, etc. Apocalyp. xxi : *Et vidi cælum novum, et terram novam.*

In qua exterminabuntur impii, etc. Placet hæc lectio Florent. edition., nam cum supra cap. xx, dixerit, primam illam resurrectionem futuram esse fidelium, qui scilicet in Dei religione fuerint versati, hanc secundam fore dicit impiorum, qui manufacta coluerunt, etc. Ald. et Plantin. : *In qua excitabuntur injusti, etc.*

Sed et Dominus illorum cum ministris suis compre-

hendetur. Apocalyp. xx : *Et Diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis, etc.*

Ad pœnamque damnabitur. Sic S. Cyprian. in sua de Idol. Vanit. *Jam venturus e cælo ad pœnam diaboli.* Videlicet ad pœnam detrusionis, ut et textu liquet : sic etiam supra lib. iii, cap. ultimo.

Quæ finxerint, credunt. Post hæc verba, in Aldina editione sequitur hæc oratio ad Constantinum imperatorem directa, quam, quia deest in utroque codice S. Salvat., in P. et 12 Vatic. et omnibus aliis mss. quos mihi videre contigit, item in edit. Florent., Plantin. et cæteris plerisque, huc seorsum a textu subjecio, videlicet : *Sed omnia jam, sanctissime imperator, signata sopita sunt, ex quo te Deus summus ad restituendum justitiæ domicilium, et ad tutelam generis humani excitavit.* Quo gubernante Romanæ R. P. statum, jam cultores Dei pro sceleratis ac nefuriis non habemur. Jam emergente atque illustrata veritate, non arguimur ut injusti, qui opera justitiæ facere conamur.

Nemo jam nobis Dei nomen exprobrat. Nemo irreligiosus ulterius appellatur, qui soli omnium religiosi sumus; quoniam, contemptis imaginibus mortuorum, vicium colimus, et verum Deum. Te providentia summæ divinitatis ad fastigium principale provexit, qui posses vera pietate aliorum male consulta rescindere, peccata corrigere, saluti hominum paterna clementia providere, ipsos denique malos a R. P. summove, quos suavia pietate dejectos, in manus tuas idem Deus tradidit, ut esset omnibus clarum, quæ sit vera majestas. Illi enim, qui, ut impias religiones defenderent, cælestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt, profligati jacent : tu autem, qui nomen ejus defendis, et diligis, virtute ac felicitate præpollens, immortalibus tuis gloriis beatissimus fruens. Illi pœnas sceleris sui et pendunt, et pependunt : te dextera Dei potens ab omnibus periculis protegit ; tibi quietum, tranquillumque moderamen cum summa omnium gratulatione largitur. Nec immerito rerum Dominus ac rector te potissimum delegit, per quem sanctam religionem suam instauraret, quoniam unus ex omnibus exististi, qui præcipua virtutis et sanctitatis exempla præberes, quibus antiquorum principum gloriam, quos tamen inter bonos numerat, non modo æquares, sed etiam (quod est maximum) præterires. Illi quidem natura fortasse tantum similes justis fuerunt. Qui enim moderatorem universitatis Deum ignorat, similitudinem justitiæ assequi potest, ipsam vero non potest. Tu vero et morum ingenta sanctitate, et veritatis, et Dei agnitione in omni actu justitiæ opera consummas. Erat igitur congruens, informando generis humani statu te auctore ac ministro divinitas uteretur. Cui nos quotidianis precibus supplicamus, ut te in primis, quem rerum custodem voluit esse, custodiat : deinde inspiret tibi voluntatem, qua semper in amore divini nominis perseveres. Quod est omnibus salutare, et tibi ad felicitatem, et cæteris ad quietem.

CAPUT XXVII.

Attendat lector in hoc capite præclarissimam Lactantii exhortationem ad vitam pure atque innocenter agentem.

Veridicis hominum purgavit, etc. Lucretius, *Veridicis igitur purgavit, etc.*

Et finem statuit cuppedinis, etc. Sic quidem habent editiones Ald. et Plantin. et libri ipsi Lucretiani ; licet B. T. P. editio Florent. Juntar. et Veneta Tridini, et finem statuit torpedinis, etc.

Limite parvo. Secutus sum lectionem mss. Lactantii B. T. P. et quorundam impressorum Lucretii, quæ lectio non displicet Lambino. Vulg., *Lucr.*, habent, *tramite parvo*, quæ lectio non admodum Lambino placet : at mss. quos ille secutus est, *tramite prono*, hoc est facili, et proclivi. Veneta Tridin. et Florent. Juntar. hic, *limite prono*, al. *limite purp.*